

Tóth Valéria

TELEPÜLÉSNEVEK VÁLTOZÁSTIPOLÓGIÁJA

Tóth Valéria

Településnevek változástipológiája

Debrecen, 2008

A Magyar Névarchívum Kiadványai 14.

Szerkesztő:
Hoffmann István

Megjelenését támogatta az Országos Tudományos Kutatási Alap (62207 sz.) és
a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj.

Készült a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén.

Lektorálta:
Hoffmann István

© Tóth Valéria, 2008

ISBN 978-963-473-181-8

Borítóterv: Varga József
Nyomta a Vider Plusz Bt.

Tartalom

Bevezetés	7
I. A településnevek változásának tipológiája	15
II. Komplex változások	27
1. Néveltűnés	27
2. Névdifferenciálódás, névosztódás	31
3. Névintegrálódás, névösszevonódás	40
III. Jelentésváltozások	47
1. Jelentésbővülés	48
2. Jelentésátértékelődés	49
3. Jelentésszűkülés	52
IV. Alaki változások	55
1. Többnevűség, szinonimitás és teljes változás: névcseré	59
2. Részleges változások	63
2.1. Szabályokba foglalható részleges változások	63
A) A szintaktikai szerkezet változása	64
a) A kiegészülés	64
b) Az ellipszis	79
c) A névelem > névrész csere	87
d) A névrész > névelem csere	92
B) A morfológiai szerkezet változása	96
a) A redukció	96
b) A bővülés	110
c) A névelemcsere	131
d) A névrészcsere	140
2.2. Szabálytalan részleges változások	147
a) A deszemantizáció	148
b) A reszemantizáció	165
c) A transzszemantizáció	178
V. Esettanulmányok a településnevek változásai köréből	181
1. Településnév-formánsok a régi magyarban	182
2. A <i>hida</i> a magyar településnevekben	192
3. Az <i>Amadéfalva</i> > <i>Madéfalva</i> és az <i>Omboly</i> > <i>Zomboly</i> típusú településnév-változásokról	198
4. A <i>falva</i> > <i>fa</i> változás településneveinkben	206

5. A templomcíméből alakult településnevek keletkezési körülményei	219
6. A településnevek változási érzékenysége	232
7. A településnév-változások okai és kronológiai viszonyai	240
Irodalom	245
Tárgymutató	257
Helynévmutató	265
Summary	277
 A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei	 285

Bevezetés

1. Az a felismerés, miszerint bizonyos helynevek, elsősorban a településnevek a szemantikai tartalmukat, a morfológiai struktúrájukat, továbbá az etimológiájukat tekintve egyezéseket mutatnak, azaz névtípusokba tömörülnek, készítette a történeti helynevek kutatóit az elmúlt század közepén arra, hogy megkíséreljék a településneveket egyfajta tipológiai rendszerbe állítani. Ezt a KNEZSA ISTVÁN által a településnevek vizsgálatára kialakított módszert — amit legfőbb kritikusa, KRISTÓ GYULA később történeti helynév-tipológiának nevezett (1976: 3) — azonban kikezdte az idő, s elsősorban kronológiai merevségét tekintve a mai tudományosság számára eredeti formájában lényegében tarthatatlanná vált. Megújítása, újragondolása ugyanakkor nem csupán a helynévkutatás vagy a nyelvtörténetírás szempontjából égetően fontos feladat, hanem a helyneveket hasznosító más tudományágak számára is, hiszen a névtipológia eredményeire nagyvű következtetéseket alapoztak — elsősorban település- és népességtörténeti szempontból — a tártudományok, főképpen a történettudomány és a történeti földrajz képviselői is.

A történeti helynév-tipológiát mindazonáltal nem csupán az egyes névtípusok nyelvi, kronológiai jellemzőit érintően kell felülvizsgálni, hanem szükségszerűen ki is kell egészíteni egy új aspektussal: a helynevek változástípusainak rendszerbe foglalásával (vö. MEZŐ 1989: 144). A nevek tipológiai rendszerének ugyanis tekintettel kell arra is lennie, hogy a helynevek — más nyelvi jelekhez hasonlóan — külső (azaz nem nyelvi) okok, illetőleg belső (azaz névrendszerbeli) motívumok hatása következtében igen gyakran különféle változásokon is keresztülmennek, amely változások a nevek alakját vagy jelentését egyaránt érinthetik (lásd ehhez még HOFFMANN 1999a: 213, 1999b: 70). A helynevekről megszerzett tudásunk ennek folytán szükségszerűen hiányos maradna, ha nem fordítanánk kellő figyelmet a változásaik nyomon követésére is. Nem is lehet kérdéses, hogy a nevek módosulása történetük szempontjából lényeges tényező, a magyar helynévkutatásban a változások vizsgálata mégis messze elmarad a keletkezőtörténeti elemzés mögött (vö. HOFFMANN 2003: 198).

A helynevek életében bekövetkező változások vagy más terminussal: a típusváltások rendszerbe foglalásának időszerűségére MEZŐ ANDRÁS közel két évtizeddel ezelőtt, a magyar névkutatók zalaegerszegi tanácskozásán e szavakkal figyelmeztetett: „A tiszteletreméltó előtanulmányok után ma már elérkezett arra az idő, hogy a típusváltások valamennyi lehetséges módjának földerítésével (...) megújítsuk településneveink történeti-névtani tipológiáját.” (1989: 146). MEZŐT

láthatóan élénken foglalkoztatta ez idő tájt a településnevek változásának problematikája, hiszen több írásában is hol hosszabb, hol rövidebb terjedelemben teret szentelt e kérdésnek. Elsőként 1971-ben vázolt fel néhány változási típust (511), majd ezt tovább finomítva az említett zalaegerszegi névtani konferencián a helynevek változástípusainak jóval részletezőbb rendszerével állt elő, s patrocíniumi településnévi példákon keresztül mutatta be a nevek divergens és konvergens nyelvi fejlődését (1989: 144–5), ám továbbra is csupán vázlatnak minősítette az általa kidolgozott szisztémát. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy ez a tanulmány egyfajta programadási szándékkal íródott, s nem is maradt hatástalan. Részint maga MEZŐ ANDRÁS gondolta tovább és alkalmazta a szerkezeti leírás keretei között a templomcímbeől alakult településnevekről szóló monográfiájában (1996a: 238–49), de láthatóan csupán a lehetséges névstruktúrák bemutatásának mellékszempontjaként. A változástipológia vonatkozásában a névtípusban rejlő lehetőségekre HOFFMANN ISTVÁN mutatott rá, amikor az éppen MEZŐ ANDRÁST 60. születésnapján köszöntő írásában a patrocíniumi nevek nyelvi jellemzése kapcsán e nevek egy lehetséges, strukturális megközelítésű változási rendszerét is felvázolta, ám kifejtését — a tisztelgő írás adta szűk keretekre hivatkozva — későbbre ígérte (1999b: 70).

A változások vizsgálata mindemellett több magyar névkutató munkájában előkerült már a korábbiakban is, de nem a teljességük leírásának a szándékával, hanem inkább speciális, az éppen választott téma szempontjából releváns változástípusokra tekintettel. KÁZMÉR MIKLÓS például egy morfológiai helynévtípus, a *falú* földrajzi köznevet (és változatait) tartalmazó településnevek változási lehetőségeit vette számba máig mintaszerű érvénnyel és alapossággal (1970). Más szándékkal készült ugyan KRISTÓ GYULA munkája (1976), de az egyes helynévtípusok főképpen kronológiai jellemzésekor a változásuk főbb vonásaira való utalásokat is találunk a műben. MEZŐ ANDRÁS a patrocíniumi nevek módosulása mellett a helységnévváltozások közigazgatási fórumok általi befolyásolására is részletesen kitért a hivatalos helységnévadást bemutató monográfiájában (1982). KISS LAJOS a földrajzi nevek nyelvi fejlődését taglaló könyvecskéjében a nevek hangtestét és a morfológiai szerkezetét érintő változásokra egyaránt tekintettel volt (1995). Strukturális alapokon állva és elméleti igénnyel készült HOFFMANN ISTVÁN helynévelemzési monográfiája, amelynek keletkezéstörténeti fejezetében a helynevek változási köre is figyelmet kapott, mégpedig — a munka strukturalista szemléletének megfelelően — szerkezeti megközelítéssel (1993: 121–42). Újabb írásaiban aztán immáron a névalkotási szabályoktól határozottan különválasztva ismét előkerültek a szerkezeti változási szabályok: ezekben a munkákban a szerző kiegészítette, pontosította a korábban általa leírtakat, és egyes fogalmak kapcsán terminológiai módosításokat is tett (vö. pl. 1999a, 1999b). Magam a településnevek változási rendszerének tipologizálásában és a változási folyamatok megragadásában is leginkább az általa képviselt szemlélet-

hez és terminológiához kapcsolódom. Az itt említett, a továbbiak szempontjából egyébként igen lényeges munkákról s az általuk képviselt különféle változásfel-fogásokról azért nem szólok e helyütt részletesebben, mivel az ezekben megjelenő gondolatokat az egyes jelenségek kapcsán látom inkább célszerűnek kifejtteni.

Egyes szerzők egy-egy konkrét névrendszer vizsgálatát végezve el tértek ki a nevek (elsősorban a mikrotoponimák) változási folyamataira: BENKŐ LORÁND a Nyárádmente helyneveinek számos szerkezeti elmozdulását mutatta be (1947a), s az alaki vagy jelentésbeli változáson átesett neveket másodlagos neveknek minősítette (43). Az e munkában alkalmazott terminusokra, azok definícióira máig bátran építhetünk. INCZEFI GÉZA szintén a szerkezeti változásokra összpontosította figyelmét Makó és környéke helyneveinek vizsgálata során (1970c: 55–61, 65–71), s e monográfia mellett még több további írása is foglalkozik e változás-típussal, közte például a nevek elíziójával (1972a, 1972b) vagy éppen a névdif-ferenciálódás jelenségével (1965). KOVÁTS DÁNIEL Sárospatak helynévkincsé-nek hangtani, alaktani és lexikális természetű változásaira volt figyelemmel egy rövidebb írásában (1997). Határon túli területek mikroneveinek változásai is megjelennek néhány kisebb terjedelmű tanulmányban, mint például Nyitráé N. CSÁSZI ILDIKÓ mintegy száz helynévi adatot feldolgozó írásában (1997), Bur-genlandé a CZAPÁRI BEÁTA–VÁRNAI ZSUZSA szerzőpáros tollából, akik néhány település helynévkincsének morfológiai és lexikális változásait vették szemügy-re egy évszázadra vonatkozóan (1997). PENAVIN OLGA Észak-Bácska mikronévi anyagán szemléltette, hogy a névkincs egyedeinek módosulásában számos té-nyező játszhat szerepet, s maguk a változások is sokrétű kapcsolatrendszerbe vannak beágyazva (1970, főleg 98–9).

Egy-egy konkrét változás bemutatása ugyancsak kapott némi teret a szakiro-dalomban: néhány szerkezeti elmozdulásról szól BALOGH LÁSZLÓ több ponton is vitatható tanulmányában (1970), amit MEZŐ ANDRÁS kritikai megjegyzéseivel együtt érdemes olvasni (1981: 93–4, 96–7), többek között azzal, miszerint BALOGH javaslata „a helynevek szerkezetének szinkrón elemzésére kiválóan megvalósítható volna, a baj akkor kezdődik, amikor a strukturális vizsgálattal a névtörténeti kutatást is helyettesíteni akarja” (i. m. 93–4). A szerkezeti változás foglalkoztatta RÁ CZ ANITÁT is abban az írásában, amely az ómagyar kori Bihar vármegye településneveinek efféle módosulásait igyekezett feltárni bemutatva, hogy a településneveknek mindössze 8%-a szenvedett el valamiféle szerkezeti változást a vizsgált időhatárok között (2000). A névdifferenciálódás jelensége ugyancsak több kutatót ösztönzött feldolgozásra: BÖLCSKEI ANDREA általános, elméleti igényű megközelítést alkalmazott írásaiban, akár ómagyar (1999), akár 18–19. századi névanyagon (1997) vizsgálta a spontán névkorrelációs rendszer kiépülésének folyamatát és típusait, RÁ CZ ANITA pedig egy konkrét vármegye (Bihar) ómagyar kori differenciálódott településneveit vette szemügyre, és a vál-tozások mögött meghúzódó okokat is igyekezett felderíteni (1997).

A települések elnéptelenedésével, beolvadásával együtt a nevük általában nem vész el, hanem határrészek nevében tovább él, és alapvető rendszertani hatással van a befogadó település névállományára — ez a vezérgondolata HOFFMANN ISTVÁN egyik írásának, amelyben Tapolcafő névanyagán mutatja be az itt egykor nemesi faluként létezett, majd elpusztult települések egyike, Döbrés nevének a névrendszerre gyakorolt hatását (1984–1985). ERDÉLYI ERZSÉBET Nagykőrös helynévállományának vizsgálata kapcsán hívja fel a figyelmet ugyanerre a jelenségre: a tatárjárás után is talpon maradó Kőrös bekebelezte a környék aprófalvait (Alpár, Encs, Besnyő stb.), melyek aztán településrészek és határrésznevekként éltek tovább egykori területükön (1999: 155–6). Az efféle folyamatok elindítója tehát valójában egy jelentésváltozás: a helynév denotatív jelentésének, valóságvonatkozásának az eltolódása.

Számos szakember figyelmét magukra vonták a szerkezeti változásokkal valamelyest rokon, de a szabály- és rendszerszerűséget nélkülöző reszemantizációs (hagyományos terminussal: népetimológiás) átalakulások, és velük sokszor összefonódva a deszemantizáció (deetimologizáció, elhomályosulás) esetei: foglalkozott a jelenséggel többek között KÁLMÁN BÉLA (1967), RÓNAI BÉLA (1982), DÖMÖTÖR ADRIENNE (1991), ERDÉLYI ERZSÉBET (1999), VARGA MÁRIA (1999), HAJDÚ MIHÁLY (2003: 59–71), hogy csak néhány szerzőt említsek a kérdés igen gazdag irodalmából.

Van továbbá néhány olyan munka is, amelyekben szerzőjük a helynevek tudományos feldolgozásáról általában szólva tesz elejtett megjegyzéseket a nevek változására vonatkozóan is, s e megjegyzések arra is rávilágítanak, hogy az egyes szakemberek magának a névváltozásnak a fogalmán is más és más jellegű folyamatokat értenek. LÖRINCZE LAJOS például fontos feladatnak tartja, hogy a névelemzés ne csak a nevek keletkezésére irányuljon, hanem azok történetével, változásával is foglalkozzon (1947: 19), ám egyúttal azt is hangsúlyozza, hogy csak azokra a változásokra kell az ilyen vizsgálatok során figyelemmel lenni, amelyek az adott nyelvi elem névségét érintik, azaz például a nevekben megnyilvánuló egyetemes érvényű szabályos hangváltozásokat a változásvizsgálat hatókörén kívülre utalja (i. m. 22). HADROVICS LÁSZLÓ ezzel szemben úgy látja, hogy a helynevek változását három tényező határozza meg: a hangváltozások, melyek valójában a nyelvet egészében érintik, a népetimológiás átformálás, illetőleg a hivatalos névváltozások (1971: 458). MEZŐ ANDRÁS — típusváltás terminussal jelölve meg — a helynevek más kronológiai, alaktani vagy jelentéstani típusba kerülését érti a nevek változásán (1989: 144), HOFFMANN ISTVÁN pedig az egyes nevek rendszerszerű módosulásaira helyezi a hangsúlyt (2003: 199).¹

¹ A helynevek változásáról és annak irodalmáról további hasznos és értékelő ismereteket szerezhettünk HOFFMANN tudománytörténeti munkájának megfelelő fejezetéből is (2003: 198–204).

2. A történeti névtudománynak nemcsak a jelenségek tipizálásával kell foglalkoznia, hanem fontos feladata a változások okainak a feltárása is. A településnév-változások mögött rejlő nyelvi okokról egyelőre keveset tudunk, s a szakirodalomban is a könnyebben megragadható külső tényezők ösztönző hatásai kerültek elsősorban elő: például a birtokos cserélődése, a lakosság etnikai összetételének megváltozása, a tájnak, a hely névadó jellegzetességének a megváltozása stb. (lásd ehhez például PENAVIN 1970: 98–9, MEZŐ 1971: 511). A nyelvi természetű indítékok közül olyanok jöttek leginkább számításba, mint például a használati gyakoriság, másképpen: a szociális elterjedtség; a nevek „kiforratlansága”; a közszói azonosíthatóságuk megléte vagy hiánya; a homonímia és a poliszémia kiküszöbölésének az igénye; az analógia stb. Ezekre e helyütt csak röviden, a szakirodalomban olvasható álláspontokhoz csupán néhány kommentáló megjegyzést fűzve térek ki, s majd az egyes változási folyamatok részletező bemutatását követően s az elemzések eredményeinek birtokában, egy összegző fejezetben utalok vissza bővebben az itt felmerült lehetőségek értékelésére.

A nevek használati gyakorisága befolyással lehet a változásaikra — véli a szakirodalom —, minél szélesebb körben használnak ugyanis egy-egy településnevet, annál hamarabb válik nyelvi, alaktani szempontból zárttá, INCZEFI GÉZA terminusával „névközület”-té.² A változások ebből következően a ritkább használatú nyelvi elemeket érintik elősorban (vö. 1970a: 56). A használati gyakoriság — csakúgy mint a nyelvi jeleknél általában — egy-egy településnév változási érzékenységét valamelyest valóban befolyásolhatja, ám előzetes intuícióink alapján úgy látszik, elsősorban a jelzővel való bővülésükre van hatással, más természetű változásaikban kevésbé játszik szerepet.

Az INCZEFI által kifejtett fokozatos tulajdonnevesülés gondolata rejtőzhet a KRISTÓ GYULA által képviselt felfogásban is, amely szerint abban, hogy a Szent István-kori települések jó részének a századok során megváltozott a neve, az elnevezések „kiforratlansága”, eseti, alkalmi jellege húzódik meg (2000: 20). Úgy gondolom, semmi okunk kételkedni abban, hogy a nevek létrejötte, különösképpen pedig a településnevek kialakulása mögött minden korban többnyire tudatos névadói tevékenységet kell látnunk, amelynek során az egyes névalakulatok nem fokozatosan lesznek tulajdonnevekké, hanem a kommunikáció során eleve a névként funkcionálás céljával születnek meg, s ezen szerepüket az első perctől kezdve maradéktalanul be is töltik. A településnév-adás legkorábbi időszakában sem kell a névadás aktusát úgy felfognunk, mint valamiféle kísérletezést, a lehetséges névalakok ízlelgetését, noha az is kétségtelen, hogy — mint a nyelv bármely szférájában — a helynevek körében is megfigyelhető a változatok megléte.

² INCZEFI „igazi” neveknek — a tulajdonneveknek a közszói alakulatokból való fokozatos létrejöttét feltételezve — a névközületeket tartja (1970a: 57).

KISS LAJOS álláspontja szerint — minthogy a tulajdonneveknek a jelentés a gyengébb oldaluk (jelentésen az etimológiai jelentést értve) — megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy „radikális módosulásokra az elhomályosult jelentésű vagy éppen teljességgel érthetetlen földrajzi nevek körében számíthatunk nagyobb valószínűséggel” (1995: 3). Ez az intuíció részben valóban helyes lehet, de talán nem is annyira a nevek számunkra itt releváns lexikális-morfológiai szerkezetét illetően (noha az is átalakul), hanem főként a fonetikai-fonológiai arculatukra nézve: a *Szikaszó* névből például, amelyet elsődlegesen ’kiszáradó, száraz völgy’ jelentésű névrészek alkottak, könnyebben lesz a két nyílt szótagos tendencia működése következtében *Szikszo* akkor, ha *aszó* részének már nem él a ’patak, völgy’ jelentése, s emiatt a név morfológiai összetettségének a tudata is megszűnik a névhasználók számára. KISS LAJOSSal azonos véleményt képvisel HADROVICS LÁSZLÓ is mondván, hogy „Az elhomályosult vagy kezdettől fogva meg sem értett (idegen nyelvből származó) szóelem mindig magában hordja a kísértést, hogy értelmessé tegyék.” (1992: 83). Arra is fontos azonban utalnunk, hogy a nevek efféle, valójában reszemantizációs megújítása csak kis — igaz, nagyon színes és (főleg a kutatók számára) feltűnő — csoportját teszi ki a településnév-változásoknak, pedig helységneveink igen tekintélyes hányada jövevény-név, melyek a magyar névhasználók számára soha nem voltak „érthetőek”, azaz bármiféle közszói szerkezettel azonosíthatóak. E nevek jórészt mégis változatlanul (csupán hangalaki módosulásokkal), megértelmesítés nélkül éltek évszázadok óta életüket.

A deszemantizáció egy speciális eseteként is fölfogható az a jelenség, amelynek során valamely, helynevekben gyakori lexéma elszigetelődik a közszói párhuzamától, s ennek következményeként a helynévi használatban nem tud a változásoknak ellenállni. KÁZMÉR MIKLÓS szerint a *falva* utótagú településnevek redukciós folyamatait (elsősorban is a 16–18. századtól jelentkező *falva* > *fala*, *falva* > *fa* változásokat) befolyásolhatta az is, hogy a *falu* a magyar nyelvterület legnagyobb részén korán egyalakú tövé vált. A helynevekben viszont a *v*-s tö megmaradt, ám ezáltal elszigetelődött az egyalakú *falu*-tól, s így a változásoknak is jobban ki lett téve (vö. KÁZMÉR 1970: 67–8). KÁZMÉR felvetését figyelemre méltónak találva utalnunk kell ugyanakkor arra is, hogy a helynevek számos archaikus jellegzetességet, közte jelentős számban morfológiai-tótani jegyet őriznek napjainkig, s világos közszói kapcsolataik ellenére is ellenállnak a „szabványosítás”-nak: a *hida*, *kuta* utótagú (ugyancsak nem kis számú) településnevünk egyikében sem hatott például a közszói morfológiai szerkezet párhuzamának analógiája, s nem lettek e településnevek *hídja*, *kútja* formájúakká, noha a megfelelő közszó a mai nyelvben csakis ilyen formában használatos.³

³ Nem is szólva arról, hogy a névhasználók névtudata e tekintetben nemigen téved meg, s a *falva* utótagú településnevekben — akár kikerült az egy másik tőtipusba, akár nem — kétségkívül a *fa-lu* lexéma birtokos személyjeles formáját érzékeli.

A helyneveknél is gyakori homonímia (és poliszémia) egy bizonyos körön, lényegében egy-egy névhasználói közösségen kívül esve többnyire nem okoz kommunikációs zavart, hiszen a névhasználók nem ismernek túl sok (vagy egyáltalán több) azonos nevű helyet. Sokkal kevésbé van szükség tehát eredendően a helynevek homonímiájának a kiküszöbölésére, azaz a névazonosság megszüntetésére, mint mondjuk a személynevek esetében (lásd ehhez J. SOLTÉSZ 1979: 84). És ráadásul: a régiségben gyakorta szembesülhetünk azzal a jelenséggel, hogy valamely táji-földrajzi objektum (többnyire folyó) két oldalán — leginkább településtörténeti, birtoklástörténeti okok nyelvi következményeként — két azonos névvel megjelölt település fekszik: Abauj megyében a Hernád mellett például két *Kinizs* és két *Dobsza* falut találunk a korai ómagyar korban, melyek sorsa egymástól elválaszthatatlan. A megkülönböztető jelzővel való kiegészülésük mégis sokszor csak évszázadok múltán következett be.⁴ A homonímia bizonyos határig tehát — úgy tűnik — nem zavaró, még közeli helyek esetében sem.

Hasonló a helyzet a helyfajta közötti átjárás (azaz például a metonímia, a névátvitel) okozta poliszémia esetében is. Vizek — főként kisebb patakok és jóval ritkábban közepes nagyságú folyóvizek — mellett fekvő települések gyakran kapnak a víznévvel azonos nevet. A többnyire elsődleges víznév és a metonimikus településnév — talán a különböző objektumfajta tartozás miatt is — általában jól megfér egymás mellett, olykor azonban az azonosnevűséget a névhasználói közösség igyekszik megszüntetni, s a településnevet (vagy ritkábban mindkét névalakot) kiegészíti a helyfajta utaló földrajzi köznévvvel. A *Talabor* > *Talaborfalva*, *Hortobágy* > *Hortobágyfalva* vagy a *Szamos* > *Szamosfalva* településnév-változást tehát természetes nyelvfejlődési okok hívták életre.⁵ A *Szamosfalva* névalak esetében például BENKŐ LORÁND szerint „a változási indukció forrása a *Szamos* víznévként és településnévként való egybeesése (...) volt. E nyelvi-kommunikációs zavart voltaképpen egyoldalúan is fel lehetett volna oldani, akár a víznév, akár a helységnév módosításával és így a másik változatlanul hagyásával” (1998: 154). Ám itt mindkét módosulás megindult, s a víznévből *Vízszamos*, a településnévből pedig *Szamosfalva* jött létre, de míg utóbb a *Vízszamos* újra *Szamos*-sá lett, a településnév *Szamosfalva* változata állandósult. Az azonban kérdéses, hogy tudatos névadói tevékenységet feltételezve fel kell-e tennünk egyáltalán a kommunikációs zavar lehetőségét, hiszen a közösség nyilván csakis olyan nevet ad, ami számára a denotátum azonosításának a funkcióját a kommunikáció folyamán maradéktalanul ellátja. Az ellenpéldák tekintélyes száma azt jelzi, hogy önmagában a poliszémia kiküszöbölésének a szándéka nem

⁴ Az itt említett falvak utóbb (a 17–18. századtól) *Kis-* és *Nagykinizs*, illetőleg (a 15. századtól) *Alsó-* és *Felsődobsza* néven szerepelnek.

⁵ A korai adatok egynémelyikében mindazonáltal esetleg oklevélírói beavatkozásra, precízkedő helymegjelölésre is gyanakodhatunk.

feltétlenül módosította volna a településnevet, ha nem merültek volna fel további változást elősegítő tényezők is. A *Szamos* > *Szamosfalva* névváltozást az előbbi ok mellett ugyanis kettős analógia is támogathatta: a *falva* utótaggal ki-egészült településnevek tekintélyes számú névtípusának általános analógiája, illetőleg a mellette fekvő két szomszédos *falva* utótagú településnév morfológiai struktúrájának közvetlen indukáló hatása (vö. még BENKŐ 1998: 154 is).

A szerkezeti változásokat előidéző okok felvillantásakor HOFFMANN ISTVÁN éppen ez utóbbinak, azaz az analógiának vagy más megközelítéssel: a mindenkori névrendszerben meglévő névmodelleknek a hatását helyezi a középpontba (1993). E gondolatra a továbbiakban még több ízben is visszatérünk.

A fent idézett *Szamosfalva* példája egyúttal azt is jól mutatja, hogy egy-egy településnév-változás mögött többnyire nem egyetlen indíték húzódik meg, hanem egyidejűleg akár több is, melyek egyazon irányba mutatva s ily módon egymást mintegy felerősítve kényszerítenek ki bizonyos módosulásokat.

I. A településnevek változásának tipológiája

1. Az előzőekben azt láthattuk, hogy noha a helynevek változásának ügye számos munkában előkerült, s egyes szerzőktől a tipológiaalkotás szándéka sem állt távol (MEZŐ 1989, HOFFMANN 1993: 121–42, 1999a: 214–5, 1999b: 70), a változási lehetőségek teljességének rendszerbe foglalására s az egyes folyamatok leírására nem vállalkozott ezidáig senki sem. Azt, hogy a történeti helynévkutatásnak ez a problematika egyáltalán nem elhanyagolható területe, az előzményirodalom e kérdésben viszonylag egyértelmű állásfoglalása mellett azzal is meg-támogathatjuk, hogy a nevek változásvizsgálata felbecsülhetetlen haszonnal járhat a történeti helynév-tipológia egészének szempontjából is. A nyelvi indíttatású névszerkezeti változásoknak ugyanis — a nyelvi természetű változások többsé-géhez hasonlóan — feltétlenül van valamilyen időbeli keretük, ami persze nyil-vánvalóan nem túl határozott időpontokkal jelölhető ki. Amennyiben ezt a föl-tevést elfogadjuk kiindulópontul, a változásvizsgálatok segítségünkre lehetnek a helynévtípusok — a történeti helynév-tipológia részeként oly sokat vitatott és a tudományosság által egyre inkább képlékenynek tartott — kronológiai értékének az eddigieknél megbízhatóbb fölmérésében is.

Az előzményekre sok vonatkozásban építő, általam elgondolt változástipoló-gia időbeli kereteinek a kijelölése szinte önként adódik: minthogy a magyar hi-vatalos helységnévadás időszaka — amikor a településnév-adás és -változtatás a közigazgatás különböző szintű szerveinek a felügyelete alatt zajlott — MEZŐ ANDRÁS jóvoltából alapos vizsgálatban részesült (1982), a „természetes” telepü-lésnév-változások áttekintése a legkorábbi dokumentumoktól a 18. század máso-dik feléig terjedő időszak vonatkozásában látszik megvalósítandónak. E közel nyolc évszázadot átfogó időintervallumon belül ugyanakkor messze a leggazda-gabb, legsokrétűbb változási repertoárral az ómagyar kor büszkélkedhet, így munkámban e korszak névváltozásaira kiemelt figyelmet fordítok.

2. A helynevek — csakúgy, mint a közszavak — két összetevő, a névalak és a jelentés kapcsolataként határozhatók meg. A névalak változásainak a szabály-szerűségeit elsősorban a lexikális-morfológiai (és vele olykor összefüggésben a funkcionális-szemantikai) struktúra módosulásaiban ragadhatjuk meg, a jelenté-sét pedig a denotatív jelentés megváltozásában. A településneveket érintő válto-zási szabályok átfogó tipológiai rendszerét e tényezőknek megfelelően az alábbi módon írhatjuk le.

1. Komplex folyamatok: a denotatív jelentés és az alak egyidejűleg változik

1.1. néveltűnés: *Salamon* > $\emptyset$

1.2. névdifferenciálódás, névosztódás: *Apáti* > *Kisapáti*, *Nagyapáti*

1.3. névintegrálódás, névösszevonódás: *Szurdok* + *Bénye* > *Szurdokbénye*

A komplex változások közé besorolható lenne elméletileg a névkeletkezés folyamata is ($\emptyset$ > *Debrecen*), ám minthogy e fogalom valójában a helynévi funkció megteremtődését foglalja magában, és ezáltal nem a változás-, hanem a keletkezéstörténet hatókörébe tartozik, a továbbiakban ennek tárgyalásától eltekintek.¹ E munkában ugyanis csupán a már meglévő nevek módosulásait (azaz lényegében a tulajdonnevek léte szempontjából másodlagos nyelvi folyamatokat) tárgyalom.

2. Jelentésváltozások: a denotatív jelentés változik, az alak érintetlenül marad

2.1. jelentésbővülés: *Debrecen* 1. 'kisebb települési egység' > *Debrecen* 2. 'nagyobb települési egység'

2.2. jelentésátértékelődés: *Bánk* 'település' > *Bánk* 'Debrecen része'

2.3. jelentésszűkülés: *Győr(vár)* 1. 'nagyobb települési egység' > *Győr(vár)* 2. 'kisebb települési egység'

A településnevek denotátumainak olyan változásai, amelyek a denotatív jelentést nem érintik, nem vehetők figyelembe a nyelvi leírás, a történeti tipológia keretei között (vö. HOFFMANN 1993: 98). Az itt említett változási folyamatok közös sajátossága az, hogy noha igen szoros rokonságban vannak a metonimikus névátvitellel, nem tekinthetők azzal azonosnak: a metonímia ugyanis nem a nevek változásában, hanem a keletkezésükben játszik szerepet.

3. Alaki változások: az alak változik, a denotatív jelentés változatlan marad

3.1. teljes változás vagy névcseré: *Disznó* > *Apáti*

3.2. részleges változás

3.2.1. szabályokba foglalható (megjósolható) változások: a névrészeket és a névelemeket tendenciaszerűen érinthetik²

A) a szintaktikai szerkezet változása

a) kiegészülés

jelzői előtaggal: *Óvár* > *Nagyóvár*

földrajzi köznévi utótaggal: *Körmöc* > *Körmöcbánya*

b) ellipszis

jelzői előtag marad el: *Péterlaka* > *Laka*

földrajzi köznévi utótag marad el: *Remetefalva* > *Remete*

¹ A helynevek (és szűkebben a településnevek) lehetséges keletkezéstörténeti folyamatairól részletes tájékoztatást nyújt ugyanakkor HOFFMANN ISTVÁN helynévelemzési munkájának megfelelő fejezete (1993: 67–143).

² A névrész és a névelem fogalmát a HOFFMANN ISTVÁN által definiált értelemben használom (1993: 43–4).

- c) névelem > névrész csere: *Kereki* > *Kerekegyház*
- d) névrész > névelem csere: *Kováczstelke* > *Kovácsi*

A szintaktikai szerkezet megváltozása során a helynévnek mind a funkcionális-szemantikai arculata, mind a lexikális-morfológiai struktúrája módosul olyan formában, hogy az új név vagy új névrészt és ezzel együtt (a helyre vonatkozó) többletinformációt vesz fel az elsődlegeshez képest, vagy pedig funkcionális szerepű névrészt és ezzel együtt információtartalmat veszít.

B) a morfológiai szerkezet változása

- a) redukció (névelemnyi csökkenés): *Hodosd* > *Hodos*; *Boldogaszszonyfalva* > *Boldogfalva*
- b) bővülés (névelemnyi növekedés): *Halász* > *Halászi*
- c) névelemcsere: *Nyárágy* > *Nyárád*, *Erzsébetforra* > *Erzsébetkuta*
- d) névrészcsere: *Szentjánostelke* > *Szentjánosszere*, *Szaláncalja* > *Váralja*

A morfológiai szerkezet megváltozásán azokat a folyamatokat értem, amelyek során az elsődleges név funkcionális-szemantikai szerkezete alapvetően változatlan marad, és csupán a lexikális-morfológiai struktúrája módosul. A névelemcsere és a névrészcsere esetében sem történik a funkcionális szerkezetben módosulás, hiszen mindkét változás során a lexikális-morfológiai struktúra valamely eleme (képző vagy lexikális egység) egy ugyanolyan funkciójú másik elemre cserélődik fel.

3.2.2. szabálytalan (nem megjósolható) változások

- a) deszemantizáció (a lexikális-morfológiai struktúra és az elsődleges név szemantikai arculata is elhomályosul): *Szentmária* > *Somorja*
- b) reszemantizáció (egy elsődlegesen nem áttetsző névforma hangtani asszociációk alapján másodlagosan lexikális-morfológiai és szemantikai azonosíthatóságot nyer): *Vircsolog* > *Vércsorog*
- c) transzszemantizáció (egy lexikális és szemantikai tekintetben is áttetsző névstruktúra hangtani asszociációk alapján átalakul egy másik lexikális-morfológiai és szemantikai struktúrává): *Vármező* > *Vérmező*

Az ide sorolható településnév-változásokat nem lehet típusokba rendezni: a változás esetükben ugyanis nem tendenciaszerűen, hanem minden egyes névnél egyedi, nem megjósolható jelenséggként következik be. Mindez azt jelenti, hogy nem lehetnek előzetes feltevéseink arra vonatkozóan, hogy e változások alkalomával egy-egy településnév milyen típusú módosulásokon eshet át a története során.

2.1. Noha a komplex változási folyamatok, azaz a denotatív jelentés és a névalak egyidejű módosulása többféle nyelvi folyamatot magában foglalhat, ezeket a változásokat egységesen jellemzi az, hogy háttérükben jórészt külső, nyelven kívüli indítékok húzódnak meg. A települések életében sokféle, elsősorban történelmi okokkal magyarázható változás következhet be, amely változások a legszélsőségesebb esetben a település elpusztulását, elnéptelenedését is eredményezhetik. Közismert dolog például, hogy a tatárjárás vagy a török hódoltság jelentős mértékben átrendezte a magyar településhálózatot. A tatárjárás során igen súlyos pusztulást szenvedett többek között Bodrog megye településrendszere is: a 13. század első felében és azt megelőzően említett 52 faluja közül mindössze 26 szerepel később is lakott helyként, a Tisza parti *Salamon* (1234: *Solomun*, Gy. 1: 726), *Kakat* (1224/1291/1389: villa *Kokot*, Gy. 1: 721) vagy *Bulcsú(földe)* (1224/1291/1389: terra *Bulsu*, Gy. 1: 714) viszont a tatárjárás következtében olyan nyomtalanul törlődött le a térképről, hogy az egykori falunak a helyét sem tudjuk utólag pontosan meghatározni. A település elpusztulása mint településtörténeti folyamat szélsőséges esetben tehát nyelvi síkon **néveltűnéshez** vezet.

A denotatív jelentésben természetesen a jelölt hely meglétének folytonossága mellett is történhetnek olyan elmozdulások, melyeket névváltozásokként foghatunk fel. A középkori települések történetében birtoklás- vagy népességtörténeti okokból gyakran bekövetkező településosztódás részleges változást eredményezhetett magában a névalakban is: Bars vármegyében számos településnév mutatja e változási folyamatot. *Apáti* falu például (1253: *Apati*, Gy. 1: 442) *Kis-* és *Nagyapáti*-ra (1335: *possessum maioris et minoris Apati*, Gy. 1: 425), *Málas* pedig (1156: *Malos*, Gy. 1: 460) *Ködi*- (1297/1367: de *Kudymalusy*, Gy. 1: 460) és *Mindszentmálasa* (1327: *possessio Mendscenthmalasa*, Gy. 1: 460) településekre, valamint *Pusztamálas* (1314: *Puzta Malas*, Gy. 1: 460) pusztára osztódott. Minthogy a változás az elsődleges név lexikális struktúrájában megkülönböztető, differenciáló szerepű jelzővel (sőt gyakorta jelzőkkel) való terjedemi növekedést jelent, a módosulást — az elkülönülést hangsúlyozandó — **névdifferenciálódásnak, névosztódásnak** nevezhetjük. Az e fogalommal megjelölt változás azonban — mint fentebb jeleztem — nem csupán a névtestet, hanem a denotatív jelentést is módosítja részlegesen. Ám fontos hangsúlyozni, hogy a középkorban a faluosztódás fogalma nem feltétlenül önálló, egymástól elkülönült falvak létrejöttére utal, noha a *Kisapáti* név denotatív jelentése természetesen nem azonosítható az *Apáti* név denotatív jelentésével: közöttük egyfajta részegész viszony áll fenn.

Az osztódással, differenciálódással ellentétes folyamatként jelentkeznek a település-összeolvadásból eredő névváltozások. A középkorban ezek jóval ritkábbak voltak, és jóval nehezebben is ragadhatók meg, mint a faluosztódások. E történeti változásnak nyelvi síkon többféle vetülete lehet. A két falunév összeol-

vadhat egyrészt mindennemű alaki változás nélkül: az Abaúj vármegyei *Szurdok* (1234/1243: *Zurduk*, Gy. 1: 149) és *Bénye* (1293/1496: *Benye*, Gy. 1: 150) esetében valószínűleg erről lehet szó: egyé forrásuk a *Szurdokbénye* (1326/1375: *Zurdukbenye*, Gy. 1: 150) névalakban testesült meg. De ritkábban történhet az összevonódás egyfajta kontaminációs megoldással is: a Veszprém megyei újabb kori *Pénzesgyőr* településnév az egykori *Pénzeskút* előtagjából és a mellette fekvő *Kőrösgyőr* utótagjából keletkezett (VeMFN. IV, 127, lásd még MEZŐ 1999: 296 is).³ A település-összeolvadás nyelvi következményét — hangsúlyozva a névdifferenciálódással ellentétes voltát — **névintegrálódásnak, névösszevonódásnak** nevezhetjük.

2.2. A denotatív jelentés megváltozása természetesen számos esetben nem vonja maga után a névtest megváltozását is. Ilyenkor magát a változást sem komplex folyamatként, hanem csupán **j e l e n t é s v á l t o z á s k é n t** ítéltethetjük meg. A középkor időszakában egyáltalán nem számított ritka jelenségnek az, hogy bizonyos települések — a nevük változatlanul hagyásával — bekebeleztek a szomszédos kisebb jelentőségű falvakat. A Bihar megyei Debrecen például magába olvasztott több mint egy tucatnyi települést, aminek nyelvi velejárójaként a *Debrecen* településnév **jelentésbővülésen** ment keresztül. A bekebelezett falvak ugyanezen változás alkalmával a helynevek hierarchiájában — **jelentés-átértékelődés** folytán — egy fokkal alacsonyabb szintre kerültek. A középkori Veszprém megyei *Döbrés* falu neve (vö. 1369: *Debres*, KUMOROVITZ: Veszpr. Reg. 245) például a Bakony lábánál lévő Tapolcafő település egy határrészének nevévé süllyedt (HOFFMANN 1984–1985: 104). A jelentésbővüléssel ellentétes változási folyamatot, a **jelentésszűkülést** jóval nehezebb a régiségben földeríteni. Ennek hátterében egyrészt az állhat, hogy maga a jelenség, miszerint egy nagy kiterjedésű birtokból önálló falvak szakadtak ki, s az eredeti településnév ezt követően lényegesen szűkebb jelentésben, csupán az egyik falu neveként élt tovább, eleve ritkább településtörténeti folyamat lehetett.

2.3. Valamennyi e változástípusokon kívül eső módosulás a denotatív jelentést érintetlenül hagyva csupán a névstruktúrában eredményez elmozdulásokat. A településnevek **a l a k i m ó d o s u l á s a i** természetesen a bennük bekövetkező hangváltozások körét is magukban foglalják. Minthogy azonban fonetikai-fonológiai arculatukat tekintve a helynevek és a közszavak között nincsenek e szófajták alapvető jellegét érintő lényegi különbségek, s az általános hangfejlődési tendenciák a helyneveket éppúgy érintik, mint a közszavakat, másrészt pedig a hangtani változásoknak közvetlenül nincsen a morfológiai és a szintakti-

³ A régi névanyagban ilyen esetre mindeztidáig nem bukkantam, ezért szemléltettem a változási folyamatot valójában a hivatalos helységnévadás körébe vonható jelenséggel. Nem tartom ugyanakkor elképzelhetetlennek, hogy efféle megoldással a természetes névadás, névváltoztatás korábban is éltek.

kai szerkezetre kihatásuk: a szerkezeti módosulásokat tekintetbe vevő változás-vizsgálatnak e területet nem szükséges érintenie.⁴ Ezért a továbbiakban a településnevek alaki változásainak körében csupán a lexikális-morfológiai struktúrájukban bekövetkező rendszerszerű elmozdulásokat tárgyalom.

Azt a módosulást, amelynek során egy létező helynév átlép egy másik szemantikai osztályba, vagyis az elsődleges névhez képest egészen más funkcionális tartalmat közvetít, *teljes váltásnak* nevezem. A változás megítélése független attól, hogy az új elnevezés megszületésével az eredeti név s a benne rejlő névadási indíték homályba vész-e, avagy a másodlagos névalak mellett a régi forma is — szinonim elnevezésként, vagylagos névként — tovább él. Az ilyen típusú változás mögött elsődlegesen szintén külső indukáló tényezők rejlenek: a denotátum megnevezésre alkalmas valamely jegye (ez lehet a táji jelleg, a birtokos és még sok más tényező is) megváltozik, vagy inkább egyéb jellegzetes vonása kerül előtérbe, amelynek alapján a helyet egy más szemléletű névvel ruházza fel a névadó közösség. A tihanyi apátság alapítólevelében említett *Disznó* település (1055: *gisnav*) az elkövetkező jó két évszázad során valamikor *Apáti* nevet kapott, s a két megnevezés időleges vagylagos használatát (1267/1296: *Gesnov* vel *Apathy*) követően ez utóbbi kiszorította a régi nevet (1275: *Apaty*), s kizárólagossá lett (vö. BÁRCZI 1958: 149). E névformákat a *vel* mellett gyakran *alias*-szal, *alio nomine*-vel vagy más hasonló szerkezettel kapcsolták össze az oklevelek megszövegezői: +1247/+1284/1572: villa *Woffa Illeyse* alio nomine *Kwkenyer* vocatur (Gy. 1: 862), 1299: possessio *Feluelnuk* que moderno vocabulo *Makofolua* (Gy. 1: 863), [1341/1387]: possessio *Parishaza*, quam alio nomine *Zabopalfelde* vocare dixit (Gy. 4: 88), 1346>1351: possessio *Appati* alio nomine *Zuha* (Gy. 2: 554). A magyar névtörténeti kutatásokban az ilyen időszakosan vagylagos névformák, kettős névalakok — amint erre BENKŐ LORÁND is felhívta a figyelmet (1998: 114–5) — alig-alig részesültek figyelemben.⁵ A *Disznó* > *Apáti*, *Felvelnek* > *Makófalva*, *Párisháza* > *Szabópal-földe* változási folyamatokat **névcseré** terminussal jelölöm meg, s a fogalmon — a denotatív jelentés azonossága mellett — a név teljes lexikális és funkcionális-szemantikai módosulását (a mindkét szinten bekövetkező kategóriaváltását) értem.

⁴ Így vélekedett a neveket érintő szabályos hangváltozási folyamatokról — mint láhattuk — LÖRINCZE LAJOS is (1947: 19). Úgy gondolom, hogy a hangváltozási tendenciákat nem a nevek változási rendszerének leírásában kell figyelembe venni, hanem éppen fordítva: a hangtörténeti folyamatok pontosításában lehetne erőteljesebben alapozni a régi nyelvemlékek helynévi szórványainak vallomására (ennek újabb szemléletű megközelítéséhez lásd KENYHERCZ 2008 is).

⁵ E téren HOFFMANN ISTVÁN egyik újabb írása (2004) valamelyest enyhített a hiányon, bár terjedelmes tanulmánya szándéka szerint elsősorban a helynévi szórványok nyelvi hátterére volt figyelemmel, s a vagylagos nevek csak érintőlegesen és főleg a latin szövegezéssel összefüggésben kerülnek elő benne.

Azt a változástípust, amelyben az elsődleges településnévnek csupán a nyelvi megformálásában, az alkotóelemeiben ragadható meg valamilyen szerkezeti eltolódás, **r é s z l e g e s v á l t o z á s**nak tekinthetjük, s e változások lehetnek szabályokba, típusokba foglalhatók (azaz megjósolható változások), illetőleg szabálytalan, tendenciákként nem leírható (azaz megjósolhatatlan) változások. A **s z a b á l y s z e r ű s z e r k e z e t i v á l t o z á s o k** — melyek mögött, az előzőekben látottaktól eltérően, döntően nyelvi (intralingvális) okok húzódnak meg — megváltoztathatják a településnév alaki struktúráját pozitív és negatív irányban egyaránt, azaz a névterjedelem a változások eredményeképpen növekedhet vagy csökkenhet is. Mind a növekedés, mind a csökkenés módosíthatja a nevek **szintaktikai szerkezetét**, azaz érintheti a szemantikai és a lexikális-morfológiai struktúrájukat egyaránt. Ilyen változás a kiegészülés: Óvár (1255: *Ouwar*, Gy. 1: 75) > Nagyóvár (1317: *Nogyowar*, Gy. 1: 126), Körömcs (1331: *Kremnicia*, Gy. 1: 454) > Körömcsbánya (1328: *Cremnychbana*, Gy. 1: 454) vagy az ellipszis: Péterlaka (1776: *Peterlaka*, INCZEFI 1960: 71) > *Laka* (ma ilyen formában él), Remetefalva (1395: *Remethefalua*, KÁZMÉR 1970: 292) > *Remete* (1710: *Remete*, KÁZMÉR 1970: 292), a névelem > névrész csere: Kereki (1327/1335: *Kereky*, Gy. 1: 224) > *Kerekegyház* (1459: *Kerekeghaz*, Z. 10: 95–6) vagy a névrész > névelem csere: Kovácsstelke (1320: *Kuachteleke*, Gy. 2: 76) > *Kovácsi* (1467: *Kowachy*, Gy. 2: 76).

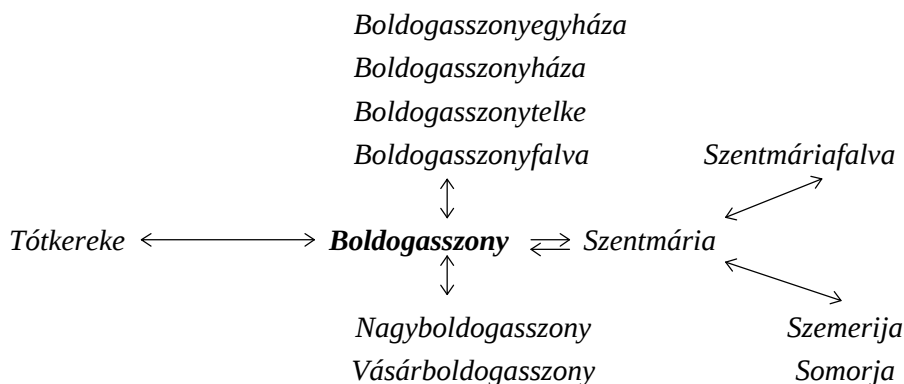
A változás módosíthatja továbbá a településnevek **morfológiai szerkezetét** is, azaz eredményezhet olyan eltolódásokat, amelyek a név funkcionális szerkezetét lényegében nem, csupán a lexikális-morfológiai felépítését érintik. Ilyen szerkezeti változás a redukció: *Hodosd* ([1177]>1405: *Hvdust*, Gy. 1: 178) > *Hodos* (1213/1550: *Hudus*, Gy. 1: 178) és a bővülés: *Halász* (1335: *Halaz*, Cs. 3: 680) > *Halászi* (1497: *Halazy*, Cs. 3: 680). Egy-egy helynévben az sem szokatlan, hogy valamely lexikális-morfológiai egysége kicserélődik azonos funkciójú más elemmel: névrészcsere történt a *Szentjánostelke* (1498: *Zenth Janos theleke*, MEZŐ 1996a: 105) > *Szentjánosszere* (1556: *Zent János Zery*, MEZŐ 1996a: 105), *Szaláncalja* (1332–5/PR.: *Zalanthalia*, Gy. 1: 141) > *Váralja* (1454: *Warallya*, Cs. 1: 217), névelemcsere pedig a *Nyárágy* (1299: *Naragh*, Gy. 1: 793) > *Nyárad* (1317: *Narad*, Gy. 1: 793), *Erzsébetforra* (1274>1340: *Elysabethforra*, Gy. 1: 175) > *Erzsébetkuta* (1471: *Elsewbethkwtha*, Gy. 1: 175) településnevekben.⁶

A **s z a b á l y t a l a n v á l t o z á s o k**, azaz a nem megjósolható szerkezeti változások esetei között tarthatók számon az alaki struktúra deszemantizá-

⁶ Az *Erzsébetforra* > *Erzsébetkuta* településnévben annak ellenére beszélhetünk „csak” a névelem szintjén történő cserélődésről, hogy a *forra*, *kuta* elemek nem toldalékmorfémák, hanem lexikális egységek. E földrajzi közneveknek ugyanis csupán a településnév alapjául szolgáló mikrotoponima létrejöttében volt névrésznyi szerepük: az elsődlegesen kétrészes forrás- vagy kútnév településnévvé alakulva egyrészes névstruktúrává lett, s egyúttal a benne szereplő földrajzi köznevek névrésznyi szerepükből névelemnyivé sülyedtek.

ciójának, reszemantizációjának, illetve transzszemantizációjának a példái: e folyamatokban a helynév lexikális és szemantikai szerkezete ugyancsak módosulásokon megy át. A **deszemantizáció** során az elsődleges név szemantikai és lexikális jellege egyaránt homályba vész: *Szentmária* (1287: *Zenthmaria*, MEZŐ 1996a: 208) > *Somorja* (1383: *Samaria*, MEZŐ 1996a: 208). A **reszemantizáció** a név korábbi (a névhasználók számára nem áttetsző) funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai szerkezete helyébe úgy hoz egy másikat, egy szerkezeti szempontból áttetszőt, hogy az újonnan létrejövő név hangalakilag valamelyest emlékeztet az eredeti formára: *Vircsolog* (1492: *Verchellog*, JAKÓ 1940: 388) > *Vércsorog* (mai névalak). A **transzszemantizáció** pedig áttetsző névstruktúrát módosít olyan formában, hogy a megváltozott névalak szemantikailag transzparens marad, és a hangszerkezete az elsődleges névhez ugyancsak közel áll: *Vármező* (1834: *vármező*) > *Vérmező* (1845: *vérmező*).

3. A szerkezeti változások erősen szövevényes, olykor szinte kibogozhatatlanul egymásba fonódó voltak, azaz voltaképpen a változási lehetőségek többirányúságának az érzékeltetésére a további részletezésüket megelőzően álljon itt egy patrocíniumi településnév-csoport példája. A *Boldogasszony* védőszentnévből számos helységnév alakult a Kárpát-medencében (lásd ehhez MEZŐ 1996a: 206–11), s legtöbbjük strukturális felépítése módosult is az idők folyamán. Azokat a változásokat, amelyek a *Boldogasszony* településnevet potenciálisan érintetik (azaz a *Boldogasszony* nevekben adatolhatóan bekövetkezett változások összességét), az 1. ábra szemlélteti.

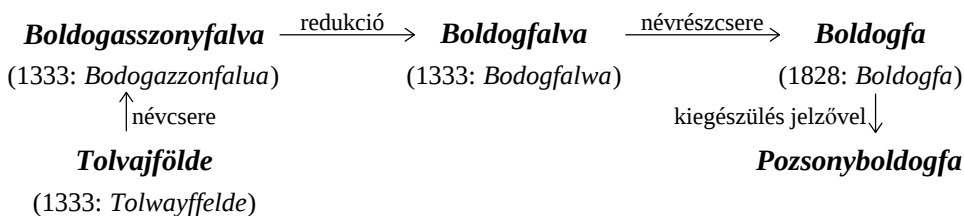
1. ábra. A Boldogasszony településnév változási lehetőségei

Mint az ábrán látható: a patrocíniumi településnév kiegészülhet többféle földrajzi köznévi utótaggal (*-falva*, *-telke*, *-háza*, *-egyháza*), járulhat hozzá megkülönböztető szerepű jelzői előtag (*Nagy*-, *Vásár*-), illetőleg fölcserélődhet egészen más szemantikai típusba tartozó névformával (*Tótkereke*). Tovább növeli, komplikálja a lehetőségek körét, hogy a *Boldogasszony* patrocíniumnak van

egy szinonim használatú variánsa, a *Szentmária*. A szinonimitást egyértelműen mutatja az is, hogy a két névforma egyazon település adatsorában is váltakozhat egymással. A *Szentmária* is szenvedhet szerkezeti módosulásokat: kiegészülhet földrajzi köznévvvel (*Szentmáriafalva*), keresztülmehet az elhomályosulás különböző fokozatain (*Szemerija*, *Somorja*). A közvetett változásviszonyok persze még tovább színezhetik a képet, hiszen például a másodlagos *Boldogasszonyfalva* név maga is tovább alakulhat: a *boldog* névelemének elmaradásával lehet belőle *Asszonyfalva*, az *asszony* lexémájának redukciójával *Boldogfalva*, differenciáló jelzővel kiegészülve pedig *Alsóboldogasszonyfalva* stb.

A *Boldogasszony* településnév esetében e variánsok tehát mint oda-vissza bekövetkező változási lehetőségek tarthatók számon (ahol a lehetőség tényét tulajdonképpen maguk a bekövetkezett változások igazolják vissza), ám e lehetőségek közül egy-egy meghatározott településnév életében többnyire mindössze néhány realizálódik.

A 2.1. ábrán a Pozsony megyei mai Pozsonyboldogfa középkori és újkori adatai (lásd MEZŐ 1996a: 208, KÁZMÉR 1970: 255) a következő változásokat mutatják: a vélhetően elsődleges *Boldogasszonyfalva* névből redukcióval, az *asszony* névelem elmaradásával *Boldogfalva* alakult, amelyből a *-falva* > *-fa* (a magyar nyelvterületen másutt is szokásos) névrészcsere *Boldogfa* névalakot eredményezett. A helységnévrendezések alkalmával a településnév megyei hovatartozásra utaló jelzői előtaggal egészült ki, így viseli ma a *Pozsonyboldogfa* hivatalos nevet. Bonyolítja a változások nyomon követésének lehetőségét, hogy a *Boldogasszonyfalva* ~ *Boldogfalva* variánsok mellett a középkorban a falunak *Tolvajfölde* megnevezése is volt. Arra az adatok azonban nem világítanak rá, hogy ez vagy a patrocíniumból alakult névforma volt-e a település régebbi megnevezése. A *Tolvajfölde* elsődlegessége mellett szólhat ugyanakkor az, hogy a patrocíniumi településnevek közismerten sok eredeti névformát váltottak föl.

2.1. ábra. A változási lehetőségek realizációi (Pozsony)Boldogfa példáján

Az adatolás kronológiai rendje a fenti esetről is világosabban rajzolja ki a változási lehetőségek realizációit a középkorban elpusztult Csanád megyei *Boldogasszonyfalva* település esetében (2.2. ábra): legkorábbi említése *Boldogasszonyháza* formát mutat, amelyből az utótag cseréjével *Boldogasszonyfalva* alakult. A település utolsó adatai az *asszony* névelem redukciójának következtében *Boldogfalva*-ként tűnnek fel.

Boldogasszonyháza $\xrightarrow{\text{névreszcseré}}$ **Boldogasszonyfalva** $\xrightarrow{\text{redukció}}$ **Boldogfalva**
 (1256: *Bodugazunhaza*) (1337: *Bodugazunfolua*) (1495: *Bodoghfalwa*)

2.2. ábra. A változási lehetőségek realizációi Boldogasszonyfalva példáján

Ezt a sokféleséget látva csöppet sem meglepő, hogy egy-egy településnév esetében a változási irányok megállapítása — a változások többvonalúsága vagy éppen összetartó, konvergens volta miatt — még gazdag adatoltság esetén is gyakorta nehézségekbe ütközik. A szálak kibogozása, a változások felfejtése többnyire időigényes, alapos vizsgálatok révén, számos tényezőnek (például általános nyelvfejlődési tendenciáknak, az egyes névtípusok kronológiai jellemzőinek) a figyelembevételével, ám az egyedi sajátosságok tüzetes elemzése révén lehetséges csupán.

4. A településnév-változások kapcsán az előzőekben vázolt tipológiai leírás részletezése adja a továbbiakban munkám nagyobbik részét. A tüzetes elemzés során azonban arra is tekintettel kell lenni, hogy a különböző névtípusok nem egyforma gyakorisággal vesznek részt a változási folyamatokban: az egyes településnevek (és településnév-típusok) változását ugyanis nagy mértékben meghatározza a *v á l t o z á s i é r z é k e n y s é g ü k*. A változási érzékenység fogalma nem speciálisan a helynevekre vonatkoztatható terminus csupán, hanem a nyelv minden részrendszerét egyaránt jellemzi: azt értjük rajta, hogy az adott nyelvi jel (vagy akár egész részrendszer) mennyire stabil, ellenálló a változásokkal szemben, vagy éppen ellenkezőleg: mennyire könnyen esik áldozatul módosulásoknak.

A nyelvi jelek között a változási hajlandóságukat tekintve igen jelentős különbségek vannak, s e különbségek főként annak a függvényeként jelentkeznek, hogy az egyes elemek mely nyelvi részrendszer tagjai: a fonéma- és a morféma-rendszer köztudottan csekély változásra való hajlama a lexémarendszer nagy érzékenységeivel szemben főképpen maguknak e részrendszereknek az erős vagy laza strukturáltságából adódik (vö. ehhez pl. BENKŐ 1988: 85–95). Befolyásolják persze a változásokkal szembeni nyitottságot külsődleges körülmények is: az egyes nyelvi részrendszereknek különböző mértékű az összefonódása a nem nyelvi (például társadalmi, kulturális stb.) tényezőkkel. Amíg a fonéma- és morféma-rendszer a nyelven kívüli tényezők hatásának alig-alig van (vagy egyáltalán nincs) kitéve, addig a lexémarendszer változásait ezek igen élénken befolyásolják.

A helynevek — akár önálló részrendszer tagjainak tekintjük őket, akár a lexémarendszeren belüli alcsoport elemeinek — változási hajlandóságuk tekintetében lényegi hasonlóságot mutatnak a lexémarendszer jellegzetességeivel. A helynevek ugyanis a névrendszer nagy elemszámából és laza strukturáltságából adódóan igen gyakran vesznek részt a legkülönbébb változási folyamatokban (noha az egyes helynévfajták között ebben a tekintetben vannak különbségek), s e változásokat nemcsak a rendszer belső törvényszerűségei szabják meg, hanem

azok igen gyakran külső körülményeknek (történelmi eseményeknek, a birtokjogban beállt változásoknak stb.) engedelmeskedve történnek meg.

Mínthogy a településnevekről a korábbi szakirodalom úgy tartja, hogy azok a nagyobb folyók neveivel együtt a legkevésbé változékony rétegét alkotják a helyneveknek (vö. pl. KNIEZSA 1943–1944: 112–4), a változási jellegzetességeiket tárgyalva érdemes ennek az állításnak is utánajárni, s a településnevek változási érzékenységeire is kitérni. Előzetes benyomásaim ugyanis azt sugallják, hogy a településnevek a hagyományos felfogáshoz képest jóval nagyobb mértékű változási hajlamról tesznek tanúbizonyságot. S amennyiben ezt a konkrét vizsgálatok eredményeivel igazolni tudjuk, úgy további két kérdésről is célszerűnek tűnik szót ejteni: 1) egyrészt arról, hogy milyen típusú településnevekre jellemző az efféle mozgékonyság, s melyek ezzel szemben a rendszer stabilabb elemei, 2) másrészt pedig arról, hogy a fent bemutatott változástípusok közül melyek azok a változások, amelyek a településnevek életét az idők folyamán leginkább befolyásolták, és vannak-e maguknak a változásoknak kronológiai kötöttségeik. Úgy látom ugyanis, hogy ezeknek a kérdéseknek ugyancsak önmagukon túlmutató, az egész történeti helynév-tipológia szempontjából lényeges hozadékuk lehet.

II. Komplex változások

A településnevek életét befolyásoló olyan módosulásokat, amelyek a név denotatív jelentésében, valamint a szemantikai és alaki szerkezetében egyaránt elmozdulást eredményeznek, komplex változásoknak nevezem. A komplex változások körébe három változástípust sorolhatunk be: a néveltűnés, a névdifferenciálódás (névosztódás) és a névintegrálódás (névösszevonódás) folyamatait.

1. Néveltűnés

1. A magyar helynévtörténeti kutatásokban, elsősorban is a régi helynévkincs kapcsán nem ritkán használt fogalom a névfolytonosság vagy más szóval a névkontinuitás. A nyelvész és történész szakemberek e terminusokkal azoknak a neveknek a folytonosságát jelölik, amelyeknek honfoglalás előtti előzményeit lehet fölteni (vö. pl. KISS L. 1994, 1996a, 1997a, 1997b stb., KRISTÓ 1985: 18–9, 1997: 132–3, Gy. 3: 327). A történettudomány oldaláról nézve a kontinuitásnak különböző típusait, valójában fokozatait szokás elkülöníteni, társadalom-, település-, illetve romkontinuitásként definiálva őket (ezek értelmezéséhez lásd KISS L. 1996a: 443, a fogalmak fenti használatához pedig, példákkal is szemléltetve TÓTH V. 2001a: 28–9).

Úgy vélem, a (név)kontinuitás, (név)folytonosság fogalmát az előbb látottaknál tágabban is értelmezhetjük, s minden olyan továbbélési formát jelölhetünk vele, amikor egy meghatározott denotátum (település) egy bizonyos neve (vagy akár annak alakszerkezeti módosulata) a keletkezésétől fogva folytonosan fennáll. A településkontinuitás természetesen nem jár szükségszerűen együtt a névkontinuitással, ahogyan a név továbbélése sem jelenti párhuzamosan a település továbbélését: az előbbire a névcseré kapcsán látunk majd bőségesen példákat, az utóbbit pedig a jelentésváltozás egyik típusesete, a határrésznévvé vált településnevek üggyé példázza.

Ezeket a változásokat az fogja egybe, hogy a településnév egyik összetevője változatlan marad a módosulás során: a névcseré esetében a jelentés nem változik; a határrésznévvé válás esetében pedig az alak marad változatlan. Mindezekkel szemben áll ugyanakkor a néveltűnés folyamata abban az értelemben, hogy bekövetkeztekor a név és annak valóságvonatkozása (vagyis a vele megjelölt település) egyaránt elenyézik.

A helynevekről általában mondja BENKŐ LORÁND, hogy azok időtállóak: egy részük évszázadokon keresztül létezik, s csak bizonyos körülmények (például la-

kosságcseré, gazdasági, birtoklástörténeti változások) hatására vész el (1967c: 384). „Amely területeken azonban az egynyelvű lakosság települési, népmozgalmi viszonyai hosszú időn keresztül változatlanok voltak, s a gazdaság- és birtoklástörténetben sem következtek be nagyobb arányú eltolódások, ott a földrajzi nevek továbbélése biztosítva volt.” (i. m. 385).

2. A falupusztásodás folyamata a középkor évszázadaiban Európa-szerte általános jelenségnek számított, ám a pusztulás mértéke koronként és területi szempontból egyaránt nagyon eltérő lehetett (lásd ehhez például SZABÓ I. 1966: 139, 147–8, 185–6). A falvak elpusztásodásának hátterében a kiváltó okok sokféleségével számolhatunk, s ezek között a gazdasági, társadalmi átrendeződés, a természeti csapások, a lakosság elvándorlása éppúgy megemlíthető, mint a háborús események (vö. KMTL. 668, SZABÓ I. i. m. 148, 183 stb.). A 13. században tapasztalható nagyfokú falupusztásodást például régebben a tatárjárás okozta népességcsökkenéssel hozták összefüggésbe. Az újabb történettudományi szakirodalomban az Árpád-kor végi társadalmi mozgásokat, az úgynevezett spontán pusztásodást szokás elsődlegesnek tekinteni, s ezt a nézetet többek között az is támogatja, hogy a falvaknak az elpusztult falvak számánál jóval kisebb hányada ugyanebben az időszakban éppen hogy jelentősen megnagyobbodott, népesebbé vált (KMTL. 209).

A nevek elpusztulásának, a *n é v e l t ű n é s* folyamatának a hátterében a települések elpusztásodása, a falvak különféle okok folytán bekövetkező elnéptelenedése, azaz minden esetben külsődleges, nem nyelvi tényező áll. Azt például, hogy a történelmi események milyen jelentős mértékben hatással vannak a települések és neveik módosulására, nagyon szemléletesen mutatja Baranya vármegye település- és ezzel párhuzamosan településnév-szerkezetének alakulása. A megyében egykor létező több mint ezer településnek közel 60%-a jórészt a török hódoltság következtében nevével együtt nyomtalanul eltűnt.¹ Abaúj megyében ellenben — ahol a történelem viharai kevésbé éreztették pusztító hatásukat — ugyanez az arányszám 27%.² Az elpusztult települések helyére telepítések

¹ Ez a hatalmas arányszám még annak a ténynek az ismeretében is megdöbbentő, hogy a török uralom az ország déli részein szinte az egész addigi településrendet elsöpörte (vö. SZABÓ I. 1966: 187). A Bodolya és Peterd között fekvő egykori *(S)zala* település például a 15. századig folytonosan adathozható: 1227/1443: *Zala*, 1308/1321/1325: *Zala*, 1321/1325: *Zala* (Gy. 1: 408), 1424: *Zala* (Cs. 2: 537), *Úrtelek* a 16. század elejéig mutat folytonosságot: 1428: *Vrthelek*, 1514: *Urthelek* (Cs. 2: 533), azt követően azonban nyomuk sincs az okiratokban. PÓCZOS RITA Györffy és Csánki történeti földrajzában Baranya megyei településnév-rendszerét összevetve utalt arra, hogy az Árpád-korban meglévő félezer településnek közel egyötöd része nem érte meg a Hunyadiak korát (2004: 126–7).

² A többek között az 1302/1390-es oklevélből adathozható *Papolc* (*Popolch*, Gy. 1: 129), *Parlagi* (*Parlagy*, Gy. 1: 129), *Ráksony* (*Raxun*, Gy. 1: 134) települések például CSÁNKI DEZSŐ szerint nemigen jutottak el a 15. századig (Cs. 2: 215), pusztulásukat GYÖRFFY GYÖRGY még korábban teszi (Gy. 1: 134, *Ráksony* alatt).

folytán utóbb gyakran új népesség érkezett ugyan, ám az olyan típusú lakosságcsere esetében, ahol az újonnan megtelepülők nem tudtak érintkezni a korábban ott élőkkel, az egykori nevek megmaradására nemigen volt lehetőség. Az ilyen lakosságcsere tehát egyúttal egészében új helynévanyagot is eredményezett (vö. ehhez még BENKŐ 1967c: 384).

3. A településnevek nyelvtörténeti és történettudományi forrásértéke természetesen nem egyforma. A különböző tudományterületek számára a nevek tudományos felhasználhatósága szükségképpen veti fel az egykori alakjuknak, az általuk jelölt helynek, azaz valójában a névrekonstrukciónak a kérdését. Névrekstrukción e helyütt az adott településnév denotatív jelentésének és alaki szerkezetének az azonosítását, etimológiai vonatkozásainak a feltárását (mint nyelvi jellemzőket), illetőleg település-, azon belül is elsődlegesen népességtörténeti tanulságainak megállapítását értem.³ Mindezeket pedig azért tartom lényegesnek éppen itt előhozni, mert ez a problematika az eltűnt településnevek kapcsán még inkább felvetődik. A néveltűnés esetei között ugyanis jó néhány olyat találhatunk, amelyről mindössze néhány vagy éppenséggel csak egyetlen adat ad hírt a forrásokban, ezt követően azonban nyomuk vész. Nyilvánvaló viszont, hogy az ilyen névformák hasznosításáról sem a nyelv- és névtörténet, sem pedig a településtörténet nem mondhat le mégsem. Az alábbiakban ezért azt igyekszem néhány példán keresztül bemutatni, hogy az eltűnt nevek nyelvi és földrajzi azonosításának milyen nehézségei lehetnek, s ezek megoldásához milyen természetű fogódzók állnak rendelkezésünkre.

Az eltűnt településnevek egy része természetesen olyan, amelynek sem a denotatív, sem az alaki rekonstrukciója nem jelent gondot, minthogy pontosan lokalizálható, és nyelvileg is egyértelmű azonosíthatósággal rendelkezik. Az ilyen településnevek mind a nyelvtörténet, mind a történettudomány számára teljes értékű forrásanyagként szolgálnak az adott kor és az adott terület vonatkozásában egyaránt. Az utoljára a 13. század első harmadában ([1230]/1231) említett Bács megyei *Cheuscy*-ről (Gy. 1: 217) például biztosan tudjuk, hogy a megye északnyugati részén, Szond településtől északkeletre feküdt, s *Csősz*i néven azonosítható. A települések pontos helyhez kötése alapvetően történettudományi módszerekkel történik, s a lokalizáláskor az ismert helyekhez való viszonyítást, a birtokosokkal kapcsolatos ismereteket, a régészet eredményeit stb. egyaránt felhasználhatják a történész szakemberek (vö. HOFFMANN 2007: 92). A névtest azonosítása azonban már elsősorban a nyelvész kompetenciájába vág, s a rekonstrukció ezen lépése alapvetően helyesírás-történeti ismeretek, analógiák és általános nyelvfelföldési tendenciák segítségével valósítható meg.

³ A névrekonstrukciónak a nyelvi rekonstrukcióval általában párhuzamban álló értelmezéséhez lásd HOFFMANN 2007: 73–113. Ugyanő a nyelvtörténeti szótárak címszóválasztása kapcsán is tett néhány lényegi megállapítást a névrekonstrukció kérdésében (2006a, főleg: 451–2).

A néveltűnés folyamata olykor olyan településnevet érint, amelynek a hangteste, névszerkezete világosan felismerhető, a pontos lokális jellemzőit azonban a kutatás mindezidáig nem tudta feltárni. A Bodrog vármegyében szereplő *Várad*-ról vagy a Csongrád megyei *Csákány*-ról csak a megyei hovatartozásukat sikerült kideríteni, közelebből e települések helye ismeretlen.⁴ Valamivel többet lehet tudni az Abaúj megyei *Ózd* településről, amelyet minden bizonnyal a megye déli részére lokalizálhatunk, mivel az oklevél szövege Fancsal és Gata között sorolja fel, s ezek elhelyezkedését biztosan ismerjük. A Csanád megyei *Szilas* pedig nagy óvatosság mellett esetleg a megye északi részére tehető, amennyiben azonos azzal a *Szilasegyház* nevű pusztával, amelyet a 15–16. században Orosháza pusztjaként említenek. A lokalizálhatóság mértékének függvényében a nevek forrásértéke is igen eltérő lehet: ha csupán egy nagyobb körben van lehetőségünk elhelyezni az adott települést, a neve a történettudomány és a nyelvtörténet számára is csak részlegesen hasznosítható, hiszen a név által közvetített információkat (mint például az ott lakó népesség etnikai hovatartozása, a névben előforduló lexémák szótörténeti vonatkozásai stb.) korlátozottan kapcsolhatjuk konkrét területhez. Amennyiben azonban a lokális viszonyokról pontosabb információink vannak, az nagyban megnöveli a név hasznosíthatóságának a lehetőségeit is.

Az egyetlen adattal álló településnevek esetében magának a helynévi funkciónak a léte is kérdéses lehet. A Csanád megyei, Telkitől nyugatra fekvő *Márkis föld* (1332: terra *Markys*, Gy. 1: 864) esetében az szólhat a helynévi státus mellett a személynévi ellenében, hogy az adott oklevél minden ott említett falut a *terra* latin fajtajelölő szóval vezet be (vö. H. 1: 12). Máskor — az okleveles említés szerkezeti megoldásai révén — a név morfológiai szerkezete kapcsán vetődhetnek fel különböző lehetőségek. Bihar vármegyében, Várad környékén az egyik falut az [1291–94]-es oklevél *villa Charachini*-ként szerepelteti, amely mögött — településnév-analógiák alapján majdhogynem egyforma valószínűséggel — *Karácson(y) ~ Karácson(y)i ~ Karácson(y)falva* magyar névforma is állhat. A helyesírás következetlenségének köszönhetően egyes, közszoói azonosíthatósággal nem rendelkező településneveknek a pontos hangtani arculata egyenesen felderíthetetlen. A Baranya megyei, egyetlen hamis oklevélből (+1093/1404) való adattal álló *Bolok* (Gy. 1: 278) településnév hangalakja például *Bolok ~ Bolyok ~ Balak ~ Balyak* stb. egyaránt lehet. Ha rendelkezünk az alaki rekonstrukcióhoz fogódzóként szolgáló analógiákkal (melyek között hasonló alaki struktúrájú településnevek vagy bizonyos hangtörténeti folyamatok egyaránt említhetők), az persze sokat segíthet: a Csanád megyei 1330: *Alchy* (Gy. 1: 847) a többi

⁴ Az egyes településekhez tartozó adatokat a továbbiakban csak abban az esetben közlöm, ha ennek a mondandóm szempontjából jelentősége van. Valamennyi e részben említett helynév egyébként könnyedén visszakereshető a „Korai magyar helynévszótár” első kötetében, ahol a további források is megtalálhatók.

ilyen nevű település analógiája alapján rekonstruálandó Ácsi alakban s nem Álcsi-ként,⁵ a Borsod megyei 1248/1299: *Rekch* (Gy. 1: 802) pedig a *kcs* > *csk* hangátvetés gyakorisága okán *Recsk* és nem *Rekcs* alakban. Az itt említett példákban a megbízható lokalizáció esetén esetleg a szomszédos helyek neveinek nyelvi sajátosságai is figyelembe vehetők a hangalak megállapításához.

Az eltűnt településnevek egy részéről (az olvasati bizonytalanságok miatt) sem a feltehető egykori hangalakjuk, sem (fogódzók híján) a pontos elhelyezkedésük nem állapítható meg. A Bihar megyei 1221/1550: *Pulos* (Gy. 1: 655), a Csanád megyei 1238: *Fegel* (Gy. 1: 856) vagy a Csongrád megyei 1266: *Suat* (Gy. 1: 900) a jelenlegi tudásunk mellett a nyelvtörténet és a településtörténet számára egyaránt hasznosíthatatlan adatoknak minősülnek.

A tudományos kutatásnak tehát — amint ezt a fentiekkel érzékeltetni igyekeztünk — nem kell az eltűnt települések neveinek vallomásáról lemondania, hiszen e névrétegnek csak egy igen kis hányada olyan, amely nagyfokú bizonytalanságai folytán kizorul a forrásul felhasználható nyelvi elemek közül, nagyobb részük azonban (többnyire persze kellő óvatossággal végzett rekonstrukciós eljárás mellett) teljes körű nyelv- és településtörténeti értékkel bír.

2. Névdifferenciálódás, névosztódás

1. A differenciálódás jelensége viszonylag jól feldolgozott területe ugyan a névváltozásoknak, a terminust azonban korántsem egységes értelemben használják munkáikban a szakemberek. Voltaképpen a fogalomnak egyfajta tágabb és szűkebb értelmezéséről beszélhetünk: az előbbit például INCZEFI GÉZA és BÖLCSKEI ANDREA, az utóbbit pedig többek között RÁCZ ANITA írásaiban érhetjük tetten.

A differenciálódást t á g a b b é r t e l e m b e n alkalmazó kutatók két különböző folyamat összefoglaló neveként definiálják a fogalmat, ám még ilyen vonatkozásban is csak részben van összhang az ide vont változási folyamatok terén. A természetes névadásban gyakori jelenség, hogy az egyes települések egymástól függetlenül, azonos névadási indíték alapján azonos nevet kapnak. Az így létrejövő településnévi homonímia azonban egy bizonyos körön belül zavaró lehet, s emiatt a névhasználat ezt igyekszik kiküszöbölni.⁶ A homonímia megszűn-

⁵ Fontosnak tartom azonban megjegyezni, hogy a szokásos folyamatoktól eltérő lehetőségek is realizálódhatnak: a Bihar megyei ómagyar kori *Alchy* (1332–5/PR., Gy. 1: 593) település például Álcsi-ként rekonstruálandó, minthogy később *Álcsi puszta* a folytatása (vö. Gy., i. h.). Ezek a „rendhagyó” fejlődési lehetőségek a fenti kritérium érvényét persze némileg el is bizonytalanítják.

⁶ Mindez alapvetően az átvitt értelemben vett emberi látókör térbeli jellemzőitől függ, amelyről azonban — főként a régiségben — nem könnyű képet alkotni. Az viszont kétségtelen, hogy a technikai lehetőségek fejlődésével, a társadalmi viszonyok változásával összefüggésben az egyén mozgástere és az emberi tevékenység hatóköre nagy mértékben kiszélesedett. A megkülönböztető

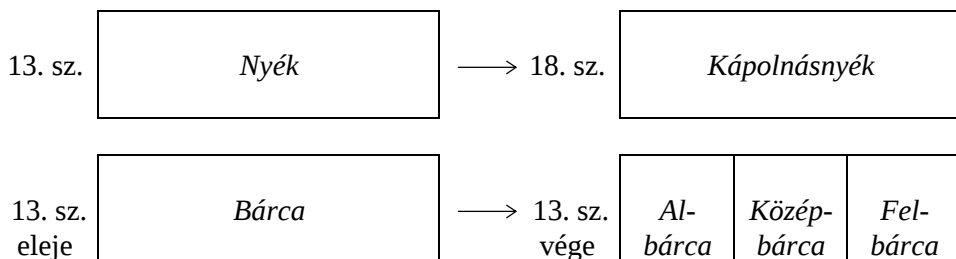
tetésének legkézzelfoghatóbb eszköze pedig az, hogy a településnevek megkülönböztető jelzőt kapnak: például *Nyék* > *Kápolnásnyék* (1193: *Necg*, 1780–81: *Kapolnas Nyek*, FNESz.), *Nyék* > *Mezőnyék* (1234: *Nek*, 1399: *Mezewnyek*, FNESz. *Nyékládháza*) stb. Névdifferenciálódáson INCZEFI GÉZA (1965: 75, 1970c: 65–6) és BÖLCSKEI ANDREA (1997: 16) is részben ezt a folyamatot érti.

Emellett az is gyakori, hogy egyes települések kettéosztódnak, s az így keletkezett falvak az alapnévhez illesztett differenciáló szerepű jelzővel nevükben is elkülönülnek egymástól: az Abaúj megyei *Bárca* (1230: *Barca*, Gy. 1: 64) a 13. század végén már három faluból állt: *Albárca* (1303: *Olbarcha*, Gy. 1: 65), *Felbárca* (1288/1297: *Fulbarcha*, Gy. 1: 64) és *Középbárca* ([1291–93]: *Kuzepbarcha*, Gy. 1: 65). BÖLCSKEI ezt a differenciálódás körében tárgyalja, ám annak egy másfajta folyamatát érti rajta, s utal arra, hogy amennyiben ezek a változástípusok a természetes névadás keretei között mentek végbe, esetükben spontán korrelációkról beszélhetünk. INCZEFI ellenben azt a folyamatot tartja a differenciálódás másik fő jelenségének, amelynek során „egy nagyobb tájegység eddig külön megnevezetlen részterületét az egészhez tartozás igényével megjelöljük” (1965: 75, 1970c: 65–6), vagyis az adott kisebb területet az egész terület nevéhez kapcsolt földrajzi köznévvel nevezzük meg: a *Kövesd* víz különböző részeit például *Kövesdere*, *Kövesdfokja*, *Kövesdörvénye* stb. nevekkel illetve. Az elsőként említett, külső differenciálódásnak nevezett változási folyamattal szembeállítva ez utóbbit belső differenciálódásnak mondja. INCZEFI közös fogalom alá — ahogyan azt HOFFMANN ISTVÁN is megjegyzi (2003: 200) — két egymástól nagyon is eltérő folyamatot rendel: a külső differenciálódás valóban névváltozási folyamat, hiszen egyazon település neve módosul alaki tekintetben, a belső differenciálódás azonban valójában névkeletkezés, s azt szemlélteti, hogy a meglévő helyneveket miként használják fel a névadók új helynevek megalkotásához.

A névdifferenciálódást a fent bemutatottnál *s z ű k e b b é r t e l e m b e n* használja RÁ CZ ANITA: tanulmányában kitér ugyan mindkét értelmezési lehetőségre, végeredményben azonban csak a településosztódás következményeként differenciáló jelzőt kapó neveket tárgyalja (1997). A névdifferenciálódás fogalma az én felfogásomban is a szűkebb értelmezéshez igazodik, és tekintve, hogy a differenciálódás a szakirodalomban egy sor eltérő folyamat megjelölésére használatos, helyette — a nem kívánatos terminológiai homonímia kiküszöbölése végett — az itt leírt változásra a *n é v o s z t ó d á s* terminust javaslom. Ennek használatát a magyarnyelvűségén túl az is támogathatja, hogy a nyelvi változáshoz előzményül szolgáló településtörténeti folyamatot, a faluosztódást is asszociálja.

jelzővel egyénített településnevek vizsgálata kapcsán a természetes névadásban működő emberi látókörről BÖLCSKEI ANDREA azt állapította meg, hogy az a 18–19. század időszakában leginkább egy járásnak megfelelő nagyságú területre terjedhetett ki (1997: 26).

A településnévi homonímia kiküszöbölésének szándékával jelzővel összekapcsolt *Nyék* > *Kápolnásnyék* típusú neveket az alaki változások egyik esetének, jelzői előtaggal történő kiegészülésnek tekintem, minthogy e változás a településnév denotatív jelentését nem érinti: a *Nyék* névforma által jelölt hely pontosan megegyezik a *Kápolnásnyék* által jelölt hellyel. A *Bárca* > *Albárca*, *Felbárca*, *Középbárca* névosztódás ellenben az elsődleges névnek a jelentésvonatkozását is elmozdítja: abban — a létrejövő új nevek szempontjából — egyfajta szűkülést eredményez. E kettősség okán mondhatjuk ez utóbbi változást az előzővel szemben a komplex változások körébe tartozónak. A két változástípus között a denotatív jelentés terén megmutatkozó különbséget az alábbi ábrával szemléltethetjük.

Noha a névosztódás végeredményben — nyelvi síkon, alaktani értelemben — ugyancsak azzal jár együtt, hogy az elsődleges névforma jelzőt kap, ezt a változást mégsem tekinthetjük a (jelzői előtaggal történő) kiegészülés egyik esetének, mivel annak definitív jegye, hogy a jelentés változatlanlansága mellett megy végbe. A névosztódást azonban — mint azt már több ízben is hangsúlyoztuk — valójában éppen a név denotatív jelentésének a módosulása hívja életre.

2. A falvak új falvakra bomlása az egész középkor folyamán jelentős településtörténeti folyamat volt. A 12–13. századi faluosztódás vitalitásáról szemléletesen árulkodik a Bács megyei *Keszi* (1263/1466/1476: *Kezy*, Gy. 1: 224) település esete, amely nyolc különálló részre bomlott szét (KMTL. 134, 208), s közülük több továbbra is viselte az anyatelepülés *Keszi* nevét: *Szentivánkeszi* (1263/1466/1476: *Zenthh Jwankezy*, Gy. 1: 224) vagy *Kiskeszi* (1317: *Kis Kezy*, uo.), *Boldogasszonykeszi* (1263/1466/1476: *Boldogazzonkezy*, uo.) vagy *Nagykeszi* (1317: *Nagy Kezi*, uo.), *Búlkeszi* (1263/1466/1476: *Bwlkezy*, uo.) vagy *Matyukakeszi* (1317: *Mátyuka Kezy*, uo.), illetve *Sávolkeszi* (1263/1466/1476: *Sawolkezy*, uo.).⁷ A településosztódás folyamatának igen gyakori voltát mutatja az is, hogy Abaúj megyében például a 14. század közepéig a falvak 22%-a volt megkettőződött falu, Kolozsban pedig 1526-ig a 20%-uk (vö. SZABÓ I. 1966:

⁷ Az újonnan önállósult települések neveinek nagyfokú változékonysága egyúttal arról is tanúskodik, hogy ezek a névváltozatok olykor csak nagyon rövid ideig funkcionáltak, s a nevet adó birtokos megváltozásával maguk is módosultak.

125). Egy-egy új falu életrehívásában elsősorban a birtokosoknak (s az általuk bírt feudális birtokjognak) lehetett alapvető szerepe. SZABÓ ISTVÁN egyenesen úgy látja, hogy magának a faluhálózatnak a kialakulásában „egyáltalában nem lehet valami felső irányító erő, országos tényező érvényesülését keresni” (1966: 119). Ebben a tekintetben az újabb irodalom azonban — bizonyos településtípusok esetében a földesurak érdekét mint faluszervező erőt elismerve — jóval óvatosabban fogalmaz (lásd például KMTL. 668).

A falukettőzódéseket nem egynemű folyamatként képzelel el a történettudomány. Az úgynevezett intra metas falvak — egy már korábban létező falu határai között kialakuló falvak — az anyatelepüléssel csak földrajzi filiális kapcsolatban álltak: közöttük tehát sem jogi, sem közigazgatási, sem gazdasági kötelék nem volt, noha idővel bizonyos fokú (főleg gazdasági természetű) kapcsolat persze kialakulhatott. A testvérfalvakat ellenben — amelyek egyazon faluról váltak le, annak nevét is mintegy örököelve — vérségi kötelék fűzte össze (lásd ehhez SZABÓ I. i. m. 120–1). Számunkra a névosztódással összefüggésben ez utóbbi típus lehet a továbbiakban figyelembe veendő elkülönülési folyamat; mivel az itt leírt névtani változás, a névosztódás döntően ehhez kapcsolódik.

A faluosztódások hátterében különböző okok rejlenek, ám ezek is alapvetően a birtokossal (annak érdekeivel) vannak kapcsolatban. A település részekre bomlása mögött legtöbbször a birtoknak a birtokos család tagjai közötti felosztása áll, amikor is „az osztó felek népeikkel és javaikkal a maguk birtokrészén építették fel külön residentiajukat” (i. m. 121). Nem ritkán a birtokos eladta a falu határának egy részét, esetleg a király adományozta neki, vagy éppen per útján jutott hozzá: az osztódás mindegyik esetben bekövetkezett. Sokszor azonban ezek a birtokügyi mozzanatok életképtelen falutelepüléseket hívtak életre, melyek utóbb gyakran el is néptelenedtek. Arra vonatkozóan, hogy ezeket a falvakat a településtörténet korántsem azonos forrásértékkel tudja felhasználni, a névosztódás jelenségének leírása után még szólok.

3. A névosztódás nyelvi jellemzését két kérdésre koncentrálva adhatjuk meg: a korrelációfajták bemutatása és az elkülönítésre felhasznált jelzők szemantikai leírása által. Mindkét problémakörrel foglalkozott már a névtörténeti szakirodalom, mégpedig vagy egy korszakot: például az ómagyar kort (BÖLCSKEI 1999), esetleg az újabb korokat (1997) áttekintve, vagy egy konkrét területi egység (például egy vármegye) településnév-rendszerének módosulására koncentrálva (RÁCZ A. 1997), máskor pedig egy névtípus egyedeinek efféle változásaira figyelemmel (BÖLCSKEI 2005a). BÖLCSKEI ANDREA legutóbbi írása (2006) ezek közül lényegében kétféle szándékot is ötvöz: a magyar nyelvterület különböző részeiről választott vármegyék spontán névkorrelációs rendszerét mutatja be időmetszetekben személve a legkorábbi időktől a 18–19. századig terjedő időintervallumban (és a differenciálódást, ahogy fent láttuk, tágan értelmezve).

E dolgozatok eredményeinek részletezésére itt nem vállalkozhatom, s munkám célkitűzése sem teszi szükségessé ezt a kitérőt, e helyett azt kísérlem inkább meg, hogy egy jól ismert, alaposan feldolgozott névtípusnak, a patrocíniumból alakult településneveknek a névosztódási folyamatairól szóljak röviden. BÖLCSKEI ANDREA e névtípus differenciálódásával foglalkozó írása (2005a) arra is lehetőséget biztosít egyúttal, hogy a névosztódás kapcsán alább mondottakat a névfajta megkülönböztető jelzővel történő kiegészülésének eseteivel és arányai-val szembesíthessük.

BÖLCSKEI ANDREA eljárása — az tudniillik, hogy a két változási folyamatot együttesen tárgyalta a korrelációs rendszer leírásakor — abban a vonatkozásban teljesen érthető, hogy e két változástípus háttérében lényegében ugyanaz a motivációs tényező húzódik meg: a megkülönböztetés, az elkülönítés igénye. Emiatt az általa vázolt spontán korrelációs szisztéma minden további nélkül alkalmazható a névosztódás nyelvi típusainak a bemutatására is. Az alábbiakban azonban azt is igyekszem igazolni, hogy a két változástípus között tisztán nyelvi oldalról szemlélve is alapvető különbségek mutatkoznak, mely körülmény ugyancsak az elkülönített tárgyalásukat követeli inkább meg.

3.1. A templomcíméből alakult településnevek közel egynegyede kapott egyénítő szerepű jelzőt az idők folyamán (BÖLCSKEI 2005a: 153): például *Keresztúr* (1332: *Kerezhthwr*, MEZŐ 1996a: 114) > *Noszkadkeresztúr* (1332: *Nozkadkerestur*, uo.), ami e körben jóval jellegzetesebbnek mutatja a változást az országos átlagnál (BÖLCSKEI ANDREA szerint ugyanis az ómagyar korban a településneveknek mintegy 11%-a volt egyénítő jelzővel differenciálva; vö. 1999: 76). A patrocíniumi településnevek gyakori homonímiáját tekintve ez végső soron teljességgel érthető is. A településosztódás során bekövetkező névelkülönülés ugyanakkor lényegesen ritkább jelenség e névtípus körében: éppen csak meghaladja a 2%-ot. A Pozsega megyei *Szentbenedek* (1333: de *Sancto Benedicto*, MEZŐ 1996a: 62) két része a 15. században például *Alsószentbenedek* (1473: *Alsozenthbenedek*, uo.) és *Felsőszentbenedek* (1473: *Felsewzenthbenedek*, uo.) néven különült el, az elsődlegesen nemzetségnévből alakult Pest megyei *Káta* település (1221/1550: *Kata*, Gy. 4: 526) egyes részeinek megjelölésére pedig a templomok védőszentjének nevét alkalmazta a névadó közösség: *Boldogasszonykátája* (1426: *Bodogazonkatha*, 1473: *Bodogazonkathaya*, MEZŐ 1996a: 208), *Szentlőrincjátája* (1473: *Zenthlewrynczkathaya*, MEZŐ 1996a: 144), *Szentmártonkátája* (1390: *Sentmartonkataya*, MEZŐ 1996a: 155), *Szenttamáskátája* (1473: *Zenthtamaskathaya*, MEZŐ 1996a: 196).⁸

⁸ Amint ez az utóbbi példából is kitűnik, a vizsgálatba bevontam azokat a településneveket is, amelyek elsődlegesen más motiváció alapján kapták nevüket, s csak másodlagosan kerültek (éppen a differenciáló jelzőjük révén) a patrocíniumi településnevek típusába.

A névtípusba tartozó nevek osztódásának ilyen mértékű ritkasága több tényezővel is összefüggésbe hozható. Gondolhatunk egyrészt arra, hogy a település-osztódás folyamata jórészt már lezajlott akkorra, amikor a patrocíniumi településnevek elterjedtek, és kedvelt névtípussá lettek. Ennek azonban ellene szólhat az, hogy a szakirodalom szerint — amint arról fentebb már szó esett — a középkor során végig természetes folyamat volt a településeknek új falvakra bomlása. Másrészt viszont azt sem indokolatlan fölvetnünk, hogy ez a jelenség esetleg kapcsolatba hozható a patrocíniumi településnevek névföldrajzi jellemzőivel, s az adott területek településszerkezetével. A patrocíniumi településnevek elterjedési területe — a kulturális gyökereket is mutatva egyúttal — egy délnyugat-magyarországi központból indult ki, s terjedt aztán fokozatosan gyengülő hullámokban kelet és észak felé (lásd erről pl. MEZŐ 1996a: 229, HOFFMANN 1998: 116 stb.), sajátos csomópontokat eredményezve még egyes keleti területeken, például a Székelyföldön is (BENKŐ 2003: 117). Ezekre a patrocíniumi településnevekkel gazdagon megszórt vidékekre pedig tipikusan az aprófalvas településszerkezet a jellemző, ahol a faluosztódásnak valamelyest eleve kisebb a valószínűsége is (noha a falvak részekre bomlásának háttérében természetesen sokrétű okok húzódnak meg, s ezek közül csupán az egyik és nem is a legfontosabb a település határának a kiterjedtsége és a lélekszám). A fentieket azért tartom fontosnak megjegyezni, mert úgy gondolom, abban, hogy a névosztódás bizonyos vidékeken, bizonyos korokban vagy éppen egyes névtípusok esetében mennyire volt jellemző, általánosabb és a településtörténettel is szorosan összefonódó okokat kell keresnünk.⁹

3.2. Amint arra már a fentiekben is utaltam, a BÖLCSKEI ANDREA által leírt korreláció-típusok minden nehézség nélkül alkalmazhatók a névosztódás eredményének bemutatására is. A faluosztódással létrejött patrocíniumi településnevek köréből a csonka korrelációra¹⁰ alig idézhetünk példát, de ilyen a *Kürt* településből (1156: *Kurt*, MEZŐ 1996a: 196) kivált *Szenttamáskürt* (1328: *Scenthamaskyurth*, uo.), vagy a 13. században két részre bomlott *Kölked* (1268: *Kulked*, MEZŐ 1996a: 54) felső részének megjelölésére szolgáló *Szentandráskölked* (1499: *Zenthandreaskelked*, uo.) névformáknak s a továbbra is az alapnévvel szereplő másik településrésznek a viszonya.

A névosztódáson átesett patrocíniumi településnevek óriási többsége (több mint 80%-a) két- vagy háromtagú korrelációk tagjaként szerepel, s ezeknek az oppozícióknak a zöme szabályos, mint a *Szentiván* (1411: *Zenhywan*, MEZŐ

⁹ A Kárpát-medencében a falvak a kora középkorban igen eltérő nagyságúak voltak, s a faluhálózat bizonyos vidékeken (például a Dunántúl egyes részein, Szlavóniában, a Szerémségben, a Maros mentén stb.) jóval sűrűbb lehetett más területekhez képest (vö. KMTL. 208, 667–8).

¹⁰ Az egyes korrelációtípusokat olyan értelemben használom, ahogyan azt tanulmányaiban BÖLCSKEI ANDREA definiálta (lásd például 1997, 1999).

1996a: 95) > *Belsőszentiván* (1431: *Belsewzentywan*, uo.), *Külsőszentiván* (1431: *Kylsewzentywan*, uo.); *Szentkereszt* (1279: *Scenkerest*, MEZŐ 1996a: 116) > *Kisszentkereszt* (1485: *Kyszenthkerezt*, uo.), *Nagyszentkereszt* (1485: *Naghzentkerezt*, uo.); *Szentmiklós* (1390: *Zenthmyklos*, MEZŐ 1996a: 171) > *Oláhszentmiklós* (1461: *Olahzenmiklos*, uo.), *Szászszentmiklós* (1491: *Zaz zenthmyklos*, uo.); *Macskás* (1283/1414/1568: *Machkas*, MEZŐ 1996a: 154) > *Szentmártonmacskása* (1440: *Zenthmarthonmachkasa*, uo.), *Szentkeresztmacskása* (1444: *Zenthkereztmachkasa*, MEZŐ 1996a: 115), *Szentmiklósmacskása* (1451: *Zenthmiklosmachkasa*, MEZŐ 1996a: 170); *Alap* (1208/1359: *Olup*, MEZŐ 1996a: 171) > *Szentpéteralap(ja)* (1361: *Zent-Petur-Olup*, 1449: *Zenthpether-alapya*, MEZŐ 1996a: 186), *Szentmiklósalapja* (1449: *Zenthmyklosalapya*, MEZŐ 1996a: 171), *Szentbereckalapja* (1449: *Zenthberezckalapya*, MEZŐ 1996a: 64) stb.

Szabálytalan korrelációkkal inkább a háromtagúak körében találkozunk: *Csab* (1355: *Chob*, MEZŐ 1996a: 92) település osztódása a szabályos kéttagú korreláció (*Al-* és *Felcsab*) mellé harmadikként csatlakozó *Szentistváncsabja* (1423: *Zenthspanchaby*, MEZŐ 1996a: 92) révén eredményezett szabálytalan háromtagú oppozíciót, *File* (1257/1772: *Fyley*, MEZŐ 1996a: 157) osztódásakor pedig a méretre utaló *Kis-* és *Nagyfile* névalakok mellett találjuk ott a patrocíniumi előtagú *Szentmártonfile* településrésznevet (1443: *Zenthmartonfyle*, uo.) stb.

A háromnál több tagot számláló korreláció ritka a névosztódással létrejött patrocíniumi településnevek körében, de ilyet eredményezett a fentebb már említett *Káta* osztódása, melynek ily módon elkülönült részeiben patrocíniumi jelzők töltötték be az elkülönítés funkcióját.¹¹

Az egyes korrelációtípusok megterheltsége nagyon egyenetlen. E tekintetben nincs különbség a névosztódással és a településnévi homonímia kiküszöbölésének igényével alakult jelzős összetételek között (minthogy az egyenetlenség ez utóbbi esetben is szembeötlő), abban viszont, hogy mely korrelációformák milyen gyakoriságot mutatnak egyik vagy másik változástípusban, már lényegi eltéréseket fedezhetünk fel. BÖLCSKEI ANDREA vizsgálatai ugyanis azt mutatják, hogy a tágabban értelmezett differenciálódás az esetek egy-egy harmadában csonka korrelációt (33,5%) vagy (lényegében korrelációs pár nélkül álló) egyetlen jelzős formát (36%) eredményezett (vö. 1999: 77–8). A patrocíniumi településneveknek a faluosztódással összefüggő elkülönülése azonban a két- (42%) és háromtagú (39%) korrelációt mutatja messze a legáltalánosabb jelenségnek. A településosztódással együtt járó névosztódásnak — úgy tűnik — ez a legkézenfekvőbb nyelvi megvalósulása.

¹¹ Elsőként *Szentkirályszabadja* ürügyén (1992), majd a templomcíméből alakult településnevekről szóló monográfiájában (1996: 247–9) MEZŐ ANDRÁS is bemutatott a patrocíniumi településnevek köréből néhány faluosztódással kapcsolatos jelenséget: a fent mondottak mellett itt további jellegzetes példákat találhatunk a korrelációk különböző típusaira.

3.3. Azt, hogy a homonímia következményeként jelzővel bővülő településnevek nemcsak a létrejöttük külsődleges körülményeiben, hanem nyelvi síkon is különböznek a faluosztódás nyomán keletkezett nevektől a denotatív jelentés vonatkozásában mutatkozó eltérések mellett a másodlagosan a névhez kapcsolódó jelzők szemantikai jellemzőinek a különbségeiben is lemérhetjük.

A közelebbi-távolabbi helyek azonosnevűségének kiküszöbölésére a névhasználó közösség a megkülönböztető jelzők szinte korlátlan gazdagságával élhet: lényegében minden olyan lexikális egység kapcsolódhat másodlagosan az alapnévhez, ami az elsődleges szintagmatikus szerkesztésű neveknél jelzői előtagként funkcionálhat. A jelzők legjellegzetesebben ugyanakkor más helyhez, főleg településhez (*Németiszentmihály*), folyóhoz (*Szávaszentdemeter*), illetőleg személyekhez, főképpen birtokoshoz (*Martonszentivána*), az ott lakó népességhez (*Magyarkeresztúr*) való viszonyra utalnak.¹²

A faluosztódás által kikényszerített névosztódás az előbb látottakkal éles ellentétben a lehetséges jelzők körének erős leszűkülését mutatja: az így alakult település(rész)ek megnevezéseiben a viszonyított helyzetet (*Alsó-*, *Felsőszenterzsébet*) vagy a méretet (*Kis-*, *Nagyszentkereszt*) jelző előtagok vannak túlnyomó többségben, s mellettük jelentős még a birtokos névvel (*Bátamindszente*), illetőleg — a nem patrocíniumból lett településnevek esetében — a templom védőszentjének névvel való elkülönítés is (*Szentmiklósmánya* és *Szentmártonmánya*).¹³ Az osztódással keletkezett településnevek jelzői előtagját SZABÓ ISTVÁN úgy tekinti mint „eligazító jelzőfélék”-et, amelyek eleinte inkább csak körülírásszerűek lehettek. A jelzők alkalmi jellegét látja megnyilvánulni abban is, hogy az oklevelek szövegezői e nevek megkülönböztető előtagját gyakran lefordították latinra: *alsó: inferior, felső: superior, kis: minor, nagy: magna* stb. (1966: 126). A latinra fordítás bizonyos lexikális elemeknél valóban gyakori eljárás volt a középkori oklevelekben, ám véleményem szerint ez nem az adott névforma ideiglenes, körülírásszerű megjelenésével függhet össze (amit egyébként az is jelez, hogy ezek az elnevezések olykor hosszú ideig fennálltak), hanem a korabeli oklevelezési gyakorlat latinizálási eljárásainak általános szabályszerűségeivel. (Ezekre vonatkozóan lásd HOFFMANN 2004: 26–8 is.)

3.4. A fentiekben főképpen azt hangsúlyoztuk, hogy a névosztódás kiváltó oka a településosztódás, s hogy az ezáltal életre hívott névalakok jelentésvonatkozása eltér az alapnév jelentésétől. Ennek az általános tételnek az érvényessége

¹² Ezek részletes bemutatását lásd például MEZŐ 1982: 218–29, BÖLCSKEI 1997: 18, 1999: 76–7, 2005a: 160–1. A fenti példákat a patrocíniumi nevek köréből választottam ugyan, de ez a megállapítás általánosságban is érvényes erre a változásformára (erről részletesen alább, a megfelelő fejezetben szölok).

¹³ A differenciáló szerepű jelzők megoszlásáról szemléletes képet fest RÁCZ ANITA tanulmánya (1997, különösen: 143–4), de olvashatunk erről SZABÓ ISTVÁN monográfiájában is (1966: 123–5), illetve bizonyos jelzők szemantikai jellemzőiről PESTI JÁNOSNÁL (1969).

mellett ugyanakkor egy lényeges megszorítást is tennünk kell: ezek a falukettőzések nem is olyan ritkán névlegesek voltak csupán. SZABÓ ISTVÁN az olyan településeket, amelyek csak rövid ideig, átmenetileg viselték jelzőjüket, s utóbb újra az alapnéven jelentkeztek, álfalvaknak nevezi (1966: 127). A látszólagos falukettőzések egyik fontos kiváltó oka az a „szokás” lehetett, hogy a falvakban az azonos foglalkozást űző, azonos szolgáltatásra kötelezett, azonos társadalmi réteghez tartozó lakosok ugyanazon a településrészen építették fel házaikat, azaz a faluban egy természetes elkülönülés önmagától kifejlődhetett, ami aztán az okiratokban is kifejeződött. A pannonhalmi apátság javainak összeírásakor például Tömörd-öt mint három falut említik, az egyikben az apátság jobbágyairól, a másikon lovas szolgákról, a harmadikban pedig udvarnokokról tudósítva.

„Formailag önálló falura mutató, de a valóságban továbbra is települési egységet jelentő falunak kettős vagy éppen többszörös nevei leginkább mégis akkor alakultak ki, amikor egy-egy falut több birtokos között megosztottak, vagy a falu egyik része adomány, eladás, csere stb. útján más birtokos kezére jutott.” (SZABÓ I. 1966: 128). Az Abaúj vármegyében fekvő *Bocsárd* (1251: *Boltchard*, Gy. 1: 69) várbirtok volt, amelynek egyik részén várnépek, a másikon várjobbágyok laktak (azaz itt is arról van lényegében szó, hogy a társadalmi állapot szerint különült el a falu lakossága), s a király e részeket külön adományozta el. Az új birtokosok nevére a korábbi várnépek földjét *Eszebocsárd*-nak, a várjobbágyokét pedig *Péterbocsárd*-nak nevezték (1251: t. hospitum dicta *Ezaboltchard* et alia servientium dicta *Peturboltchard*, Gy. 1: 69), s a két településrészt csupán az Egres pataka választotta el egymástól. Névleges kettőzöttségükről mi sem árulkodik jobban, mint az, hogy a 13. század végétől a település ismét kizárólagosan csak *Bocsárd* néven szerepel az okiratokban. A névlegesen megkettőződött falvakat persze a legtöbb esetben igen nehéz (ha nem lehetetlen) a valós faluosztódás jelenségétől elhatárolni. Leginkább talán olyan esetekben gyanakodhatunk álfalvakra, amikor a birtokosi viszonyok ismételt átalakulása után a falut újra egyetlen névvel (jórészt az eredeti alapnévvel) jelölik meg (vö. SZABÓ I. 1966: 128, 131, lásd még RÁCZ A. 1997: 126 is). A Bihar vármegyében fekvő *Pályi* (1220/1550: *Pauli*, Gy. 1: 650) részeire vonatkozó, mindössze egy-egy adattal (s ráadásul azonos oklevélben) felbukkanó *Majspályija* (1322: *Moyspaulia*, uo.) és *Ernyefiaistvánpályija* (1322: *Ernefyastephanpaulia*, uo.) névalakok mögött a fentiek fényében ugyancsak alkalmi, látszólagos kettőződést tehetünk fel.

Az álfalvak problematikája azonban a névosztódás jelenségét nyelvi síkon, névtani szempontból kevésbé érinti, minthogy a faluosztódás (akár valós volt, akár csupán névleges) a névalakot ténylegesen megváltoztatta, legfeljebb ennek tartósságában és közösségi használatában lehettek különbségek.¹⁴ A nyelvi vizs-

¹⁴ Az ilyen falvak kialakulásának tényleges voltát talán éppen az jelezheti, hogy a valamilyen ok miatt bekövetkezett különállást az érdekelt felek egyedi névvel is hangsúlyozni, rögzíteni kíván-

gálatukat ez a valójában a településtörténet számára lényeges probléma tehát nemigen befolyásolja: a bennük tetten érhető korrelációtípusok, az elkülönülést megvalósító jelzői előtagok minden fenntartás nélkül reális értékkel bírnak, hiszen az álfalvak megnevezésére éppen olyan megoldásokat használtak fel a névadók, mint a valós faluosztódás eredményeképpen elvált falvak elkülönítésére.

3. Névintegrálódás, névösszevonódás

1. Míg a falvak elkülönülése, újabb falvakra való osztódása a középkor évszázadaiban általános jelenségnek számított, faluegyesülésekről jóval ritkábban értesülünk a forrásokból. Ennek következményeként a névösszevonódás jelensége is lényegesen szűkebb kört érintő változás lehetett a természetes névadás időszakában, mint az előzőekben tárgyalt névosztódás. N É V Ö S S Z E V O N Ó D Á S O N kizárólag azt a változási folyamatot értem, amely két vagy ritkábban több település összeolvadásának (mint külsődleges, településtörténeti változásnak) a nyelvi velejárójaként az eredeti névalak(ok) felhasználásával közös név megteremtését eredményezi.

Minthogy egyesült települések jellegzetesen hatósági beavatkozás nyomán jönnek létre, az ennek folyamányaként megszülető, valójában az elsődleges településnevek egymás mellé helyezésével létrehozott összetett névformákat is alapvetően a névrendszer egy szűk peremrétegében, a mesterségesen kialakított hivatalos nevek között találjuk meg (vö. MEZŐ 1982: 78, HOFFMANN 1993: 71). Ennek a névváltoztatási formának még a hivatalos névadás keretei között is rendkívül perifériális és kevésbé rendszerszerű voltát nagyon jól mutatja az, hogy MEZŐ ANDRÁS a névegyesítés tipologizálásakor 13 féle nyelvi megoldással volt kénytelen számolni, ami ráadásul egy-egy kategória megterheltségének a nagyfokú egyenatlenségével is együtt járt, minthogy bizonyos altípusok mindössze egy-két névalakkal képviseltették magukat (i. m. 81–3).

A települések életének korábbi, a hivatalos névadást megelőző időszakában is előfordult azonban a falvak összeolvadása, ami MEZŐ szerint „konvergens, együttes és együvé fejlődésük természetes következménye volt” (i. m. 78),¹⁵ s a folyamat végén a települések névbeli különállásának (mesterséges beavatkozás nélküli) megszűnésével — az összeolvadás nyelvi kifejezéseiként — kialakult a közös nevük is. Azt, hogy a természetes faluegyesülés által életre hívott név-

ták. A névnek ugyanis egyfajta, a valós státust megerősítő, kifejező, azaz bizonyos értelemben csaknem jogi értékű szerepe is lehetett. Mindehhez képest az, hogy a névvel való elkülönítés maradásonak bizonyult-e, vagy csupán a szándék szintjén jelentkezett az oklevelekben, nyelvi tekintetben már másodlagos.

¹⁵ A falvak „önkéntes, a fejlődési körülményeik diktálta” egyesülésének hátterében olyan tényezők állhattak, mint például a két település összeépülése vagy a közös igazgatás alá vonódása (lásd ehhez MEZŐ 1982: 70–1).

összevonódás mennyivel ritkább volt a régiségben, mint az ellentétes irányú folyamat (a településosztódás kiváltotta névosztódás), jelezheti az egy-egy területen tetten érhető ilyen változások aránya is. Abaúj megyében például — mint a korábbiakban láthattuk — a falu- és névosztódás a 14. század közepéig a falvak 22%-át, összesen mintegy 30 települést érintett, míg a falu- és névösszevonódásra ugyanebben az időszakban mindössze egyetlen biztos (*Tőkésújfalva*) és két bizonytalan idesorolású (*Szurdokbénye*, *Gagyberet*) példa akad (vö. TÓTH V. 2001a: 177).

2. A falvak összefonódásának (akár hivatalos, akár természetes úton következik is be) jellegzetes nyelvi velejárója a közös név kialakítása. Ennek a „követelménynek” azonban különféle módokon tehet eleget a névalakító közösség. A továbbiakban a lehetséges megoldásokat egyfajta tipológiai rendszerben mutatom be, amelynek létrehozása során támaszkodtam ugyan MEZŐ ANDRÁSNAK a hivatalos helységegysítesekre kidolgozott tipológiájára (1982: 81–3), ám az itt vázolandó szisztéma jóval szűkebb körű, és egyúttal nyelviileg jóval egységesebb is annál. Mindez talán arra is rámutathat, hogy noha a hivatalos névadás alapvetően (szándéka szerint legalábbis) igyekezett olyan névalakítási módozatokkal élni, amelyek a természetes névadás és névváltozás körülményei között is jellemzőek voltak, több ízben is ezektől a modellektől eltérő, egyedi megoldásokat alkalmazott. A *Bábfalva* és *Kutkafalva* települések egyesítését követően a *Bábakút* névforma kialakítása (ehhez lásd i. m. 82) például nemigen igazodik a magyar névrendszer változási szabályaihoz még akkor sem, ha a végeredményként létrejövő névalak jól beleillik a magyar településnév-rendszer *kút* utótagú helységszavainak sorába (például *Báránykút*, *Büdöskút*, *Cserkút*, *Köbölkút*, *Fűzkút*, *Hidegkút*, *Úrkút* stb., vö. FNEsz. *Bakonykúti*).

a) A régiségben a település-összeolvadás sokszor szinte észrevétlenül zajlott le: egy-egy nagyobb, jelentékenyebb település mintegy felszippantotta, magába olvasztotta a mellette fekvő, kevésbé jelentős falut vagy akár falvakat. Így vált utóbb Bihar megyében *Várad* részévé *Sziget*, így olvadt a 15. század végére *Diószeg*-be *Kútfő* vagy a 16. században *Henchidá*-ba *Saulhida* (vö. RÁCZ A. 2007). Valójában a település-összeolvadásnak itt egy olyan speciális esetével állunk szemben, ami nem járt együtt névösszevonódással, mivel az egyesült településeket a befogadó település korábbi nevével nevezték meg a továbbiakban. Ez a folyamat bizonyos értelemben a befogadó település nevének változását is maga után vonja, mivel az egyesülést követően a denotációja a beolvadt településre is kiterjed (lásd erről részletesebben a jelentésbővülésnél), noha a népi tudat ilyen jelentésszinten sokáig meg is őrizhette a különállást. Az ilyen típusú folyamatokról mindemellett azt is megállapíthatjuk, hogy ezeknek a településtörténeti változásoknak a névtani vonatkozásai a másik, a beolvadó település oldaláról szemlélve sokkal jobban emlékeztetnek az elpusztult települések falu- vagy ha-

tárrésznévként való megőrződésének eseteire, mint a névegyesülésekre, így további tárgyalásukra itt nincs is szükség.¹⁶

b) A névösszevonódás legtipikusabb példái a természetes névegyesülés és a hivatalos névegyesítés során egyaránt azok a névformák, amelyek az eredeti nevek egymás mellé helyezésével születnek meg, mindenféle alaki változtatás nélkül. Így keletkezett például az Abaúj megyei *Tőkésújfalú* (1317>1436: *Thewkeswyfalú*, AOkt. 4: 259) az egymás mellett fekvő *Tőkés* (1325 [c: 1317–20]: *Teukes*, Gy. 1: 151) és *Újfalú* (1317: *Vyfolu*, Gy. 1: 151) egybekapcsolódásával, a Csongrád megyei *Hódvásárhely* (1385: *Hodwasarhel*, Gy. 1: 859) *Hód* (1231: *Houd*, Gy. 1: 858) és *Vásárhely* ([1282?]: *Wasarhel*, Gy. 1: 859), a Szatmár megyei *Mátészalka* (1363: *Mathezalka*, FNESz.) *Máté* (1231/1397: *Mathei*, uo.) és *Szalka* (1268/1365: *Zalka*, uo.), a Zala megyei *Mindszentbille* (1372: *Mendzenth Bille*, MEZŐ 1996a: 217) pedig *Bille* (1296: *Bylle*, uo.) és *Mindszent* (1350: *Menthzenth*, uo.) összeolvadásával. Ugyanilyen megoldással ment végbe a névösszevonódás a fentiek mellett például *Karánsebes* (1290), *Kálnarosztoka* (1568), *Laksárújfalú* (1609), *Komlódtótfalu* (1720) esetében is (zárójelben az összevont névforma első adatának időpontja áll; a nevekhez lásd FNESz.).

Nem nagyon vannak ismereteink arra vonatkozóan, hogy az egyesült települések neveinek változatlan formában történő egybekapcsolása milyen sorrendiséget követve történik meg. Ezzel kapcsolatban leginkább arra gondolhatunk, hogy minden bizonnyal a meglévő névmodellek valamelyikéhez igazodva alakítják ki a kettős megnevezést a névhasználók. Nem lehet véletlen például, hogy 'település' jelentésű földrajzi köznevet (*falú*, *hely*) tartalmazó kétrészes településnevek az ilyen névegyesülések alkalmával rendre utótagként állnak: *Tőkésújfalú*, *Laksárújfalú*, *Komlódtótfalu*; *Hódvásárhely*. Ezek a névformák ugyanis a településnévi homonímia megszüntetésének szándékával másodlagosan jelzővel kiegészült településnevek analógiáját használhatták fel mintaként. Ha a *-falú*, *-hely* lexémával eredeti névként összekapcsolódó jelzői névrész valamilyen ok miatt el is válik a főtagjától: *Újtőkésfalú* (1324/1349/1381: *Wytukesfalú*, AOkt. 8: 198), a földrajzi köznév minden esetben a név utolsó lexémája marad. Hasonlóképpen „rögzített”-nek látszik a jellegzetes helynévképzőt (*-d*, *-gy*) tartalmazó névalak sorrendi helye is az összevont névforma második névrészeként: *Ugra-űrögd* (1389/1428: *Wgra Iregd*, Gy. 1: 680).¹⁷ A meghatározottságnak persze nyilvánvalóan lehet egyfajta belső hierarchiája: egy fiktív **űrögd* és **Újfalú* te-

¹⁶ A jelentésváltozás közé sorolásukra persze csak abban az esetben van lehetőség, ha a beolvadó település eredeti megnevezése a befogadó település valamely részének megjelöléseként változatlan formában továbbél. JAKÓ ZSIGMOND például Várad belterületi nevei között sorolja fel a fent említett *Sziget*-et (1940: 383).

¹⁷ Ez utóbbi településnév kialakulásának körülményei nem teljesen tisztázottak, meglehet ugyanis, hogy lokális viszonyt kifejező jelzői alárendelő szerkezetről van esetében szó (vö. RÁCZ A. 2007: 293).

lepülés egyesüléséből például nagy valószínűséggel az **Ürögdújfal* névforma teremthet meg: arra ugyanis, hogy kétrészes településnevekben az *Újfal* névrész kizárólag utótagként állhat (azaz egy **Újfalüörögd* névszerkezet aligha képzelhető el), kellő bizonyossággal szolgálhatnak a magyar nyelvterületen szép számmal előforduló ilyen struktúrájú helynevek (ezekhez lásd a FNSz. *Újfal* utalószócikkét), míg ellenkező típusú névre (ahol tehát az összetétel előtagjaként állna az *Újfal* név) egyetlen példa sem akad.

Az olyan települések összeolvadásakor, amelyek egyikének a megnevezése patrocíniumi névformával történt, többféle modellt is felhasználhatott a névalkotó közösség az egyesülés nyelvi kifejezésére. A patrocíniumi településnevek másodlagos kiegészülése — gyakori homonímiájuk miatt — ugyancsak tipikus jelenség, az ilyen nevek mintája a patrocíniumi településnév utótagként való szerepeltetését kívánja tehát meg: *Csámpaszenthmíklós* (1398: *Champazenthmiclos*, MEZŐ 1996a: 173). Számos településnév egyedítése ugyanakkor éppen a településen álló templom védőszentjének nevével valósult meg, ami pedig a patrocíniumi névalakot előtagként igényli a névben: *Mindszentbille*. E kétféle minta alkalmazásának eredménye lehet az, hogy a patrocíniumi helységnév az összevont települések megnevezésében akár ugyanazon objektum nevéként is változatos sorrendiséggel állhat: *Szentmihálybunya* (1407: *Zenthmyhalbunya*, MEZŐ 1996a: 166) ~ *Bunyaszentmihály* (1405: *Bwnyazenthmyhal*, uo.), *Szentdemeterposta* ~ *Postaszentdemeter* (1396: *Zenth-Demetur-Posta* ~ *Posta-Zenth-Demetur*, MEZŐ 1996a: 67).

Nemegyszer talán a nevek hangalakja, leginkább a morfofonológiai felépítése is befolyással lehetett az összevonódásuk sorrendjére. A közszói azonosíthatósággal nem rendelkező névformák közül az szerepelhet inkább utótagként, amelynek a hangalakja „névszerűbb” a másikénál. Azok a településnevek például, amelyek a helynevekben gyakori *-nd*-re (vagy a másutt nem is igen tapasztalható *-csk*, *-tk* stb. mássalhangzó-kapcsolatokra) végződnek, az összevont településnevekben is a név zárására szolgálhatnak. A név végén *a*, *e* hangot tartalmazó településnevek — akár azért, mert gyakoriak az ilyen végű helynevek, akár mert a birtokos személyjellel való alaki egybeesés folytán kifejezetten alkalmasak lehetnek a kétrészes névforma mintegy „ál-birtokosjelzői” összekapcsolására (*Mindszentbille*, *Kálnarosztoka*) — szintén inkább utótagként fordulnak elő.

c) Az eredeti nevek összevonására olykor bizonyos grammatikai megoldások alkalmazásával együtt került sor. Az előzőekben már említett *Mátészalka* névformának például az utótagon birtokos személyjelet tartalmazó *Mátészalkája* variánsa is adatolható (MEZŐ 1982: 71). Az Abaúj megyei *Szurdokbénye* talán *Szurdok* és *Bénye* egyesülésének az eredménye lehet, ám a *Szurdok* településnév adatolatlansága¹⁸ miatt ebben a kérdésben nem lehetünk biztosak. Mindazonáltal

¹⁸ A *Szurdok* egykori településnév voltára csak közvetett bizonyítékokkal rendelkezünk: ez az ómagyar kori településnév lehet a mai *Hernádszurdok* elődje.

a *Szurdokbénye* (1326/1375: *Zurdukbenye*, Gy. 1: 150) névforma nagy mértékű variálódása esetleg megerősítheti a gyanúkat: ez a feltehetően névösszevonódás révén keletkezett településnév ugyanis *Bényeszurdok* (1300/1321: *Bennyzurduk*, Gy. 1: 150), *Bényeszurdoka* (1300: *Bennazurduka*, uo.), *Bényeiszurdok* (1300/1321: *Benneyzurduk*, uo.), *Szurdokibénye* (1299: *Zurdukibene*, uo.) változatokban egyaránt felbukkan lényegében azonos időből az írásos anyagban. Az integrációnak ezek a speciális esetei szintén a névminták nagyon erőteljes befolyását igazolják a helynevek változásaira, hiszen a névösszevonódás nyelvi megvalósulását a *Mátészalkája* és a *Szurdokibénye* esetében a birtokos személyjel, illetőleg az *-i* melléknévképző segítette.

3. A névösszevonódással alakult településneveknek e nemegyszer megmutatózó variálódása önkéntelenül felveti az ilyen névalakok valós használatának kérdését is, azt tudniillik, hogy számolhatunk-e az egykori tényleges létezésükkel, vagy pedig inkább fiktív neveknek kell őket tartanunk. Akárhogyan is volt, a *Szurdokbénye* típusú nevek fent bemutatott változatossága aligha jelez mást, mint hogy a faluegyesülések szórványos volta miatt a megváltozott településtörténeti helyzetet követni kívánó névváltoztatás kevésbé tudott e téren analógiákhoz, változásmodellekhez igazodni. A névalkotók ezekre az esetekre mintául a településnevek tágabb rendszeréből leginkább az olyan összetett, kétrészes névmodelleket használták fel, amelyek egyénítése az előtagban megjelölt hely melletti fekvésre utalással (*Berekeresztúr*, *Baracskaszentgyörgy*) valósult meg, s az ilyen szerkezetekben szintén találkozhatunk olykor az előtagon az *-i* melléknévképzővel (*Hanyiszentgyörgy*), az utótagon pedig a birtokos személyjellel (*Bátamindszente*).

A névösszevonódás nyomán keletkezett neveknél — ismét csak a névrendszertani ritkaság, különállás következményeként — az is előfordulhat, hogy a megnevező szerepű előtag a névhasználó közösség tudatában átértékelődik a hely sajátosságát kifejező funkciójává: legtöbbször lokális jegyet (*Ugraürögd* 'az az Ürögd nevű település, amelyik Ugra mellett fekszik'), ritkábban birtoklást (*Mátészalka* 'az a Szalka nevű hely, amely Máté tulajdonában van') asszociálva. A funkcionális átértékelődés folytán pedig — mint a példák szemantikai leírása is mutatja — a névszerkezet jelzői alárendeléssé válik.¹⁹

A fentiek mellett nagyon valószínűnek tartom ugyanakkor, hogy — még ha a falu-összeolvadással egyidejűleg a névösszevonódás megtörtént is — a lakosság körében továbbra is az eredeti nevek maradtak jó ideig használatban. Az újabb kori, a hatóságilag kialakított névegyesítések hasonló névszociológiai tapasztalatai alapján erre joggal gyanakodhatunk.

A hivatalos helységegysítés időszakában a névalak megállapítása központi hatóság, az államhatalom legmagasabb közigazgatási szerveinek a feladata volt

¹⁹ A jelenségre a hivatalos névegyesítés kapcsán már HOFFMANN ISTVÁN is felfigyelt (1993: 71).

(MEZŐ 1999: 5). Úgy gondolom, nem indokolatlan föltenni a kérdést, hogy vajon a korábbi, a természetes névadás és névváltozás korában nem számolhatunk-e az egyesült települések új nevének kijelölésében is esetleg valamiféle felülről jövő irányítás, befolyásolás lehetőségével, ami persze a birtokosi réteg érdekérvényesítő törekvéseivel lehetett leginkább összhangban.

III. Jelentésváltozások

1. A településnevek — és általában a helynevek — jelentését körülhatárolni, denotátumaikat a környezetüktől teljes pontossággal elkülöníteni nem könnyű vállalkozás: számos esetben nemigen tudnánk megmondani például azt, hogy hol húzódnak egy általunk egyébként jól ismert hely határai, hol kezdődik a településünkkel szomszédos település stb. Ahhoz, hogy ennek a nehézségét belássuk, elég csupán mindenkori környezetünk természeti objektumai között szétnéznünk: ha Debrecen lakosai körében felmérést végeznénk arra vonatkozóan, hogy meddig terjed a *Nagyerdő*, minden bizonnyal nem kapnánk két egymással minden részletében azonos meghatározást. Hasonló nehézségekkel szembesülhettek természetesen a középkor évszázadaiban azok a hivatalnokok is, akik egy-egy település, birtokadomány határainak oklevélbe foglalását kapták feladatul. A nemegyszer bonyolult, aprólékos leírás jól mutatja a határjáró hivatalos szerveknek és az oklevelek megszövegezőinek arra vonatkozó kínos igyekezetét, hogy a nehezen körülírható határokat írásban is rögzítsék. Ezért sincs könnyű dolguk azoknak a történész szakembereknek, akik arra vállalkoznak, hogy régi oklevelek határjárásai alapján próbálják meg rekonstruálni egy-egy település egykori területét, kiterjedését.¹

A helynevek használatához ugyanakkor — amint ezt HOFFMANN ISTVÁN megjegyzi — nincs is szükségünk a jelentésük pontos körülhatárolására, elég csupán a jelentés magvát adó denotatív jelentésüket, vagyis az azonosításukhoz legszükségesebb jelentésmozzanatokot ismernünk (1993: 98).²

2. A településnevek denotatív jelentésében az idők során változások történhetnek. E változások egy része azonban olyan természetű, amelyet a névhasználó közösség nem feltétlenül értékel változásként: például a falvak belterülete folyamatosan bővíthet azáltal, hogy a határnak egy-egy újabb része épül be. Az ilyen változások — ahogyan erre már az első fejezet tipológiai rendszere kapcsán utaltunk is — valójában nem érintik a helynév denotatív jelentését, így vizsgálatainkon is szükségképpen kívül rekednek.

¹ Szentgotthárd (1187), Dobra (1213) és Lendva (1208) uradalmak határjárásai alapján ezt kísérelte meg például legutóbb a KISS GÁBOR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS szerzőpáros (2006a), megállapítva, hogy az említett települések egykori területe jóval kisebb volt a késő középkorból ismert állapotuknál (181).

² A helynevek jelentésszerkezetén belül a denotatív jelentés meghatározó voltáról lásd J. SOLTÉSZ 1979: 28–9.

A helynevek jelentésváltozásai a nevek alkotta hierarchikus viszonyok kerekei között ragadhatók meg leginkább. A helynevek a beszélők tudatában egyfajta alá-fölé rendeltségi, rész–egész viszonyban állnak egymással, ami „az ember sajátos térszemléletéből következik: egy adott helyet csak más helyekhez való viszonyában tudunk meghatározni, definiálni” (HOFFMANN 1993: 98). És az, hogy egy-egy esetben a beszélők a hely megjelölésére éppen melyik nevet használják fel (azaz a hierarchia mely szintjét és elemét választják), alapvetően a beszédhelyzet függvénye. A településnevek jelentésváltozásaiban a hierarchia olyan értelemben játszik aztán fontos szerepet, hogy a változás minimális mértéke a hierarchiában való elmozdulás lehet (i. m. 99).

A jelentésváltozás folyamatait a településnevek körében az azonos fogalmi osztályba tartozó denotátumok nevei között célszerű értelmezni, a más fajtájú nevek hasonló változása ugyanis metonímiának, azaz névkeletkezési, nem pedig névváltozási folyamatnak tartható. Így tekinti a jelentésváltozást a közszavak vonatkozásában HADROVICS LÁSZLÓ (1992: 150), a helynevek kapcsán pedig HOFFMANN ISTVÁN is (1993: 99). Minthogy ennek a definitív feltételnek három változási folyamat felel meg, a településnevek jelentésváltozását tárgyalva a jelentésbővülés, a jelentésszűkülés és a jelentésátértékelődés eseteivel kell a továbbiakban foglalkozunk.

3. A jelentésbővülés, illetőleg -szűkülés fogalom pár a fent bemutatott értelemben több szakmunkában is előkerül. HADROVICS LÁSZLÓ a közszavakra vonatkoztatva hagsúlyozza, hogy e két változás az egymással rokon fogalmak síkján mozog, és közel áll a hasonlóságon alapuló névátvitelhez (1992: 150–1). J. SOLTÉSZ KATALIN a tulajdonnévi poliszémia kialakulásában tulajdonít nagy jelentőséget a jelentésbővülés és -szűkülés folyamatának (1979: 36), HOFFMANN ISTVÁN pedig a helynevek köréből vett példákkal illusztrálja a változások természetét (1993: 98–100). A jelentésbővülést BENKŐ LORÁND is érinti egyik írásában, s a jelöléstágulás terminussal illetett változás háttérében az egyes helynevek nagyobb életerejét, gazdagabb, erősebb képzettartalmát látja meghúzódni, melyek így „a többiek rovására terjeszkednek” (1947a: 49).

A jelentésátértékelődés terminus nem fordul ugyan elő a szakirodalomban, az általa jelölt jelenség azonban több ízben is felbukkan: a határrésszé válás folyamatát bemutató írások (például HOFFMANN 1984–1985, ERDÉLYI 1999) valójában e változás egyik lehetséges típusát taglalják.

1. Jelentésbővülés

J e l e n t é s b ő v ü l é s n e k azt a változási folyamatot nevezem, amelynek során valamely településnévnek a meglévő mellé egy új, a hierarchiában bizonyos tekintetben magasabb szinten álló jelentése is kialakul, a változás során azonban a név által jelölt denotátum nem vált fogalmi osztályt, azaz továbbra is ugyanabba a helyfajtába tartozó elem marad. Településneveink között számos

olyan akad, amely fennállása alatt más településeket is magába olvasztott.³ Debrecen faluelőzményeit például az eredetileg is *Debrecen*, illetőleg *Szentlászlófalva* és *Mesterfalva* nevet viselő településekben kell keresni. E közeli falvak halmaza a 13. század végére összeépült, amiben szerepet játszhatott az is, hogy mindegyik birtokosa a Debreceni család volt (KMTL. 163, de lásd még Gy. 1: 611–2, SZENDREY 1984: 104–11). Az egységesülő település összefoglaló elnevezése az immáron kibővült denotatív vonatkozással bíró *Debrecen* maradt, amely a helynevek hierarchiájában — szemben a másik két elnevezéssel — nem váltott ugyan szintet, minthogy továbbra is településnévként funkcionált, ám az is kétségtelen, hogy mint helynek a jelentősége, presztízse a változás által nyilvánvalóan növekedett. Az alábbi ábra ezt a jelentésváltozást szemlélteti.

<i>Debrecen 1.</i>	<i>Szentlászlófalva</i>	<i>Mesterfalva</i>
↓	<i>Debrecen 2.</i>	

A *Debrecen* elnevezés jelentésváltozása azonban nem állt meg ezen a ponton, hanem további több mint egy tucatnyi falut magába olvasztva még tovább bővült: részévé vált ugyanis *Boldogasszonyfalva*, *Lomb*, *Szepes*, *Pac*, *Fancsika*, *Bánk*, *Újlak*, *Haláp*, *Szata*, *Pallag*, *Szentpál*, *Mac*s, *Monostor* és talán *Vitány* is (lásd ehhez a HA. 1.-ben Bihar vármegye településnév-térképét).

A Vas megye délnyugati sarkában, a Lapincs és a Lendva folyók között elhelyezkedő uradalmak: Szentgotthárd, Dobra és Lendva a korábban lakatlan, az örök által ellenőrzött gyepűterületen alakultak ki. Valószínűleg a 13. században ezek az uradalmak ma még meg nem határozható, de a birtokszerkezetben jól elkülönülő tömböket olvasztottak magukba, amelyek korábban — csakúgy, mint ők maguk is — a gyepű és az őrség szervezetéhez tartoztak (KISS–ZÁGORHIDI 2006a: 181). Változásaikra a Debrecen kapcsán fent látott jelentésbővülés lehetett tehát jellemző, csak ennek pontos földterítése — a történettudomány csöppet sem könnyen törleszthető adósságaként — még várat magára.

2. Jelentésátértékelődés

A jelentésátértékelődést lényegében az előzőekben bemutatott jelentésbővülés testvérfolyamatának is tekinthetjük, minthogy a bővülésen átment településnév (például *Debrecen*) mellett ott találjuk a bővülést „lehetővé tevő” másik településnevet (például *Szentlászlófalva*-t), amelynek jelentése ugyanezen változás lezajlásakor átértékelődik. A településnevek j e l e n t é s á t é r t é k e l ő d é s -

³ A jelenségről említést tettünk már a faluegyesülésből eredő névösszevonódások kapcsán is (lásd a II.3. alfejezet, 2a pontját).

s é n tehát azt a folyamatot értem, amelynek során egy valaha önálló település valamilyen ok (elnéptelenedés, birtokosi érdekek, egybeépülés stb.) miatt beolvadt egy másik településbe, s neve — falu-, illetőleg határrésznévként élve tovább — a helynevek hierarchiájában alacsonyabb szintre süllyedt. Az egykori településnév jelentésében sem bővülés, sem szűkülés nem történt, mindössze a hely fajtájában, funkciójában figyelhetünk meg módosulást. Minthogy a változás a helynév fogalmi szintjét nem érinti, jogosan tekinthetjük ezt is a jelentésváltozások, s nem pedig a metonimikus névátvitel egyik típusának.

A jelentésátértékelődés terminust ténylegesen kétféle, egymástól többnyire nem is könnyen elhatárolható folyamat megjelölésére használhatjuk fel, s az, hogy közülük melyik következik éppen be, valójában nyelven kívüli, településtörténeti tényezők függvénye. Az egyik változási folyamat — amit fentebb is jeleztünk — valamely addig önálló falunak egy másik településbe való beolvadását s a nevének településrésznévvé süllyedését (J. SOLTÉSZ megfogalmazásában „lefokozódását”; vö. 1979: 88) foglalja magában: ez történt *Szentlászlófalvával*, *Fancsikával*, *Bánk*-kal stb. Az ilyen módon lesüllyedt településnevek névszociológiai értékének ingadozását jelzik használatuknak bizonyos „szabályszerűségei” is. Minthogy a névhasználat szabályai a régiségben feltehetően éppen úgy működtek, mint manapság, a hasonló szituációkban ma megfigyelhető névhasználati formák analógiaként szolgálhatnak a régi viszonyok felderítéséhez is. A helyi lakosság a települések fentiekben vázolt összeolvadásakor teljesen természetes módon továbbra is az eredeti névformát használhatja a legtöbb kommunikációs helyzetben, s csak abban az esetben tér el ettől, ha azt a szituáció feltétlenül megkívánja. A Debrecenhez tartozó Józsan élők Debrecenben például józsaiaknak mondják magukat, Budapesten viszont inkább debrecenieknek, azaz az adott hely megjelölésére beszédhelyzettől függően a helynevek hierarchiájában más-más szintekhez folyamodnak.

Az egykori önálló falvak településrészé válása valójában a nyelven kívüli valóság megváltozásaként értelmezhető, amelynek a nyelvhez s annak változásához látszólag semmi köze sincs. Ez a „nyelvi mozdulatlanság” azonban csak a felszínen szemlélődve mutatkozik ilyen statikusnak. A falurészek elnevezései között a magyar névrendszerben sajátos névszerkezeti típusok fordulnak elő: itt elsősorban az *Alszeg* ~ *Felszeg*, *Alvég* ~ *Felvég*, *-szer*-féle elnevezésekre gondolhatunk. Talán nem indokolatlan fölvetnünk annak a lehetőségét, hogy a településrészé lett falvak nevei idővel igazodhatnak ezekhez a típusokhoz. A hozánk közeli időkben az ilyen névszerkezeti változásoknak sokkal könnyebb a nyomára bukkanni, ezért alábbi példámat az újabb korból veszem. A Veszprém megyei *Dörgicse* például (a hivatalos helységnévrendezés időszakában) két falu, *Alsó*- és *Felsődörgicse* egyesítésével jött létre, az egyes falurészeket azonban ma már *Alsófalu* és *Felsőfalu* néven is említi a helyi lakosság (vö. VeMFN. IV, 468). Ha a régiségben szeretnénk felfedni hasonló változási folyamatokat, per-

sze jóval nehezebb dolgunk van. A Zaránd megyei *Szentjános(telke)* sorsa bizonytalan ugyan (talán Székudvarba olvadhatott be), de az utótagjának a 16. században megfigyelhető cseréje (*-telke* > *-szere*) mögött (lásd ehhez MEZŐ 1996a: 105) esetleg ilyen analogikus igazodást is sejthetünk.

Ezek a névszerkezeti változások ugyanakkor nemhogy a jelentésváltozások, de általában a településnév-változók körébe sem tartoznak bele: úgy kell őket megítélnünk mint az egyes falurészek történetének a belügyét, ami a továbbiakban — a névformák településnév voltának megszűnte után — már nem is tartozik a településnevek változástipológiájának a körébe. Pusztán azért tartottam lényegesnek ez irányban egy rövidke kitérőt tenni, hogy jelezzem: az itt bemutatott, alapvetően a nyelven kívüli valóság módosulásait követő jelentésváltozásnak névrendszertani kihatásai is lehetnek. Ezek a hatások az alábbiakban részletezendő másik folyamat kapcsán még inkább szembeötlők lesznek.

A jelentésátértékelődés másik jellegzetes folyamatának azt tarthatjuk, amelynek során egy település — elnéptelenedését, pusztává válását követően — a szomszédos település (esetleg települések) határának részévé válik. Falvak pusztulásáról, népességének elenyészéséről a középkori oklevelek nagy számban tudósítanak. SZABÓ ISTVÁN szerint ha egy települést a korábbi *villa*, *possessio* stb. latin fajtajelölő szó helyett utóbb *predium*-ként emlegetnek a dokumentumokban, az a falu pusztává válását jelzi: „a XV. században általánossá lett »predium« minden esetben világosan pusztafalura mutat” (1966: 142). Ha az ilyen túlzott általánosításokkal nem is érthetünk feltétlenül egyet, az bizonyos, hogy — amint erről a néveltűnés kapcsán már szó is esett — a pusztává váló települések száma nem lehetett kicsi a középkor folyamán, s ezen elpusztásodott helyek nagyobb részben a szomszéd falvak határának lettek a részeivé.

Az egykor feltehetően önálló településként létező, a tihanyi alapítólevél jól ismert mondattörredékében (*ad Castelic et Feheruuaru rea meneh hodu utu rea*) szereplő *Kesztölc* helynévi nyomai ma is megtalálhatók Decs, Várdomb, Alsónána és Alsónyék települések határában: az itt fellelhető tucatnyi névadat (például *Kesztöc-hegy*, *Kesztöc-oldal*, *Kesztöc-völgy*, *Kesztöci-kút* vagy a több helyen is felbukkanó *Kesztöc* stb.) jókora területet jelez, s nemigen lehet kétséges, hogy az egykori falu kiterjedését mutatja (vö. HOFFMANN 2006b: 55, de tőle függetlenül, a Kesztölcről Fehérvárra menő hadút rekonstruálása kapcsán ugyanerre az eredményre jutott SZENTGYÖRGYI RUDOLF is: 2007: 37–40).

A határrésznévvé lett egykori települések névrendszertani hatása a befogadó település határneveire akár igen számottevő is lehet. A településnév-jelleg megszűnésével ugyanis az egykori név — amellet, hogy maga is megmarad a terület összefoglaló elnevezéseként — nemegyszer hallatlan aktivitással vesz részt az új helynevek alkotásában. Az elpusztult középkori *Döbrés* települést magába foglaló terület mai névrendszerének 65%-a helynévi elemet tartalmazó név, s az ilyen megnevezések túlsúlyba jutása nemcsak a közszoói alapú nevek rovására, hanem

az eredeti névkincs teljes kipusztulása mellett (alapvetően a 18–19. század folyamán) ment végbe, s ezt a „szélsőségesen megnyilvánuló változási folyamatot minden bizonnyal a terület önállóságának megszűnésével, az új, nagyobb helynévrendszerbe való beépülésével magyarázhatjuk” (HOFFMANN 1984–1985: 113). A település történetének alakulásával párhuzamosan válik aktív névalkotó szerepűvé a Nánás, Böszörmény, Hadház határába beolvadó, a 14. században pusztásodásnak indult Szabolcs megyei egykori *Vid* település neve is: területén a vele alakult határnevek (például *Vidi-halom*, *Vidi-ér*, *Vidi-föld* stb.) elburjánzása lakott hely jellegének megszűnésétől számítható (lásd ehhez PÁSZTOR 2008). Ismét hangsúlyoznunk kell ugyanakkor, hogy az így keletkezett helynevek a településnevek változástörténetével csak érintőlegesen vannak kapcsolatban (pusztán annyiban, hogy a létrejöttüket lényegében az alapjukul szolgáló településnevek jelentésváltozásai eredményezték), s célszerűbb velük nem a változás-, hanem a keletkezéstörténet keretében foglalkozni.

3. Jelentésszűkülés

A j e l e n t é s s z ű k ű l é s terminussal — a jelentésbővüléssel ellentétes folyamatként — azt a változást jelölöm meg, amelynek során valamely településnévnek a meglévő mellé úgy alakul ki új jelentése, hogy az az elsődlegeshez képest szűkebb denotatív vonatkozással rendelkezik. Az ilyen típusú változásokat a régiségben nem egykönnyen deríthetjük fel.

Vasvár vidékén egy mikrotáj történeti helynévanyagát egybeállítva és történeti földrajzi módszerekkel feldolgozva jutott nemrégiben KISS GÁBOR és ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (2006b) egy egykoron minden bizonnyal egységes, nagy kiterjedésű birtoktömb nyomára, amely feltehetőleg a *Győr(vár)* nevet viselhette. A birtokszerkezet (és vele párhuzamosan a névrendszer) alakulását a következőképpen képzelik el. A terület a 10–11. században — kiszakadva Sár birtokból — kaphatta a *Győr(vár)* nevet, majd területén rövidesen kialakultak az egyes birtokok magjai: a leendő *Oszkó*, *Olaszka*, *Karakó*, *Szarakad*, *Pácsony*, *Lapsa* és a szűkebb értelemben vett *Győr(vár)*. A 12. század második felétől megkezdődik az egyes részek eladományozása, s ekkor rögzülnek a birtokok nevei is, amelyek közül némelyek (*Pácsony*, *Oszkó*) később tovább osztódnak, olykor csupán átmenetileg. A 14. századra ekképpen létrejött birtokrendszer aztán egészen a 19–20. századig fennállt (i. m. 136–7).

A településtörténeti folyamat a *Győr(vár)* elnevezés jelentésszűkülésével járt együtt: településnév maradt ugyan a továbbiakban is, ám denotatív jelentése alaposan összezsugorodott (ennek szemléltetéséhez lásd a fentebb idézett munka 156. lapján a 2. számú térképet), s a nevek hierarchiájában valójában a róla levált birtokok szintjére került, korábbi jelentőségéből bizonyára jócskán veszítve. Sematikusan mindezt a következőképpen ábrázolhatjuk.

<i>Győrvár 1.</i>						
<i>Oszkó</i>	<i>Olaszka</i>	<i>Karakó</i>	<i>Szarakad</i>	<i>Pácsony</i>	<i>Lapsa</i>	↓ <i>Győrvár 2.</i>

A *Győr(vár)*-ból kiszakadó, önállóul birtokok neve jelentésértékelődés folytán településnévvé lett, azaz a nevek hierarchikus rendszerében magasabb szintre lépett. Minthogy azonban a változás kiindulópontja ez utóbbiak esetében nem településnév, hanem más helyfajta volt (s a változás révén teremődik meg valójában a településnévi státus), hiába a szoros rokonság a falu-, illetőleg határ-résznévvé váló településnevekkel, ezt a folyamatot ismét csak a településnév-keletkezés alá tartozó jelenségként kell tekintenünk.

A fent részletezett folyamatok mindegyikére áll, hogy a településnevek változás előtti és utáni jelentésének egymás mellett élése csupán időleges, de olykor akár hosszabb ideig is eltarthat, mire az elsődleges jelentés végül is elhal. A nevek alkotta hierarchia egyes szintjei közötti mozgások — amint azt módunkban állt megfigyelni — „jelentős névrendszertani hatásokat fejthetnek ki, mivel a hierarchia más-más szintjén lévő nevek különböző aktivitással vesznek részt az új nevek létrehozásában” (HOFFMANN 1993: 100).

IV. Alaki változások

1. A településneveket érintő alaki változások sokszínű palettáját az fogja egységbe, hogy ezek a módosulások a helynevek alaki szerkezetét olyan módon változtatják meg, hogy közben a denotatív jelentésük érintetlenül marad. A fenti meghatározás megengedné ugyan, hogy a helynevek alakjára ható hangváltozásokat is a hatókörébe vonjuk, ezek a változások azonban — mint arra már a korábbiakban is utaltunk — közszavakat és helyneveket lényegében véve egyformán érintenek, azaz nem a kérdéses nyelvi elem helynévi jellegével vannak összefüggésben. És elismerve ugyan azt, hogy egy-egy helynév sorsa hangtani tekintetben igen változatos lehet (lásd ehhez például HADROVICS 1971: 458, KISS L. 1995), az is egyértelműen megállapítható, hogy az e téren tapasztalható változások a név strukturális felépítésére alapvetően nincsenek hatással.¹

A helynevek szerkezeti felépítését érintő változási folyamatok leírása a szakirodalomban hol könyvnyi méretű munkák egy-egy fejezeteként, hol pedig tanulmányok, cikkek témájaként jelenik meg. E munkák részletes bemutatását itt azonban több okból sem látom szükségesnek: egyrészt azért nem, mert a korábbiakban, a településnevek változásával általában foglalkozó szakirodalommal összefüggésben megemlített dolgozatok szinte hiánytalanul e helyütt is újra elősorolhatóak lennének, minthogy ezek az írások csaknem kivétel nélkül az alaki változások köréből válogatnak. Más oldalról azért sem kívánok itt részletes szakirodalmi áttekintésbe fogni, mivel célszerűbbnek látom az e témakörben megfogalmazott nézeteket az egyes konkrét változástípusok kapcsán mérlegre tenni. Azt azonban előre kell bocsátanom, hogy az alaki változások tipológiájának felállításában, valamint terminológiai kérdésekben nagy bizalommal támaszkodhattam HOFFMANN ISTVÁN e témakörben készült írásaira (lásd főként 1993: 121–42, 1999a).

2. Abban, hogy a szakirodalom elsősorban az alaki változásokkal illusztrálva próbálta bemutatni a helynevek változását, nincs semmi meglepő, hiszen a helynevekben végbemenő elmozdulások messze legnagyobb hányada az alaki szerkezet megváltozásaként értékelhető. Az alaki változások egy részében a névtest teljes átalakulása megtörténik: ezt a folyamatot névcserének nevezhetjük, más

¹ A szabálytalan alaki változások között mindazonáltal találunk olyan típusúakat, amelyeket éppen a névre ható (gyakran szintén szabálytalan) hangváltozások segítenek elő, ezekről a megfelelő helyeken természetesen szöveg. Az efféle — lényegében alakszerkezeti változást indukáló — hangváltozások azonban a fenti elhatárolás célszerűségét és indokoltságát nemigen ingatják meg.

formáiban viszont csupán részleges a módosulás. A helynevek részleges alakváltozásai alapvetően két változástípus köré szerveződnek. Az egyiket a szabályokba foglalható, magában a helynévrendszerben gyökerező változások képezik, amelyeket többnyire a helynevek belső összefüggései, rendszerkapcsolatai irányítanak. E változások a rendszerjellegből következően egyáltalán nem esetlegesek, hanem egyértelműen rendszerszerűek, s a mindenkor meglévő névmodellek által meghatározva léteznek oly módon, hogy a változások közben magukat a modelleket is alakítják bizonyos határokon belül. Az efféle változások minden esetben szerkezeti módosulásként, a névterjedelem átalakulásként ragadhatók meg. Az ilyen névrésznyi vagy névelemnyi csökkenés, illetve növekedés, a névrészek vagy névelemek cseréje a történeti változástipológiában a szabályos, megjósolható változások esetei között tarthatók számon. A részleges változások másik típusaként a szabályokba nem foglalható alakváltozások, vagyis a deszemantizáció, a reszemantizáció és a transzszemantizáció esetei állnak, ahol lényegében minden egyes név módosulását — még ha alkalmanként esetleg e téren is körvonalazódni látszanak bizonyos tendenciák — egyedileg leírható változásként kell megítélnünk, amelyet a módosulást kiváltó tényezők és a benne megmutatkozó nyelvi folyamatok egész nyalábjával tudunk csak jellemezni.

3. A településnevek alakszerkezeti változásai az adott kor szinkroniájában variánsok formájában vetülnek ki, azaz többnevűséget eredményeznek. Többnevűségnek tekintek minden olyan szinkrón állapotot, amelyben egy-egy helynek (jelen esetben településnek) párhuzamosan több névváltozata is használatos. A többnevűségről az oklevelekből többféle módon értesülhetünk: egyrészt nyilvánvalóan az adott település nevének diakrón adatsorából. A Bihar vármegye északnyugati részén, Újfalutól nyugatra fekvő *Kengyel* településnek az ómagyar korból a következő adatai ismeretesek: 1373: *Kengeld*, 1417, 1418: *Kengel*, 1425: *Kengyel*, 1484: *Kengyelzeg* (RÁCZ A. 2007: 141–2). Az adatsorban felbukkanó többféle névalak nem csupán magukat a változásokat jelzi, hanem azt is, hogy ezek a névformák egy időben (a változás bekövetkeztekor) variációkként, szinkrón változatokként léteztek. A párhuzamos, egyidejű használat tényét másrészt nem is olyan ritkán maguk az oklevelek szövegszerűen is rögzítik, mégpedig az *alio nomine* 'más néven', *alias* 'másként', *sive ~ seu, vel* 'vagy' lexémákkal alkotott szerkezetek valamelyikébe foglalva: 1348: *Eurholm ... alio nomine Markhaza* (Gy. 2: 80), 1347: *Kach alias Darocz* (Cs. 1: 173), 1311: *Thusa vel Welcynahaza* (KMHsz. 1: 284, 297) stb.

A többnevűségnek két altípusát különíthetjük el aszerint, hogy a helynév funkcionális szerepű névrészeit illetően van-e azonosság a névváltozatok között. Amennyiben a variánsok között a névrészek vonatkozásában semmilyen egyezés nem mutatható ki, a névváltozatokat — azonos közlési (nyelvi) rendszerben és egy időben való használat esetén — szinonimáknak, a közöttük lévő viszonyt

pedig szinonimitásnak tekintem: *Disznó* ~ *Apáti*, *Órhalom* ~ *Márkháza*.² Ha a két variáns legalább egy névrész tekintetében azonosságot mutat, eltérésük legyen bár lexémányi vagy toldalékmorfémányi, alakváltozatoknak (polinimáknak) tekintendők, a viszonyuk pedig polinímiaként határozható meg: *Boldog-asszonyfalva* ~ *Boldogfalva*, *Horvát* ~ *Horváti*, *Kengyel* ~ *Kengyelszeg*.³ A többnevűség e két típusa a történeti változásvizsgálat más-más folyamatai kapcsán merül fel: a településnevek között a szinkroniában fennálló szinonim viszony diakrón összefüggésben a teljes alaki változás, a névcseré előzményeként jelenik meg, az alakváltozatok pedig a részleges alaki változások következményeiként kerülnek elő.

A fent említett *alio nomine*-féle szerkezetek a két jelenség dokumentálásában közel sem egyforma megítélésről tanúskodnak, mivel ilyen módon a források szinte kizárólag a szinonimitás eseteit rögzítik, alakváltozatokra az összekapcsoló szerkezetekben csak igen kivételesen akadhatunk: 1347: *Mezallya sive Varallya* (Cs. 1: 181), 1417: *possessio seu terra Halaz alio nomine Halazteleke* (Cs. 1: 516). Mindez a névhasználó közösségnek a — jelen esetben az oklevél-szövegezők által képviselt — többnevűség-felfogásával állhat összefüggésben. E megfogalmazások alapján úgy tűnik, hogy „más név”-ként a névhasználók csak a szinonimákra tekintenek, az alakváltozatok használata nem jelenik meg az oklevelek hasonló helyein, ami bizonyára azt tükrözi, hogy a *Németi* > *Alnémeti*, *Cseh* > *Csehi*, *Páli* > *Páltelek* változások nyomán kialakult variánsokat a névkompetencia bizonyos tekintetben inkább azonos nevekként érzékeli.

Ezt a feltevést az újabb korokra vonatkozóan elvégzett névszociológiai vizsgálat is megerősítette: a nevek jelzővel való kiegészülését (és utóbb aztán a jelző elmaradását) például — Pesty Frigyes 1864. évi helynévgyűjteményéből megállapíthatóan — a köznapi névtudat legtöbbször nem is tekinti lényeges változásnak, ahogyan a jelzős ~ jelzőtlen formákat sem változatoknak. És minthogy semmi okunk sincs feltételezni, hogy a névtudat mint a nyelvtudat része másként működött volna az ómagyar kor időszakában, mint a 19. század második felében vagy éppen napjainkban, az *alio nomine*-féle szerkezetekben az alakváltozatok hiányának alapvető okát ugyanezen tényezőkben találhatjuk meg.⁴

² A variánsok között egyes toldalékmorfémák akár meg is egyezhetnek, ám ha a névrészek lexikális felépítése eltér egymástól, az ilyen nevek (azaz például az elvileg lehetséges **Püspöki* ~ *Apáti*, **Péterlaka* ~ *Izsófalva* típusú névpárok) ugyancsak a szinonimitás hatókörébe sorolandók.

³ Hasonlóképpen tekinti a szinonímia és polinímia fogalmát a közszavak terén KÁROLY SÁNDOR (1970: 81), a tulajdonnevek vonatkozásában J. SOLTÉSZ KATALIN (1979: 38–43) és kifejezetten a helynevek terén HOFFMANN ISTVÁN is (1980: 17–21). KÁLNÁSI ÁRPÁD a többnevűség és az alakváltozatok képviselte helynévi polinímia közé egyik írásában egyenlőséget tesz (1980: 28–9). Én magam pedig a szinonímia fogalmát használtam korábban tágabb értelemben, a *Mikola* ~ *Mikolafalu*-féle variánsokat is szinonimáknak tartva (1999: 58–61). E helyütt ezeket — a fenti meghatározáshoz igazodva — az alakváltozatok közé sorolom.

⁴ Lásd ehhez részletesen TÓTH V. 2008a.

4. A szinkrón nyelvi variánsok között a történeti fejlődésvonal felrajzolása nem mindig egyszerű feladat. A valószínű változási irány megállapítását számos esetben az adatoltság hiánya nehezíti meg. De még ha egy-egy településnév alakulását gazdag adatolással nyomon is tudjuk követni, akkor is feltétlenül számolnunk kell az egymást sokszor keresztező változási folyamatok befolyásoló hatásával. Erre különösen abban az esetben van meg minden okunk, ha az alaki variánsok kis időbeli eltéréssel jelennek meg, s a további történetük is folytonos váltakozást jelez. Ilyen esetekben a változás irányának megállapításában az általánosan jellemző változási tendenciák lehetnek leginkább a segítségünkre, ám nyilvánvalóan ezeknek az érvényét sem szabad abszolutizálnunk.

Idővel, a variánsok egyikének elhalásával a többnevűség meg is szűnhet: többnyire a változás előzményeül szolgáló névalak hull ki a közösségi használatból, de az sem ritka, hogy a változás következménye, az újítás marad alul, s a két névforma versengésében ez bizonyul ideiglenesnek. Abban, hogy a párhuzamos használat mennyi ideig áll fenn, az egyes esetek között nagyfokú különbségek lehetnek. Elképzelhetőnek tartom, hogy mindez leginkább a változást indukáló tényezőknek lehet a függvénye: amennyiben nyelven kívüli okok idézik elő az alaki szerkezet megváltozását, a módosulás — mint ahogyan maguknak a valószínűségi viszonyoknak a megváltozása is — gyorsabban bekövetkezhet. A birtokos cserélődése (apáról fiúra, vö. 1213/1550: *in fide Ade filii Pata*, Gy. 1: 590) a Bihar megyei *Pata* település esetében ([1177/1202–3]/XV.: *Paca* [ɔ: *Pata*], Gy. 1: 652) rövid időn belül megteremtette az *Ádám* névformát (1291: *Adam*, Gy. 1: 590), s a korábbi variánsról az oklevelekben többé már nem is esik szó. Ha azonban a változás háttérében nyelvi tényezők munkálkodnak, a folyamat lezajlása a nyelvi változások általános üteméhez igazodva lassúbb lehet, ami a változatok hosszabb ideig elhúzódó egymás melletti meglétét eredményezi. Az Abaúj megyei *Debrőd Debregy*-ként tűnik fel a 13. század közepén (1255: *Debregy*, Gy. 1: 76), s a *-gy* képzős alak — noha időközben felbukkan mellette a máig használatos *-d* képzős *Debrőd* forma is (1427: *Debred*, Cs. 1: 205, 1773: *Debrőd*, ComAbTorn. 22) — egészen a 17. század elejéig adatolható (1438: *Debregh*, Cs. 1: 205, 1602: *Debregy*, ComAbTorn. 22).

5. A fenti megállapítás azonban egyelőre nem több alátámasztásra (vagy éppen cáfolatra) váró hipotézisnél csakúgy, mint annak a feltevése, hogy az alaki változások lezajlásának típusai, körülményei között térben és időben eltérések lehetnek. Korábban BENKŐ LORÁND figyelmeztetett több írásában is a nyelvföldrajzi szemlélet érvényesítésének fontosságára a tipológiai vizsgálatokban, s azon belül is főképpen a kronológiai következtetések megvonásában: „Valóságos csoda volna, ha az egyes névjelenségek a hatalmas magyar nyelvterület minden vidékén (...) azonos időben születtek volna meg, és — amennyiben elhaltak — körülbelül azonos időben haltak volna el, életükben minden vidéken körülbelül azonos jellegzetességeket mutatva.” (1960: 132, de lásd még ehhez 1967b:

39 is). Az egyes változástípusok részletezése során magam is igyekszem ennek szem előtt tartásával néhány, a kronológia és a térbeliség szempontját előtérbe helyező megfigyelést tenni.

6. Az alaki változásokat indukáló tényezők — mint ahogyan arról már korábban több ízben is szó esett — nagyon összetettek lehetnek. A módosulások egy része tisztán nyelven kívüli okoknak köszönheti a lefolyását: a névcseré vagy a jelzőcsere mögött például csak nagyon ritkán lehet nyelvi természetű indítékokat találni. Mások hátterében meg éppenséggel főleg nyelvi tényezők állnak: a képzővel való bővülés esetében nyilvánvalóan ilyen irányban kell magyarázatok után kutatnunk. Nagyon valószínű ugyanakkor, hogy számos alaki változást — típusonként eltérő dominanciával ugyan — extra- és intralingvális okok egyidejűleg váltanak ki: a *-telek ~ -telke* földrajzi köznévi utótaggal való kiegészülés okai között történettudományi oldalról a település elpusztásodását szokás felemlíteni, nyelvi vonatkozásban ugyanakkor szerepet játszhatott a helynevekre jellemző kéttagúságra való törekvés is. A változások lehetséges okaira az egyes folyamatok leírása során ugyancsak érdemes tehát figyelemmel lennünk.

1. Többnevűség, szinonimitás és teljes változás: névcseré

1. A jelentéstani szakirodalom általános állásfoglalása szerint a többnevűség és a szinonimitás a tulajdonnevek körében ritka jelenség (KÁROLY 1970: 113).⁵ Arról, hogy ez a megállapítás a helynevekre kevéssé lehet érvényes, HOFFMANN ISTVÁN szolt a helynevek jelentéstani vizsgálatának kérdéseit taglaló tanulmányában (1980), s jelenkori mikrotoponímiai rendszerek elemzése alapján cáfolta a szinonimitás (vagy inkább talán a többnevűség) ritkaságának tételét. Az ő gondolatát fűzhetjük tovább a településnevekre vonatkozóan is: elsősorban a többnevűség (és azon belül a szinonim kapcsolat is) a régiségben e helynévfajta körében szintén gyakorta tetten érhető. Heves vármegye mintegy 300 Árpád-kori településneve közül például az adott korban 59 ment át változásokon, összesen 75 többnevűségi viszonyt teremtve, igaz viszont, hogy ebből mindössze tíz tekinthető (az általam használt értelmezésnek megfelelő) szinonim kapcsolatnak.

A településnévi szinonímia mint szinkrón nyelvi tény hátterében minden esetben egy diakrón nyelvi folyamat húzódik meg: valamely meglévő településnév mellett az eredeti névvel azonos denotatív jelentéssel bíró, ám attól szerkezeti és lexikális szempontból eltérő másodlagos név jelenik meg. A két helynév nyelvhasználati tekintetben egy ideig párhuzamosan, valódi szinonimák, szinkrón variációk⁶ formájában él egymás mellett. A kettős névalakok vizsgálatához jó lehe-

⁵ J. SOLTÉSZ KATALIN a tulajdonnévi szinonimitást tárgyalva (1979: 38–40) a gyakoriság kérdésében nem nyilvánít véleményt.

⁶ A szinkrón variáció fogalmához lásd részletesen BENKŐ 1988: 63–77.

tőséget biztosítanak a korábban említett *alio nomine*-féle szerkezetek, ezek ugyanis a többnevűség esetei közül — mint azt hangsúlyoztuk — szinte kizárólagosan a szinonim viszonyokat rögzítik, alakváltozatokat csak nagyon ritkán találunk ilyen módon összekapcsolva. Az efféle szerkezetek kapcsán azonban bizonyos korlátokkal feltétlenül számolnunk kell. Egyrészt: jóval több településnévnek voltak párhuzamos használatú változatai, mint ahányat a szerkezetek a megszövegezés szintjére emeltek: a Heves megyében előforduló 10 Árpád-kori szinonim kapcsolatnak például csak a fele jelentkezik ilyen szövegezésben. Másrészt: az *alio nomine*-féle szerkezetekben felbukkanó kettős vagy hármas névpárok sem minden esetben tekinthetők egymás szinonimáinak. Részben azért nem, mivel több ízben is igazolható, hogy az így említett névalakok nem azonos, hanem szomszédos helységeknek a megjelölései voltak,⁷ és részben amiatt sem, mert egyes névpárok nem egyazon névrendszer elemeiként kerültek bele az egybekapcsoló szerkezetbe (például magyar, illetve német nyelvű névhasználókra utal a Moson megyei *Leánysok* ilyen említése: 1359: de *Leansuk* sive de *Lendorph*, Gy. 4: 155). Valódi szinonimáknak tehát csakis azokat a névpárokat tekinthetjük, amelyek azonos névhasználati körben (tehát esetünkben a magyar helynévrendszer elemeiként) szerepelnek. A szinonimitás megítélésében a nevek etimológiai vonatkozásaira értelemszerűen nem lehetünk tekintettel: azaz például a *Visegrád*, *Késmárk* településnevek — szláv, illetve német eredetüktől függetlenül — a magyar névrendszer elemeinek tarthatók már az ómagyar kor időszakában is, minthogy magyar népesség (is) használta őket.

A magyar *Leánysok* ~ német *Lendorph* vagy a magyar *Szenterzsébet* ~ szláv *Jugovec* (1521: *Zenthersebeth* al. nom. *Jugovecz*, MEZŐ 1996a: 73) elnevezések megfelelnek ugyan a többnevűség kritériumainak,⁸ szinonim viszony azonban — minthogy az azonos közlési rendszer kritériuma nem teljesül — nem állhat fenn közöttük.⁹ Ilyen esetben a két párhuzamosan jelen lévő névforma története lényegében egymástól teljesen függetlenül, az egyes neveket használó különböző etnikumok sorsával összefüggésben alakul. KRISTÓ GYULA utalt egyik írásában arra, hogy — főleg a Kárpát-medence belső, magyarok által sűrűbben megszállt területein — a magyarság egyre erőteljesebb térnyerése nagy számú szláv névanyagot söpört el (2000: 20, 23), s az ilyen típusú nyelv- és névváltást a magyar ~ szláv párhuzamos névalakok egyidejű megléte előzhette meg. KRISTÓ

⁷ A Nógrád megyei Csórt és Surányt például több oklevélben is azonosnak mondják (pl. [1328–48]>1412: villa *Swran* alio nomine *Chor*, Gy. 4: 294), ezek azonban valójában szomszédos települések.

⁸ Noha BENKŐ LORÁND a nemzetiségi vidékeken az idegen nyelvi etimonú nevek mellett feltűnő magyar elnevezések élő nyelvi használatával kapcsolatban komoly kételyeket is megfogalmazott (1998: 115).

⁹ Nem teljesen ilyen, de ehhez hasonló nyelvi párhuzamok megjelölésére KISS LAJOS az exonima fogamát használja (1992/1999: 60).

úgy látja, hogy a 11. században — amikor szerinte a kétnyelvűségnek is jóval nagyobb szerepe volt — számos településnek lehetett ilyen formán kettős megnevezése. „A főleg szláv településnevek későbbi elenyészése arra mutat, hogy a magyarság fokozatosan teret nyert a névadásban: maga adott nevet egyes objektumoknak, a maga nyelvére fordította az idegen elnevezést, a kétnyelvű vidékeken a maga nyelvén foglalta írásba a helynevet.” (i. m. 27). Azt azonban, hogy ez a fajta „névállomány-kicserélődés” KRISTÓ — érvekkel egyébként kellően meg nem támogatott — álláspontjához illeszkedően tömeges méreteket öltött volna, a névanyag közvetlenül nem igazolja. Noha a magyar ~ más nyelvi névvariánsok vallomására a névcseré tárgyalása kapcsán (a fent jelzett okok miatt) nem számíthatunk, fontosnak tartom kiemelni, hogy e névformák változásainak történettudományi szempontból a népességtörténet, nyelvileg pedig a névrendszerek egymásra hatását tekintve igen nagy jelentőségük van.

2. A magyar településnév-rendszer egyes elemei közötti szinonim viszonyok egyetlen megvalósulási formája a fentiekkel összhangban tehát az, amelyben a két, azonos közlési rendszeren belül, egyidejűleg használatos névvariánsnak alaki tekintetben semmi köze sincs egymáshoz, az egymásnak megfelelő névalakok teljesen más szemantikai tartalmat közvetítenek, s ennek folytán alaki megformálásuk is szükségszerűen eltér egymástól: pl. 1324>1409: *Lowazfelde* alio nomine *Zenthmarton* (Gy. 2: 440).¹⁰ Sajátos típusát képviselik a szinonim viszonyok azok a variánsok, amelyek között részleges szemantikai kapcsolat kimutatható ugyan, ám a nevek nyelvi megformálása lexikális szinten eltérő: egy 1330-as datálású oklevél „possessio *Wyfalw* alio nomine *Lak*” (KMHsz. 1: 170, 268) szerkezetében a *falu* névrész és a *lak*, az [1237–40]: in predio *Sag* quod alio nomine dicitur *Heg* (Gy. 2: 622) szerkezetben pedig talán a *ság* és a *hegy* földrajzi köznevek egymás szinonimái. Még speciálisabbak az olyan névváltozatok, amelyekben például két népnévi (1291: *possessem ... Nymthy seu Tothi*, Gy. 3: 221) vagy éppen két különböző patrocíniumból származó névalak (1487/1488: *possessio Zenthgyewrgh* sive [alio nomine] *Zanthozenthpeter*, Gy. 2: 438) jelöl szinonimaként azonos települést.¹¹ A névcseré lehetőségét az itt felsorolt szinonim változattípusok rejtik csupán magukban.

3. A vagylagos használatú településnevek közötti kronológiai viszony megállapítása, a történeti változásvonal felrajzolása, vagyis a névcseré irányának, az előzmény–következmény viszonyoknak a kijelölése nem mindig egyszerű feladat. Az eredeti név kérdését főleg akkor nehéz igazolni, ha a két névalak a felbukka-

¹⁰ INCZEFI GÉZA az ilyen variánsokat „elemismétlés nélküli névpárok”-nak nevezi, s altípusaiként a régi és új név együttléléseként definiált „szinkrón névpár”, illetőleg mintegy a „változás regisztrálójaként” a régi változat kihalását és az új név egyedi jelenlétét tükröző „diakrón névpár” fogalmakat adja meg (1970a: 57–8).

¹¹ Az persze, hogy ezek az elnevezések valóban azonos helyet jelöltek-e, legalábbis kérdéses.

násuk kezdetétől fogva lényegében egyidejűleg adatolható az oklevelekben, mint ezt például az Abaúj megyei *Szepesi* (*Szepes*) ~ *Szekeres* ismétlődő névváltozatok esetében láthatjuk: 1248/1366: *Scepus*, 1255: *Zekeres*, 1330: *Scepus*, 1330//1392: *Zekeres* (Gy. 1: 146), 1460: *Sepsy* alio nomine *Sekeres* (Cs. 1: 200). A kronológiai kapcsolatok felderítésére pedig a névcseré kapcsán alapvető szükség van, hiszen ennek híján a névcseré tényét magát sem rögzíthetjük.

Bátran regisztrálhatjuk a névcserét azokban az esetekben, amikor a szinonim használatra utaló okleveles említések előtti időből csak az egyik változat, azt követően pedig csak a másik adatolható: az Abaúj megyei *Felináncs* (1310>1437: *Felyanch*, Gy. 1: 94) névformának még a 14. században feltűnik a patrocíniumból lett *Szentandrás* névvariánsa (1329: de *S. Andrea*, 1358: *Zenthandreas*, MEZŐ 1996a: 35), amely mellett hosszú ideig kitart ugyan az eredeti névváltozat is (vö. 1409: *Felsew Inanch* alio nomine *Zenth Andras*, uo.), ám végül bekövetkezik a *Fel(ső)ináncs* > *Szentandrás* névcseré.

Ugyancsak nagy biztonsággal nyilatkozhatunk az elsődlegesség kérdésében az olyan szinonim nevek kapcsán is, amelyek egyik elemként patrocíniumi településnév áll, ezek ugyanis az esetek óriási hányadában másodlagosan váltották fel egy-egy település más szemantikai tartalmú elsődleges megnevezését (lásd ehhez például MEZŐ 1996a: 239): ez áll például a Borsod megyei *Vármos* (1273>1435: *Varmus*, MEZŐ 1996a: 92) > *Vármos* ~ *Szentistván* (1409: *Zenthestfan* alio nomine *Warmus*, uo.) > *Szentistván* változás hátterében is.

Máskor egyéb külsődleges (társadalmi, gazdasági) körülmények ismerete van a segítségünkre az elsődlegesség megállapításában: az Erdély egyes részeire költöző „sahtosok” emlékét őrző településnevek (pl. 1345: *Sahteluke* alio nomine *Benchench*, Gy. 2: 133; 1346/1636: possessio *Batizhaza* vel alio nomine *Sohthesthelek*, Gy. 3: 290) kapcsán mondja BENKŐ LORÁND, hogy e települések kettős neve „alighanem maga is jelzi a sahtosok ottani megjelenésének, új, jellemző helységnév kialakulásának másodlagos voltát” (2002: 73). Az itt említettek mellett persze még nyilván számos más fogódzót is találhatunk az elsődleges névváltozat felderítéséhez, itt azonban csupán magát a problémát kívántam a névcserével összefüggésbe hozva néhány gondolat erejéig érzékeltetni.

4. Amennyiben a fenti eljárások segítségével sikerült is felderítenünk a szinonim variánsok változásviszonyát, még mindig csak részben van lehetőségünk a névcseré megítélésére. A szinonimitás ugyanis nem minden esetben zárul névcserével. Az kétségtelen ugyan, hogy a szinkrón névvariációk csak ideig-óráig mutatnak párhuzamos használatot, a párhuzamosság megszűnése azonban kétféle módon is bekövetkezhet. Lehetséges ugyanis, hogy a szinonim viszony azáltal enyészik el, hogy az új név szorítja ki a régit a használatból, de éppen fordítva is végbemehet a folyamat: az új névalak eltűnése folytán szűnik meg a szinonim kapcsolat. Az Abaúj megyei *Erdőfalva* például (melynek egy időben *Erdéd*, *Erdéj* változatai is adatolhatók; vö. 1221/1550: *Erded* ~ *Erdei*, 1272>1344: *Erdeu-*

falua, KMHsz. 1: 92) Didic ispán birtokába kerülve *Didic* formában is feltűnik (vö. 1329/1406/1489: *Dydych*, KMHsz. 1: 82), s a két névforma szinonim viszonyát egy 14. század végi oklevél jelzi is (1399: *Dedychhaza* alio nomine *Erdewtelke*, Cs. 1: 205), ám ezt követően csupán az ispán birtoklásának emlékét őrző névalak(ok) szerepel(nek) a forrásokban (vö. 1427: *Dydichhaza*, *Alsodychaza*, Cs. 1: 205, Hnt. 56: *Dicháza*, Gy. 1: 77). A szintén abaúji *Sáp* (*1221/1550: *Sap*, KMHsz. 1: 236) szinonimájaként felbukkanó, ugyancsak birtokosváltást jelző *C(s)imbaháza* névalak (1353: *Saap* alio nomine *Chymbahaza*, Cs. 1: 217) viszont az egykori tulajdonos emlékének homályba vesztésével maga is elenyészett: az ideiglenes párhuzamos használat tényéről egy 1410-es oklevél még beszámol ugyan (*Saap* alio nomine *Chypohaza*, Cs. 1: 217), de ezt követően már csupán az elsődleges *Sáp* névformára találunk adatokat.

Névcseréről a fenti folyamatokat tekintve tehát csakis akkor beszélhetünk, ha a település megjelölésére szolgáló eredeti névalakot — egy hosszabb-rövidebb ideig elhúzódó szinonim használatot követően — az újabban megszülető névforma váltja fel: *Erdőfalva* > *Erdőfalva* ~ *Didic* > *Didic*. Amennyiben a szinonim nevek küzdelméből az elsődleges név kerül ki győztesen, csupán alkalmi, időleges névkeletkezésről (szinonimitásról, majd néveltünésről) beszélhetünk: *Sáp* > *Sáp* ~ *Csimbaháza* > *Sáp*. Mindezek tehát azt jelzik, hogy noha a névcseréhez minden esetben a szinonimitáson keresztül vezet az út — vagy másképpen fogalmazva: a szinonimitást és a névcserét valójában egyazon diakrón folyamat különböző állomásaiként foghatjuk fel —, nem minden szinonim viszony eredményez névcserét.

2. Részleges változások

Minden olyan alakszerkezeti módosulást, amely a településnév testén csak bizonyos fokú változásokat eredményez — megkülönböztetve a névcserétől mint teljes átalakulástól —, részleges változásként tarthatunk számon. A részleges változások egy része rendszerszerű jegeket mutat, és ily módon rendszertani eszközökkel is megragadható, aminek a háttérében az áll, hogy magának az adott változásnak a lefolyására rendszertani szempontból nyílik lehetőség. Az ilyen megjósolható, szabályokhoz igazodó változástípusoktól elkülöníthetők a szabálytalan, nem megjósolható módosulások, amelyekben rendszerszerűséget, szabályosságot kevésbé fedezhetünk fel, s amelyek leírása ezért egyedi jelleggel valósítható meg leginkább.

2.1. Szabályokba foglalható részleges változások

A településnevek alaki változásainak messze legnagyobb hányadát a szabályoknak engedelmeskedő, rendszerszerű változások adják. Mivel a helynevek alakján a szemantikai és a lexikális-morfológiai szerkezet együttesét értjük, annak alap-

ján, hogy a két szerkezeti szint miként módosul az egyes változások során, lehetőségünk van az ide vonható történeti folyamatok további differenciálására is. Amennyiben mindkét szinten bekövetkezik az átalakulás, a szintaktikai szerkezet megváltozásáról beszélhetünk, ha csupán a lexikális-morfológiai struktúra szenved változásokat, és a szemantikai szerkezet nem, azt a morfológiai szerkezet módosulásaként könyvelhetjük el.

A) A szintaktikai szerkezet változása

A szemantikai és a lexikális struktúra egyidejű megváltozása olyan módon következhet be, hogy a településnév alakja egy funkcionális szerepű névrésszel növekszik, vagy ilyenmel csökken: az előbbit a kiegészülés (*Árok* > *Árokszállás*), az utóbbit pedig az ellipszis (*Sárófal* > *Sáró*) terminussal jelölhetjük meg. A névterjedelem átalakulása persze úgy is megtörténhet, hogy a névben változást előidéző névrész nem abszolút értelemben növeli vagy csökkenti a névtestet, hanem annak egy nem névrésznyi szerepű elemével kerül változásviszonyba: vagyis névelemet vált fel, ekkor névelem > névrész csere történik (*Telki* > *Telekbánya*), vagy fordítva: a névelem lép az adott névrész helyébe, ez esetben pedig névrész > névelem cseréről beszélhetünk (*Jánostelke* > *János*). A szintaktikai szerkezet megváltozása tehát bizonyos változástípusokban (mint a kiegészülés és a névelem > névrész csere) kétrészes, máskor viszont (az ellipszis és a névrész > névelem csere alkalmával) egyrészes névszerkezetet eredményez.

a) A kiegészülés

K i e g é s z ü l é s e n azt a változástörténeti folyamatot értjük, amelynek során egy településnév funkcionális szerepű névrésszel gazdagodik, s ez az alaki módosulás a denotatív jelentésében nem idéz elő eltolódást. A kiegészülésnek két típusát különíthetjük el aszerint, hogy a névtesthez kapcsolódó névrész az elő- vagy az utótag pozíciójába kerül-e: az előbbi csakis jelzői előtaggal, az utóbbi pedig kizárólag földrajzi köznévi utótaggal történő kiegészülésként valósulhat meg.

A *kiegészülés* terminus nem ismeretlen a magyar névtörténeti szakirodalomban, általában azonban csak a földrajzi köznévvvel való terjedelemlővekedést értik rajta a szakemberek. Így definiálja helynévelemzési modelljének egyik kategóriájaként HOFFMANN ISTVÁN (1993: 131), és a nyomában minden olyan kutató, aki az általa kidolgozott tipológiát alkalmazta munkáiban (lásd például BÉNYEI-PETHŐ 1998: 104–5, PÓCZOS 2001: 159–60, TÓTH V. 2001a: 211–3, RÁCZ A. 2005: 214–6 stb.). Erre a változásra vonatkoztatja a fogalmat továbbá — a jelenséget tévesen újabb keletűnek minősítve — BALOGH LÁSZLÓ (1970: 118), és részben így tekinti a helynév-kiegészülést LŐRINCZI RÉKA is (1992:

891).¹² MEZŐ ANDRÁS a *bővítés* terminust használja e jelenség leírására (1982: 211, 214–6). Ugyancsak MEZŐ a patrocíniumból lett településnevekről szóló monográfiájában — minthogy ott alapvetően a névstruktúra és nem a változás áll a vizsgálat középpontjában — együtt tárgyalja az azonos szerkezettel jellemezhető, azaz például patrocíniumi megkülönböztető névrésszel álló (akár elsődleges, akár másodlagos keletkezésű) neveket, minden esetben utalva ugyan arra, ha a névszerkezet alaki változás eredményeként állt elő, de az egyes módosulástípusokat (közte a *Szentandrás* > *Szentandrásfalva* típusúakat) önálló terminussal nem jelöli meg (1996a: 242–7). Nem ad terminológiai javaslatot KÁZMÉR MIKLÓS sem a *falv* lexéma helynevekbeli történetét és mozgását rendkívüli alaposággal végigkövető munkájában: a földrajzi köznév névhez kapcsolódására egyszerűen mint *-Ø* > *-falva* változásra utal (1970: 100–4).

A településnevek jelzővel való kiegészülése a szakirodalomban elsősorban a differenciálódással összefüggésben került ezidáig elő, és leginkább talán BÖLCSKEI ANDREA korrelációs rendszereket, korrelációtípusokat bemutató tanulmányaiban (például 1997, 2006) találkozhatunk a névdifferenciálódás (tágon értelmezett) fogalma alatt ide kapcsolható változásokkal is. Mások, mint például BÉNYEI ÁGNES és PETHŐ GERGELY (1998: 87–8), PÓCZOS RITA (2001: 22), de korábban én magam is (TÓTH V. 2001a: 168–70) a szintagmatikus szerkesztéssel, jelzős szerkezetből alakult neveket bemutatva szólnak a (*Megyer* >) *Szőlősmegyer* típusú településnevekről.

Úgy vélem, a jelzővel és a földrajzi köznévvel való kiegészülést azért célszerű egyetlen terminus alatt összevonni, mivel a két változási folyamat sok közös vonást mutat fel: a településnév alakja úgy változik meg, hogy a jelentés közben nem módosul; a változás minden esetben névrésznyi növekedéssel jár együtt stb. A *kiegészülés* terminus e két folyamat összefoglaló megjelölésére — informatív, a változás nyelvi oldalát hangsúlyozó volta miatt — minden tekintetben alkalmasnak látszik.

Kár lenne azonban figyelmen kívül hagyni a két kiegészülési típus között megmutatkozó eltéréseket, amelyek szükségszerűen adódnak a kapcsolódó lexémák eltérő funkcionális szerepéből: a földrajzi köznévi utótag a hely fajtájának megjelölését szolgálja, a jelzői előtag pedig valamiféle sajátosságfunkció kifejezésére hivatott. Az elsődleges településnév — eredeti szemantikai szerepétől függetlenül — az újonnan keletkező névben a kiegészülés e két típusesetében nem egyformán viselkedik. A jelzői előtaggal való kiegészülés minden esetben sajátosságfunkciójú lexéma + megnevező funkciójú helynév (szimbólumokkal: S+M) szerkezetben ölt testet: a *Csőszbakta* név értelme tehát 'csőszök lakta Bakta [nevű település]'. A földrajzi köznévvel való kiegészülés ugyanakkor nem

¹² LÖRINCZI azonban pontosan nem határolja körül a fogalmat, s ebből adódóan a példái között elsődleges és másodlagos neveket egyaránt találunk.

ilyen módon érinti az eredeti településnevet. Bizonyos helyzetekben a szemantikai ártértékelődés itt is együtt jár a változással, azaz az elsődleges név megnevező funkciójává válik, s ezáltal az újonnan létrejövő kétrészes településnév megnevező funkciójú helynév + fajtajelölő funkciójú földrajzi köznév struktúrát (azaz M+F szerkezetet) képvisel. A pusztaság személynévi eredetű, sajátosságfunkciót betöltő *Jaba* településnév például *Jabapusztá*-vá módosulva ennek megfelelően 'Jaba nevű pusztaság' értelemben írható le. A szemantikai ártértékelődés azonban nem szükségszerű következménye a kiegészülés e típusának. Az elsődleges településnév által hordozott szemantikai jegy ugyanis igen gyakran — az új névforma jelzői előtagjaként álló névrész funkcionális jellemzőjeként — megmarad: a másodlagos *Szentandrásfalva* településnév e szerint 'az a falu, ahol Szent András temploma áll', a *Kozmafalva* pedig 'egy bizonyos Kozma birtokában lévő falu' tartalommal írható le.

A továbbiakban a két változástípus hasonlóságai miatt közös terminus alatt, de a különbségeikre való tekintettel külön alpontokban mutatom be a jelzői előtaggal és a földrajzi köznévi utótaggal történő kiegészülés eseteit.

1. Kiegészülés jelzői előtaggal

Azt a névszerkezeti változást, amely egy létező településnév alakját úgy növeli meg egy névrésznyi szerepű előtaggal, hogy azzal az eredeti név denotatív jelentésében nem okoz eltolódást, jelzői előtaggal való kiegészülésnek nevezem. Ez a változástípus a névtörténeti szakirodalomban önálló tárgyalásban nem részesült, csupán MEZŐ ANDRÁS templomcíméből lett településneveket tárgyaló monográfiájában érhető tetten valamilyen formában erre irányuló törekvés: a másodlagosan jelzővel *bővült* patrocíniumi településnevekről önálló alpontban szól (1996a: 240 g. pont, de bizonyos tekintetben ide vonható még a 239 e. pont is).

1.1. Az önálló tárgyalás hiánya azonban nem jelenti egyúttal azt is, hogy a kiegészülés e típusa egyáltalán ne jelenne meg a szakmunkákban. Sőt azt is mondhatnánk, hogy talán éppen amiatt nem terelődött külön figyelem erre a változásra, mivel más folyamatok részeként, azokkal lényegében egybemosva kapott helyet a névleírásokban. Több munka például — mint azt fentebb láthattuk — a szintagmatikus szerkesztéssel, jelzős szerkezetből alakult nevek között tér ki a *Csőszbakta* típusú településnevekre, vagyis nem a névváltozás, hanem a névkeletkezés részeként taglalja az efféléket. Csakhogy a *Bakta* > *Csőszbakta* alakulás nem új helynevet eredményez (ami a névkeletkezésnek alapfeltétele), hanem egy meglévő helynév (*Bakta*) névstruktúráját módosítja, azaz sokkal inkább változásként fogható fel. Tagadhatatlan ugyanakkor, hogy az ilyen típusú helynevek szoros rokonságban állnak az említett névkeletkezési típussal, hiszen azzal azonos módon ez is jelzős szerkezet formájában ölt testet.

Azt, hogy a *Csőszbakta*, *Barátpüspöki* típusú kétrészes településnevek bizonyosan változás eredményeként születtek meg (amit maga a névszerkezet világo-

san jelez), azért lényeges tudatosítanunk, mert ez az egyébként evidensnek tűnő megállapítás az olyan névformák esetében is egyértelműen bizonyítja a másodlagos jelleget, ahol az eredeti egyrészes településnév önmagában nem adatolható. A Bihar megyei *Barátpüspöki* (1281: *Baratpyspuky*, Gy. 1: 655) annak ellenére tekinthető tehát a *Püspöki* településnév jelzői előtaggal való kiegészülésének, hogy *Püspöki* névváltozata nem került elő az oklevelekből.¹³

Mint jeleztem, vannak olyan szakemberek, akik a tágabban értelmezett név-differenciálódás jelenségeként térnek ki a kiegészülés e típusának eseteire. Ismételtelen leszögezhetjük, hogy bár valóban sok hasonlóság van a *Szentgyörgy* > *Almásszentgyörgy* és az *Apáti* > *Kisapáti*, *Nagyapáti* változások között: például mindkét módosulás végeredménye olyan jelzős összetett helynév, amelynek utótagja az eredeti település nevével azonos; mégis jóval szembetűnőbbek a köztük lévő különbségek, s ezek megkövetelik a két folyamat szétválasztását. Az egyik lényeges eltérés a nevek jelentését érinti: a *Szentgyörgy* > *Almásszentgyörgy* változás a denotatív jelentésben nem hoz elmozdulást (itt tehát csupán alaki változásról beszélhetünk), az *Apáti* > *Kisapáti*, *Nagyapáti* változás viszont (minthogy faluosztódás révén beálló névosztódás eredménye) egyfajta rész–egész viszonyt teremt az elsődleges és az új névformák jelentése között (a változás ezért komplex változásként írható le). A másik fontos különbséget a nyelvi megformálásban, a jelzős szerkezetek típusában tapasztalhatjuk. A névosztódás és a kiegészülés birtokos és minőségjelzős szerkezetek formájában egyaránt testet ölthet, a két változástípus által életre hívott minőségjelzős szerkezetek azonban eltérnek egymástól. A névosztódás kijelölő jelzős szerkezetet eredményez: a *Kisapáti* ~ *Nagyapáti* előtagja ugyanis a két azonos nevű falurész közül kijelöli azt, amelyikről szó van (vö. BÉNYEI–PETHŐ 1998: 87). A jelzővel való kiegészülés ezzel szemben a megkülönböztető jelzős szerkezet egyik típusaként fogható fel, amely „a jelentéskört leszűkíti, a jelentéstartalmat viszont gazdagítja” (i. h.). Erről a későbbiekben részletesebben is szólok.

Mindezek fényében indokoltnak látom a jelzővel történő kiegészülés eseteit mind a névkeletkezés fent bemutatott típusától, mind a névosztódástól elkülönítve, a részleges alaki változások között tárgyalni.

1.2. A jelzővel történő kiegészülés nyelvi jellemzésekor elsősorban a különféle szerkesztésmódok, valamint a jelzők lexikális sajátosságai tartanak számot az érdeklődésünkre. A jelzők szemantikai bemutatására nem fordítok külön figyelmet, mivel ebben a tekintetben BÖLCSKEI ANDREA fentebb hivatkozott tanulmányai kellő útmutatással szolgálnak, szükség esetén azonban érintőlegesen olykor utalok a funkcionális jellemzőkre is. A kiegészüléshez alapul szolgáló településnevekről pedig előzetesen csupán annyit jegyzek meg, hogy ez a változás

¹³ A megyében e mellett még további három *Püspöki* nevű település ismeretes a korai ómagyar korban (lásd KMHsz. 1.), ám ezek egyikével sem azonos a fentebb jelzett falu.

igen nagy arányban érintette a patrocíniumból, törzsnévből, népnévből alakult településneveket, ami nyilvánvalóan az e névtípusok körében gyakori településnévi homonímiával hozható összefüggésbe.

1.2.1. A jelzős kiegészülés leggyakrabban minőségjelzős szerkezetként realizálódik, s a jelző igen gyakran valamilyen — lokális viszony kifejezését szolgáló — helynév. Víznévvel valósult meg a megkülönböztetés a *Tiszapüspöki* (*1276 P.: *Pyspuqui* > 1261/1271: *Tizapispuky*, Gy. 3: 127), *Sajókeresztúr* (1345: *Kerezthwr* > 1587–89: *Sayokerezthur*, MEZŐ 1996a: 115), *Szávaszentdemeter* (1368: *Zenthdemeter* > 1381: *Zawazenthdemeter*, MEZŐ 1996a: 67) stb. neveken, tájnévvel a *Tapolcamellékeszentgyörgy* (1333: *Sanctum Georgium* > 1365: *Tapolczamellekezenthgyurgh*, MEZŐ 1996a: 81), *Csíkszentgyörgy* (1332–4: de *Sancto Georgio* > 1531: *Chy kzenthgewrgh*, MEZŐ 1996a: 79), hegy(ség)-névvel a *Pilisszentkereszt* (1297: de *Sancta Cruce* > 1778: *Pilis Szentkereszt*, MEZŐ 1996a: 116), *Vérteskeresztúr* (1228/1434: ad *S. Crucem* > 1394: *Wertheskeresztur*, MEZŐ 1996a: 115) kiegészüléssel településnevekben. Igen gyakran a szomszéd település neve szolgált a megkülönböztetés eszközéül: erre lehet példa *Gyöngyöspüspöki* (1301: *Pyspuky* > 1261/1271: *Gunguspispuki*, Gy. 3: 127), *Szihalmobuda* (1261/1271: *Buda* > 1281/1324: *Scenholmbuda*, Gy. 3: 75), *Szeredaszentanna* (1332–6: de *Sancta Anna* > 1550: *Zereda Zent Anna*, MEZŐ 1996a: 58), *Egerszalók* (1248/1402/1438: *Zalowk* > 1328>1344: *Egerzalouk*, Gy. 3: 132–3) stb. esete. A helyviszonyt kifejező jelzői előtaggal való kiegészülés olykor képzett formában történt meg: ezt láthatjuk például a *Zseliziszentgál* (1332–5: de *Sancto Gallo* > 1408: *Selyzy-zenthgal*, MEZŐ 1996a: 75) vagy a *Csíkszentgyörgy* alakváltozataként felbukkanó *Csíkszentgyörgy* (1456: *Chijkij-zenthgewrgh*, MEZŐ 1996a: 79) patrocíniumi településnevek szerkezetében. E minőségjelzős összetételek szemantikai leírását a következő sémával adhatjuk meg: *Szeredaszentanna* 'az a Szentanna nevű település, amelyik (Nyárad)szereda közelében fekszik'.

A templomcíméből alakult településnevek körében a minőségjelzős kiegészülésnek egy speciális altípusát fedezhetjük fel: a település elsődleges neve a névcseré folytán nem egyszer az uralomra jutó patrocíniumi névformához utóbb jelzőként kapcsolódott: *Igantőszentgyörgy*, *Lemesszentgyörgy*, vagy éppen fordítva, a másodlagos patrocíniumi név lett az eredeti településnév jelzője: *Szentgyörgyszuha*, *Szentandráskölked*. Az elsődleges név idegen névadásból származó adaptált név is lehet: a *Bakvaszentbertalan*, *Denkócszentandrás*, *Kosztormánszentdienes* településnevekben előtagént a helység eredeti horvát nevét találjuk (az adatokat lásd MEZŐ 1996a).¹⁴ Az ilyen összetett névalakok nagyban emlékeztet-

¹⁴ Ilyen névszerkezetre elméletileg — minthogy a feltétele csupán a szinonimitás — más szemantikai tartalmú településnevek kapcsán is rálehetünk, én azonban csupán a templomcíméből alakult településnevek körében akadtam a nyomukra.

nek a névösszevonódás eseteire azzal a különbséggel, hogy itt nem két település és ezek neve olvad össze, hanem egyetlen település két szinonim névváltozata alkotja a (nagy valószínűséggel csupán alkalmilag) létrejött névformát. Ezeket szemantikai szempontból 'az az »előtag«, ami az »utótag« nevet is viseli' formában írhatjuk le: a *Denkócszentandrás* név értelme tehát ennek megfelelően 'az a Szentandrás nevű település, amit Denkócnak is hívnak'. A jelzővel való kiegészülés példái között ez az egyetlen olyan típus, amelynek szemantikai szerkezetére nem az S+M, hanem az igen kivételes (ugyancsak a névösszevonódás eseteinél mutatózó) M+M struktúra a jellemző.

Valamilyen tulajdonság kifejezésére szolgálnak a településnevekhez másodlagosan járuló melléknévi és (ritkábban) főnévi jelzők: az előbbire a *Sárosbócs-hida* (1271: *Bolchhyda*, Gy. 1: 604 > 1364: *Sarusbolchhyda*, JAKÓ 1940 217), *Szőlősmegyer* ([1330 k.]>1367: *Meger* > 1266/1270/1499: *Zeuleus meger*, Gy. 2: 608), *Füzesgyarmat* (+1135/1262/1566: *Garmoth* > 1635: *Füzes Gyarmath*, FNESz. *Hontfüzesgyarmat*), *Monostorossáp* (1318: *Saap* > 1435: *Monostorossap*, Gy. 3: 129), *Pusztakürt* (1138/1329: *Kurtu* > 1394: *Pusztakurth*, Gy. 3: 214), az utóbbira pedig a talán adózási formára utaló *Bocsság* (1216 P./1225 k.: *Saag* > 1318/1323: *Buchsag*, Gy. 2: 622) vagy az építményt megjelölő *Kőhídgyarmat* (1254–59/1398: *Gormod* > 1736–39: *Kőhid Gyarmat*, FNESz.) hozható példaként. A főnévi vagy melléknévi jelzővel kiegészült településnevek szemantikai szerkezete az alábbi formában adható meg: 'az az »utótag« nevű település, amely az előtagban kifejezett sajátossággal jellemezhető', például: *Szőlősmegyer* 'az a Megyer nevű település, amely szőlőkben gazdag'.

1.2.2. A birtokos szerkezetként realizálódó jelzős kiegészülésnek morfológiai tekintetben két típusa lehetséges: a birtokos jelzős szerkezetű másodlagos településnév az esetek nagy többségében jelöletlen struktúrával áll, de találhatunk példákat a jelölt szerkesztésmódra is. A jelöletlen birtokos szerkezetek jelzői előtagja leggyakrabban a birtokosra utaló személynév, mint az *Ördögkeresztúr* (+1296: *Kereztwr* > 1587–89: *Eordeogkerezhwr*, MEZŐ 1996a: 114–5), *Áronszentmiklós* (1329: *Zentmiclos* > 1335: *Arunscenthmiclos*, MEZŐ 1996a: 170), *Gibárdásár* (1325/1347: *Saar* > 1475: *Gybardsaar*, Gy. 3: 130) településnevekben. A lakók etnikumára utaló népnévi jelző kapcsolódott másodlagosan a helységnévhez az *Oláhszentkirály* (1310: *Scentkiraly* > 1516: *Olahzenkyral*, MEZŐ 1996a: 127), *Németbükös* (1375: *Bykus* > 1698: *Német Bükös*, FNESz.), *Tótvázsony* (1233/1345: *Wesun* > 1319: *Toutwasun*, FNESz.), foglalkozást jelölő lexéma pedig a *Tímárfony* (1219/1550: *Fon* > 1269/1297: *Tymar Foon*, Gy. 1: 80), *Udvarnokdarázs* (+1135/1262/1566: *Dras* > 1341>1388: *Wduarnukdaras*, Gy. 3: 190), *Lovászpátona* (1253: *Patona* > 1378: *Louazpathana*, FNESz.) stb. példákban. PÓCZOS RITA a Borsod vármegyei *Barátinyárág* településnév *Baráti* előtagja kapcsán — minthogy ilyen nevű település nem adatolható a megyében — legvalószínűbb lehetőségként a melléknévi 'barát(ok)hoz tartozó' jelentést

veti föl (2001: 22, 140–1). A szerző dilemmáját megértve meg kell jegyeznünk, hogy a *Barátinyárág*y ezzel a struktúrával viszont egyedül állna a foglalkozásnévi jelzővel való kiegészülések sorában. Úgy gondolom, az adatatlansága ellenére is talán nagyobb eséllyel számolhatunk azzal, hogy a falu egy itt fekvő (szomszédos?) *Barát(i)* település nevét vette fel — a megyebeli másik Nyárágytól magát megkülönböztetendő — jelzőként.

A jelölt birtokos jelzős szerkezetben testet öltő kiegészülés jórészt személynévi jelzővel történt: ezt láthatjuk a *Poronsápja* (1304: *Saap* > 1347: *Purunsapia*, Gy. 3: 129), *Panyittardja* (1220/1550: *Tord* > 1248/1326: *Panithordia*, Gy. 1: 810), *Atagyarmata* (1248: *Jormoth* > 1349: *Atagyarmata*, Gy. 3: 196), *Farkaskorhija* (1317: *Korch* > 1296: *Forkoskurhya*, Gy. 1: 783) településnevekben. Más jelzővel efféle szerkezetben ritkán találkozunk, de lásd mégis például *Szentivánszerkje* (1284/1376: *Zeerk*, Gy. 2: 440 > 1374: *Zenhyuanzerke*, MEZŐ 1996a: 95). Az efféle összetett településnevek szemantikai struktúrája megleghezősen egyértelműen írható le: *Panyittardja* 'a Panyit birtokában lévő Tard nevű falu', *Tímárfony* 'a tímárok lakta Fony nevű falu', *Szentivánszerkje* 'a Szent Iván templomhoz tartozó Szerk nevű falu' stb.

1.3. A jelzői előtaggal való kiegészülés legtöbb példájában a más, közelebbi vagy távolabbi azonos nevű helységtől való megkülönböztetés szándéka igazolható (vö. MEZŐ 1996a: 240). Az Árpád-kori Heves vármegye területén például három *Püspöki* nevű település feküdt, ezeket már korán jelzőkkel különítették el egymástól: *Gyöngyöspüspöki*, *Szurdokpüspöki*, *Tiszapüspöki* (1261/1271: *Gunguspispuki*, *Zurdukpispuky*, *Tizapispuky*, Gy. 3: 127), és ma is ilyen néven használatosak. Ugyanígy a számos *Szentpéter*, *Gyarmat* stb. település egyedítése is másodlagos jelzői előtagok segítségével történhetett meg. Bizonyos esetekben azonban a kiegészülésnek ilyen oka nincsen: nem találunk például több *Bála* települést Borsod megyében vagy a környékén, ami indokolná a *Tárnokbála* összetett név létrehozását (1265/1272: *Bala* > 1248/1326: *Tarnukbala*, Gy. 1: 754), a *Fony* hasonlóképpen egyedül áll Abaújban, de a tágabb vidéken is, mégis kialakult a *Tímárfony* alternánása. LŐRINCZI RÉKA szerint a kiegészülés olykor „a település lakóinak státusát, jogait, függőségi viszonyait hivatott tükrözni”: *Lovászpato*na, *Vásárosnamény*, *Püspökhatvana* (1992: 891). Azt gondolom, hogy az ilyen módon, különösebb kényszerítő ok nélkül kiegészülő településnevek leginkább egy általánosabb helynévrendszertani szabályszerűséghez, a helynevek nyelvi fejlődésére jellemző kéttagúságra törekvéshez igazodnak.

2. Kiegészülés földrajzi köznévi utótaggal

A földrajzi köznévi utótaggal történő kiegészülés mint változástörténeti folyamat egy alak- és funkcionális szerkezetét tekintve tetszőleges (többnyire egyrészes) elsődleges településnév mellé megteremti annak M+F vagy S+F struktúrájú alakváltozatát: *Kozma* (1270/1271: *Kosma*, Gy. 1: 114) > *Kozmafalva* (1427:

Kozmafalva, Cs. 1: 211). Az eredeti településnév a változás során bizonyos esetekben szemantikai szerepet vált, és megnevező funkciójává alakul, máskor viszont megőrzi az eredeti funkcionális szerkezetét. Ez gyakran éppen a változás kiindulópontjául szolgáló településnév világos, áttetsző etimológiai jelentésével állhat összefüggésben: a fenti példában minden bizonnyal a *Kozma* aktív személynévi szerepe is közrejátszhatott abban, hogy a változás által megteremtett összetett településnév — a *Kozma* eredeti sajátosságjelölő funkcióját megőrizve — S+F szerkezetű lett.

2.1. A kiegészülés eredménye alakváltozatok, rövid ~ hosszú névpárok formájában vetül ki a mindenkori szinkroniában, pusztán a variánsok meglétével is áruklodva a változás megtörténtéről. A *Szinye* (1276: *Zyna*, Gy. 1: 149) ~ *Szinyefalva* (1262/1311: *Scinefalva*, RegArp. 1312, KÁZMÉR 1970: 293) típusú névpárok kronológiai kapcsolatáról mindemellett többnyire igen nehéz ítéletet mondani, hiszen arról kellene nyilatkoznunk, hogy a variánsok közül melyik lehetett történetileg az elsődleges. Csakis ehhez képest határozhatjuk meg aztán a változás jellegét, irányát. E probléma hátterét HOFFMANN ISTVÁN az alábbiakban fogalmazta meg: „A helynévszerkezeti változások irányának kijelölése egy-egy névben (...) nemcsak az adatolás hiányosságai miatt bizonyulhat nehéz feladatnak, hanem azért is, mert a változások igen gyakran ellentétes hatóerejű tendenciái egy időben vannak jelen minden helynévrendszerben, egymás kölcsönhatásaitól át- meg átszőve jelentkeznek, párhuzamos szerkezeti átalakulások sorát létrehozva.” (1993: 123).

A *Kozma* ~ *Kozmafalva* alakváltozatokat látva ezért egyforma súllyal esik latba a kiegészülés (*Kozma* > *Kozmafalva*) és az ellipszis (*Kozmafalva* > *Kozma*) folyamatának, sőt még a párhuzamos keletkezésnek ($\emptyset$ > *Kozma* ~ *Kozmafalva*) a lehetősége is, hiszen személynévi alapszóból mindkét típusú szerkezet gyakran előfordul elsődleges településnévként. A fogódzók, amiket ilyenkor segítségül hívhatunk, többnyire csak abban az esetben vehetők megnyugtatóan figyelembe, ha ezek egymást erősítve valószínűsítik valamelyik változási irányt. Amennyiben az adott településnév például gazdagon adatolható az oklevelekben, s az adatok kronológiai tekintetben egyértelműen jelzik egyik vagy másik variáns elsődlegességét, és ráadásul a két változatnak az adatolás sugallta viszonyát még névrendszertani érvek is támogatják, akkor viszonylag nagy biztonsággal nyilváníthatunk véleményt a változás irányáról is. A Váradi regestrumban felbukkanó Heves megyei *Erdő* várbirtok (1215/1550: *Erdev*, Gy. 3: 90) a 14. század elejétől kizárólag *Erdőtelek*-ként szerepel az iratokban (vö. például 1322: *Erdeutheluk*, 1332–7/PR.: *Erdeutheluk*, 1473: *Erdewtheluk*, Cs. 1: 61, 1808: *Erdőtelek*, LIPSZKY, Rep., Gy. 3: 90–1), s a település ma is ilyen néven ismeretes. A változást a névrendszer oldaláról is megtámogatva érezhetjük, minthogy egy elsődleges, lexikálisan valójában más helyfajtára utaló településnév kapott így a hely település voltát kifejező földrajzi köznévi utótagot, s ezáltal az új névforma

ráadásul a közelben fekvő *-telek* utótagú településnevek (*Jenőtelek*, *Besenyőtelek*, *Lovásztelek* stb.) népes táborába is beleilleszkedett. Azt, hogy a többi helynév nagy valószínűséggel mintául szolgálhatott az *Erdő* > *Erdőtelek* névváltozáshoz, az új településnév szerkezeti struktúrája világosan jelzi, ám erről majd a későbbiekben ejtek szót.

2.2. Az elsődleges településnév a legkülönbözőbb 'lakott hely' jelentésű (vagy ehhez hasonlatos funkciót magára vevő) földrajzi köznévi utótaggal egészülhet ki. A leggyakoribb utótagnak a *falu* ~ *falva* lexéma tűnik: *Mikó* (1303/1378: *Miko*, Gy. 3: 116) > *Mikófalva* (1468: *Mikofalva*, uo.), *Tenger* (1355: *Tengur*, Cs. 1: 219) > *Tengerfalva* (1418: *Thengerfalva*, uo.). Ugyancsak nagy számban találkozunk a *telek* ~ *telke* és a *föld(e)* lexémák településnévhez kapcsolódásával is: *Jenő* (1301: *Jyeneu*, Gy. 3: 105) > *Jenőtelek* (1347: *Jeneu telek*, uo.), *Padár* (1248/1366: *Padar*, Gy. 1: 126) > *Padárfölde* (1329/1330/1407: *Padarfelde*, Gy. 1: 127). A *lak(a)*, *sok(a)*, *szállás(a)*, *ház(a)* és a *vár(a)* földrajzi köznevek jóval kisebb számú másodlagos településnévet hoztak létre: *Szentmihály* (1355: *Zenthmihal*, MEZŐ 1996a: 166) > *Szentmihálylaka* (1407: *Zenthmyhallaka*, uo.), *Semján* (1216 P./1225 k.: *Semian*, Gy. 2: 623) > *Semjánsoka* ([1237–40]: *Semyansuka*, uo.), *Árok* (1301: *Aruk*, Gy. 3: 67) > *Árokszállás* (1396: *Arukszallas*, uo.), *Szentiván* (1358: *Zenth Iwan*, MEZŐ 1996a: 96) > *Szentivánháza* (1411: *Zenthyanhaza*, uo.), *Szentgyörgy* (1239: *Sancti Georgi*, MEZŐ 1996a: 83) > *Szentgyörgyvára* (1455: *Sentgwrgrwara*, uo.). A *puszta* földrajzi köznév ebben a szerepben csak későn, a 18–19. században tűnik fel:¹⁵ *Horhi* (1295/1330/1744: *Horhi*, FNESz.) > *Horhipuszta* (1864: *Horhi pusztájából*, uo.), *Jaba* (1138/1329: *Luba*, FNESz.) > *Jabapuszta* (1882/1926: *Jaba psz.*, uo.), *Jód* (1229: *Joud*, FNESz.) > *Jódipuszta* (1858: *Jódi pu.*, uo.), *Káloz* (1377: *Kaloz*, FNESz.) > *Kálozpuszta* (1784–87: *Káloz Puszta*, uo.) stb.¹⁶

A településnevek földrajzi köznévi utótaggal történő kiegészülése — önmagán túlmutatva — valószínűleg arra is rávilágíthat, hogy a középkor folyamán mely lexémák rendelkeztek valamilyen (szűkebb vagy tágabb, esetleg speciálisabb) értelemben 'település' jelentéssel. Noha a *földe*, *telke*, *háza*, *laka* stb. lexémák mint szavak (lexikális egységek) nem kifejezetten 'település' jelentéssel adhatók meg, a településnevekhez való másodlagos kapcsolódásuk egyértelműen jelzi, hogy ilyen funkciót is magukra vettek. A kiegészülés ugyanis kizárólagosan az adott helyfajtát (jelen esetben települést) jelentő utótaggal — úgy is mint településnévet alkotó formánssal — valósulhat meg.¹⁷

¹⁵ A lexéma 'major; nagy kiterjedésű birtok' főnévi jelentését a TESz. is csak a 18. század második felétől (1784) adatozza.

¹⁶ A változást illusztráló példája alapján gyanítható, hogy ennek a lexémának a nevekben való megjelenésére alapozza BALOGH LÁSZLÓ a kiegészülés kései jelentkezésének a gondolatát.

¹⁷ Tovább szöve a gondolatot ez azt is jelenti egyúttal, hogy egy bármely *-földe*, *-telke* utótaggal álló helynevet nagy biztonsággal tekinthetünk településnévnek akkor is, ha semmiféle ismerettel

Az *egyház(a)*, *monostor(a)* földrajzi közneveknek nincs ugyan 'település, lakott hely' jelentése, mégis gyakran találjuk őket a másodlagos keletkezésű helységnevek utótagjaként, ami arra utalhat, hogy egyfajta településnév-formáns értékkel bírhattak, és főképpen bizonyos településtörténeti folyamatok (mint a falvak elpusztásodása és egyidejűleg a templomépület valamilyen formában való megmaradása stb.) nyelvi következményeinek tűnnek (lásd erről a későbbiekben). Azt, hogy e lexémák ténylegesen 'település' értékű földrajzi köznevekként jelentkeztek a régiségben, az is igazolhatja, hogy kifejezetten településnévi funkciójú névformák megalkotására használták fel igen nagy számban őket. A Heves megyei *Mák* településnév például ([1278]/1278: *Mak*, Gy. 3: 114) közel két évszázad múltán *Mákegyháza*-ként kerül ismét elő (1456: *Maakeghaza*, uo.), *Sár* pedig (1264/1294: *Sar*, Gy. 3: 130) pár évtizeddel később *Sármonostora*-ként jelentkezik (1339: *Saarmonostora*, uo.). Templomépületet egyáltalán nem, monostort pedig csak igen ritkán említenek e lexémákkal a források: de ilyen például *Botmonostor(a)* Bodrog megyében, *Csótmonostora* Békés megyében, *Ellésmonostora* Csongrád megyében, valamennyi egyúttal az itt kialakult településnek is nevéül szolgált, és másodlagos variánsként élt az egyrészes *Bot*, *Csót*, *Ellés* elnevezések mellett.

A 'lakott hely' jelentésű földrajzi köznevek között nem sok olyan akad, amelyek településnevek előtagjaként jelzőként is felhasználhatók: ilyenkor vagy önmagukban, vagy még inkább -s képzős származékukban fordulnak elő. Noha ez a kérdéskör alapvetően a jelzői előtaggal való kiegészülés problematikáját érinti, mégis itt utalok rá, minthogy a *Váras*- mellett éppen az *Egyházas*- és a *Monostoros*- (földrajzi köznévből lett) jelzők említhetők meg ilyen szerepben: *Váraskécs* (1279/1312: *Varaskech*, Gy. 1: 780), *Egyházasszalánc* (1316: *Eghazaszalanch*, Gy. 1: 141), *Monostoroskanizsa* (1337: *Monusturuskanyisa*, Gy. 1: 860) stb. A *falu*, *lak*, *ház*, *sok*, azaz a valós település jelentésű földrajzi köznevek nemigen bukkannak elénk jelzői funkcióban, ami arra utal, hogy inkább azok a közszavak rejtik magukban az efféle kettős használat lehetőségét, amelyek eredeti, elsődleges jelentésük mellett 'speciális település' jelentéstartalommal bírnak: a *vár(a)* utótag minden bizonnyal 'olyan település, ahol vár van', az *egyház(a)*, *monostor(a)* pedig 'olyan település, ahol templom/monostor található' értelemben szerepeltek a településneveinkben. Jelzőként azonban természetesen az elsődleges 'templomépület', 'monostorépület' jelentésükben használatosak. (E lexémák településnév-alkotó formáns értékéről később még részletesebben is szólok.)

A földrajzi köznévi utótaggal történő kiegészülésnek vannak olyan esetei is, amelyek látszólag inkább a bővülés hatósugarába kerültek bele. A *Tepla* telepü-

nem rendelkezünk arra vonatkozóan, hogy az adott forrásban milyen helyfajta neveként áll, és későbbi folytatása sem ismeretes. Ilyen egyedi előfordulásokra szép számmal találunk adatokat a KMHsz. 1. kötetében.

lésnév (1340: *Dopla*, ComBars. 84) — amely a *Tepla* víznévről vette a nevét metonimikusan — idővel *Teplafő*-vé (1388: *Theplafew*, uo.) alakult. Arról azonban, hogy miért gondolom ezt a változási folyamatot névrésznyi és nem névelemnyi terjedelemnövekedésnek, a bővülés tárgyalásakor szólok.

2.3. A településnevek földrajzi köznévi utótaggal történő kiegészülése mögött sokféle okot látnak meghúzódni a szakemberek. Úgy tűnik, nemigen akad még egy olyan alakszerkezeti módosulás, amelynek magyarázatában ennyire különböző indítékok vetődtek volna fel. A számos lehetőség közül ezért itt csupán néhányat, a reálisan figyelembe vehetőket említem meg.

A településnevek *-falva* lexémával való kiegészülését MOÓR ELEMÉR az eredeti *-falva* utótagú helységnevek analógiás hatásával magyarázta (1936: 221). A nagy számú *-falva* utótagú helynév KÁZMÉR MIKLÓS szerint is befolyásolhatta ugyan a változást, de nem tartja a magyarázatot kellően megnyugtatónak (1970: 103). MEZŐ ANDRÁS a pusztá patrocíniummal azonos településnévből másodlagosan alakult *Szentmihálylaka*, *Szentivánháza* típusú településnevek létrejöttében gyanítja az elsődlegesen ilyen struktúrájú településnevek, másutt pedig a személynév + *-háza* szerkezetű nevek analógiás hatását megnyilvánulni (1996a: 245–6). Az analógia jelenségét a helynevek vonatkozásában HOFFMANN ISTVÁN a névmodellek hatásaként fogja fel, s a kiegészülést is úgy tekinti, mint olyan szerkezeti változást, amely a mindenkori névrendszer modellhatásának érvényesülése folytán megy végbe (1993: 135), azaz „a nevet egy aktívabb használatú földrajzi köznévvvel kiegészítve a névrendszer többi tagjához teszik hasonlatossá, legalábbis a név funkcionális szerkezetében igen fontos szerepet játszó, fajtát jelölő névrész tekintetében” (i. m. 134).

A víznévből vagy más helynévből keletkezett másodlagos *-falva*-k esetében (például *Szamos* 'víz' > *Szamos* 'település' > *Szamosfalva* 'ugyanaz') KÁZMÉR MIKLÓS szerint funkcionális okokról lehet szó, mivel „a helységnévhez utólag hozzátapadó *-falva* mentesítette az eredeti nevet kettős jelentésétől” (1970: 104). A homonímia kiküszöbölésének szándékát RÁCZ ANITA is felvetette a Bihar megyei *Újlak* > *Újlakfalva* településnév-változás kapcsán: a megyében ugyanis hat *Újlak* volt egyidejűleg ismeretes (2000: 344).

Nem egy esetben minden bizonnyal számolhatunk az alkalmi kiegészülés lehetőségével is, amit a modern korokban akár a gyűjtési szituáció, akár a mindennapi kommunikáció, a régiségben pedig akár valamiféle írnyi pontosságra törekvés is életre hívhatott. A földrajzi köznévi utótag mint „alkalmi értelmező” megjelenik például MEZŐ ANDRÁSnál a másodlagos *-falva*-k magyarázatában (1996a: 245), de ennek realitására a kiegészüléssel összefüggésben HOFFMANN ISTVÁN is utal (1993: 132).

A nevek (főleg a kétrészes nevek) kiegészülése rávilágíthat arra is, hogy a szókincs mely lexémái vannak elhomályosulóban vagy perifériális helyzetben. Ilyen eseteket a mikrotoponimák köréből tudunk elsősorban említeni: a *kút* 'for-

rás' jelentésének háttérbe szorulását jelezhetik például az egykori Pápai járásból származó *Papkút-forrás*, *Büdöskúti-forrás* kiegészülési helynevek (HOFFMANN 1993: 134), de az efféle motívumok eredményezte névváltozásokat természetesen a településnevek körében sem zárhatjuk ki. A *falvá*-król szólva KÁZMÉR azt sem tartja lehetetlennek, hogy a *falu* lexémától alaktani-tótani tekintetben elszakadó, „a helységnevekben konzerválódott *-falvá*-t helynévképző-félének érezhet-e egy-egy nyelvi közösség, és — akárcsak igen gyakran a *-d* képzőt — utólag illesztette egy-egy helynévhez” (1970: 104).

A fenti, valójában egytől egyig nyelvi természetű okok mellett fölvetődnek nyelven kívüli indítékok is az efféle szerkezeti változások magyarázataiban. Ezek között legfőképpen persze nyilvánvalóan a denotátumnak valamilyen szempontú megváltozására gondolhatunk. A *Mocsolyás* helynév (1221: *Mochulas*) a település elnéptelenedésével egy pusztta terület neve lett *Mocsolyáspusztta* alakban (lásd BALOGH L. 1970: 118).¹⁸ A *telke*, *egyháza* utótaggal történő kiegészülésről többen azt vallják, hogy ez a falvak elpusztásodásával van kapcsolatban (lásd például GYÖRFFY 1960: 34, 1961), amit nem kell feltétlenül a tatárjáráshoz kapcsolni — ahogyan azt sokan tették —, hanem mindez a pusztásodás Európa-szerte tapasztalható folyamatával függhet össze, s ezt a nevek névföldrajzi elterjedtsége is jelezheti: az *egyháza* utótagú nevek például az Alföldön és a Közép-Dunántúl keleti részén mutatják a legnagyobb gyakoriságot (lásd MEZŐ 1996a: 243). A *telke* és az *egyháza* kapcsán MEZŐ egyébként nem látja igazolva azt az általános vélekedést (például GYÖRFFY véleményét), miszerint a tatárjáráskor vagy később elpusztult templomos falvakra a másodlagos *egyház* utótag, a templommal nem rendelkezőkre pedig a *telek* utal. A nevek szerinte e helyett inkább arra mutatnak, hogy „a kétféle másodlagos utótag a templom eltérő mértékű romlásával lehet kapcsolatban: az *-egyház* alkalmazásához az adhatott szemléleti alapot, hogy még állt az elhagyott templom, látszottak romos falai, ha azonban ezek is lerogytak, akkor az »egyház« helye a környezetével egyetemben valóban »telek«-ké vált” (MEZŐ 1996a: 246–7). A *telke* utótagú másodlagos településnevek egyik fő elterjedési területe egyébként Erdély, és általában a Duna vonalától keletre haladva egyre nő az ilyen szerkezetű nevek száma (vö. i. m. 247). A patrocíniumi településnevek *földe* lexémája kapcsán pedig MEZŐ ANDRÁS veti fel elsőként annak a lehetőségét, hogy az ilyen nevek ugyancsak elpusztult falvakat jelölhettek (i. m. 245). Elképzelését a *földe* utótagú nevek kronológiai és földrajzi viszonyai is támogathatják: adataik ugyanis a falupusztulás felgyorsulásának korából vagy későbből valók, és jórészt a Duna észak-déli

¹⁸ BALOGH ezt a névszerkezeti módosulást — elméleti kiindulásához igazodva — „retrográd” változásnak mondja, és úgy véli, ez is csak azt bizonyítja, amit írásában minden eszközzel igazolni igyekszik, hogy tudniillik „a földrajzi nevek szerkezeti egysége valóban a lokalizátor és bázisnév” (i. h.).

vonalatól nyugatra jellegzetesek, ami jól szembeállítható a *telke* utótagúak névföldrajzával (i. h.). (Ezekről a kérdésekről megnyugtatóan azonban majd csak akkor nyilatkozhatunk, ha a *földe, telke* stb. utótagokkal álló településneveknek a feldolgozása KÁZMÉR *falu*-monográfiájához hasonló keretekben elkészül.)

Az itt felvetett, a változásokat indukáló nyelvi és nyelven kívüli tényezők közül, úgy vélem, nem célszerű határozottan egyik vagy másik mellett letenni a voksunkat, hiszen egy-egy változás hátterében egyidejűleg többféle hatóerő is közreműködhetett. Annyit azonban már most előrevetíthetünk, hogy a kiegészüléssel alakult másodlagos településnevek nyelvi megformáltságát alapvetően a névmodellek irányítják, a többi tényezőnek a névhez járuló földrajzi köznévi utótag „kiválasztásában” lehet inkább szerepe.

2.4. A földrajzi köznévvel való kiegészülés a régiségben — BALOGH LÁSZLÓ vélekedését (1970: 118) cáfolva — kellően gyakori jelenség volt ahhoz, hogy lehetőségünk nyíljon típusainak a megállapítására is. A tipizáláson nem elsősorban a változásban szerepet játszó földrajzi köznévi lexémák bemutatását értem (erről már egyébként is részletesen szó volt a fentiekben), és nem is azt, amit HOFFMANN ISTVÁN, aki a kiegészülésen átment nem települést jelölő neveket funkcionális szerkezetük alapján sorolta három csoportba (1993: 134). Ezek jelentőségét sem tagadva úgy látom ugyanis, hogy az így alakult másodlagos településnevek strukturális, névszerkezeti jellemzői azok a tényezők, amikre további következtetéseket alapozhatunk.

a) Az alaptaggal történő kiegészülés legjellegzetesebben jelölt birtokos jelzős szerkezet formájában realizálódik, azaz az elsődleges településnévhez birtokos személyjeles földrajzi köznév kapcsolódik: *Csoma* (1219/1805: *Choma*, SZIRMAY 1805: 130) > *Csomafalva* (1323: *Chamafalva*, KÁZMÉR 1970: 288), *Izsó* (1260: *Isou*, ÁÚO. 7: 538) > *Izsófölde* (1417/1805: *Isófölde*, SZIRMAY 1805: 176), *Teked* (1323: *Theked*, Gy. 1: 513) > *Tekedegyháza* (1433: *Thekedeghaza*, uo.), *Szentjános* (1418: *Zenth Janos*, MEZŐ 1996a: 105) > *Szentjánostelke* (1498: *Zenth Janos theleke*, uo.), *Ivánka* (1291–94: *Ivance*, Gy. 1: 627) > *Ivánkaháza* (1373: *Iwankahaza*, Cs. 1: 611) stb. Bármelyik korábban említett földrajzi köznév szerepelhet másodlagos keletkezésű jelölt birtokos jelzős szerkezet utótagjaként.

b) Jóval ritkább strukturális megvalósulásnak látszik a jelöletlen szerkesztésmód, és feltűnő, hogy az ilyen szerkezetek messze legnagyobb hányadát az *egyház* és a *telek* utótagú településnevek között találjuk meg: *Sarud* (1270/1284: *Soruld*, Gy. 3: 130) > *Sarudegyház* (1262/1271: *Saruldeghaz*, uo.), *Szekeres* (1303: *Zekeres*, Gy. 3: 134) > *Szekeresegyház* (1302: *Scekeresyghaz*, uo.), *Homorog* (1214/550: *Humuroc*, Gy. 1: 626) > *Homorogegyház* (1516: *Homrokeghaz*, JAKÓ 1940: 260); *Ányás* (1289: *Anyas*, Gy. 3: 66) > *Ányástelek* (1346: *Anyasteluk*, uo.), *Hidas* (1326: *Hydus*, Gy. 1: 625) > *Hidastelek* (1552: *Hydastelek*, JAKÓ 1940: 259), *Keresztúr* (1311/1318: *Kereztwr*, Gy. 1: 633) > *Keresztúr-*

telek (1582: *Kerezturtelek*, JAKÓ 1940: 274) stb. Ez a sajátos dominancia minden bizonnyal nem lehet véletlen jelenség, ezért az alábbiakban visszatérek rá.

A kiegészülés e két típusa nem ritkán párhuzamos névszerkezeteket is teremtett: az Ugocsa megyei *Szász* (1323: *Zaz*, AOKt. 7: 101) településnévből alakult *Szászfalvá*-nak (1430: *Zazfalva*, SZABÓ I. 1937: 51) *Szászfalu* (1378: *Zazfalw*, Cs. 2: 435) alakváltozata is adatolható, s a két névforma — az adatolásbeli különbségeik ellenére is — bizonyára egyidejűleg keletkezett. A Bihar megyei *György* településnévnek (1292/1407: *Georgy*, Gy. 1: 623) igen sok alakváltozata jött létre a fennállása alatt: a *Györgytelek* és a *Györgyfölde* mellett az ugyancsak másodlagos *Györgyegyház* (1402: *Gewrgeghaz*, Zs. II/1: 238) és *Györgyegyháza* (XIV.: *Gurgedhasa*, JAKÓ 1940: 253) variánsokkal is említik.

c) Az elsődleges név képzőt is kaphat a kiegészülés során, ami jellegzetesen az *-i* melléknévképző lehet: *Séd* 'patak' > *Sédi-ér* 'ugyanaz'. HOFFMANN ISTVÁN a változás ilyen, a mikrotoponimák körében nem is különösebben ritka típusát képzéses kiegészülésnek nevezi (1993: 133). Efféle névszerkezeti típusra a településnevek szerkezeti változásai között csak elvétve bukkanok (*Jód* > *Jódi-pusztá*), ami — ha nem is zárja ki teljesen az ilyen szerkezetű településnevek előfordulásának lehetőségét —, igen kivételesnek mutatja azokat. Képzéses kiegészülésnek mondhatnánk — igaz, nem az *-i*, hanem az *-s* képző felhasználásával — a Zala megyei *Szentiván* (1335: *Zenthywan*, MEZŐ 1996a: 97) > *Szentivánosfölde* (1430: *Zenth Iwanusfelde*, uo.) névalakulást is, ha nem számolnánk azzal, hogy az *Iván* személynévnek a régiségben gyakori volt a latin *Ivánus* ~ *Ivános* hangalakja is (vö. ÁSz. 439, a személynév hangtani változásaihoz pedig lásd MEZŐ 1996a: 101), így nem nagyon valószínű, hogy a *Szentivánosfölde* *-s* eleme esetleg az *-s* melléknévképzővel lenne azonos.

d) A földrajzi köznévvvel való kiegészülés olykor igen sajátos névszerkezeti formákat eredményez, melyek a fentebb bemutatott típusok egyikébe sem tartoznak bele. A Győr megyei *Telekbarát* településnevet (1341: *Thelukbarath*, Gy. 2: 581) a *Barát* név (1232: *Borat*, Gy. 2: 580) kiegészülése hívta életre, ám benne a földrajzi köznévi lexéma nem a szokásos helyén, hanem előtagként áll. Ugyanezt találjuk a Borsod megyei *Lakcsát* (+1237/[1237–40]: *Lockath*, Gy. 1: 765) esetében is, amely a *Csát* (1225: *Sath*, uo.) településnév szerkezeti módosulása folytán jött létre, amennyiben az előtagja a *lak* földrajzi köznévvvel azonosítható.¹⁹ E nevek pusztán arra világítanak rá, hogy a földrajzi köznevek olykor jelzőként is csatlakozhatnak már meglévő településnevekhez: az ilyen névváltozást azonban — noha földrajzi köznévvvel növekszik a névterjedelem — nem az itt részletezett változástípusban, hanem a jelzős kiegészülés esetei között kell valószínűsítenünk.

¹⁹ Ezt esetleg támogathatja a *lak* lexémával keletkezett hasonló szerkezetű településnevek analógiája is: *Laksárújfalu*, *Lakszakállas* (FNESz.). Más származtatási lehetőségeihez lásd PÓCZOS 2001: 49–50.

2.5. A földrajzi köznévi utótaggal kiegészült településnevek szerkezeti típusainak gyakorisági mutatói fontos elméleti következtetésekre világítanak rá. Az, hogy a kiegészülés e fajtája nyelviileg messze legnagyobb arányban jelölt birtokos jelzős szerkezetként valósult meg, az elsődleges keletkezésű *Asszonylaka*, *Fenekfalva*, *Flóriaháza*, *Franceusföldre* stb. (az adatokat lásd KMHsz. 1.) településnevek strukturális modelljének köszönhető. Az ilyen településnevek óriási hányadában a jelölt birtokos jelzős szerkezet — minthogy valódi birtokviszonyra utalnak — szemantikai tekintetben indokolt: az előtagként álló személynév vagy személyt jelölő közszó a birtokos, a használó, az alapító stb. megörökítésére hivatott. Márpedig a *falva*, *laka*, *háza*, *telke*, *földre* stb. utótagokkal való kiegészüléshez kiindulásul szolgáló településnevek nem ritkán maguk is személynévből (*Ábrányfalva*, *Györgyföldre*, *Gyakháza*, *Bálintülése*), az ezzel bizonyos tekintetben rokon szentnévből (*Szentpáltelke*, *Szentmártonfalva*, *Szentpéterszege*) vagy személyt jelölő közszóból (*Tárnoktelke*) lettek helynévvé (a nevekhez lásd RÁCZ A. 2007). Ennek alapján aztán már nem is olyan meglepő, hogy a kiegészüléshez nyelvi mintaként éppen az *Asszonylaka*, *Franceusföldre* típusú elsődleges településnevek szerkezeti jellemzői szolgáltak. E másodlagos nevek maguk is a modellt erősítették, s ennek folytán az olyan településnevek kiegészülése is jelölt birtokos jelzős szerkezettel valósult meg, amelyekben egyébként birtokviszony kifejeződésére szemantikai értelemben nem is gondolhatunk: *Almásmonostora*, *Mezőfalva*, *Száldobágytelke* (a nevek forrása ugyancsak RÁCZ A. 2007).

Bizonyos földrajzi köznevek ugyanakkor — mint láthattuk — a teljes jelölétlenséget részesítik előnyben a kiegészülés során. A *telek* és az *egyház* lexémáknak a változásban részt vevő többi földrajzi köznévtől eltérő viselkedésére fontos lenne valamilyen ésszerű magyarázattal szolgálnunk. Úgy látom, hogy ezt a magyarázatot ismét csak a névmodellekben találjuk meg. Ha a kétrészes településnevek földrajzi köznévi utótagjait általában tekintjük, azt találjuk, hogy azok jóval nagyobb arányban a birtokos személyjeles származékukkal vesznek részt a nevek megalkotásában: a *falu* ~ *falva* változatok megoszlása például a „Korai magyar helynévszótár” első kötetének anyagát tekintve 15 : 85%, a *ház* ~ *háza* 9 : 91%, a *lak* ~ *laka* 27 : 73%, a *föld* ~ *földre* pedig 6 : 94%-os eltérést mutat. Mindezekkel szemben viszont ott találjuk az *egyház* ~ *egyháza* (61,5 : 38,5%), valamint a *telek* ~ *telke* (42 : 58%) variánsokat, ahol a jelöletlen alapalak vagy jócskán túlszárnyalja a jelölt változat gyakoriságát, vagy legalábbis megközelíti azt.²⁰ Ennek fényében, azt gondolom, teljesen érthető, hogy a változás révén

²⁰ Kérdés persze, hogy ezek közül az elnevezések közül mennyi maga is a másodlagos alakulási név (főként az *egyház* utótagúak „gyanúsak” ilyen tekintetben), könnyen megeshet ugyanis, hogy csupán az adatolás hiányosságainak köszönhető, hogy az elsődleges, a földrajzi köznevet nem tartalmazó névforma nem bukkan elő az oklevelekben. Mindez azonban a fenti arányokat összességében talán kevésbé érinti.

életre hívott, ez utóbbi földrajzi köznevekkel kiegészülő településnevekben is a jelöletlen szerkesztésmód uralkodik.

Azt pedig, hogy bizonyos esetekben jelölt és jelöletlen variáns párhuzamosan is létrejött a kiegészülés során (*Szászfalva ~ Szászfalu, Györgyegyház ~ Györgyegyháza*), e két, a névalkotásban és névváltozásban egyaránt jelen lévő modellnek az egyidejű hatása magyarázza, mivel a névrendszerben „egyidőben igen sokféle helynévtípus fordul elő, s ezek mindegyike mintául szolgálhat az új nevek kialakulásához, s a meglévő nevek átalakulásához” (HOFFMANN 1993: 136–7). A szerkezeti változások (közte a földrajzi köznévvel való kiegészülés) kapcsán tapasztalható ilyesfajta többirányúság hátterében is a mindenkori helynévrendszer sokszínűsége rejlik.

A településnevek között — a mikrotoponimáktól eltérően — a képzéses kiegészülés csak igen ritkán, legfeljebb talán néhány nevet érintően fordul elő. Úgy vélem, ez azzal lehet összefüggésben, hogy noha az itt „igényelt” névstruktúra, a képzett helynév + földrajzi köznév szerkezet egyáltalán nem szokatlan a helynevek körében: *Büdi-eresztvény, Fűzi-patak, Zselizi-sár* (lásd ehhez TÓTH V. 2001c: 652–3), az előtagként álló helynév jellegzetesen éppen egy településnév (vagy ritkábban víznév, hegynév stb.), s a képzős származéka arra szolgál, hogy a név lokális jellemzőjére, a helynek az adott település (vagy ritkábban más típusú helyfajta) közelében való fekvésére utaljon. A helyet jelölő determinánsok pedig jellegzetesen *-i* melléknévképzővel szerepelnek a szintagmatikus szerkesztésű nevekben (vö. HOFFMANN 1993: 133 is). A másodlagosan, kiegészüléssel alakult településnevek alkotására az ilyen nevek modelljét — a helyfajta és a változás természetéből adódóan — a névadás nemigen használhatta fel.

A földrajzi köznévi utótaggal való kiegészülés strukturális jellemzői tehát világosan mutatják, hogy a névmodellek nemcsak a nevek keletkezésében, hanem a változásaikban is alapvető szerepet játszanak. A kiegészülés hátterében meghúzódó (nyelvi és nem nyelvi) indítékok közül ezért a leghangsúlyosabb helyet a minták követésének érdemes fenntartanunk.

b) Az ellipszis

1. Azt a változási folyamatot, amely a településnevek alakját egy funkcionális szerepű névrésszel megrövidíti, vagyis egy elsődleges kétrészes névből egyrészes névszerkezetet teremt, elliptikus névalakulásnak, röviden *ellipszisnek* nevezzük. A szakirodalomban e folyamattal többféle terminus alatt találkozhatunk: a fenti értelemben használt *ellipszis* elsősorban HOFFMANN ISTVÁN helynév-tipológiájának (1993) köszönhetően terjedt el valójában az elmúlt másfél évtized alatt a magyar történeti helynévkutatásban. Ő maga egyébként az idegen terminus mellett a *névrésselhagyás* fogalmat is elképzelhetőnek tartotta a változás megnevezésére (i. m. 123). Korábban INCZEFI GÉZA is beszélt efféle

változások eredményeként létrejövő *elliptikus nevek*-ről (1972a), de magát a folyamatot az *elízió* terminussal rögzítette (1972b). BENKŐ LORÁND a jelentéstartalommal összefüggésbe hozott jelenséget *lekopás*-nak (1947a: 48), BALOGH LÁSZLÓ pedig — nem kifejezetten a terminushasználat szándékával — egyszerűen csak *kopás*-nak (1970: 105) nevezi. KÁZMÉR MIKLÓS a *-falva* utótag elmaradását morfológiai szempontú *rövidülés*-nek tekinti (1970: 98), MEZŐ ANDRÁS a hivatalos helységnévadás és a patrocíniumi eredetű településnevek ilyen (és még más egyéb) jellegű változ(tat)ásait *rövidítés*-nek mondja (1982: 108, 1996a: 238), J. SOLTÉSZ KATALIN pedig a determináns elmaradásának szerinte elszórtan jelentkező eseteit *ráértékes rövidítés*-ként definiálja (1979: 11).

A helynevek körében általában egyébként nem is túl ritkán megfigyelhető elliptikus változás a településnevek alaki szerkezetét valóban csak igen kivételes esetben módosítja, s egyáltalán magának a változási folyamatnak a felderítése is sokszor csupán nagyon hézagosan valósítható meg. Én magam úgy látom, hogy jóval kevesebb elliptikus névalakulással számolhatunk reálisan a településnevek körében, mint ahánynak a lehetőségét munkáinkban kutatóink felvetették. Az esetleges tévedések hátterében — sajátos módon — sokszor éppen az adatok (olykor talán túlzott) tisztelete áll, amely nem számol az okleveles fennmaradás nagyon is véletlenszerű voltával. Hiába mutat ugyanis az adatok kronológiai sorrendje például egy *Középsusd* (1588: *Középsusdh*, JAKÓ 1940: 342) > *Susd* (1600: *Svsd*, uo.) irányú változásra, ha a nevek rendszertani kapcsolatai más fejlődési sort valószínűsítene: az elsődleges településnév mindvégig párhuzamosan élhetett a kétrészes variáns mellett (melynek létrejötte nem is képzelhető el másként, csakis változás útján), azaz *Susd* > *Susd* ~ *Középsusd* > *Susd* névalakulást kell sokkal inkább feltételeznünk. A *Pósalaka* ([1291–94]: *Pousalaka*, Gy. 1: 655) ~ *Pósa* (1319: *Pousa*, uo.) típusú településnévpárokat látva szintén minden okunk megvan gyanakodni arra, hogy azok akár párhuzamos keletkezésűek is lehetnek, közöttük ennek fényében nem okvetlenül szükséges — az adatoltság szolgáltatta hézagos információkhoz igazodva — egy esetleges *Pósalaka* > *Pósa* elliptikus változást feltételeznünk annál is inkább, mert a fordított irányú folyamat — amint azt a kiegészülés kapcsán láthattuk — ennél jóval jellemzőbb változás volt a középkorban.

De ugyanígy torz vagy egyenesen hamis következtetésekre vezethetnek a túlzott rendszertani általánosítások is, amelyek viszont a nevek adatolására nincsenek egyáltalán tekintettel. Ebbe a hibába esett bele BALOGH LÁSZLÓ is akkor, amikor a jelenkori *Fácános*, *Hegyes* típusú nevekről általában — pusztán szerkezeti jellemzőikre hagyatkozva — kijelentette, hogy azok „egy teljesebb szerkezeti képet mutató névformából strukturális területen ható változással a történeti időkben” megrövidültek (1970: 107). Az adatok nyújtotta tanulságokat és a névrendszerben rejlő mérlegelési lehetőségeket a fentiekben látottaknál sokkal átgondoltabban és óvatosabban, egyfajta egyensúlyt fenntartva célszerű tehát az ellipszis mint változási folyamat felgöngyölítése kapcsán figyelembe vennünk.

2. Az ellipszist változástipológiai szempontból a kiegészüléssel ellentétes irányú folyamatként ragadhatjuk meg: közöttük strukturális tekintetben annyi a különbség, hogy a névrésznyi változás itt nem többletként, hanem ellenkezőleg, egy névrész elmaradásaként jelentkezik. A két folyamat között fennálló szoros tipológiai kapcsolatból adódóan az ellipszis változási típusainak a bemutatását a kiegészülésnél kialakított szempontok szerint haladva végezhetjük el. Erre azért van lehetőségünk, mert az ellipszisnek a kiegészüléssel azonos módon szintén két megvalósulási formája lehetséges: elmaradhat egyrészt az elsődleges kétrészes településnévnek az előtagja, de elveszítheti (az előbbinél jóval gyakrabban) az utótagját is.

2.1. Az elliptikus névterjedelem-csökkenés a településnevek előtagját alig-alig érinti. Az INCZEFI GÉZÁtól hagyományozódó *Péterlaka* > *Laka* példán túl (lásd ehhez 1972a: 310) szinte említeni sem nagyon tudunk efféle eseteket. A *Péterlaka* változásához hasonlóan az eredeti településnév földrajzi köznévi utótagja kelt önállóan életre a *Kovárszeg* (+1244/[XIII.]: *Koarzeg*, Gy. 3: 213) > *Széki* (1257: *Zequi*, uo.) — minden bizonnyal alkalmilag bekövetkező — változás folyamán is. Mindkét példa azt is sejteti egyúttal, hogy a pusztai földrajzi köznév önmagában településnévi szerepre kevésbé lehetett alkalmas: a névszerűséget ugyanis az egyik esetben a birtokos személyjeles forma valójában indokolatlan meghagyása (*Laka*), a másikban pedig az -i helynévképzővel történő bővülés biztosította (*Széki*).²¹

Kétrészes névfoma településnévi utótagjának önállósodását elméleti tekintetben sem nagyon tartom lehetségesnek. A Nyárádmentéről ismert *Backamadaras* (1392: *Bachka madaras*, SzékOkl. 1: 84) ~ *Madaras* (1484: *Madaras*, SzékOkl. 3: 104), a Bodrog megyei *Borsódszentlőrinc* (1330: *Borsoudzenthleuryinch*, Gy. 1: 713) ~ *Szentlőrinc* (1400: *Zentleurench*, Gy. 1: 714) vagy akár a bihari *Mezőpankóta* (1391: *Mezewpankata*, JAKÓ 1940: 315) ~ *Pankóta* (1396: *Pankata*, Cs. 1: 619) nevek mindegyikénél az elliptikus névátalakulás helyett sokkal inkább a minden bizonnyal elsődleges *Madaras*, *Szentlőrinc*, *Pankóta* nevek folytonosságával, s az ideiglenes párhuzamos használat lehetőségével kell számolnunk.²² (Arra vonatkozóan, hogy a *Borsódszentlőrinc*, *Mezőpankóta*-féle településnevek csakis másodlagos keletkezésűek lehetnek, a korábbiakban már tettem utalást.)

2.2. Valamelyest talán nagyobb eséllyel indíthatunk nyomozást az ellipszis másik típusának, az utótag elmaradásának ügyében, noha a fordított irányú változási folyamat (a földrajzi köznévvel való kiegészülés) lehetőségének, illető-

²¹ A modern kori népi névhasználat köréből egy-két elszórt példa ugyancsak jelzi az efféle elliptikus változás bekövetkeztét: a Baranya megyei *Dunafalva*-t például a népnyelv *Falva*-ként is emlegeti (vö. BMFN. II, 232), *Kistelek*-nek pedig *Telek* variánsát is felgyűjtötték a helyi névhasználatból (i. m. II, 603).

²² A fenti településnevek történetéhez lásd még BENKŐ 1947a, PÓCZOS 2001, RÁCZ A. 2007 is.

leg a párhuzamos névalakulásnak a gyanúját ilyenkor sem könnyen oszlathatjuk el. Az ellipszis — a ritka előfordulás ellenére is mondhatjuk talán így — legtipikusabb megvalósulási formája a kétrészes településnév földrajzi köznévi utótagjának az elmaradása, ami nagyban emlékeztet a közszavak körében megfigyelhető jelentéstapadás eseteire: a *Boldogasszonyfalva* (1368: *Bodogazonfalva*, MEZŐ 1996a: 207) > *Boldogasszony* (1625: *Boldoghaszony*, uo.), *Kákaszeg* (1326: *Kakazeg*, Gy. 1: 508) > *Káka* (1461: *Kaka*, Cs. 1: 652) településnév-változásokat tehát a *szarvas állat* > *szarvas*, *tokaji bor* > *tokaji* típusú tapadásos módosulásokhoz hasonló fejlődési folyamatként foghatjuk fel (utóbbiakhoz lásd például MNyT. 239, 243, KÁROLY 1970: 298, HADROVICS 1992: 89–90). Az, hogy az első névrész önállósulása nemcsak a közszói szerkezetek, hanem a településnevek kapcsán is gyakoribb folyamatnak látszik, nyilvánvalóan abból adódik, hogy az összetétel első tagja adja azt a fogalmi megszorítást, amely az összetételt valójában specializálja (vö. ehhez HADROVICS i. m. 90 is), így — mivel a bővítmény önmagában is elég erős képzettartamú (vö. BENKŐ 1947a: 103) — a fajtajelölő utótag nélkül is betöltheti egyedítő, azonosító funkcióját.

A fentiekkel összhangban a mikrotoponimák körében végzett vizsgálatai révén HOFFMANN ISTVÁN is úgy találja, hogy az elliptikus változás a nagyon általános jelentésű (fajtajelölő fogalmat kifejező) főtagot tartalmazó nevekben jellemző elsősorban (1993: 124). Ezt a véleményt a településnevek vonatkozásában is megerősíthetjük, hiszen messze legtipikusabbnak a *-falva* utótag elmaradását tapasztalhatjuk: *Kadosafalva* (1375) > *Kacsóta* (1542), *Karácsfalva* (1441) > *Karács* (1525), *Karasztafalva* (1439) > *Karasztó* (1762), *Kriscsorfalva* (1439) > *Kriscsor* (1733);²³ *Szentadalbertfalva* (1271) > *Szentalbert* (1518), *Szentivánfalva* (1334) > *Szentiván* (1342), *Szentjakabfalva* (1418) > *Szentjakab* (1498), *Boldogfalva* (1424) > *Boldog* (1680);²⁴ *Forrófalva* (1587) > *Forró* (ma *Belényesforró*), *Kosgyánfalva* (1508) > *Kosgyán* (1598), *Pokolafalva* (1588) > *Pokola* (ma), *Szitányfalva* (1508) > *Szitány* (1598)²⁵ stb. Más földrajzi köznévi főtagok elmaradására ritkán bukkanhatunk, de erre hozhatók példaként a bihari *Dióstelek* (1330: *Gyosteluk*, Gy. 1: 613) > *Diós* (1342: *Gyoos*, A. 4: 229), az Ugocsa megyei *Tekeháza* (1405: *Thekehaza*, Cs. 1: 435) > *Teke* (1471: *Theke*, DL 70960) vagy a Torda megyei *Szentjakabtelke* (1341: *Zenth Jacaptelke*, MEZŐ 1996a: 102) > *Szentjakab* (1348: *Zenthycob*, uo.) esetlegesen feltehető változások.

Fontosnak tartom azonban megjegyezni, hogy az itt felsorolt névalakulások egy részében a változás ellipszisként történő megjelölése nem több pusztán lehetségnél. Könnyen elképzelhető ugyanis, hogy egy az eddiginél gazdagabb ada-

²³ A nevekhez és a változások irányának felvetéséhez lásd a FNESz. megfelelő szócikkeit. Zárójelben az adatok évszámát tüntettem fel.

²⁴ A nevekhez és a magyarázatukhoz lásd MEZŐ 1996a.

²⁵ Az utóbbi települések adatait és változásait lásd RÁCZ A. 2007.

tolás felszínre hozhatna *Karács*, *Szentjakab*, *Pokola* stb. elsődleges névformákat is. Mindamellet van néhány olyan körülmény, ami esetenként a névalakulás itt megadott irányát talán valószínűbbé teszi, mint a fordított változás vagy a párhuzamos névkeletkezés esélyét. A *Boldogfalva* ~ *Boldog* névpárokat például csakis az ellipszis teremthette meg, minthogy az egyrészes *Boldog* név elsődleges alakulása nemigen lehet.²⁶ Sőt azt is mondhatjuk, hogy a *Boldogasszonyfalva* ~ *Boldogasszony* típusú szinkrón variánsok mögött is nagy valószínűséggel tehetjük fel az elliptikus alakulást, a *Boldogasszony* titulus ugyanis — a többi patrocíniumtól eltérően — önmagában nem, csak közszói és helynévi utótagokkal jellemző településnévként (lásd ehhez MEZŐ 1996a: 213). A *Tekeháza* halhatatlan gazdag adatolása mellett a *Teke* mindössze egyetlen alkalommal fordul elő, ami a *Tekeháza* talán ideiglenes változásával vagy még inkább csupán alkalmi lejegyzésével magyarázható (vö. KOCÁN 2008). Az elpusztásodott *Szentjakabtelke* településként való megújulása fejeződhetett ki az utóbb feltűnő *Szentjakab* névformában (vö. MEZŐ 1996a: 104).

A főtag elmaradását az első névrész szemantikai és morfológiai tulajdonságai is elősegíthették. A Győr megyében fekvő *Hédervár(a)* > *Héder* település nevének ilyen alakulása (vö. BÉNYEI–PETHŐ 1998: 104) talán a német eredetű *Héder* személynév ritka voltával (ÁSz. 372) is összefüggésbe hozható, HOFFMANN ISTVÁN szerint ugyanis a személynévi előtagú helynevek közül azok hajlamosak inkább az ellipszisre, amelyek „ritkább használatú, etimológiailag nem áttetsző személynévet tartalmaznak” (1993: 125). A Bihar megyei *Dióstelek*, *Kávástelek* településnevek másodlagos *Diós*, *Kávás* változatainak a megszilárdulását a nagyon is általános -s képzős helynevek analógiája és a képzőnek egyfajta főtagot helyettesítő szerepe támogathatta. A *Kávás* névforma egyébként utóbb -d képzővel bővült: *Kávásd* alakjában talán még kifejezőbben elláthatta településnévi funkcióját. Hasonló motiváció húzódhat meg a Baranya megyei *Lászlófalva* (1454: *Lazlofalwa*, Cs. 2: 502) helységnév alaki változása mögött: a -*falva* utótag elliptikus elmaradása ugyanis nem önmagában történt meg, hanem a *szent* lexémával való bővüléssel kombinálódva. Az így keletkezett *Szentlászló* (1480: *Zenthlazlo*, MEZŐ 1996a: 134) elnevezéshez a patrocíniumi településnevek népes tábora szolgáltatta a modellt.

Az utótag eltűnésének eseteit taglalva elvben azzal is számolhatunk, hogy valamely kétrészes névből egy megnevező szerepben álló helynévi alaptag marad el. Az egyes szakmunkákban ennek a lehetősége ugyancsak felvetődött, ám az ilyen változás valószínűsége igencsak csekély. A látszólag a jelzőjükre rövidült patrocíniumi településnevek (amihez lásd MEZŐ 1996a: 241) — mint amilyen

²⁶ Abban az esetben tekinthetnénk esetleg egy *Boldog* névalakot elsődleges alakulásának, ha puszt a személynévi eredetét tételeznénk fel. Ennek lehetőségét azonban jelentősen csökkenti, hogy az „Árpád-kori személynévtár” nem ismer ilyen személynévet.

például a *Botusócszentgyörgy* (1450: *BothwsowczZenth Gerg*, MEZŐ 1996a: 81) > *Botusóc* (1499: *Bonthosowcz*, uo.), *Hotkószentmihály* (1507: *Hathkowitz Mihál*, MEZŐ 1996a: 163) > *Hotkó* (1513: *Hothko*, uo.) vagy a *Karatnaszentmiklós* (1395: *Karathnazentmiclos*, MEZŐ 1996a: 174) > *Karatna* (1478: *Korothna*, uo.) — esetében is arról lehet inkább szó, hogy az előtagként álló névforma (amely önmagában a település más nyelven való megnevezése, tehát szükségképpen élnie kellett már korábban, az összetett névforma megjelenése előtt is településnévként) mindvégig önállóan is létezett. Ezt az utóbbi két név példája egyébiránt világosan jelzi az adatoltságával is, hiszen a *Hotkó* és a *Karatna* az összetett névalakoknál korábbi is adatolhatók (vö. 1334: *Hochko*, 1300: *Karachna*, MEZŐ 1996a: 163, 174).

A Bihar megyei (egyébként másodlagos alakulású) *Berekbőszörmény* (1396: *Berekbezermen*, JAKÓ 1940: 210) egy időben *Berek* (1552: *Berek*, uo.) formában is szerepel, amit RÁ CZ ANITA elliptikus változásként magyaráz (2000: 343, illetve más lehetőséggel is számolva: 2007: 50), és kronológiai okokra hivatkozva kisebb valószínűséggel bár, de megemlíti egy ilyen változás eshetőségét a *Derzsbócs(a)* (1332: *DersBulch*, Gy. 1: 604) ~ *Derzs* (1406: *Deers*, Zs. II/1: 4373) névpár kapcsán is (2007: 81). Én magam mindkét esetben e helyütt is a kétrészes névvariánstól függetlenül (vagy még inkább: azt megelőzően) létrejövő helynévkeletkezéssel számolnék inkább. Az eredeti anyatelepülés (*Bőszörmény*) népfeslele által létrehozott új település határa a Körös mellékére jellemző ligeterdős terület volt (lásd ehhez RÁ CZ A. 2007: 50), ami minden további nélkül életre hívhatott egy *Berek* településnevet is amellet, hogy a 'liget; vize-nyős terület, nedves rét' jelentésű köznév (vagy inkább a belőle lett helynév) jelzőként is hozzákapcsolódott a *Bőszörmény* névformához. A Bócs egy részét birtokló Derzs nevéről pedig a falurészt egyrészt pusztá személynévi *Derzs*-ként is, valamint a meglévő településnév személynévi jelzős differenciálásával *Derzsbócsa*-ként is megjelölhették.

Elméletileg persze nem zárható ki teljesen ezekben a nevekben az elliptikus változás lehetősége sem, annál is inkább, mert egy-két példában az ilyen névalakulást igazolni is tudjuk. A Hont megyei *Teszér* (1249/1321/XVIII.: *Tezer*, Gy. 4: 259) egy része udvarnokföldre válva kiegészült a foglalkozásnévi előtaggal, s *Udvarnokteszér* (1358: *Oduarnaktezer*, FNESz. *Hontudvarnok*) formában rögzült. Utóbb aztán a jelző önállósult, *Udvarnok* (1408: *Vduarnok*, uo.) településnevet hozva létre. Talán ilyesféle változási sort rekonstruálhatunk a Somogy megyei *Szentiván* esetében is: a település elsődleges pusztá személynévi eredetű *Korpád* neve (1324: *Kurpad*, A. 2: 140) a falu templomának védőszentjére utaló megkülönböztető szerepű jelzői előtagot kapott: *Szentivánkorpád* (1564: *Zenth-Jwankorpad*, MEZŐ 1996a: 96), majd évszázadok múltán a jelző önállósodott: *Szentiván* (1808: *Szent-Ivány*, uo.). Ezek a példák egyúttal arra is rámutatnak, hogy leginkább olyan jelzői névrész önállósodására van reális lehetőség, amely

önmagában is jellegzetes településnévként: a fenti nevek megváltozását az etette rendszertani tekintetben lehetővé, hogy a magyar településnév-rendszerben pusztai személynévből (*Derzs*), foglalkozásnévből (*Udvarnok*), szentnévből (*Szentiván*) stb. alakult településnevek sokaságát találjuk meg.

3. Az elliptikus helynévalakulás a nevek jelentésszerkezetében megmutatkozó elmozdulásokkal jár együtt. Bármelyik névrész marad is el a település megnevezéséből, a név információtartalma csökken ezáltal, ám ez a fajta részleges funkcióvesztés a névhasználatban többnyire semmiféle zavart nem okoz. Olykor azonban megeshet az is, hogy az egyrészessé váló névfoma informatív értéke a változás által csorbul, sőt akár téves asszociációkat is sugallhat: a *Boldogfalva* > *Boldog* változás talán ezért is volt az említett példában csak időleges érvényű. Az etimológiai jelentés elhomályosulása szintén következménye lehet az ellipszisnek: a *Szemekháza* világos etimológiai szerkezete a *Szemlek*-ké rövidülése során elveszett. Az ilyesfajta jelentéselhomályosulás aztán a név „megértelmésítésében” is folytatódhat, amint azt a *Szemlek* > *Szemlak* változás mutatja (a példához lásd INCZEFI 1970c: 310). Az információtartalom és az etimológiai áttetszőség mint két jelentéssík azonban e változások során úgy módosul, hogy „a tulajdonnév funkcionálását alapvetően biztosító denotatív jelentés eközben változatlan marad” (HOFFMANN 1993: 127).

4. Minthogy az ellipszis a településnevek története során — amint azt a fentiekben visszatérően többször is említettük — sokszor csak igen nehezen felderíthető változási folyamat, a mögötte rejlő indukáló tényezőkről még kevésbé egyszerű véleményt alkotni. Az egyik tag eléggé erős képzetértelme, és így a másik valójában „felesleges” volta — amire BENKŐ LORÁND utalt (1947a: 48) — valóban fontos körülmény lehet ebben az összefüggésben, de talán nem annyira a változás okaként, mint inkább a feltételeként vehetjük számításba, csakúgy, mint a megmaradó névrésznek a fentiekben említett olyan alaki, jelentésbeli jellemzőit, amelyek megeremtik a névrészelhagyás lehetőségét. Többen is hangsúlyozták magyarázataikban a rövidségekre való törekvés motívumát (vö. például INCZEFI 1972a: 313, J. SOLTÉSZ 1979: 13, MEZŐ 1996a: 238–9 stb.), amely a helyneveknél általánosabb érvényű nyelvi rövidüléssel is összefüggésbe hozható (KÁZMÉR 1970: 99). Hasonló körülményre utal BALOGH LÁSZLÓ is, amikor a változást — túlzottan egyoldalú és általánosító szemlélettel — mint „a nevek struktúrájában érvényesülő mechanikus folyamat”-ot tekinti (1970: 104). Bizonyosan nagy mértékben szerepet játszott a változásokban a meglévő településnevek (mint például az egyrészessé képzett nevek, a pusztai személynévi helynevek stb.) analógiája, mintaértéke is, mivel „Az ellipszissel létrejött nevek (...) kialakulási irányait a mindenkor helynévrendszer névtípusai is megszabják, modelljellegükkel meghatározzák” (HOFFMANN 1993: 126, és lásd még ehhez MEZŐ 1996a: 238 is).

A nyelvi természetű indukáló tényezők mellett esetenként külsődleges okok is felmerülhetnek a változásokkal kapcsolatban. MEZŐ ANDRÁS például a megkülönböztetés kényszerének megszűnésével vagy a jelzőben kifejezett névadó vonás módosulásával hozza összefüggésbe egyes jelzők elhagyását (i. m. 238). A földrajzi köznévi utótag elmaradása olykor a denotátum státusának megváltozását kísérő nyelvi jelenségnek tűnik: INCZEFI GÉZA a *Makófalva* > *Makó* változás okát abban látja, hogy az egykori falu város lett (1970c: 163). KÁZMÉR MIKLÓS viszont — számos ellenpélda mellett — mindössze két település esetében tudja ezzel indokolni a *-falva* földrajzi köznév elmaradását (1970: 99). Felmerülhet esetleg még az a lehetőség is, hogy a település elpusztulása hozhatta magával például a *-falva* utótag eltűnését, amint ezt a *Bajmakfalva* > *Bajmak*, *Csépánfalva* > *Csépán*, *Peternyefalva* > *Peternye* települések esetében gyaníthatjuk (az adatokhoz lásd KÁZMÉR i. m. 287–91). A településnevek folytonosságát azonban a legtöbb esetben igazolni tudjuk, s ilyen módon „a név jelölte település megváltozása (eltűnése vagy nagyobbodása) a tendencia megindulásában alapvető ok csak kivételesen lehetett” (i. m. 99).

5. A névrészelhagyás jelenségének gyakorisága helyfajtánként és területenként akár nagyobb fokú különbségeket is mutathat. Már HOFFMANN ISTVÁN is utalt arra, hogy egyes névkategóriákban (mint a víz- és útnevekben) alig találunk példát ilyen változásra, míg például a dülőnevekben ez egyáltalán nem ritka változási folyamat (1993: 124). Mint a korábbiakban is megállapítottuk, a településnevek körében az elliptikus névalakulás általában nem mondható gyakorinak, bizonyos vidékeken mégis kifejezetten sűrűn tetten érhetjük e változást. BENKŐ LORÁNDTÓL tudjuk például azt, hogy Maros- és Udvarhelyszék székelyek megszállta vidékein egy sor olyan településnév mutatható ki, amely eredetileg személynév + földrajzi köznév struktúrájú birtokos jelzős szerkezetű név volt, s ezek utótagja csak később maradt el: *Csibakfalva* > *Csiba*, *Csókafalva* > *Csóka*, *Akadácsfalva* > *Kodács*, *Martonosfalva* > *Martonos*, *Bardocfalva* > *Bardoc* stb. Feltevése szerint az ilyen változások száma jelentős lehetett (1991: 352). Ez a megfigyelés abból a szempontból is tanulságos, hogy a *-falva* helynevekbeli változásait vizsgálva KÁZMÉR MIKLÓS éppen azt tapasztalta, hogy a földrajzi köznév elmaradása területi különbségeket nem mutat: a *-falva* egész elterjedési területén jelentkezik, s mindenhol csak szórványosan, tömbök mutatkozása nélkül (1970: 99).

Az esetleges névföldrajzi különbségek — a mikrotoponimák vonatkozásában — HOFFMANN ISTVÁN figyelmét sem kerülték el: megállapítása szerint az ellipszis jóval gyakoribb változásnak látszik az egykori Pápai járás helynevei körében, mint a Nyírbátori járásban (1993: 128). Én magam a településnevekre összpontosítva ilyesféle eltérésekre nem bukkantam, egyrészt amiatt nem, hogy magának a folyamatnak a felderítése sok esetben még a gazdag adatoltság feltételének teljesülésekor sem lehetséges, másrészt pedig amiatt sem, mivel jelenleg

még sajnos, hiányoznak a megfelelő források az egykori magyar településnévrendszer teljességének a feldolgozásához. Márpedig — amint ezt HOFFMANN hangsúlyozza — a jelenség „szélesebb körű vizsgálatára (...) természetesen csak a magyar helynévkincs egységes szempontú feldolgozását követően gondolhatunk” (i. h.).

6. Ugyanezen körülmények folytán nem tekinthetjük tisztázottnak a folyamat kronológiai viszonyait sem. Annyit esetleg mégis megkockáztathatunk, hogy — a fent bemutatott adatok alapján — az elliptikus névváltozás a településnevek körében nagy valószínűséggel a 15–16. században jelentkezhetett a legnagyobb intenzitással. Ez a megfigyelés összhangban van azzal is, amit KÁZMÉR MIKLÓS tett a *-falva* elmaradása kapcsán: kulminációs időszaknak nagyon óvatosan a 14–16. századot jelölve meg. A későbbiekben látni fogjuk, hogy messze nem ez az egyetlen olyan változási típus, amelynek gyakorisági csúcspontja éppen erre az időszakra esik.

c) A névelem > névrész csere

1. A névterjedelem módosulásának azt az esetét, amelynek során egy nem névrésznyi szerepű nyelvi elemet funkcionális szerepű névrész vált fel, *n é v - e l e m > n é v r é s z c s e r é n e k* nevezem. A változás minden esetben kétrészes helynevet eredményez. A Fejér megyei *Halászi* (1291: *Halasci*, Gy. 2: 424) — amely nevét udvari halász lakóiról kapta, s a foglalkozásnév *-i* helynévképzős formájában realizálódott egyrészes településnévként — a 15. századi oklevelekben már kétrészes *Halásztelek* (1424: *Halaztelek*, 1487: *Halazthelek*, uo.) formában, vagyis az *-i* képző helyén a *telek* földrajzi köznévvvel szerepel. A változás sok esetben persze nem azonnal eredményezi az új névstruktúra uralomra jutását, olykor ugyanis akár évszázadokig is egymás mellett élhet a két forma: a *Halászi* (LIPSZKY, Rep.) ~ *Halásztelek* (Hnt. 1913) váltakozás például — egyfajta archaizmus ~ neologizmus viszonyként — a későbbi korok szinkroniájában is megmaradt.

1.1. A változást elszenvető névelem elméleti szempontból ugyan többféle nyelvi egység is lehet: helynévképző, birtokos személyjel vagy akár névelem funkciójában álló lexéma, a feldolgozott névanyag alapján mégis azt a megállapítást tehetjük, hogy a névelem > névrész csere valójában szinte kizárólag valamely képző névrésszel történő felcserélődésében merül ki, a másik két lehetőség pedig csak igen elszórtan fordulhat elő. A Bihar megyei *Várvize* (1327/1469: *Warvysy*, Gy. 1: 690) településnév *Várvíztelké*-vé (1406: *Waruiztheleke*, Zs. II/1: 4373) alakulásában látszólag birtokos személyjel váltott földrajzi köznévre, valójában azonban inkább a kiegészülés egy sajátos esetével állunk szemben, amikor is az elsődlegesen jelölt birtokos jelzős szerkezet jelöltsége a földrajzi köznévvvel való kiegészülés során — minthogy a **Várvizetelke* típusú kétszeres jelölt

szerkezet a helynevek struktúrájában igen ritka — törlődött. Vagy éppenséggel arról is szó lehet, hogy a jelöltség mintegy áthelyeződött az újonnan létrejövő kétrészes név névrészei közötti viszonyra. Ez utóbbi lehetőséget esetleg az is támogathatja, hogy — amint azt a kiegészülés kapcsán láthattuk — a *telek* földrajzi köznév másodlagos névhez kapcsolódása az esetek számottevőbb részében jelelőten szerkezetben történik meg.

A Szabolcs megyei *Mohostó* (1341: *Mohostow*, Cs. 1: 521) település nevének utóbb *Mohostelek* (1378: *Mohosthelek*, NÉMETH 1997: 521), majd az újkorban *Mohostanya* (Hnt. 1973, uo.) formában rögzülése pedig azt a látszatot kelti, hogy itt egy névelemként funkcionáló lexéma (a *tó*) cserélődött fel névrésznyi szerepet betöltő földrajzi köznévvvel (a *telek*-kel). Amellett, hogy ennek a lehetőségét elvileg nem zárhatjuk ki, mégis valószínűbbnek tartom, hogy e névváltozást meg éppenséggel az indukciós névadást befolyásoló tényezők irányíthatták. A *Mohostó* településnév nyilvánvalóan egy *Mohos-tó* mikronévből jöhetett létre, amelynek környékén — ugyanúgy, ahogyan a mai mikronévi rendszerekben is megfigyelhető egy-egy helynév elburjánzása — több *Mohos*-féle nevet viselő hely is lehetett. Nem lehetetlen, hogy a *tó* melletti településnek a metonimikus *Mohostó* neve mellett ugyancsak a *tó* nevéből való, jelzős szerkesztésű *Mohostelek* névváltozata is létrejött egyidejűleg, a párhuzamos használatra egy 1341. évi okleveles említés utal is: possessio *Mohostow*, que alio nomine *Mohostelek* nuncupatur (Cs. 1: 521). Ha pedig egy *Mohos-tó* 'tónév' > *Mohostó* 'településnév' > *Mohostelek* 'ua.' változási sort tételezünk fel, abban ott lehet egy a valóságban meg sem születő **Mohostótelek* átmeneti alak, amelyből a fentebb látott törlési szabály a *Mohostelek* névalakot realizálta. Mindezek felvetésével pusztán arra kívántam a figyelmet felhívni, hogy ha elméleti síkon fel is vethetünk bizonyos névtörténeti folyamatokat (mint jelen esetben a birtokos személyjel > földrajzi köznév vagy a névelemnyi lexéma > névrésznyi lexéma változás lehetőségét), számolnunk kell azzal, hogy azok a valóságban másként (vagy esetleg sokkal összetettebb módon) is realizálódhattak. Ezért is célszerű — főként az eleve ritkának, kivételesnek ható változások kapcsán — csak mint az elvileg szóba jöhető lehetőségek egyikéről beszélnünk.

1.2. A változás révén a névbe belépő névrész lexikális természetére vonatkozóan igen határozott kijelentéseket fogalmazhatunk meg: a névelem > névrész csere alkalmával ugyanis a névelem kizárólagosan földrajzi köznévi lexémával alkothat efféle relációkat. Tagadhatatlan ugyan, hogy például a *Baráti* (1251/1263/1398: *Barathy*, Gy. 2: 580) ~ *Barátsokoró* (1262: *Barathsucurov*, Gy. 2: 623) névpárban a *Sokoró* helynévi lexéma a korábbi név *-i* képzőjének a pozíciójában áll, mégsem valószínű, hogy a településnév esetében egy *Baráti* > *Barátsokoró* változással, vagyis az *-i* képző > *Sokoró* helynév cseréjével állunk szemben. A településnek ugyanis *Barát* névformája is ismeretes, a *Barátsokoró* variánsnak pedig *Barátisokoró* alakváltozatáról is hírt kapunk az oklevelekből

(lásd i. h.). A településnév változását ezért inkább a következő módon rekonstruálhatjuk: a *Barát* ~ *Baráti* párhuzamosan használt változatok megkülönböztető jelzőként, kiegészüléssel kapcsolódtak a *Sokoró* névformához (amely több falu összefoglaló elnevezése lehetett az Árpád-korban, vö. ehhez BÉNYEI–PETHŐ 1998: 47), s az így létrejött *Barát(i)sokoró* 'a Sokoró tájnak, dombsornak (és a rajta megtelepült lakott helyeknek) Barát(i) faluhoz tartozó része' értelmet nyert (i. m. 21).

2. A névelem > névrész csere jelensége a szakirodalomban mindeközéig alig került elő, és a változástípust terminussal senki sem igyekezett megjelölni, sőt valójában még mint változástípus sem fogalmazódott meg egyetlen szakmunkában sem. Helynév-tipológiájában HOFFMANN ISTVÁN a mikronevek körében, az -s képző bizonyos értelemben vett speciális szerepét taglalva tett említést az elvétve felbukkanó *Csókás* ~ *Csókakert*-féle variánsokról (1993: 79), én magam pedig az ómagyar kor képzős helyneveinek körében végzett vizsgálatok során szoltam ide kapcsolódó esetekről (TÓTH V. 1997: 166–8). Abban persze, hogy kutatóink figyelmét nem vonta magára ez a folyamat, nincs semmi meglepő, hiszen ritka és ráadásul csak igen nehezen megragadható változásról van szó. Noha az alábbiakban igyekeztem a megbízhatóbb, adatokkal viszonylag gazdagon alátámasztható településnévi példákat elősorolni, még így is több (például az elsődleges név szerkezetét érintő) bizonytalansággal vagyunk kénytelenek esetükben számolni.

3. A névelem > névrész csere alaposabb vizsgálatára két szempontból nyílik lehetőségünk: tanulságos lehet egyrészt azt áttekinteni, hogy mely képzők vesznek részt ebben a változásban, s melyek maradnak lényegében kívül rajta; másrészt pedig magának a képzőt váltó másodlagos földrajzi köznévnak is önmagán túlmutató jelentősége lehet.

3.1. A helynévképző formánsnak névrésznyi lexémával való felváltása az esetek közel 90%-ában — tehát ismét csak túlnyomórészt — az -i képzős településneveket érintette. A Bihar megyei *Csőszi* (1214/1550: *Cheusci*, Gy. 1: 609) helyén például közel másfél évszázad elteltével már *Csősztelek* (1351: *Cheustelek*, uo.) áll, a Bars megyei *Apáti* (1253: *Apatj*, Gy. 1: 425) névformát egy jó időre párhuzamos variánsként *Apátfalva* (1541: *Apátfalva*, ComBars. 35), a Kraszna megyei *Csehi*-t (1257 [v: 1259]/1390/1466: *Cechy*, Gy. 3: 511) pedig *Csehtelek* (1257 [v: 1259]/1390/1466: *Cechtelek*, uo.) is kíséri, a Bács megyei *Kereki*-t (1327/1335: *Kereky*, Gy. 1: 224) pedig *Kerekegyház* (1459: *Kerekeghaz*, Z. 10: 95, 96) váltja fel.

Ezzel szemben mindössze csak egy-két olyan változásról van tudomásunk, amelynek alapjául más helynévképzőt tartalmazó településnév szolgált: a -d képző cserélődött földrajzi köznévi utótagra például a Békés megyei *Peterd* ([1330 k.]: *Peturd*, Gy. 1: 512) > *Peterhely* (1807, uo.), a Küküllő megyei *Egerd*

([1295–1299]: *Egurd*, Gy. 3: 552) > *Egervár* (1347: *Egurwar*, uo.), illetőleg talán az Esztergom megyében fekvő *Szamárd* (1292: *Zamard*, Gy. 2: 275) > *Szamárvár* (1292: *Zamarvar*, uo.) településnevekben.

3.2. A fent említett példákon végigtekintve akár úgy is tűnhet, hogy a változás — szemben az előzményül szolgáló nevek képzőinek „egyhangúságával” — a földrajzi köznévi lexémák széles körét érintette. Ez valóban így is van, hiszen részt vett ebben a folyamatban a *telek* ~ *telke*: *Csehi* (1284/1410: *Chehy*, Gy. 1: 608) > *Csehtelek* (1351: *Chehtelek*, JAKÓ 1940: 226), *Páli* (1251/1425: *Paly*, Gy. 3: 121) > *Páltelek* (1335>1372: *Paltelek*, uo.),²⁷ *Poklosi* (1261/1271: *Olpuclusi*, Gy. 3: 125) > *Poklostelek(e)* (1261/1271: *Puklusteluk*, 1301: *Puklustheluke*, uo.); a *falu* ~ *falva*: *Oroszi* (1420: *Orozy*, Z. 6: 622) > *Oroszfalu* (1544: *Oroszfalu*, ComBars. 85); az *egyház(a)*: *Németi* (1325: *Nempti*, Gy. 2: 396) > *Németegyház* (1453: *Nemetheghaz*, uo.); a *vár*: *Szamárd* > *Szamárvár*, *Egerd* > *Egervár*; a *hely*: *Peterd* > *Peterhely* stb. Csakhogy a valóságban a *telek* ~ *telke* kivételével — amely az ilyen jellegű változások mintegy felében lett névalkotó lexéma — valamennyi itt szereplő földrajzi köznév csupán egy-két példával jelzi, hogy potenciálisan alkalmas a helynévképző felváltására. Olyan erőteljes dominanciáról az utótaggá váló földrajzi köznévi lexémák kapcsán tehát nem számolhatunk be, mint ahogyan azt a felváltott képzők esetében megtehettük, ám egyfajta tendencia azért talán itt is megmutatkozik.

Igencsak figyelemre méltó ezzel összefüggésben az is, hogy a településnevek második névrészeként egyébként leggyakrabban előforduló ’település’ jelentésű földrajzi köznév, a *falu* ~ *falva* alig egy-két példában lépett másodlagosan helynévképző helyére. Ez azért is igényelhet bővebb magyarázatot, mert a *falu* ~ *falva* erőteljes jelenléte nemcsak a településnév-keletkezés kapcsán ragadható meg, hanem a nevek változási tendenciáiban is, hiszen — mint a korábbiakban bemutattuk — a *falu* ~ *falva* az utótaggal történő kiegészülés folyamatának a legaktívabb résztvevője. Mindez pedig azt is jelenti egyúttal, hogy a földrajzi köznév beemelése által kétrészesévé váló településnevek számára elvileg a legkézzelfoghatóbb nyelvi modellként az ilyen strukturális felépítésű nevek szolgálhattak volna. Minthogy nem így történt, nyilvánvaló, hogy a névelem > névrész cseréjéhez a földrajzi köznévi lexéma kiválasztását a nyelvi természetű tényezők mellett (amelyekről később még szövegek) nyelven kívüli, elsősorban talán településtörténeti okok is befolyásolhatták. A Heves megyei *Páli* település nevének *Páltelek*-ké alakulását MEZŐ ANDRÁS szerint például a falu elpusztasodása indukálhatta (1996a: 87), minthogy azonban a Szent György tiszteletére szentelt temploma mindvégig állt (1335/1372: *Paltelek* ... in qua ecclesia in honore S. Georgii martyris esset fundata, Gy. 3: 121), újbóli benépesülésekor a falu a

²⁷ A változás lefolyásának rekonstruálását ez utóbbi esetben az nehezítheti meg, hogy a *Páltelek* névformával egy időben *Pálitelek*-ről is hírt adnak a források: 1335>1409: *Paulythelek* (uo.).

Szentgyörgy nevet vette fel (1412: *Zenthgyerg*, Zs. III, 528). Hasonló indítékokat egy-egy település történetének alaposabb ismerete természetesen másutt is a felszínre hozhat.

Nem lenne érdektelen a képzős névformát felváltó kétrészes településnév strukturális jellemzőit sem szemügyre venni, ám — amint azt jeleztem — annyira kis számú településnév esett át ilyen alakszerkezeti módosuláson, hogy az e téren megmutatkozó arányok általános tendenciák jelölőjeként aligha lennének tekinthetők. Annyi mindenesetre még ebből a közel két tucat névből is kiviláglik, hogy a változás révén létrejövő településnevek nagyobb része jelöletlen szerkezetben tűnik fel: *Csősztelek*, *Poklostelek*, *Halásztelek*, *Oroszfalva*, *Peterhely*, *Németegyház*, *Szamárvár*, *Telekbánya* stb., és a neveknek csak alig több mint harmadára jellemző a jelölt szerkesztésmód: *Apátfalva*, *Pálháza*, *Bálinttelke* stb. Ez az arány azért is érdemel figyelmet, mert — amint erre a földrajzi köznévvvel történő kiegészülés kapcsán bővebben is kitértem — a régiségben a fajtajelölő utótaggal álló kétrészes településnevekre a jelölt szerkesztésmód jóval jellemzőbb, mint a jelöletlenség. Azt is láttuk azonban, hogy ezt a tendenciát éppen a névelem > névrész cserében leginkább szerepet vállaló *telek* ~ *telke* (és mellette az itt kevésbé meghatározó *egyház* ~ *egyháza*) földrajzi köznév gyengíti leginkább. Nem véletlen tehát, hogy a jelöletlenséget a legmarkánsabban az itt tárgyalt változástípus kapcsán is ez a lexéma képviseli, s gyakorisága révén végső soron az egész folyamat strukturális arculatát is alapjaiban meghatározza.

4. A névelem > névrész csere nehezen megítélhető esetei közé tartoznak azok a személynévből származó településnevek, amelyek elsődleges adatai *terra* + személynév + *-i* struktúrával szerepelnek az oklevelekben, s utóbb földrajzi köznevet tartalmazó másodlagos variánssal állnak. A Bihar megyei *Bálinttelke* (1354: *Valintheleke*, Gy. 1: 597) és *Györgytelke* (1327/1469: *Gyorgteluky*, Gy. 1: 623) településnevek eredetileg (és mindössze egy-egy adattal) *villa Walenti* ([1291–94]) és *terra Georgy* (1292/1407) formában bukkannak eléink, mely formák *-i* eleméről igencsak nehéz lenne eldönteni, hogy az a latinos használatú személynév genitívuszi végződésének vagy esetleg az *-i* helynévképzőnek tekintendő-e. Amennyiben az eredeti településnév *Györgyi* és *Bálinti* formákban rekonstruálható, esetükben *Györgyi* > *Györgytelke*, *Bálinti* > *Bálinttelke* névelem > névrész cseréről beszélhetünk.

5. A változást illusztráló csekély számú névelőfordulás a kronológiai viszonyoknak, illetőleg a folyamatot befolyásoló tényezőknek a felvázolását is csak igen nagy vonalakban teszi lehetővé. A fenti adatok arra mutatnak, hogy a településnevek végén álló névelem (általában helynévképző) felcserélődése földrajzi köznévi utótaggal jórészt a 14–15. század folyamán következett be, s a két névalak olykor hosszabb ideig elhúzódóan váltakozott egymással.

A névelem > névrész cserét indukáló, illetőleg a változás hátterében meghúzódó tényezők között nyelvi és nem nyelvi okokat egyaránt kitapinthatunk. A

nyelven kívüli körülmények — mint azt fentebb láthattuk — elsősorban talán a képzőt váltó földrajzi köznevet határozhatják meg, erről azonban egyelőre csak nagyon óvatosan nyilatkozhatunk. A változás nyelvi hátterében pedig valószínűleg általánosabb nyelvfejlődési tendenciák állnak: a közzavak alakulásához és változásaihoz hasonlóan a helynevek körében is a korai évszázadokban oly gyakori képzést a későbbiekben egyre inkább az összetétellel való névalkotás váltja fel, mintát teremtve ezzel a nevek keletkezése mellett azok változásaihoz is. Az pedig, hogy a kéttagúság elérése olykor nem a földrajzi köznévi névrésszel való kiegészülés, hanem a névben meglévő helynévképző fajtajelölő lexémára cserélődése által realizálódik, talán két dologgal állhat összefüggésben. Egyrészt a helynevek strukturális jellemzői maguk is befolyásoló tényezőként működhetnek: mivel az olyan névszerkezet, amelyben a földrajzi köznévi utótagot egy bármely lexéma + *-i* helynévképző előzi meg első névrészként (vagyis egy **Petrifalva*, **Halásztelek* típusú névalak), nemigen szokványos, a változások ezeket elkerülni igyekeznek. Ha tehát például egy *Halászi* nevű település elpusztásodik, a *telek* földrajzi köznévi utótag bekerülése nem a legközvetlenebb módon, kiegészüléssel valósul meg, hiszen az strukturálisan kevésbé tipikus névformát (*Halásztelek*) eredményezne, hanem az *-i* képző > *telek* földrajzi köznév cseréjével. A kiegészülés helyett bizonyos nevekben a névelem > névrész csere realizálódását befolyásolhatja továbbá az is, amit HOFFMANN ISTVÁN a *Csókás ~ Csókakert* névpár kapcsán felvetett, hogy tudniillik „a névképző valamelyest földrajzi köznévi névrésztérkékel rendelkezik” (1993: 79). A helynévképző formáns szerepét ennek folytán — a hely fajtajának megjelölése révén — a helynévi jelleget markánsabban, pontosabban kifejező földrajzi köznévi lexéma veszi át.

d) A névrész > névelem csere

1. A településnevek életében csak igen ritkán mutatkozik meg az a folyamat, amely az előzőekben részletezett változástípussal ellentétes módon zajlik le, vagyis amelynek során egy funkcionális szerepű névrészt névelem vált fel: *Jánostelke* > *Jánosi*. A névrészek és névelemek viszonyában fellépő ilyen irányú módosulást *n é v r é s z > n é v e l e m c s e r é n e k* nevezhetjük. Ez a változás kétrészes településnévből minden esetben egyrészes névformát hív életre azáltal, hogy az elsődleges kétrészes helynév utótagjaként álló földrajzi köznévi lexémát helynévképzővel cseréli fel. A folyamat jórészt ugyanazokkal a sajátosságokkal jellemezhető, mint amiket a névelem > névrész csere kapcsán megfogalmaztunk, csak éppen a változás ellentétes előjellel működik.

2. A magyar névtörténeti szakirodalom erre a változástípusra — vélhetően ritkasága folytán — még annyira sem figyelt fel, mint a névelem > névrész csere jelenségére. Az elliptikus nevekkel összefüggésben bukkant például INCZEFI GÉZA néhány, véleménye szerint az ellipszist követően képzővel bővült településnévre, ő tehát a *Szentesháza* (1386: *Zentushaza*, Cs. 1: 398) > *Szenteske* (1520 k.:

Zenteske, uo.) típusú változás kapcsán egy több lépcsős lineáris fejlődési folyamatot tételez fel, amelynek közbülső állomása *Szentes* variáns lehetett (1972b: 85).²⁸ INCZEFI írásán kívül a képzett nevek alternációjával foglalkozó, korábban már említett írásomban (1997) én magam is említettem egy-két e változási folyamatot illusztráló példát: a Doboka megyei *Kovácsstelke* (1320: *Kuachteleke*, Gy. 2: 76) például szűk másfél évszázad elteltével már *Kovácsi-ként* (1467: *Kowachy*) áll előttünk, s az újabb kori helynévtáraink adatai máig ennek a továbbéléséről tanúskodnak.

3. A változás nyelvi oldalát szemlélve megállapítható, hogy míg a földrajzi köznevet váltó helynévképzők köre valamelyest gazdagabb, a felváltott földrajzi köznév közel sem olyan sokféle, mint amit a fordított folyamat, a névelem > névrész csere kapcsán tapasztaltunk.

3.1. A földrajzi köznévi második névrész helyére a névrész > névelem csere során messze leggyakrabban az *-i* névképző formáns lép. Az Abaúj megyei *Jánostelke* (1280/1328: *Janustelky*, Gy. 1: 96) néhány évtized múltán *Jánosi* (1317: *Janusy*, uo.) alakban is feltűnik, s a két névforma egy ideig párhuzamosan adatolható; a Doboka megyei *Kovácsstelke* (1320: *Kuachteleke*, Gy. 2: 76) pedig szűk másfélszáz év elteltével már *Kovácsi-ként* szerepel (1467: *Kowachy*, uo.). Az elsődleges formájában meglehetősen gyér adatoltságú Ugocsa megyei *Nyírtelek* (1300: *Nyirtelek*, SZIRMAY 1805: 69) a 13–14. század fordulója után számos oklevélben *Nyíri-ként* (1322: *Nyry*, AOKt. 6: 235) kerül elő. A névrész ~ képző kapcsolatát érintő folyamatokban tehát — bármilyen irányú változásról legyen is szó — az *-i* képző tűnik a leggyakoribb szereplőnek. Emellett azonban a *-d* és a *-ka/-ke* helynévképzőt is megtaláljuk a névrész > névelem csere eredményeként a településnevekbe belépő morfémaák szerepében. A Bihar megyei *Kávástelek* (1316/1382: *Kauastelek*, Gy. 1: 630) > *Kávásd* (1425: *Kavasd*, JAKÓ 1940: 270) vagy a Zemplén megyei *Komlóstelek* (1404: *Komlostelek*, Cs. 1: 354) > *Komlóska* (1773: *Komloska*, LexLoc. 8) településnevek kapcsán ugyanis az efféle változás lehetőségét nagy valószínűséggel vethetjük föl.

Nem hagyható ugyanakkor szó nélkül, hogy a változások itt vázolt rekonstruálásában igen sok bizonytalansági tényezővel kell számolnunk. A nevek adatoltságának esetlegessége miatt — ahogyan azt már több ízben is hangsúlyoztuk — a változási folyamatok irányának megítélésében pusztán a kronológiai különbségekre támaszkodni nem lenne bölcs dolog. Úgy gondolom ezért, hogy a névrész > névelem csere csak egyike azoknak a változási lehetőségeknek, melyeket az itt jelzett szerkezeti megfelelést mutató településnév-változatok története kapcsán reálisan föltehetünk. Ha például *Nyírtelek* *Nyírtelek* (1397: *Nirite-*

²⁸ A törzskönyvezéskor a Csongrád megyei *Szentes*-től való megkülönböztetés végett a név *Szenteske* változtatást tették hivatalossá (vö. MEZŐ 1999: 358). A névpárról egyébként BENKŐ LORÁND is említést tesz a *-ka/-ke* helynévképzőről szóló tanulmányában (1950: 143–4).

lek, ComMarmUg.) variánsát is megemlítyük, mindjárt valószínűnek tűnhet a kétrészes névalakok párhuzamos alakulása, s a *Nyíritelek*-ből a *Nyíri* ellipszissel való megrövidülése is. *Kávástelek* mellett pedig nemcsak *Kávásd*, hanem *Kávás* (1355: *Kavas*, JAKÓ 1940: 270) egyrészes változat is élt, amely akár párhuzamos alakulású is lehetett a *Kávástelek*-kel (vagy éppen annak előzményéül is szolgálhatott), s a településnév történetében az egyrészes névforma képzővel bővülése, vagyis a *Kávás* > *Kávásd* változás legalább annyira elképzelhető, mint a fentebb felhozott *Kávástelek* > *Kávásd* névrész > névelem csere lehetősége. A korábban idézett településnevek között alig akad olyan, amelyiknek ne lennének e kettőhöz hasonlóan további alakváltozatai is: ezek a variánsok pedig adott esetben a változási lehetőségek többféle irányát és korrelációját vethetik fel.

3.2. A fajtajelölő földrajzi köznév szerepében, amelynek helyére a változás révén helynévképző kerül, az általam áttekintett névanyagban egyetlen kivételtől — az INCZEFItől idézett Ung megyei *Szentesháza* > *Szenteske* névpár *háza* > *-ke* cseréjétől — eltekintve a *telek* ~ *telke* lexéma áll.

Ennek nyomán pedig egyre határozottabban körvonalazódni látszik az is, hogy azok a változási folyamatok, amelyek valamilyen irányban a névelem pozíciójában álló helynévképző és a névrész pozíciójában álló földrajzi köznév között zajlanak le, leginkább az *-i* képző és a *telek* ~ *telke* földrajzi köznév cserélődésében öltenek testet. Különösen feltűnő, hogy ezekben a módosulásokban a névelemek közül az egyébként gyakori *-s* képző, a névrészek közül pedig a szintén gyakori *falu* ~ *falva* névalkotó lexéma lényegében nem vesz részt. A *falu*-ról már esett szó a névelem > névrész csere kapcsán, az *-s* képző efféle „alkalmatlanság”-ának okát pedig talán a funkcionális jellemzőiben lenne érdemes keresni. Erről azonban csak akkor nyilváníthatunk megalapozott véleményt, ha valamilyen, a helynevek alkotására felhasznált képzőnk monografikus feldolgozásban részesül. Egy ilyen munka ugyanis feltárhatja talán azt is, amiről most még csak halvány sejtéseink lehetnek, hogy tudniillik az *-s* képzős névalakok (*Bükkös*, *Nyáras*, *Füzes*) — vagy legalábbis egy részük — valójában közszói párhuzamaik (*bükkös*, *nyáras*, *füzes*) jelentéshasadásának eredményei lehetnek, *-s* képzőjük tehát nem a helynevek, hanem a közszavak megalkotásában bírhatott szereppel. Ez pedig minden bizonnyal befolyásolhatja a nevek struktúráját érintő változási folyamatokban való részvételét is.

A névelem > névrész csere és a névrész > névelem csere kapcsán megfigyelt jelenségeket két, általánosabb érvennyel bíró megállapítással zárhatjuk. Annak alapján, hogy a nyelvi eszközök tekintetében mindkét változás a helynévképzők és a földrajzi köznevek közötti átjárhatóságról tanúskodik, még inkább igazolva érezhetjük azt a HOFFMANN ISTVÁNTól fentebb már idézett gondolatot, mely szerint a helynévképzők valamiféle általános ’hely’ értelemmel, azaz egyfajta földrajzi köznévi jelentéstartalommal bírhatnak. Más oldalról pedig — ahogyan

arra már ugyancsak utaltunk — a helynevekben megmutatkozó változások valamiképpen a közszavak körében általános tendenciákként megragadható változási folyamatokat tükrözik vissza. Azt, hogy a kétrészes helynevet eredményező névelem > névrész csere, valamint a kiegészülés jóval gyakoribb folyamatok voltak a középkor folyamán, mint a névrész > névelem csere és az ellipszis (amelyek egyrészes neveket hívtak életre), minden bizonnyal összefüggésbe hozhatjuk azokkal a közszavak körében megfigyelhető tendenciákkal, amelyek a képzés szerepét háttérbe szorítva az összetétellel való szóalkotást részesítették előnyben. Azok a névpárok pedig, amelyek átalakulására az ellentétes irányú változás a jellemző, a nyelvfejlődésnek más szempontból általános, a nyelvi tudat ingadozásából adódó jellegzetességét jelzik elsősorban (vö. ehhez TÓTH V. 1997: 168).

B) A morfológiai szerkezet változása

A településnevek morfológiai szerkezetének megváltozása során a nevek elsődleges funkcionális-szemantikai felépítése (és alapvetően az egy- és kétrészes jellege) nem szenved el módosulásokat. A nevek eredeti információtartalmában bizonyos típusú változások alkalmával — mint rövidesen látni fogjuk — természetesen bekövetkezhethet elmozdulás, de ez a névszerkezetet valójában csak mint az egyes névrészek belügye érinti. Az itt tárgyalandó változástípusok során a névterjedelem csökkenhet vagy növekedhet egy vagy akár több névelemmel (az előbbit redukciónak, az utóbbit bővülésnek nevezzük), de akár változatlanul is maradhat, amennyiben a módosulás csupán a névrészek vagy a névelemek kicserélődésében ölt testet (névrészcsereként, illetőleg névelemcsereként realizálódva).

a) A redukció

1. **R e d u k c i ó** alkalmával a név testéből — anélkül, hogy annak funkcionális szerkezete alapjában megváltozna — egy (vagy akár több) névelemnyi egység: kötött morféma vagy nem névrész értékű lexéma elmarad. A *redukció* fogalmát HOFFMANN ISTVÁNTól kölcsönöztem, aki egyúttal az idegen nyelvű terminus mellett javaslatot tesz a jelenség *névelemelhagyás*-ként való megjelölésére is (1993: 128). Egyöntetűen redukcióként és a fent definiált értelemben tárgyalják a változási folyamatot mindazok a kutatók, akik munkáikban a HOFFMANN által felépített helynévelemzési modellt alkalmazzák (lásd például a korábban is hivatkozott monográfiákat: BÉNYEI-PETHŐ 1998: 104, PÓCZOS 2001: 159, TÓTH V. 2001a: 210–1, RÁCZ A. 2005: 204–9).

A redukció a szakirodalomban mindazonáltal korántsem kapott — valójában még a HOFFMANN ISTVÁN előbb említett tipológiai munkáját követően sem — minden vonatkozásában egységes és egyértelmű tárgyalást: a jelenség több munkában felbukkan ugyan, de általában sokféle terminus alatt és különböző változási folyamatokkal együtt tárgyalva, sőt azokkal olykor egybe is mosva jelenik meg. BALÁZS GÉZA például a helynevek mindenféle *rövidülés*-ét a detrakció (elhagyás) egyik fajtájának tartja, s az antropológiai (etnográfiai) nyelvészet körébe sorolja (1997: 29). Korábban INCZEFI GÉZA általában a *rövidülés* (*elízió*) eseteit boncolgatva tett említést ténylegesen a redukció alá vonható névváltozásokról is, mint amilyen például a *Szentadorjánmártír* > *Adorjánmártír* > *Mártély* vagy a *Nyakaspéterháza* > *Nyakasháza* alakulás (1972a: 313–4). Az utóbbi változástípust egyébként *névösszevonás*-nak nevezi, magukat a változást elszenvedő neveket pedig *összevont nevek*-nek (i. m. 314).

A *rövidítés* terminust használja SZATHMÁRI ISTVÁN arra a modern kori névhasználati jelenségre, amely során az emberek a mindennapi kommunikációjuk-

ban megrövidítik a településük nevét (1989: 225), s ezek a rövidítések olykor „szabálytalan”, mondhatni „névszerűtlen” képződményekben is megnyilvánulhatnak: *Kisújszállás*-ból így lesz *Kisúj*, *Nyíregyháza*-ból *Nyíregy*, *Kunszentmárton*-ból pedig *Kunszent*. SZATHMÁRI szerint az ilyen „kissé furcsálhatóan alakult rövid formák a nyelvnek, a nyelvet beszélő közösségnek a találékonyságát, az újra való törekvését igazolják” (i. m. 226). Ezek a rövidített névalakulatok — bizonyára éppen a szokatlanságuk révén — mások figyelmét is magukra vonták: említést tett róluk többek között HOFFMANN ISTVÁN (1993: 131) és BALÁZS GÉZA (1997: 30) is. Az ilyen természetű változások olykor nem „tisztán” jelentkeznek, következtükben ugyanis hangtani módosulások is felléphetnek, mivel a redukció okozhatja az etimológiai jelentés elhomályosulását is, ami pedig deszemantizációs hangtani változások elindítója lehet (*Dunaújváros* > *Dunaúj* > *Dunaj*).¹ Ezek megfontolása készíthette HOFFMANN ISTVÁNT arra, hogy az efféle speciális (és tegyük hozzá: modern kori) redukciós változásokat valójában a redukció és a deszemantizáció (általá használt terminussal: deetimologizáció) határára helyezze (1993: 131). Az alábbiakban látni fogjuk, hogy nem ez az egyetlen olyan jelenség, amely a két változás határsávjában mozog.

A helynevek nyelvi fejlődését bemutató munkájában KISS LAJOS a névelemek elmaradására több jelenség taglalásakor is utal. Az *összetételi tag elmaradása* megjelölést viselő folyamat bemutatásánál például — igaz, több más változástípus, például a névrészek elhagyása, vagyis az ellipszis példái mellett — ott találjuk a névelemnyi szerepű lexémák kiesését is: *Ivánkabánháza* > *Bánháza*, *Boldogasszonyfalva* > *Boldogfalva* (1995: 28). A *név végi rövidítés* fejezetcím alatt pedig — noha a szerző az itt tárgyalt folyamatot a név végén álló „hangzók, hangcsoportok” elvesztéseként definiálja — morfológiai természetű (azaz helynévképzőket vagy a birtokos személyjelet érintő) változások is előkerülnek: *Kömlöd* > *Kömlő*; *Andrásvágása* > *Andrásvágás*, *Bácsfalva* > *Bácsfalu* (i. m. 25). KÁZMÉR MIKLÓS a *falva* > *falu* változásról úgy nyilatkozik, hogy ebben *behelyettesítés* történt: a birtokos személyjeles alakot a toldalék nélküli forma váltotta fel, ami — mintegy a változás előfeltételeként — a valódi birtokviszony megszűnésével állhat összefüggésben (1970: 89).

A szakirodalomban — elsősorban is a lexikális elemek kiesése kapcsán — megmutatkozó egybemos(ód)ások hátterében, úgy látom, főként az áll, hogy a szakemberek általában a nevekől elmaradó elemek nyelvi, morfológiai státusára voltak figyelemmel, azaz a toldalék szerepű névtartozékok elmaradását alapjában másként ítélték meg, mint a lexikális egységek elmaradását, függetlenül attól, hogy az adott lexéma a helynévben milyen funkcióval bírt. HOFFMANN

¹ A *Dunaúj* > *Dunaj* típusú változásnál feltehetőleg a -j képzős (és j végű) helynevek (pl. *Tokaj*, *Becsej*, *Kapuj*, *Novaj* stb.) analógiás hatása sem elhanyagolható. Az efféle nevek és a -j helynévképző problematikáját legújabbán BÉNYEI ÁGNES tárgyalta (2007a).

ISTVÁNNak a nevek strukturális felépítését előtérbe helyező szemlélete abban hoz módszertani tekintetben is újítást, hogy a nyelvi elemeket a névben való funkcionálásuk szempontjából ítéli meg, s a névrészek és névelemek elkülönítésével a nevek ilyen típusú változásainak pontosabb, megbízhatóbb leírását is lehetővé teszi. Nem lehet kérdéses ugyanis, hogy az *Ivánkabánháza* település-név *Bánháza*-vá redukálódása nyelvi síkon (a név szemantikai tartalmának vonatkozásában) más következménnyel jár, mint a *Batizháza* > *Batiz* elliptikus változás. Az előbbiben ugyanis az első névrész (s nem a névegész) funkcionális jellegét tekintve veszít ugyan némi információtartalmat — minthogy a név elsődleges 'Ivanka nevű bán (1) faluja (2)' szemantikai leírása 'bán (1) faluja (2)' szerkezetűvé módosul —, de ez a név kétrészes struktúráját, sőt szemantikai felépítésének lényegét alapjában nem érinti. A *Batizháza* > *Batiz* névváltozás ugyanakkor a szemantikai tartalom módosulását tekintve ennél jóval nagyobb mértékű csökkenéssel jár együtt, hiszen a névből lényegében törlődik egy, a helyre vonatkozó alapvető információt hordozó (a hely fajtáját megjelölő) nyelvi egység, s ezáltal a 'Batiz nevű személy (1) faluja (2)' szemantikai leírású eredeti név 'Batiz nevű személy[é]' tartalmúvá válik. Az előbbi változás mindezek tükrében a redukció, az utóbbi pedig a már korábban részletezett ellipszis hatókörébe tartozik.

2. A redukció a településnevek változástípusai között meglehetősen markánsan jelen lévő folyamatnak mutatkozik, minthogy valamennyi kategóriája szép számú helynév átalakításából vette ki a részét. Nem szabad azonban azt sem elhallgatnunk, hogy a redukció folyamatának megítélésében — mint arra rövidesen kitérek — számos nehézséggel kell szembenéznünk, s az itt említett nevek között olyanok is akadnak, amelyek alakulásában csak mint az egyik (és olykor talán nem is a legvalószínűbb) lehetőség jöhet szóba a névelemelhagyás.

A redukció lehetséges típusait — önként kínálkozó szempontként — valójában a névtestből elmaradó nyelvi elem jellege szerint állapíthatjuk meg, azaz beszélhetünk névelemnyi szerepű lexéma, illetve toldalékmorféma elhagyásáról.

2.1. A mikrotoponimák körében HOFFMANN ISTVÁN a l e x é m á k elmaradását olyan kétrészes helynevekben találta a legjellegzetesebbnek, amelyekben az előtag maga is elsődlegesen kétrészes helynév volt. A *Bogáti úti dűlő*-féle helynevekben — azok „kényelmetlenül hosszú” voltával is összefüggésben — az első névrész egyik, főként a második eleme elmaradhat: *Bogáti-dűlő*. A változás nagyon is természetes igényt valósít meg, hiszen a „bővítményükben legalább két lexikális névelemet tartalmazó helynevek lexikális szerkezetükben különböznek az azonos névmodell (hely + fajta jelölése) jellegzetes névformáitól” (1993: 129), s ezt a különbözőséget a névhasználat — a kínálkozó legegyszerűbb megoldással — áthidalni, pontosabban megszüntetni igyekszik.

A településnevek körében a lexéma elmaradása kétrészes helynevek első névrészből szintén gyakori jelenség ugyan, ám szinte kizárólagosan egyetlen névtípus, a patrocíniumi településnevek köréből idézhetünk rá példákat. Az első névrész első néveleme, a *szent* lexéma tűnt el például a *Szentábrahámteleke* (1455: *Zenth Abram theleke*, MEZŐ 1996a: 48) > *Ábrahámteleke* (1503: *Abrahamtheleke*, *uo.*), *Szentimrefalva* (1420: *Zenthemrehfalva*, MEZŐ 1996a: 90) > *Imrefalva* (1456: *Emrehfalwa*, *uo.*), *Szentmiklóstelke* (1356: *Zenthmiclosteleke*, MEZŐ 1996a: 171) > *Miklóstelke* (1427: *Miklostelke*, *uo.*) településnevekben vagy *Szentpéterszeg* (1587: *Zenthpeterzegh*, ComBih. 312) mai nyelvjárási *Péterszeg* nevében. A második (vagy ritkán a harmadik) névelem elmaradását pedig például a számos településnévben megmutatkozó *Boldogasszonyfalva* (pl. 1443: *Bodogazonfalwa*, MEZŐ 1996a: 206) > *Boldogfalva* (1472: *Bodogfalwa*, *uo.*) vagy a *Szentannaasszonyfalva* (1392: *Zenthannaazonfalva*, MEZŐ 1996a: 58) > *Szentannafalva* (1646: *Szent Annafalva*, *uo.*) településnevek illusztrálják. A nem patrocíniumi eredetű településnevek köréből alig találni ilyen változásra példát, de a Bihar megyei *Ivánkabánháza* (1321: *Joankabanhaza*, Gy. 1: 597) > *Bánháza* (1375: *Banhaza*, JAKÓ 1940: 206) vagy a *Cigánymiklósfalva* (1406: *Chikanmyklosfalua*, Zs. II/1: 5057) > *Cigányfalva* (1435: *Chyganfalwa*, JAKÓ 1940: 223), illetőleg a Küküllő megyei *Pétermesterfalva* (1318: *Peturmesturfalua*, Gy. 3: 558) > *Péterfalva* (1341: *Peturfolua*, *uo.*) alakulások erre mutatnak.

A kieső lexéma ugyanakkor nem csupán az első névrészből tűnhet el, az utótagról való elmaradása — igaz, csak nagyon kivételesen — szintén megfigyelhető, mint azt például az Ugocsa megyei *Sósújfalu* (1748: *Sós Újfalu*, SZABÓ I. 1937: 475) > *Sósfalu* (1907: *Sósfalu*, SZABÓ I. 1937: 476), az abaúji *Pusztajalfalu* (1389: *Puztawyfalua*, Cs. 1: 215) > *Pusztafalu* (1454: *Pusthafalw*, *uo.*) vagy esetleg a Heves megyei *Hevesújvár* (1248/1326: *Heueswyuar*, Gy. 3: 100) > *Hevesvár* (1310: *Heweswar*, *uo.*) esete jelzi. A változás mindegyik példában a tipikusan másodlagos alakulású (S+M szemantikai szerkezetű) településnévből (*Sósújfalu*, *Hevesújvár*) egy természetesebb, a magyar helynévrendszer magvát adó ősi névtípushoz (az S+F struktúrájú *Nagyfalua*, *Szamárvár*-féle nevekhez) igazodó névszerkezetet hozott létre: *Sósfalu*, *Hevesvár*, úgy, hogy mindeközben a név által hordozott információtartalom alig módosult.

A kétrészes nevek körében végül az sem példa nélküli, hogy egyidejűleg mindkét névrész elveszítsen egy-egy névelemet, amint az a Fejér megyei *Mária-magdolnaegyháza* (1426: *Marya Magdalenaeghaza*, MEZŐ 1996a: 150) > *Máriaháza* (1504: *Mariahaza*, *uo.*) névben történhetett.²

Két névtípusnak köszönhetően a lexikális egység elmaradása egyrészes településnevekben is gyakran tetten érhető (efféle változásra a mikrotoponimák köréből HOFFMANN ISTVÁN nem tudott példákat idézni). A kétrészes mikronévből

² Az utótag *-egyháza* > *-háza* változását azonban a névrészek cseréjeként is felfoghatjuk.

metonimikus névátvitellel alakult településnevekben nem ritkán tanúi lehetünk hol az első: *Kenézrekesze* (1258/1352/1436: *Kenezrekezy*, Gy. 2: 634) > *Rekesze* (1258/1352/1436: *Rekezu*, uo.), *Szárazpatak* (1425: *Zarazpatak*, SZABÓ I. 1937: 477) > *Patak* (1459: *Pathak*, Cs. 1. 435), hol pedig a második lexéma kivetésének: *Harangmező* (1552: *Haranghmezeo*, JAKÓ 1940: 254) > *Harang* (1342: *Harang*, A. 4: 229), *Örvényesligete* (1336: *Wrwenusligethe*, JAKÓ 1940: 312) > *Örvényes* (1360: *Ewrwenes*, uo.). A templomcím-ből ugyancsak metonímiával alakult egyrészes településnevekben pedig általában a *szent* lexéma elhagyásával találkozhatunk: *Szentlászló* (1439: *Zenthlazlo*, MEZŐ 1996a: 135) > *László* (1733: *László*, uo.), *Szentmargita* (1458: *Zenthmargyth*, MEZŐ 1996a: 148) > *Margita* (1493–6: *Margytha*, uo.), noha ritkábban más szó is elmaradhat a helynévből: *Keresztúr* (1378: *Kereztur*, MEZŐ 1996a: 117) > *Kereszt* (1447: *Kerezth*, uo.), *Dicsőszentmárton* (1278: *Tycheu Sent Martun*, MEZŐ 1996a: 155) > *Szentmárton* (1348: *Zenthmartun*, uo.). A két szent nevéből lett településnevek a legritkábban maradnak változatlanul, a *Szentkozmadamján* (pl. 1373: *Zentcozmadomyen*, MEZŐ 1996a: 133), a *Szentmáriamagdolna* (pl. 1333: *de Sancta Maria Magdalena*, MEZŐ 1996a: 150) vagy a *Szentfábiánsebestyén*(szállása) (1400: *Zenthfabiansebestyenzallasa*, MEZŐ 1996a: 75) névformákat szinte kötelező jelleggel rövidíti meg a redukciós változás: *Szentkozma* (pl. 1587: *Zenthkozma*, MEZŐ 1996a: 133), *Szentdamján* (pl. 1479: *Zenth Damian*, uo.), *Szentmagdolna* (pl. 1334: *de Sancta Magdalena*, MEZŐ 1996a: 150), *Fábiánsebestyén* (1560–3: *Fabian Sebestien*, MEZŐ 1996a: 75), sőt esetükben még a kétszeres redukció sem számít ritkaságnak: *Kozma* (ma így, vö. SMFN. 658–9), *Magdolna* (1808: *Magdolna*, MEZŐ 1996a: 150). Arra, hogy a patrocíniumi településnév a *Szent* névformára redukálódjon, mindössze egyetlen, kivételes (és ideiglenes) példa akad: *Szentmiklós* (1334–6: *de Sancto Nycolao*, MEZŐ 1996a: 173–4) > *Szent* (1497: *Zenth*, MEZŐ 1996a: 174).

2.2. A t o l d a l é k m o r f é m á k közül a redukciós átalakulás egyrészt a helynévképzőket, másrészt pedig a birtokos személyjelet érinti: az előbbi néhány sajátos kivételtől eltekintve az egyrészes, az utóbbi (szintén néhány kivétellel) pedig általában a kétrészes településnevekben jelentkezik. Mindkét nyelvi elemre igaz azonban, hogy a változatokként létező jelöletlen és jelölt formák közül az elsődleges alakulásút, s ennek folytán aztán a változás irányát meghatározni — még gazdag adatoltság mellett is — olykor szinte megoldhatatlan feladat. E nyelvi elemek mozgására ugyanis hatványozottan igaz HOFFMANN ISTVÁNNak az a megállapítása, miszerint „A nevekben zajló változások (...) éppoly összetettek, sokszálúak, mint bármely más nyelvi részrendszer módosulásai” (1993: 131). Alig akad emiatt olyan fogódzó, amit a *Tóti* ~ *Tót*, *Endréd* ~ *Endre* típusú képzős ~ képzőtlen alternációk vagy a *Farkasfölde* ~ *Farkasföld* jelölt és jelöletlen birtokos jelzős szerkezetek kronológiai összefüggéseinek megállapításához segítségül hívhatunk. A nevek adatoltsági viszonyainak mechanikus átülte-

tése a változási viszonyrendszerükké a korabeli okleveles adatok fennmaradási bizonytalanságainak figyelmen kívül hagyásáról és ezáltal nagyfokú óvatlanságról árulkodna.

a) A Bars vármegyei *Endréd* falu korai okleveles adatai például ebben a rendben követik egymást: 1260: *Endred*, [1261–72]: *Endred*, 1264: *Endre*, 1272: *Endred*, 1274: *Endred*, 1286/XVI.: *Endred ~ Endred ecclesiastica*, 1298/1350: *Endred*, 1322: *Endred*, 1322/1374: *Endred*, 1323: *Endreed*, *1332/PR.: *Andis ~ Andri* (Gy. 1: 439), 1340: *Endred* (Balassa 98). Ha pusztán az adatok időbeli egymásutánosságára építenénk, a településnév alaki változására a következő megoldás kínálkozna: a falu elsődleges megnevezése a személynévből *-d* képzővel alakult *Endréd* változat lehetett, majd a képző redukciójával létrejött az *Endre* variáns, amely egy ideig aztán az elsődleges névvel váltakozva volt használatban (még a 15. században is előfordul mindkét névforma: vö. 1466: *Naghendre ~ Naghendred*, ComBars. 78), míg végül a képzőtlen forma elenyészett. És ha ráadásul még a két névváltozat előfordulási arányaira is figyelemmel vagyunk (a képzős változat nagy számú okleveles felbukkanásával szemben az *Endre* alakra mindössze egy biztos és két bizonytalan adatot tudunk a legkorábbi időkből felmutatni), csak tovább erősödhet a gyanúnk az *Endréd* > *Endre* ideiglenes redukció bekövetkeztére (nemrégiben magam is így ítéltém meg a variánsok kronológiai összefüggéseit, 2001a: 211). Amennyiben azonban alaposabban megfontoljuk az adatok viszonyait (a két variáns első előfordulása között alig néhány év van), legalább olyan súllyal eshet latba a párhuzamos alakulás vagy éppen a fordított irányú változási folyamat (a bővülés) lehetősége is. A pusztai személynévi névadás és a személynévből képzővel történő névalkotás a korai ómagyar kor évszázadaiban egyaránt gyakori jelenség volt (mondhatjuk úgy is: mindkét folyamat éppen a virágkorát élte), s a két névalkotási modell bizonyára szép számmal teremtett egy-egy település elsődleges megnevezésében is alakváltozatokat: például *Endre ~ Endréd*-féle egykorú variánsokat. Azt sem hagyhatjuk továbbá figyelmen kívül, hogy a településnév-rendszer életében van egy olyan — pontos időhatárokkal ugyan egyelőre nem megjelölhető, de bizonyosan korai — időszak, amikor az elsődleges pusztai személynévi, népnévi, foglalkozásnévi stb. településnevek képzővel bővültek.³ Ha tehát a fent említett Bars vármegyei település valamikor a 13. század első felében elsődlegesen *Endre* nevet kapott is, a bővülési tendencia hatósugarába kerülve korán *Endréd*-dé alakulhatott. A név ilyen irányú változását ráadásul a megyében található többi *-d* képzős helynév

³ KRISTÓ GYULA például a 13–14. század jellegzetes változásának tartja, hogy képző nélküli helynevekhez utólag a *-d* képző járult (1976: 87). A képző elmaradása kutatóink szerint ugyanakkor jóval ritkább folyamat lehetett (vö. KRISTÓ i. m. 88, BENKŐ 1998: 168). Az *-i* képző mozgásáról hasonló megjegyzéseket olvashatunk a szakirodalomban.

(pl. *Bélád*, *Győröd*, *Iklad*, *Sarlód* vagy a település közeli szomszédságában fekvő *Várad*, *Nagyod*, *Kecsed*) közvetlen analógiája is támogathatta.⁴

Mindezek fényében tehát a *Barát* (1232: *Borat*, Gy. 2: 580–1) ~ *Baráti* (1251/1263/1398: *Barathy*, uo.), *Takács* (1304/1464: *Takach*, Gy. 2: 635) ~ *Takácsi* (1315: *Takachy*, uo.), *Csősz* (*1312/XVIII.: *Cheus*, Gy. 1: 609) ~ *Csősi* (1213/1550: *Seusci*, uo.); *Balog* (1427: *Balok*, Cs. 1: 203) ~ *Balogd* (1245: *Balogd*, Gy. 1: 64, 1435: *Balogd*, Cs. 1: 203), *Nádas* (1300: *Nadas*, Gy. 3: 220) ~ *Nádasd* (+1244: *Nadasd*, uo.) névpárok alakulásában a redukció mellett a párhuzamos keletkezés és a bővülés folyamataival egyaránt számolnunk kell, s a különböző tényezők együttes mérlegelése után egyik vagy másik változási folyamat mellett végül akár le is tehetjük a voksunkat. A *Rába* (1269/1274/1392: *Raba*, Gy. 2: 620) ~ *Rábaj* (1234/1392: *Rabay*, uo.) vagy a *Csente* (1317/1332: *Chente*, Gy. 1: 716) ~ *Csentej* ([1237–40]: *Semtey*, uo.) variánsoknál a változási lehetőségek hármasságát egy negyedik, a *Csentej* > *Csenté* > *Csente* változási sorral leírható szabályos hangváltozás (vagyis a névvégi vokalizáció) felvetése is gazdagíthatja. És végezetül az eddig példaként említett nevekben felbukkanó *-d*, *-i* és *-j* mellett a változásviszonyba lépő képzők között mérlegelnünk kell még a *-cs*: *Zsupcs* (1261: *Supch*, Gy. 1: 158) ~ *Zsup* (1453: *Sup*, Cs. 1: 203) és az *-s*: *Szilas* (1374: *Zylas*, JAKÓ 1940: 357) ~ *Szil* (1475: *Zyl*, Cs. 1: 624) ilyen jellegű szerepét is.

A képzős ~ képzőtlen alternánsok kronológiai összefüggéseiben akkor fogunk majd tisztábban látni, ha a kezünkben tarthatunk egy a képzők életrajzát, produktivitásuk időbeli meghatározottságát feltérképező monográfiát. Mindaddig pedig csupán arra a gyanúnkra hagyatkozhatunk — amit szintén nem valami egzakt fogódzó, hanem pusztán a képzés produktivitásának fokozatos csökkenését feltételező intuíciónk táplál —, hogy minél később tűnik fel a képzős ~ képzőtlen variánsok egymásmellettsége, annál valószínűbb, hogy az alakváltozatokat a redukció (és nem a bővülés) teremtette meg. Elsősorban ennek alapján gondolom realisabb lehetőségnek a fent látott névpárok közül például a *Zsupcs* > *Zsup* változási irányt (vagyis a redukciót) a fordítottjánál. (További, a redukciót valószínűsítő példákhoz lásd még TÓTH V. 1997, illetve 2001a: 183–90.)

Az egyrészes településnevekből elmaradó képzőelemek kapcsán kell szólnunk egy különleges felvetésről is, amelynek értelmében a képző elhagyása esetleg nem is tekinthető valós változásnak. INCZEFI GÉZA utalt arra a Makó környéki nevek vizsgálata alkalmával, hogy „az írnokok gyakran önkényesen is elhagyhatták a képzőt a név végéről a képző eleven korában, ha a név jelentéstartalom-

⁴ A közelben lévő *-d* képzős helynevek modellhatása persze az eleve *-d* képzős településnév létrejöttét is jobban valószínűsíthetné. Ekkor viszont az *Endréd* > *Endre* redukciós változásnak egy ilyen névkörnyezetben — ahol tehát a nevek morfológiai struktúrája ennek éppen ellenében hat — kellett volna realizálnia, ami talán kevésbé valószínű, mint a fordított irányú folyamat.

mal bíró köznévből származott” (1970c: 109). Már korábban SZABÓ ISTVÁN is feltételezte, hogy a képzősekkel feltűnő képzőtlen névalakok egyik-másika talán nem is volt élő név (1966: 198), hanem egyszerűen arról lehet szó, amit KÁLMÁN BÉLA nagyon szemléletesen úgy fogalmazott meg, hogy a képző „benne maradhatott az írnok tollában” (1975: 454). Az esetleges rontások lehetőségével elvileg valóban érdemes olykor-olykor számolnunk, de persze ezt a lehetőséget a gyakorlatban bizonyítani sohasem tudjuk.

A képzők elmaradásának ügye — kivételes módon — egy sajátos kétrészes településnév-típusban is felvetődik. Az Abaúj megyei *Kisfalud* 1297-ben *Kisfalud*-ként tűnik fel (*Kysfolud*, Gy. 1: 113), s így szerepel egészen a 17. század legelejéig (vö. pl. 1427, 1453: *Kysfalud*, Cs. 1: 211), amikor is — redukciós változás nyomán — a *Kisfalud* variáns felbukkan (1602: *Kys Falu*, ComAbTorn. 92), s a település neve máig ebben az alakban él (noha átmenetileg a *Kisfalud* névformára is találunk adatot, vö. 1907, ComAbTorn. 92). Az efféle struktúrájú településnevek változásának irányát ugyanakkor a legtöbb esetben nem tudjuk ilyen megnyugtató módon tisztázni: a *Kistelegd* (1374: *Kisthelegd*, JAKÓ 1940: 365) ~ *Kistelek* (1374: *Kysthelek*, uo.), *Kisbátord* (1279/1325: *Kyusbaturd*, Gy. 1: 599) ~ *Kisbátor* (1279: *Kys Batur*, JAKÓ 1940: 208), *Kisaranyosd* (1291/1388: *Kys Aranasd*, Gy. 1: 752) ~ *Kisaranyos* (1325/1347: *Kysaranas*, uo.) névpárokról nehéz lenne pusztán az adatokra építve bármi biztosat is mondani.⁵ Ha ez utóbbi nevek változási irányáról érdemben nem is nyilváníthatunk véleményt, egy dologra mégis érdemes velük kapcsolatban utalnunk. Minthogy kétrészes nevekben sem a képzők redukciójára, sem a bővülésére nem találunk sehol máshol példát, valószínűsíthetjük, hogy a *-d* képző efféle mozgása a *Kisfalud*, *Kisbátord* névszerkezeti típusban összefüggésben állhat magával a névstruktúrával. A *-d* képző, amelynek eredeti kicsinyítő funkciója közismert (vö. pl. ÓMS. *urodum*, *fyodum*), a 14–15. században (akkor, amikor a fenti nevekben a redukció vagy a bővülés bekövetkezett) még minden bizonnyal őrizte az elsődleges kicsinyítő szerepét (amellett persze, hogy további, személy- és helynévképzői funkciói is rég kialakultak), s így érthető, hogy — noha más típusú összetételekben is előfordult (pl. *Poklosnádasd*, *Péterbocsárd*, *Rikácsiártánd* stb.)⁶ — miért csak a *kis* előtaggal álló kétrészes településnevekben volt hajlamos a mozgásra. A *-d* képző eltűnése, amennyiben ez történt, a *Kisfalud*-féle nevekben

⁵ A képzős forma elsődlegessége mellett jó érv lehetne, ha a kétrészes (többnyire névosztódással alakult) *Kistelegd*, *Kisaranyosd*, *Kisbátord* településnevek alapjául a *Telegd*, *Aranyosd*, *Bátord* egyrészes képzett nevek szolgálnának. Ilyeneket azonban nem tudunk kimutatni: egyrészes variánsa egyedül a *Kisaranyosd*-nak ismeretes, s az is *Aranyos* formájú. Ez persze akár cáfolhatná is a *Kisaranyosd* névforma elsőségét a *Kisaranyos*-sal szemben, s hogy mégsem teszi, az a *kis* lexéma és a *-d* képző sajátos kapcsolatával magyarázható (lásd erről a továbbiakban).

⁶ Az adatokat lásd a KMHsz. 1. megfelelő szócikkeiben.

egyfajta fölöslegesnek érzett redundanciát szüntethetett meg,⁷ a képzővel való esetleges bővülést pedig talán magyarázhatjuk azzal, amivel a *Kisfalud* szerkezetű nevek elsődleges létrejöttét is (KÁZMÉR MIKLÓS jóvoltából több mint fél-száz ilyen névről van tudomásunk, szemben például az egyetlen *Nagyfalud* vagy *Tótfalud* településnévvel; vö. 1970: 156–9), hogy tudniillik a *kis* lexéma valami-képpen vonzza a *-d* képző alkalmazását. És ezért lehetséges az is, hogy az *Aranys* településnév osztódása azonnal életre hívhatta a *Kisaranyosd* változatot, anélkül, hogy átmeneti formaként a *Kisaranyos* képzőtlen alakkal számolnunk kellene.

b) A jelölt birtokos jelzős szerkezetű helynevek jelöletlen szerkezetűvé válását, azaz a birtokos személyjel elmaradását INCZEFI GÉZA úgy magyarázza, hogy a régebbi birtokos személyjeles formából az összetételi tagok szorosabbá zárulásával alakul ki a jelöletlen változat (1970c: 57). Annak, hogy INCZEFI általánosítást (és a fokozatos tulajdonnevesülést) sugalló gondolata nemigen lehet valós magyarázat,⁸ magának a birtokos jelzős szerkezetnek a nyelvi fejlődése mond el-lent: a birtokos szerkezet ugyanis elsődlegesen éppen hogy jelöletlen volt, és a helynevekben — amint erre HOFFMANN ISTVÁN felhívja a figyelmet — a legkorábbi nyelvemlékeinktől kezdve a jelölt és a jelöletlen szerkesztésmód egyaránt jelen van. Ez pedig egyúttal azt is jelezheti, hogy a konkrét nevek ilyen természetű változásában „nem annyira a név belső szerkezetének irányító hatásával (...) kell számolnunk, mint inkább a névmodellek közvetett hatásával” (HOFFMANN 1993: 130).

A birtokos személyjel elmaradása — érthető módon — elsősorban a kétrészes településnevekben figyelhető meg, s a jellegzetesen elsődleges alakulását, földrajzi köznévi utótagú névformákat éppúgy érinti (pl. *Apátfalva* > *Apátfalu*), mint a tipikusan másodlagosan létrejött, helynévi utótagú neveket (pl. *Monajkedde* > *Monajkedd*). A változás lefolyásának megítélését mindazonáltal itt is több tényező akadályozza: a Győr megyei *Farkasföld* (1324/1392: *Farkasfeld*, Gy. 2: 620) ~ *Farkasfölde* (1324>1361: *Farkasfeulde*, uo.) vagy a *Hédervár* (1330/1356: *Hedruhvar*, Gy. 2: 601) ~ *Hédervára* (1330/1356: *Hedruhuara*, uo.) változatok kronológiai viszonyának megítéléséhez például semmiféle támponttal nem rendelkezünk. Szerencsés esetekben azonban — mint alább látni fogjuk — a birtokunkba juthat néhány jól hasznosítható fogódzó is.

A jelölt birtokos jelzős szerkezet jelöletlenre váltott a Bihar megyei *Szentpéterszege* (1285: *Scentpeturzegy*, Gy. 1: 670) > *Szentpéterszeg* (1587: *Zenthpeterzegh*, ComBih. 312), *Derzspalotája* (1279: *Deerspalataya*, Gy. 1: 650) > *Derzs-*

⁷ A *Kis*- előtaggal álló kétrészes településnevekben más képző elmaradása az utótagról egyetlen esetben sem figyelhető meg: a *Kisapáti* névből például soha nem lesz **Kisapát*, ahogyan a *Kishagymás*-ból sem **Kishagyma*.

⁸ Ellenpéldákat maga INCZEFI is említ: *Dálegyház* > *Dálegyháza* (i. h.).

palota (1388: *Derspalata*, JAKÓ 1940: 314),⁹ az Abaúj megyei *Királynépe* (1488: *Kyralnepi*, Cs. 1: 211) > *Királynép* (1773: *Királynép*, ComAbTorn. 55), a borsodi *Váralja* (1292: *Waralya*, Gy. 1: 815) > *Váralj* (1332: *Waraly*, uo.)¹⁰ stb. településnevekben. A *Derzspalotája* > *Derzspalota* redukciót az egyrészes *Palota* variáns megléte is minden bizonnyal elősegíthette, a változást tehát akár úgy is felfoghatjuk, hogy a *Palota* ~ *Derzspalotája* típusú alakváltozatok utólag kiegyenlítődték a *Palota* ~ *Derzspalota* típusban. Nem egyetlen név, hanem egy névstruktúra analógiás hatóereje működhetett közre a *Szentjánostelke* (1496: *Zenthjanostheleke*, MEZŐ 1996a: 105) > *Szentjánostelek* (1511: *Zenth-Janostelek*), illetve a *Vászolytelke* (1315: *Vasculteleke*, A. 1: 387) > *Vászolytelek* (1331: *Vazunteluk*, Gy. 2: 88) változásokban, hiszen, mint erről már tettünk említést, a *telek* lexéma — a településnevekben használatos földrajzi köznevek általánosabb birtokos személyjeles formáitól eltérően — elsősorban alapalakjában vesz részt a településnév-adásban. A ritkán mégis jelölt formában realizálódó birtokviszony a *-telke* esetében ezért eleve hajlamosabb a birtokos személyjel utólagos redukciójára, mint a többi 'település' jelentésű lexémát tartalmazó, *-háza*, *-laka* utótagú birtokos jelzős szerkezetű helynév.

KÁZMÉR MIKLÓS a *-falva* ~ *-falu* alternáns párok kapcsán azt vallja, hogy néhány szórványos kivételtől (mindössze hat névtől) eltekintve minden ilyen esetben a *-falva* > *-falu* változás teremtette meg a variánsokat: pl. *Császárfalva* (1559: *Chýazarffalwa*, 1970: 277) > *Császárfalu* (1596: *Chasárfalu*, 1808: *Császárfalu*, uo.), *Ivánkafalva* (1423: *Iwankafalua*, i. m. 280) > *Ivánkafalu* (1781: *Ivánko falu*, uo.) stb. Adattárában az ide vonható településnévi adatok 12 oldalon keresztül sorakoznak (i. m. 275–86). KÁZMÉR határozott állásfoglalását bizonyára az a — névtörténeti szakirodalomban általánosnak számító — vélekedés is inspirálhatta, miszerint a *falu* lexéma a helynevekben alapalakban csak jóval azután (valamikor a 13. században) jelenik meg (lásd ehhez 1970: 31 is), hogy a *falva* már rég aktív résztvevője a településnevek alkotásának. Ezt a kronológiai kapcsolatot szem előtt tartva mégis úgy gondolom, hogy nincs semmi okunk például a Krassó megyei *Árkikunfalu* (1389: *Arkykunfalu*, Cs. 2: 98) településnévi formát másodlagosnak, egy adatokkal nem igazolható **Árkikunfalva*

⁹ A nevet szótárában RÁ CZ ANITA kétrészes mikrotoponimából alakult egyrészes településnévnek tekinti (2007: 82). Az egyértelműen kétrészesnek tartott *Kozmaháza*, *Marcelháza* típusú településnevek (amelyekhez lásd KMHsz. 1.) analógiájára azonban — minthogy a névstruktúra mindig egyik esetben teljesen azonos: személynév + 'lakóépület' jelentésű földrajzi köznév szerkezetű — a *Derzspalotája* nevet kétrészes településnév-formának ugyancsak felfoghatjuk.

¹⁰ Noha elvileg a *Váralja* ~ *Váralj* névvariánsok párhuzamos keletkezését is felvethetjük (amint tette ezt PÓ CZ OS RITA is; vö. 2001: 78), a várak lábánál létrejövő települések — *alj* lexémát felhasználó — neveiben a jelölt szerkezet kizárólagosnak tűnik: *Füzéralja*, *Szaláncalja*, illetve a *Váralja* szinonimájaként felbukkanó *Mészalja* stb. (vö. KMHsz. 1. *alj*). Ezek alapján a *Váralj* variánszt inkább alkalmi keletkezésű, másodlagos alaknak gondolom.

redukciós változatának tartanunk, ahogyan teszi ezt KÁZMÉR MIKLÓS (i. m. 275).¹¹ A 14. század végén ugyanis egy ilyen struktúrájú elsődleges helynév létrejöttének semmilyen akadálya nem volt, lévén a *falu* ekkorra már kétségtelenül aktív névalkotó, azt tehát a *-falva* előzmény feltételezése nélkül is megmagyarázhatjuk. A Hont megyei *Bácsfalva* (1720: *Bacsfalva*, KÁZMÉR 1970: 275) esetében hasonlóképpen semmiféle érv nem szól az esetleges *-falva* > *-falu* változás mellett.

Monográfiájában egyébként maga KÁZMÉR sem hallgatja el, hogy adatai között számba vett néhány olyan személynév + *falu* szerkezetű településnevet is, amelyekben a *-falva* előzmény ugyan nem volt kimutatható, de „a személynévi előtag megengedi, hogy egy korábbi, kikövetkeztetett *-falva* alakkal számoljunk: *Bánfalva*, *Kulcsárfalu*, *Magasfalva*” (i. m. 92). Azzal együtt, hogy KÁZMÉRnek bizonyos esetekben igaza lehet, mégis azt kell mondanunk, hogy gondolatmenete nem támadhatatlan. A régiségben ugyanis a személynévi előtag + földrajzi köznévi utótag lexikális struktúrájú településnevek jelölt és (igaz, ritkábban) jelöletlen birtokos jelzős szerkezetben egyaránt testet ölthettek: a jelöletlen realizációnak lehetünk tanúi például a *Lipótföld* (1344: *Lypolthfeld*, Cs. 2: 204), a *Csépántelek* (1270: *Chepanteluk*, Gy. 1: 537) vagy a *Csépestelek* (1330>1338: *Chepusteluk*, Gy. 1: 608) településnevekben.

KÁZMÉR arra is felhívja a figyelmet, amit elődei nemigen hangsúlyoztak, hogy tudniillik a *-falva* > *-falu* „behelyettesítés” jóvoltából a magyar településnévrendszer egy új névszerkezeti típussal: a személynév + *-falu* struktúrával gazdagodik, ami egyúttal a *-falu* utótagú helynevek (pl. *Újfalva*, *Tótfalu*) számának gyarapodásával is jár (i. m. 89). A fentebb kifejtett, óvatosságra intő megfontolást mérlegelve talán ezt a gondolatot is érdemes némileg pontosítani. A jelöletlen birtokos jelzős összetételekben ugyanis a *falu* lexéma megjelenhetett — talán éppen az előbb említett jelöletlen névtípusok mintáját is felhasználva — személynévi előtagok mellett, elsődleges helynevekben is: a *Mikolafalu* településnév (1075/+1124/+1217: *Mikolafalu*, Gy. 1: 462) példája annak ellenére jelzi ezt, hogy az adatot GYÖRFFY GYÖRGY éppen a *falu* kronológiai meghatározottságára hivatkozva az oklevél szövegébe utólagos, 13. századi beszúrásnak tartja (DHA. 215). Abban azonban KÁZMÉR MIKLÓSNak minden kétséget kizáróan igaza van, hogy a személynév + *-falu* szerkezetű nevek arányának növekedését a *-falva* > *-falu* redukciós tendencia nagyban előmozdította.

A *-falva* > *-falu* változás gyakori volta indokoltá teszi, hogy a háttérben meghúzódó befolyásoló tényezőkről röviden szót ejtsünk. KÁZMÉR MIKLÓS az okokat számba véve végül is három döntő mozzanatnak tulajdonította a válto-

¹¹ A népnévi előtaggal és a *falu* utótaggal álló településnevek struktúrájára egyébként is elsősorban a jelöltség a jellemző: *Oroszfalu*, *Tótfalu*, *Németfalva* stb., a jelölt szerkezet igen kivételes lehet ebben a típusban.

zást. A *falv* ~ *falva* egyrészt kilépve a *v* tövű névszók csoportjából egyalakú tövé vált, s ennek eredményeképpen előfordulhatott, hogy a beszélők — mivel a *v*-s változatot már nem használták — a *Péterfalva* típusú névformákat *Péterfalv*-ra „értelmesítették”. A nyelvben emellett ható általános rövidülési tendencia — amely a *-falv*-kat más vidékeken *-fa*, *-fala* formájúvá alakította — itt a *-falva* > *-falv* helyettesítésében jelenik meg. És végezetül (alighanem a legintenzívebben) a *-falv* utótagú helynevek analógiás hatása is szerepet játszott a változásban (1970: 89). A redukció lefolyásában véleményem szerint is az analógia végezte el a munka oroszlánrészét, a másik két tényező inkább csak felerősítette annak a hatását. Minthogy azonban ezekről a folyamatokról később, egy másik változás (a *-falva* > *-fa*) kapcsán még szólok, itt egyelőre nem kívánom a kérdést tovább boncolgatni.

Egy névföldrajzi és névszociológiai jelenségre viszont érdemes még a *-falva* > *-falv* redukció kapcsán kitérni: ez a változás ugyanis nagyrészt olyan vidékeken mutatkozik (Nyitra, Turóc, Liptó, Szepes, Sáros, Szatmár, Máramaros megyék területén), amelyek lakossága nem vagy nem teljesen magyar anyanyelvű, s gyakran eredetileg is kétnyelvű lehetett (KÁZMÉR 1970: 89–90). Ennek alapján esetleg fölvetődhet annak a lehetősége is, hogy „a *-falva* > *-falv* változás nem a helyi nyelvjárásban történt meg, hanem esetleg a közelebbi-távolabbi magyar nyelvjárásokban vagy még inkább a környező városok nyelvében” (i. m. 90), vagyis a *falv* megszilárdulását talán a városi nyelvben és ezzel összefüggésben esetleg a hivatali nyelvben kell elképzelnünk, de keletkezésében bizonyára a helyi nyelvjárásnak is nagyobb szerepe volt. Összefüggésben állhat mindez továbbá azzal is, hogy a *falva* és a *falv* helynevekbeli jelentkezése között valamilyen stilisztikai különbséget érzékeltek a nevet használók, vagy még inkább talán a nevet rögzítő hivatalnokok: a *falva* változatot választékosabbnak, hivatalosabbnak vélték, míg a *falv* a beszélt nyelvben lehetett az elevebb (vö. ehhez i. m. 90–1). Erre a lehetséges névszociológiai különbségre a *-falva* > *-falv* változás kapcsán ugyancsak visszatérek majd.

A jelölt birtokos jelzős szerkezetű településnevek jelöletlenné redukálódását a fentebb bemutatott földrajzi köznévi utótagú nevek mellett a másodlagosan létrejött, helynévi utótaggal álló névformák ugyancsak mutatják. A *Szentandrás-páha* (1354: *Scenthanduryaspaha*, MEZŐ 1996a: 55) ~ *Szentandrás-páh* (1369: *Zenth-Andraspah*, uo.) típusú településnévpárok kronológiai kapcsolatának megítéléséhez a párhuzamosan kialakult testvérfalvak megnevezéseinek strukturális jellemzői nyújthatnak segítséget. Az ilyen szerkezetű településneveket ugyanis részben a faluosztódások hívták életre, s az ezzel együtt járó névosztódási folyamat sokszor szabályos korrelációkban nyilvánult meg. Az előbb említett Zala megyei *Szentandrás-páha* ~ *Szentandrás-páh* anyatelepülése például *Páh* (1259: *Paah*, MEZŐ 1996a: 209) volt, amelynek helyén a 14. század folyamán már több falu osztozott, s közülük kettőnek (*Szentandrás*- és *Boldogasszonypáh*-nak)

patrocíniumi jelzője lett. Az ikerfaluként álló *Boldogasszonypáha* (1354: *Bodughazunpaha*, MEZŐ 1996a: 209) szerkezeti felépítése alapján (ami ráadásul utóbb sem változott meg) talán joggal gondolhatunk a jelölt birtokos jelzős struktúra elsődleges voltára, s a településnév életében bekövetkező redukciós változásra. Hasonlóan ítéldhetjük meg a szintén Zala megyei *Kál* (1164: *Kal*, MEZŐ 1996a: 217) osztódása által létrejött *Mindszentkálja* (1388: *Mendzenthkalya*, uo.) > *Mindszentkál* (1396: *Menthzenthkal*, uo.) változást is, minthogy ikertelepülései a *Szentbenedekálja* (1429: *Zenthbenedekalya*, MEZŐ 1996a: 62) és a *Szentvidkálja* (1323: *Scenthvydkalya*, MEZŐ 1996a: 205) birtokos személyjeles nevet viselték. S minden bizonnyal efféle redukciós folyamat mehetett végbe a Pest megyei *Káta* (1221/1550: *Katay*, MEZŐ 1996a: 155) vagy a Zala megyei *Uzsa* (1327: *Vsa*, MEZŐ 1996a: 142) osztódásának eredményeként megszületett *Szentmártonkátája* (1390: *Sentmartonkataya*, MEZŐ 1996a: 155), illetve *Szentlélekuzsája* (1536: *Zenthlelek Wsaya*, MEZŐ 1996a: 142) nevek *Szentmártonkátá-vá* (1426: *Zenthmarthonkatha*, i. h.) és *Szentlélekuzsá-vá* (1808: *Szent-Lélek-Uzsa*, i. h.) alakulásában is.

A birtokos személyjel elmaradását végezetül tetten érhetjük egy egyrészes településnév-típus, a kétrészes mikrotoponimákból metonimikus névadással alakult nevek körében is. Amennyiben ugyanis a településnév alapjául szolgáló helynév jelölt birtokos jelzős szerkezetben realizálódott, a településnévvé átvonódását követően a jelöltséget biztosító birtokos személyjel elmaradhat belőle: az eredetileg erdőt megnevező Bihar megyei *Patafája* és *Simonkereke* települések nevében például minden bizonnyal ezt a változást regisztrálhatjuk; vö. [1291–94]: *Patafaya* (Gy. 1: 652) > 1332–7/PR.: *Pathafa* (uo.); 1407: *Symonkereke* (JAKÓ 1940: 338) > 1560: *Symonkereke* (ComBih. 291). A Zala megyei *Szentgyörgyvölgye* (1399: *Zenth-gywrquolge*, MEZŐ 1996a: 83) vagy az erdélyi Fehér megyei *Szentjánoshegye* (1435: *Zenthjanoshegye*, MEZŐ 1996a: 104) metonimikus településnév feltehetőleg ugyancsak ezen az úton lett utóbb *Szentgyörgyvölgy* (1412: *Zenthgergwelg*, i. h.) és *Szentjánoshegy* (1808: *Szent-Jánoshegy*, i. h.) formájúvá.

c) A *Dunajúváros* > *Dunaúj* > *Dunaj* típusú változás kapcsán már utaltam arra, hogy nem ez az egyetlen olyan névváltozási jelenség, amelyet valahol a redukció és a deszemantizáció (vagy éppen más oldalról a reszemantizáció) határmezsgyéjén helyezhetünk el. A régiségben nem ritkán találkozunk ugyanis azzal a ténylegesen a nyelvérvék egyfajta megtévedéséről árulkodó folyamattal, amely a többnyire szláv eredetű *Szelepcsény* ([1165 k.]: *Selepchen*, Gy. 1: 475, 476), *Cserenyén* (1329/1520: *Cherinen*, Gy. 1: 437, 465), *Malonyán-féle* (+1209/XVII.: *Malonian*, Gy. 1: 461, 480) nevekből a határozóagnak felfogott névvég elhagyásával *Szilipcse* (1255: *Scylipche*, Gy. 1: 475), *Cserenye* (1469: *Cherenye*, ComBars. 17), *Malonya* (1570: *Malonya*, ComBars. 103) névalakokat formált. Azokban a szakmunkákban, amelyek említést tesznek erről a változásról, azt a

deszemantizáció eseteit taglalva teszik (például BÉNYEI–PETHŐ 1998: 105–6, PÓCZOS 2001: 161, TÓTH V. 2001a: 215–6; mindegyik munka a deetimologizáció terminussal jelöli meg egyébként a jelenséget). Kétségtelen, hogy a *Cserenyén* > *Cserenye* típusú folyamat rendszertani helyét nem egyszerű meghatározni: redukciónak azért tekinthetjük, mert a változás során valamiképpen toldalékmorféma, azaz névelem elhagyása történik, reszemantizációnak (és nem deszemantizációnak!) pedig azért, mert ez a toldalékmorféma történetileg, etimológiailag soha nem volt reális nyelvi elem.¹² Annak pedig, hogy a redukció és a deszemantizáció (vagy a reszemantizáció) közül inkább redukciónak gondolom a folyamatot (s ezért is érintem itt), az a magyarázata, hogy ezekhez a változásokhoz éppen a fentebb bemutatott, valamely toldalékmorféma elhagyásában megnyilvánuló szerkezeti elmozdulások szolgáltathatták a mintát. A jellegzetes redukciós változások mint megfelelő minta hiányában ez a folyamat valószínűleg nemigen realizálódhatott volna. (Bizonyos további megszorításokat a változástípus kapcsán mindazonáltal a megfelelő névváltozási folyamat tárgyalásakor még érinteni fogunk.)

3. SZATHMÁRI ISTVÁN szerint a szórövidítés (és nyilvánvalóan a névrövidítés is) természetes jelenség a nyelvben, hiszen „a szóval is takarékoskodnunk kell, persze csak a megértés és a megértetés határáig” (1989: 226). SZATHMÁRI gondolata logikusnak látszik: a rövidítés — a nyelvi gazdaságosság jegyében — célszerű folyamat, de nem mehet a „megértés” rovására. A nevek azonban változásaik során mégsem mindenben tesznek eleget ennek a megszorításnak. Az itt tárgyalt redukció például a név eredeti funkcionális-szemantikai tartalmát (vagyis tulajdonképpen az „értelmét”) tekintve többféle következménnyel járhat.¹³ A nevek nagyobb részében a névszerkezet reális marad, sőt a képzők vagy a birtokos személyjel elmaradásakor általában még a név információtartalmában sem történik semmiféle csökkenés: a *Nádasd Nádas*-sá redukálódva is örzi az eredeti ’náddal benőtt’ szemantikai szerkezetét, és a *Vászolytelke* > *Vászolytelek* változás sem változtat semmit az eredeti ’Vászoly nevű személy faluja’ jelentésszerkezeten. A lexémák elhagyásakor azonban előfordulhat bizonyos fokú motivációvesztés, mint láttuk ezt az *Ivánkabánháza* ’Ivánka nevű bán faluja’ > *Bánháza* ’bán faluja’ változás alkalmával, sőt az sem lehetetlen, hogy a név egyenesen motiválatlanná, elemezhetetlenné válik: a *Szentjog* településnév ’a Szentjobb tiszteletére szentelt templommal rendelkező [ti. falu]’ szemantikai tartalommal

¹² A döntést a deszemantizáció vagy a reszemantizáció kérdésében sem könnyű meghoznunk. Mivel viszont a *Kosztolány*, *Cserenyén*-féle nevek a magyar névhasználók számára etimológiailag soha nem voltak áttetszőek, deszemantizációt valójában nincs értelme esetükben föltennünk. Ilyen megfontolásból inkább a reszemantizáció sajátos típusával állhatunk itt szemben (lásd erről később is).

¹³ A mikrotoponimák vonatkozásában ehhez lásd HOFFMANN 1993: 129.

bírt, ám *Jog* alakúvá redukálódva ebből semmit nem őrzött meg, ez utóbbi név szemantikai funkcióját ezért nehezen is tudnánk meghatározni. A lexéma redukciója azzal is együtt járhat, hogy a név eredeti funkcionális szerkezete egészen más szemantikai modell szerint szerveződik újjá, vagyis az információtartalma valójában torzzá, félrevezetővé válik: a *Boldogasszonyfalva* településnév eredeti 'a Boldogasszony (Szűz Mária) tiszteletére szentelt templommal bíró falu' szemantikai struktúrája *Asszonyfalva*-ként 'királynői falu' formában újul meg, mivel az *asszony* jelentése akkoriban 'úrnő, fejedelemsasszony' volt, amit például az *Asszonyvására*, *Asszonynépe* típusú településnevekben is megjeleníteni láthatunk (ezekhez lásd FNESz.).¹⁴ Mindezt HOFFMANN ISTVÁN azzal magyarázza, hogy „a helynevek lexikális szerkezetének szabályozottsága, az e szinten érvényesülő modellhatás olyan erős mértékű lehet, hogy az általa kiváltott és irányított változások akár a név etimológiai jelentésének és információtartalmának rovására is érvényesülnek, természetesen a denotatív névfunkció sérelme nélkül” (1993: 129).

b) A bővülés

1. A redukcióval lényegében ellentétes irányú folyamatot, vagyis a névtest névelemmel történő megoldását *b ő v ü l é s n e k* nevezzük. A bővülés olyan névszerkezeti változás, amelynek során az elsődleges helynév névrészstruktúrája (vagyis egy-, illetőleg kétrészes volta) nem, csupán az egyes névrészek alaki felépítése módosul. A folyamatot elsőként HOFFMANN ISTVÁN definiálta a fentihez hasonló módon (1993: 135),¹⁵ s ebben az értelemben használták a terminust a nyomában járó kutatók is (vö. BÉNYEI-PETHŐ 1998: 105, PÓCZOS 2001: 160, TÓTH V. 2001a: 214, RÁCZ A. 2005: 209–11).

Noha a definíció szerint a névhez másodlagosan kapcsolódó névelem bármilyen nyelvi elem: lexéma vagy toldalékmorféma egyaránt lehet,¹⁶ a szakirodalom a névhez vonódó nyelvi elemek között szinte kizárólag *k é p z ő k* csatlakozásáról ejt szót. Igaz viszont, hogy a képzővel bővülés folyamata kimondottan nagy figyelmet kapott: főként a névtörténeti munkák szerzőinek keltette fel ez a változás az érdeklődését. Egyes szakemberek a történeti változástipológia egy

¹⁴ INCZEFI GÉZA az elízió kapcsán említi (a fogalom alá több redukciós változást is besorolva), hogy a változás gyakran megbontja a tagok közötti eredeti értelmi viszonyt (1972a: 315).

¹⁵ Ő azonban az eredeti név funkcionális-szemantikai szerkezetének a változatlan voltát hangsúlyozta, ami a bővülés legtöbb esetére valóban érvényes is, ám a lexémányi bővülés egyes jelenségei — mint majd látni fogjuk — nem igazolják az itt idézett megállapítást.

¹⁶ Az eredetileg mikrotoponimákra kidolgozott helynévvizsgálati rendszerében HOFFMANN ISTVÁN lexémával való bővülésre ugyan nem tudott példákat hozni, ennek a lehetőségét azonban elméletileg nem zárta ki (i. h.). Azt, hogy helyesen járt el, a településnevek körében nem is annyira szórványosan felfedezhető változási tendencia jelzi.

meghatározó aspektusából, az adott képzők kronológiai viszonyait mérlegelve tértek ki a névalakoknak (vagy szűkebben a településneveknek) elsősorban az *-i*, ritkábban a *-d* képzővel való bővülésére (vö. KNEZSA 1943–1944: 127, KRISTÓ 1976: 55, 87). Mások a helynevek hangtani és morfológiai jellegű változásait rendszerezve tettek említést az *Újlak > Újlakcsa, Nádas > Nádasd*-féle névalakulásokról is (vö. KISS L. 1995: 39–40). BENKŐ LORÁND egy konkrét képzőelem, a *-ka/-ke* eredete és funkciója kapcsán szólt arról, hogy ez a képző mindig másodlagosan járul *-s* képzős helynevekhez (*Komlóska, Mogyoróska* stb. neveket eredményezve), és hogy lexikális, névföldrajzi és kronológiai szempontból egyaránt jelentős kötöttségekkel bír (1950: 144–5). Nem a változás, hanem a változás eredménye (kivetülése) áll a középpontban MEZŐ ANDRÁSNÁL, amikor a hivatalos helységnévadást tárgyaló monográfiájában a paronímia esetei között a képzős ~ képzőtlen *Haraszt ~ Harashti, Komló ~ Komlód*-féle névpárokról mint szinkrón variációkról ejt szót (1982: 125–6). A képzős ~ képzőtlen névpárok mögött meghúzódó történeti összefüggéseket (azaz a változásviszonyaikat) aztán egy tanulmány erejéig én magam kíséreltem meg földeríteni (TÓTH V. 1997).

A képzővel való bővülés a szakirodalomban többféle terminus alatt bukkan elő. JUHÁSZ DEZSŐ *túlképzés*-nek nevezi azt a változási folyamatot, amelynek során egy meglévő helynévnek úgy alakul ki újabb változata, hogy helynévképzővel látják el: a tájnevek körében tetten érhető változást a *Nyír > Nyírség, Erdély > Erdélység* típusú példák illusztrálják (1988: 16, 31). A képzővel vagy „képzőszerű elem”-mel való névterjedelem-növekedést KISS LAJOS *utólagos kiegészülés*-nek tartja, s az *Agár > Agárd, Cserne > Csernej, Komlós > Komlóska* példái mellett a *Komár > Komárom, Vaja > Vajal*-félékkel is itt számol (1995: 39–40).

A *birtokos személyjel* utólagos névhez járulásáról jóval kevesebb szó esik a szakirodalomban: KÁZMÉR MIKLÓS a *-falv* utótagú helynevek szórványos módosulásaként említi a *-falva* utótagra változásukat (1970: 33–4), INCZEFI GÉZA pedig Makó környékének helynevei között figyelt fel *Dálegyház > Dálegyháza* típusú, véleménye szerint a birtokviszony megerősítését szolgáló névváltozási folyamatra (1970c: 27).

A *lexéma* v a l történő bővülés gyanúját fogalmazta meg HOFFMANN ISTVÁN a föltehetőleg *Szentlászló > Szentlászlómonostora, Szentmihály > Szentmihályegyháza* változással leírható patrocíniumi településnevek kapcsán (1999b: 68), és ugyanígy vélekedett a Bihar megyei *Szólátmonostora, Dorogegyháza* nevek alakulásáról RÁCZ ANITA is (2000: 341). Magam ezeket a változásokat nem a bővülés, hanem a kiegészülés esetei között tartom számon, minthogy az *egyház(a), monostor(a)* lexémákat speciális ’(egyházzal/monostorral rendelkező) település’ jelentésű földrajzi közneveknek gondolom. Olyasféle utótagnak kell ezeket a lexémákat tekintenünk, mint az elsődlegesen ugyancsak építményt jelölő *vár* földrajzi köznevet, amely azonban településnevek utótagjaként szintén

‘(várral rendelkező) település’ értelemben használatos. Az *egyház(a)* ilyen szerepét talán az is tovább erősítheti, hogy a már létező nevekhez kapcsolódásának szabályait — mint a kiegészülést tárgyalva már említettem — többen párhuzamba állítják a *telek(e)* földrajzi köznév használati szabályaival, mondván, hogy elnéptelenedett, elpusztult települések nevei másodlagosan *egyház(a)* utótagot kaptak, ha a (romos) templomépület megmaradt, és *telek(e)* utótaggal egészültek ki, ha a templom is elpusztult (vö. MEZŐ 1996a: 246–7, de lásd még ehhez GYÖRFFY 1960: 34, 1961 is).¹⁷

2. A névváltozatok kronológiai viszonyainak megítélése több vonatkozásban is problémákat vet fel: bizonyos esetekben ugyanis kifejezetten nehéz dolgunk van, ha állást akarunk foglalni az adott változási folyamat redukció vagy bővülés volta mellett. Minthogy a redukció és a bővülés nyelvi síkon szoros kapcsolatban áll egymással, közöttük nem húzhatunk éles és merev határvonalat, s az egyes nevekről — például újabb adatoknak a felszínre kerülése folytán — könnyedén kiderülhet, hogy a feltételezettel éppen ellentétes irányú szerkezeti változás ment végbe bennük (vö. ehhez TÓTH V. 2001a: 214). A legtöbb nehézséggel — úgy tűnik — a képzős ~ képzőtlen alternánsok időbeli kapcsolatának megítélésekor kell szembenéznünk: az alábbiakban ezért ezek típusproblémáiból emelek ki néhány jellegzetes példát.

Az azonos oklevelekben említett *Mocsolya* ~ *Mocsolyás* (1221/1550: villa *Mochulae* ~ villa *Mochulas*, Gy. 1: 790) vagy *Püspök* ~ *Püspöki* (1332–5/PR.: *Perspik* ~ *Pyspeky*, Gy. 1: 801) Borsod vármegyei településnévpárok változástörténeti összefüggései az adatokból nemigen állapíthatók meg, esetükben ugyanis a redukció és a bővülés mellett még a párhuzamos alakulás lehetősége is komoly eséllyel vethető fel. PÓCZOS RITA e nevek ügyében jóval határozottabb álláspontot képviselt, s a névformák közül a képzős forma másodlagosságát valószínűsítette inkább, mivel — „a modellhatás általános elve” alapján — „az egyszerűbb formák mindig a bonyolultabb (itt: terjedelmesebb) irányba haladnak” (2001: 160). A képzős ~ képzőtlen névpárok kronológiai viszonyainak meghatározására régtől ez az általános megközelítés jellemző: a képzővel való bővülést tekintette alapiránynak többek között B. LÖRINCZY ÉVA (1962: 91), KRISTÓ GYULA (1976: 55, 87) vagy éppen HOFFMANN ISTVÁN is (1993: 136). A fentiek és az előző pontban tárgyalt változási folyamat, a redukció példáinak fényében azt gondolom, akkor járunk el helyesen, ha a képzőtlen alak elsődlegességét és a képzővel való későbbi bővülést nem tekintjük kizárólagos, sőt talán még általános tendenciának sem. Az adatok ugyanis gyakran éppen ellenkezőleg, a képzős formát mutatják elsődlegesnek (lásd ehhez a redukció alatt írottakat). A névrendszerben egy időben egyszerre több névmodell hatása is érvénye-

¹⁷ Az efféle településnév-alkotó formánsok ügyére, a velük kapcsolatos problémákra és lehetséges megoldásaikra a dolgozat összegző fejezetében részletesebben is kitérek.

sülhet, sőt érvényesül is (vö. HOFFMANN 1993: 136–7), így az általánosabbnak bizonyuló változástól mindig van eltérés, s ebből a szempontból az egyes konkrét jelenségek megítélésében a statisztikus valószínűségnek valójában vajmi kevés szerep jut.

Nem könnyű megnyugtató ítéletet hozni az olyan látszólag képzős ~ képzőtlen variánsok ügyében sem, ahol a feltételezhetően *-i* képzős alak a latin *de* prepozícióval áll együtt. A Győr vármegyei *Takács* ráadásul egy jó darabig csak személynevekben fordult elő: 1304/1464: Seb. de *Takach*, 1315: Greg. f. Alex-i de *Takachy* (Gy. 2: 635), ami még tovább erősítheti a gyanúkat, hogy a *de* prepozícióval álló *-i* képzős formák talán csak a *Takács* településnévből *-i* melléknévképzővel alkotott személynévi alakok (vö. BÉNYEI-PETHŐ 1998: 52). A település nevének későbbi adatai jöhetnek a segítségünkre, melyek már bizonyosan *-i* helynévképzőt tartalmaznak: 1488: *Kapolnastakachy*, *Also-Takachy* (Cs. 3: 255). Ezek alapján a település nevében — az 1315. évi adat morfológiai szerkezetének azonosíthatatlansága ellenére is — feltételezhetjük az *-i* helynévképzővel való utólagos bővülést.

Egyik-másik korai adat névvégi *-i*-je kapcsán további lehetőségként még a tövéghangzó esetleges meglétét sem zárhatjuk ki. A Csongrád vármegyei *Ság* *-i* végződésű adatai elég koraiak ahhoz, hogy tövéghangzós alakoknak tarthassuk őket: 1075>1338: *Sagy*, 1075/+1124/+1217: *Sagi* (Gy. 1: 899). Ennek azonban ellene szól a tö belseji magánhangzó veláris jellege, egy mély hangrendű névalakon ugyanis bizonyára *u* véghangzó állna (**Sagu*). Mindez pedig a *Sági* adat *-i* helynévképzős voltát erősítheti még akkor is, ha a településnév későbbi, 13–14. századi adatai — bizonyára redukciós névalakulásról tanúskodva — mind képzőtlenül állnak: 1225: *Sagh*, 1341: *Saag* (Gy. 1: 899).

A képzős ~ képzőtlen névpárok némelyike kapcsán esetleg még azzal az esetőséggel sem árt számolnunk, hogy a variánsok léte csupán látszólagos, s a képző elhagyása a név végéről vagy ellenkezőleg: a képző odakapcsolása az írnokok számlájára írandó.¹⁸ A Győr vármegyei *Megyer* és *Tarján* településnevek nagy számú képzőtlen adatai mellett mindössze egy-egy említéssel álló *Megyeri*, *Tarjáni* névalakulatok kapcsán BÉNYEI ÁGNES és PETHŐ GERGELY szintén számol az oklevélírók esetleges rontásaival, de összességében mégis úgy látják, hogy e névformák akár ténylegesen használatban voltak, akár nem, „a korban élő névmodellekről mindenképpen nyújthatnak felvilágosítást” (1998: 105).

3. A bővülés széles hatókörű, igen intenzív településnév-változási folyamatnak mutatkozik, melynek fő tendenciái az ómagyar kor időszakában zajlottak le, ám néhány változástípus ennek határain kívülre, a középmagyar korra is átnyúl-

¹⁸ A képzők elmaradásáról szólva — amint azt a redukció kapcsán már megemlítettük — ennek a lehetőségnek is hangot adott például INCZEFI GÉZA (1970c: 109), SZABÓ ISTVÁN (1966: 198) vagy KÁLMÁN BÉLA (1975: 454).

hatott. Az egyes változási folyamatok bemutatásakor a redukciónál alkalmazott tárgyalásmódot követem, azaz a változásban részt vevő nyelvi elem jellegéhez igazodva előbb a lexémányi, majd a toldalékmorfémányi bővülés jelenségét részletezem. Ezek ugyanis sok esetben igen eltérő sajátosságokat és problémákat hoznak a felszínre.

3.1. A szakirodalmi utalások taglalásakor már jeleztem, hogy a *l e x é m á - n y i* névelemmel történő bővülésre a mikrotoponimákat alapul véve HOFFMANN ISTVÁN nem tudott ugyan példákat említeni, ám ennek lehetőségét nem tartotta kizártnak. A településnevek körében ez a változástípus nagyon markánsan jelen van, igaz viszont, hogy csaknem kizárólagosan egyetlen szemantikai típust, a már sokat emlegetett patrocíniumi településneveket érinti. Más körből efféle változásra csak elenyésző számban fedezhetünk fel példákat, s azok változásviszonyai is igen bizonytalanul ítéltethők meg. Nemegyszer láthattuk már az eddigiekben is, hogy bizonyos változási folyamatok szinte kivételesen csakis a templomcím-ből lett településnevek alakján eredményeznek módosulásokat, míg más névtípusokra nincsenek hatással. Azt is gondolhatnánk, ez pusztán azzal lehet összefüggésben, hogy a patrocíniumi településnevek a maguk lehető teljességében összegyűjtve a rendelkezésünkre állnak (MEZŐ 1996a), így közöttük az egyes változásokat is könnyebb felfedezni, míg más névtípusokra az egybeállítás messze nem valósult még meg, tehát körükben ugyanezek a folyamatok esetleg rejtve maradnak előlünk. Ennek elvi lehetőségét sem zárva ki azt gondolom, mégis inkább arról van szó, hogy a patrocíniumi településnevek történetét alapjaiban határozzák meg a többi névtípustól eltérő keletkezési körülményei.

a) A templomcím-ből alakult településnevek között az egyrészes névstruktúrák bővülése mutatkozik a legjellegzetesebbnek, s az esetek túlnyomó többségében a méltóságjelölő *úr* 'fejedelem' vagy *asszony* 'úrnő, fejedelemasszony, királynő' névelemmel növekszik az elsődleges névtest. Abban például, hogy a Pozsony megyei *Szentmihály* (1337: *Zenmihal*, MEZŐ 1996a: 164) magára vette az *úr* lexémát: *Szentmihályúr* (1399: *Zenthmyhalwr*, uo.), bizonyára szerepet játszhatott az is, hogy az egyház Szent Mihály arkangyalt az égi seregek fejedelmének tekintette (vö. MEZŐ 1996a: 167). Ugyanilyen bővülésre láthatunk példát a szintén Pozsony megyei *Szentandrás* (1332: v. *Sancti Andree*, MEZŐ 1996a: 54) és *Szentgyörgy* (1323: *Zenthgwr*, MEZŐ 1996a: 81) vagy a gömöri *Szentsimon* (14. sz. eleje: *Scent Symon*, MEZŐ 1996a: 193) és a zalai *Szentpéter* (1333: de *Sancto Petro*, MEZŐ 1996a: 189) átalakulásában, melyek a 14–15. században — olykor csupán időlegesen — az *úr* lexémával bővültek: *Szentandrásúr* (1390: *Zenthanderyaswr*, i. h.), *Szentgyörgyúr* (1394: *Zenthgyurghwr*, i. h.), *Szentsimonúr* (1427: *Zenthsimonwr*, i. h.), *Szentpéterúr* (1439: *Zenthpetherwr*, i. h.). Az *asszony* névelemmel való bővülésről pedig például a Baranya megyei *Szentilona* (1542: *Zenth Ilona*, MEZŐ 1996a: 88) > *Szentilonaasszony* (1450: *Sent*

Ilmaasson, uo.) vagy a Vas megyei *Szentkatalin* (1489: *Zenthkatherina*, MEZŐ 1996a: 111) > *Szentkatalinasszony* (1496: *Zenthkatherynazzon*, uo.) névváltozások tanúskodnak, melyek hátterében Ilona és Katalin királynői származása állhat (vö. MEZŐ 1996a: 89, 112). A Csongrád megyei *Szentadorján* (+1019/+1328/1370: *eccl. Sancti Adriani*, MEZŐ 1996a: 51, 1332–7/PR.: *de S. Adriano*, Gy. 1: 904) *Szentadorjánmártír*-ra (+1024/+1339+/1350: *Zenth Adrianmartyr*, uo.) bővülését pedig a településnek a nevét adó szent vértanú volta motiválhatta.

A patrocíniumi településnevek intenzív térhódításának egyik legnyilvánvalóbb bizonyítékát a bővülés alábbi esetei között találjuk meg. Nem ritkán meg-esik ugyanis, hogy egy puszta személynévből vagy személynévből képzővel alakult településnév másodlagosan felveszi a *szent* jelzőt, s betagozódik — elsődleges funkcionális-szemantikai szerkezetében is átértékelődve — a patrocíniumi településnevek népes táborába. Erre főleg olyankor nyílhatott lehetőség, amikor a település védőszentje és a kegyúr azonos nevet viselt, például azért, mert a birtokos a saját nevének védőszentje tiszteletére emelt a falujában templomot (lásd ehhez például MEZŐ 1996a: 49, 68). Efféle változásnak lehetünk szemtanúi a Veszprém megyei *Ábrahám* (1217: *Abram*, MEZŐ 1996a: 48), a Turóc megyei *András* (1252: *Andree*, MEZŐ 1996a: 54) vagy a Szabolcs megyei *Demeter* (1292: *Demetur*, MEZŐ 1996a: 67) elsődlegesen puszta személynévből keletkezett településnevekben, melyek a 15–16. században egytől egyig *Szentábrahám* (1531: *Zenthabraham*, i. h.), *Szentandrás* (1422: *Zenth Andreas*, i. h.), *Szentdemeter* (1406: *Zenthdemeter*, i. h.) alakban tűnnek fel. Különösen tanulságos ebből a szempontból a személynév + helynévképző struktúrával álló elsődleges településnevek efféle változása. Az *Endréd* (1440: *Endred*, MEZŐ 1996a: 54, Torontál vm.), *Tamási*-féle (?1407: *Thamasy*, MEZŐ 1996a: 197, Somogy vm.) elnevezések morfológiai struktúrája a személynévből képzett *Peterd*, *Martoni* típusú egyéb helységnevek sorába illeszkedik be. A *szent* lexémával való bővülésük azonban szokatlan névszerkezetet eredményezett, hiszen a templomcíméből lett településnevek között a névképzés nem használatos, lényegében ismeretlen névalkotási mód.¹⁹ A bővülés által életre hívott *Szentendréd* (1441 k.: *Szentendred*, i. h.), **Szenttamási* képzős névalakok ezért — hosszabb-rövidebb idő múltán — vagy eltűntek (mint a *Szentendréd* variáns), vagy pedig elveszítették képzőjüket (vö. 1554: *Szentomás*, i. h.), s ezáltal vagy a személynévi, vagy a patrocíniumi eredetű településnevek morfológiai modelljéhez tökéletesen idomulva (vagyis *Endréd* és *Szenttamás* alakban) folytatták „pályafutásukat”.

¹⁹ MEZŐ ANDRÁS az általa egybegyűjtött mintegy 1400 patrocíniumi településnév sok ezer adata között mindössze egy képzős formára bukkant: a Gömör megyei (Sajó)Szentkirály egy 1343-as oklevélben *Szentkirályd*-ként kerül elő (*Scent Kirald*, MEZŐ 1996a: 126), amely azonban — éppen a kivételes voltából kiindulva — gyaníthatóan nem lehetett valós névforma, inkább egyéni névhasználatbeli alkalmi (oklevélírói) bővülés eredményének gondolhatjuk (i. m. 130–1).

A patrocíniumi településnevek fent bemutatott bővülési folyamatai valószínűleg nem a „nép ajkán” indultak el, létrejöttük hátterében sokkal inkább az egyház tevékenysége állhat. Az ugyanis, hogy ilyen természetű bővülésről más névtípusoknál alig vagy egyáltalán nincs tudomásunk (az alábbi példák inkább csak a kétségeket növelik tovább), bizonyára azt jelzi, hogy a természetes név-változási modellek között ilyen folyamatot indukáló nemigen akadt.

A Bars megyei *Tepla* folyó (1075/+1124/+1217: *Tapla*, Gy. 1: 413, 425) mellett létesült település a metonimikus alakulású *Tepla* néven tűnik fel 1340-ben (*Dopla*, ComBars. 84), majd közel fél évszázad elteltével — amint azt a kiegészülés taglalásakor már jeleztem — *Teplafő* (1388: *Theplafew*, uo.) formában adatolható. Az adatok kronológiai rendjét követve ez alapján a következő változási sort rajzolhatjuk fel:

Tepla 'víz' $\xrightarrow{\text{metonímia}}$ *Tepla* 'település' $\xrightarrow{\text{bővülés}}$ *Teplafő* 'ua.'

Ebben a változási sorban aztán a *Tepla* településnév szemantikai tartalmát a 'Tepla folyó mellett fekvő [ti. település]', a *Teplafő*-ét pedig a 'Tepla forrása mellett fekvő [ti. település]' formában adhatjuk meg. Csakhogy a folyónév + *-fő* szerkezetű településnevek egyáltalán nem biztos, hogy minden esetben forrásvidéknél létesült helységről vallanak. Nem is egy olyan *-fő* végű településnevünk van ugyanis, amely távolabb fekszik az előtagban megnevezett víz forrásától (például *Szuha**fő*, *Jósva**fő*, *Szala**fő*, *Pinka**fő* stb.).²⁰ Bizonyára arról lehet inkább szó, hogy a településnév-adásban kialakult egy olyan névszerkezeti modell, amely a folyó melletti települést a folyó neve + a *-fő* földrajzi köznév struktúrával jelöli meg, akár attól is függetlenül, hogy az éppen a folyó forrásvidékénél fekszik-e, vagy attól távolabb.²¹ Mindez pedig azt is sejteti egyúttal, hogy egy újabb településnév-alkotó formánssal kell bővítenünk az eddig ebben a szerepben figyelembe vett lexémák körét: a *fő* ugyanis beiktatandó a *hida*, *egyháza*, *laka*, *népe*, *soka* stb., végső soron tehát 'település' jelentést magára öltő földrajzi

²⁰ Mindezekhez lásd az EKF., MKF., LIPSZKY, Rep. térképszelvényeit. A fentiek megerősítéseként *Szala**fő* kapcsán arra a sajátos jelenségre is érdemes utalnunk, miszerint a katonai felmérések két *Szala**fő*-t is feltüntettek, s közülük az egyik valóban a Zala folyó forrásvidékénél szerepel, a másik viszont jóval délebbre annál. Elképzelhetőnek tartom, hogy az első esetben nem is mint településnevet jegyezték fel a térképeszek a nevet, hanem csupán a 'Zala forrása'-t kívánták a térképen rögzíteni. Ez a megjelölés ráadásul térképírási szempontból is eltér a másik névtől, ugyanis *Salafé* vel *Szala**fai* formában jelentkezik, szemben a bizonyosan településnévi szerepben álló *Sa**la**fé* megjelöléssel (vö. ezekhez EKF., MKF.).

²¹ Az első ilyen szerkezetű településnevek persze bizonyára valóban közvetlenül a forrásvidék mellett kialakult falut jelölhették meg (például *Tapolca**fő*, *Kapos**fő*, *Körös**fő*, lásd ezekhez a FNEsz. megjegyzéseit, illetve az említett térképeket is), s utóbb aztán az így létrejött névalakok szolgáltak mintául a további, víz mellett fekvő települések elnevezéséhez — de immáron kicsit kibővült jelentéstartalommal.

köznevek köré. (Ezekről a formánsokról — mint már utaltam rá — később ejtek majd részletesebben szót.) A gondolatmenet helytálló volta esetén a *Tepla* 'település' > *Teplafő* 'ua.' változást — a *Szamos* 'víz' > *Szamos* 'település' > *Szamosfalva* 'ua.' típusú névalakulási sorhoz hasonlóan (vö. ehhez BENKŐ 1998: 152) — kiegészülésnek, azaz névrésznyi értékű lexémával való névterjedelem-növekedésnek kell tekintenünk.

Némileg más természetű gondokat hoz a felszínre a bihari *Pósa* (1277/1282: *Posa*, Gy. 1: 655) > *Pósatövis* (1308/1313/1425: *Paussathyuisse*, uo.) névváltozás ügye. Ha a két variáns kronológiai viszonyát így tekintjük, akkor a bővülés ténye kétségtelen, hiszen a *Pósatövis* településnévként éppúgy egyrészes, mint amilyen az elsődlegesnek vélt *Pósa* volt, vagyis a név csupán egy névelemmel bővült. Ezt gyanította a variánsok kapcsolatáról RÁCZ ANITA is (2000: 341, 2005: 211). Kérdés, hogy valóban így tekinthetjük-e a viszonyukat. Úgy gondolom, azt kell elsődlegesen mérlegelnünk, hogy elképzelhető-e olyan település-névadás-lélektani helyzet, amikor egy eredetileg a birtokosról *Pósá*-nak nevezett (tegyük hozzá: nagyon is szokványos, pusztaszemélynévi) településnevet utóbb megtoldanak egy 'tüskés növény' jelentésű lexémával azért, mert a vidéken sok tüskés növény vagy ilyen erdő tenyészett. Én magam nem ismerem efféle analógiákat, nincsenek ismereteim **Pál* > *Pálbokra*, *Páltüskése* vagy akár **Pál* > *Pálfája*, *Pálderje* típusú változásokról a településnevek körében. A *Pósa* > *Pósatövis* településnév-változás tehát annyira kivételes lenne (attól persze még realizálódhatott), hogy más megoldás mérlegelése is célszerűnek tűnik. Helyette a *Pósa* ~ *Pósatövis* variánsok egyidejű (metonimikus) létrejöttére és a párhuzamos használatukra gondolhatunk talán inkább (ennek lehetőségével utóbb RÁCZ ANITA is számolt; vö. 2007: 227), de ehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy a *Pósatövis* számos előfordulásával szemben a mindössze egyetlen adattal álló *Pósa* változat valós használati értékével szemben is komoly kételyek merülhetnek fel.²²

b) A kétrészes településnevek lexémányi bővülése jóval szórványosabban jelentkező változási folyamatnak tűnik, és ismételten csupán a patrocíniumi településnevek körében bukkantam a nyomára. A bővülés többnyire az előtagot érinti, s a háttérben vagy az analógia működése áll, mint a személynévi előtagot alkalmilag patrocíniumra bővítő *Andrásháza* (1348: *Andreashaza*, MEZŐ 1996a: 53) > *Szentandrásháza* (1464: *Zenthandrashaza*, uo.) Kolozs megyei település esetében, vagy pedig — mint a Pest megyei *Szenterzsébetfalva* (1391: *Zenthel-sebetfalua*, MEZŐ 1996a: 73) > *Szenterzsébetasszonyfalva* (1510: *zent ersebet azzon falva*, uo.) és a zalai *Szentmargitafalva* (1379: *Zentmargitafalua*, MEZŐ 1996a: 148) > *Szentmargitaasszonyfalva* (1382: *Zenthmargytaazonfolua*, uo.)

²² A megyében ráadásul egy másik *Pósa* településről is van tudomásunk, amely az előbb említettel ellentétben igen gazdagon van adatolva (vö. RÁCZ A., i. h.).

nevekben — az értelmezőként funkcionáló *asszony* lexéma kitételével az illető szentek királyi származására kívántak a névváltoztatók utalni.

A kétrészes nevek utótagjának lexémával történő bővülésére valóban csak igen kivételesen akadhatunk rá. Minden bizonnyal ez történt azonban a Szatmár megyei *Mezőpetri* település nevével (1316: *Mezeupetri*, MEZŐ 1996a: 188), amely mindössze egy ízben ugyan, de *Mezőszentpetri*-ként is feltűnik egy 14. század végi oklevélben (1399: *Mewzewzenthpetery*, uo.), átmenetileg és bizonyára nem is valós használatú, vagyis tulajdonképpen „ál”-patrocíniumi névként funkcionálva (feltehető használati értékéről lásd még MEZŐ 1996a: 190 is).

3.2. A már létező helynevek másodlagosan *képzővel* bővülése mögött többféle indítékot látnak a szakemberek. B. LÖRINCZY ÉVA az *-s ~ -cs* képzők történetét felvázoló monográfiájában például azzal indokolja a képzővel való „kiegészülést”, hogy a képző talán a tulajdonnévvé válás nyomatékos hangsúlyozására került a név végére (1962: 91). JUHÁSZ DEZSŐ a tájnevek *-ság/-ség* képzővel történő megtoldásáról nyilatkozott úgy, hogy az két dologgal függhet össze: a jelöltségre való törekvés mellett a képzőnek a közszavakban is jelentkező (részben stilisztikai háttérű) előrenyomulásával (1988: 16, de lásd még 31 is). A képzők névhez kapcsolódását BENKŐ LORÁND analogikus jellegű változásnak tartja (1949: 318), és más terminust alkalmazva ugyan, de hasonlóan vélekedik erről HOFFMANN ISTVÁN is, amikor az *-i* képzővel való bővülés kapcsán a meglévő névmodelleknek a névre gyakorolt hatását hangsúlyozza (1993: 136).

a) Az, hogy egy már korábban létező helynév másodlagosan *-i* képzővel toldódott meg, sok esetben nehezen igazolható, de ezt a bizonytalansági tényezőt a képzős ~ képzőtlen névpárok vonatkozásában HOFFMANN ISTVÁN minimálisnak érzi, mivel az *-i* képzős helynevek eleve nagy számának és sokféle keletkezési módjának, azaz valójában az efféle névszerkezet igen produktív mintájának köszönhetően az *Orosz ~ Oroszi*, *Póly ~ Pólyi* típusú alternánsok változástörténetében a bővüléssel mint reális lehetőséggel bizton számolhatunk (vö. i. h.). Az alábbiakban igyekszem olyan településnevek példáit felhozni, amelyek viszonylag megbízható hitelességgel tükrözik az itt tárgyalt változási folyamatot. Részletezésük megalapozásaként csupán azt kell előrebocsátanunk, hogy a bővülés minden jel szerint (amennyiben hihetünk az adatoknak) a 13–14. században realizálódott messze a legnagyobb intenzitással,²³ ezt követően a tendencia hatóereje láthatóan meggyöngült, és noha ritkábban jelentkezett, nem szűnt meg teljesen.²⁴

²³ Az *-i* képző kronológiai jellemzőiről lásd részletesen TÓTH V. 2001a: 186–90 és RÁCZ A. 2005: 181–6, ahol a korábbi szakirodalmi megállapítások összefoglalása is megtalálható.

²⁴ A török pusztítás után elenyésző Bihar megyei *Écs* településnek (1431, 1598: *Ech*, JAKÓ 1940: 238) egy ízben felbukkanó *Écsi* változata (1587: *Eczy*, ComBih. 110) például — még ha csupán

Az *-i* képző másodlagos feltűnése alapvetően a népnévből, a foglalkozásnévből, illetőleg a személynévből metonímiával lett településnevek körét érinti. Az előbbi két kategóriában az *-i* képző olyan mértékben játszik domináns szerepet, hogy más képzők másodlagos feltűnése népnévi és foglalkozásnévi településnév mellett csak igen kivételesen figyelhető meg.²⁵ Pusztai népnévből lett elsődleges településnevek bővülésére láthatunk példát a Heves megyei *Cseh* (+1153/+1261/1417: *Cheh*) > *Csehi* (1310: *Chehy*, Gy. 3: 77, ma Egercsehi), *Orosz* (+1275/[XIV.]: *Vrus*) > *Oroszi* (1332–7/PR.: *Orozi*, Gy. 3: 120, ma Gyöngyösoroszi), a Hont megyei *Horvát* ([1260–70]: *Huruath*) > *Horváti* (1276>1398: *Horuathy*, Gy. 3: 203), a Borsod megyei *Német* (1219/1550: *Nemeth*) > *Németi* (1230/1285: *Nemty*, Gy. 1: 792, ma Sajónémeti) névvariánsok kapcsán. Ugyanezen népnévi településnevek a Kárpát-medence más vidékein is hasonló változásokat szenvedtek el: *Orosz* > *Oroszi* változásról tudunk például Abaújban és Barsban, *Horvát* > *Horváti*-ról Abaújban és Borsodban több település történetében is, *Német* > *Németi* bővülés pedig Abaúj megyében ugyancsak lejátszódott (adataikat lásd KMHsz. 1.). Nagy számban sorolhatnánk még további példákat az efféle változásokra, de a folyamat illusztrálására talán elegendő ennyi is.

Foglalkozásnévi eredetű településnevek *-i* képzős bővülése hasonlóképpen tendenciaszerű névváltozási folyamat volt a 13–14. század időszakában. A Bereg megyei *Pap*-ból (1261/1350: *Pop*) ez teremtett *Papi* névalakot (1284: *Popy*, Gy. 1: 546), a Borsod megyei *Igric*-ből (+1237/[1237–42]: *Hirrich* [o: *Hicrich*]) *Igrici*-t (1288: *Igrici*, Gy. 1: 777) vagy a Győr megyei *Takács*-ból (1304/1464: *Takach*) *Takácsi*-t (1315: *Takachy*, Gy. 2: 635). A példák sora itt is jócskán bővíthető lenne.

Pusztai személynévből alakult településnevek bővültek másodlagosan az abaúji *Póly* (1248/1366: *Paul*) > *Pólyi* (1280: *Pauly*, Gy. 1: 133), a Gömör megyei *Iván* (1245/1588: *Ivan*, Gy. 2: 511) > *Iványi* (1610: *Iuani*, ComGem. 40), a Bihar megyei *Komád* ([1291–4]: *Kumad*, Gy. 1: 635) > *Komádi* (1351: *Kumady*, JAKÓ 1940: 281) stb. példákban. A fentiek mellett ritkán más szemantikai kategóriákba tartozó településnevek is felvehették utólag az *-i* képzőt, amint ezt az abaúji *Somogy* (1323: *Somug*, Gy. 1: 140) > *Somogyi* (1359: *Somogyi*, Cs. 1: 217) vagy a Bihar megyei *Ér* (1219/1550: *Er*) > *Éri* (1326: *Eery*, Gy. 1: 615) nevek története jelzi.

alkalmilag jött is létre — az *-i* képzővel való bővülés 16. század végi jelenlétéről mindenképpen árulkodik.

²⁵ Az abaúji *Bocsárd* településnév például a *-d* képzővel történő bővülés jelenségéről is vallhatna, tekintve azonban, hogy *Bocsár* ~ *Bocsárd* alakváltozatai lényegében egyidejűleg, egymással váltakozva bukkannak fel az okleveles anyagban (vö. például +?1232/1384/1393: *Bolchart*, 1249: *Boltsschar*, 1251: *Boltchard*, [1267]: *Bolchar* stb., Gy. 1: 69), ez inkább a 'kádár, pohárnok' jelentésű *bocsár* foglalkozásnévből való párhuzamos keletkezésük gyanúját vetheti fel (lásd ehhez még TÓTH V. 2001b: 29 is).

Azt, hogy az *-i* képzővel való másodlagos bővülési folyamatok hatókörébe főképpen a népnévből, foglalkozásnévből és a személynévből lett településnevek kerültek bele, nem kell különösebben meglepőnek találnunk, mivel az elsődleges *-i* képzős helynevek is jobbra e szemantikai tartalmat mutatják (vö. például KNEZSA 1949: 100): a *Horváti, Püspöki, Sályi*-féle településnevek mellett a *Nyíri, Fűzi*-félék jóval ritkább csoportot alkotnak. Abban, hogy az elsődleges nevek létrejöttékor az *-i* ezekhez az alapszavakhoz kötődik főleg, és hogy a változási folyamatokban is elsősorban az ilyen lexémákból alakult neveket keresi, nagy szerepe lehet a képző eredeti funkciójának. Mint az közismert, az *-i* a birtokjelből értékelődött át helynévképzővé (vö. TNYt. I, 254–5),²⁶ így könnyen érthető, hogy a személy(e)ket jelölő lexémacsoportokhoz kapcsolódik helynévalkotó formánsként is. Utóbb persze a hatóköre kibővült, és alkalmassá vált más, nem személyt jelentő szavakból is településnevek alkotására: a *Kereki, Éri*-féle, földrajzi köznévből, vagy az előbb említett *Nyíri, Fűzi*-féle, növénynévből stb. alakult településnevek szerkezete jól példázza ezt. Azt, hogy az *-i* képző milyen mértékben járul a nép-, foglalkozás- és személynévből lett településnevekhez, illetőleg más szemantikai tartalommal bíró névalakokhoz, százalékos megoszlásban is bemutatathatjuk: az általam feldolgozott, a változástörténethez figyelembe vett adatállományban az *-i* képzővel való bővülés 86%-ban a fenti három jelentéstartalommal jellemezhető településneveket érintette, és a *Somogy > Somogyi, Szepes > Szepsi* alakulások alig valamivel több mint 10%-át teszik csak ki a bővülési folyamatnak.

Az *-i* képzővel való bővülés bizonyos névszerkezetekben az összetett településnevek előtagján is bekövetkezhet: a *Telekbánya* (1341: *Telukbanya*, A. 4: 121–2) > *Telkibánya* (1438: *Thelkybanya*, Cs. 1: 201) típusú névváltozásokban azonban nem az *-i* helynév-, hanem az *-i* melléknévképzőt kell látnunk. Az abaúji *Telkibánya* mellett így jöhetett létre ugyanitt *Szurdokbénye* (1326/1375: *Zurdukbenye*, Gy. 1: 150) alkalmi használatú *Szurdokibénye* (1299: *Zurdukibene*, uo.) variánsa is. Hasonló példákat máshonnan is idézhetünk: Kolozs megyében például a bővülés e típusának eredményeképpen lett *Úzdszentpéter*-ből ([1303 u.]: *Ozdscenthpet[ur]*, Gy. 3: 373) *Úzdiszentpéter* (1348: *Ozdizentpeter*, Cs. 5: 411), Ugocsában pedig *Tornatelek*-ből (1241/1805: *Torna-telek*, SZIRMAY 1805: 148) *Tornaitelek(e)* (1390/1805: *Tornai-teleke*, i. m. 150) és *Túrterebe*-ből (1321: *Turterebe*, Cs. 1: 435) *Túriterebe* (1321/1324: *Turiterebe*, AOkl. 6: 91).

Az egyes helynévképzők kapcsolódási rendje csak annyiban vág a változástörténet kérdéskörébe, hogy a nevek változásaiban a képzők általános kapcsolódási szabályai — a névmintákhoz való igazodás révén — is szerepet játszanak.

²⁶ Az *-i* képző ómagyar kori helynevekben megnyilvánuló szerepéről, névképző formánsként való viselkedéséről legutóbb BÉNYEI ÁGNES adott alapos összefoglalást (2002).

Az *-i* képző kapcsolódási jellemzőit — az általam feldolgozott névállomány alapján — az alábbi négy tételben foglalhatjuk össze. 1. Az *-i* helynévképzőként településnevek alkotásában vesz részt, más névfajta egyedeinek létrehozására a névadás nem — vagy csak igen kivételesen — használta föl.²⁷ 2. Az *-i* mint településnév-képző egyeduralkodónak tűnik a népnévből lett településnevekben: e szemantikai kategória elemei között más képzővel még elvétve sem igen találkozunk. Ez részben igaz a foglalkozásnévi eredetű nevekre is, noha itt kivételesen más helynévképző formánsokra is ráakadhatunk: *Bocsárd*, *Vadászó*. Igen tanulságos ugyanakkor, hogy a népnév + *-d* településnév-struktúra minden bizonnyal része lehet a magyar névhasználók nyelvi kompetenciájának, amit szemléletesen jelez a fiktív névadás *Törökd*-féle településneveinek példája (vö. Szabó Magda, A danaida).²⁸ 3. Bizonyos népnévi lexémák településnévi funkcióban viszont az *-i* képzőt sem vonzzák, aminek sejtésem szerint részben kronológiai, részben morfofonológiai magyarázata lehet.²⁹ Az esetlegesen felvethető morfofonológiai tényezők szerepét pedig nem csupán az *-i* képzőt érintően érdemes szemlélni, hanem más képzőkkel, elsősorban a *-d*-vel, annak kapcsolódási jegyeivel összefüggésben kell átgondolni. 4. Az *-i* képzővel való másodlagos bővülés a pusztán népnévi, foglalkozásnévi és személynévi eredetű településnevekben a legáltalánosabb, ami bizonyára a formáns történetével állhat összefüggésben. E négy „tétel” kapcsán azonban azt is hangsúlyoznunk kell, hogy ezek a megállapítások a képző történetének teljes körű feldolgozásával nyerhetnek csupán bizonyosságot, és addig legfeljebb csak mint igazolásra váró elképzelések vehetők fel.

b) A képzővel való másodlagos bővülés alkalmával a *-d* képző — az *-i* kapcsolódási szabályairól mondottak fényében érthető módon — nem vagy csak nagyon elvétve kapcsolódik népnévi eredetű településnevekhez. BENKŐ LORÁND az elsődleges helynevek létrejöttéről szólva is hangsúlyozta, hogy a *-d* képző nem járul nép- és törzsnévi lexémákhoz (1992: 45). KISS LAJOS ez ellen a törzs-

²⁷ Az újabb kori névanyagban kifejezetten jellegzetes viszont az *-i* csárda- és kocsmanevek alkotásában (például *Becsali*, *Betéri*, *Csali*, *Gugyori*, *Kucori*, *Lebuki*, *Buki* stb.), amiért is a formánt a szakirodalom olykor mint „kocsmanévképző”-t említi meg. A névtípust módszeresen feldolgozó KIS TAMÁS azonban úgy találja, hogy a képző ezen funkciójának korántsem olyan nagy az elterjedtsége, hogy az alapján „valódi kocsmanévképző”-nek lehessen nevezni, valószínűleg inkább az *-i* végű tréfás-játszi szavaink analógiája (pl. *maradi*, *kandi*, *beszari* stb.) hathatott a képző efféle használatára (1988: 135). Az *-i* képző sokféle funkciója s az ezek között esetlegesen meglévő összefüggések feltárása önálló tanulmányt is minden bizonnyal megérne.

²⁸ A fiktív nevek alkotására felhasznált helynévképzőkről BÉNYEI ÁGNES írt tanulmányt (2007b).

²⁹ Kronológiai okokkal magyarázta a **Lengyeli*, **Böszörményi*, **Oláhi*, **Töröki* stb. típusú településnevek hiányát KNEZSA ISTVÁN (vö. 1943–1944: 127–8) és KISS LAJOS (1996: 447), amit viszont KRISTÓ GYULA nem nagyon tartott valószínűnek (vö. 2005: 126–7). BENKŐ LORÁND pedig elsősorban nyelvi tényezők befolyásoló szerepét gyanítja az efféle településnevek hiánya mögött (1998: 119).

névi *Megyered*, *Kérd* településneveket hozta fel, melyekben a *-d* képző funkcióját azonosnak tekintette az ugyanezen törzsnevekből lett helyneveken másodlagosan felbukkanó *-cs* képzőével: *Megyerics*, *Kércs* (1995: 40). RÁCZ ANITA a FNESz. névállománya alapján — különböző érveket elősorolva és a kétes alakokat is számbavéve — BENKŐvel ért egyet, és szintén úgy találja, hogy a törzsneves településnevek csoportjából a *-d* képzősek „kiiktatandók” (2006: 22). A népnévi helynevekkel összefüggésben is találunk a fenti tételhez ellenpéldát. A szabolcsi *Besenyőd* például már a 13. század legelején, a váradi registrumban feltűnik (1214/1550: *Beseneud*, NÉMETH 1997: 40), és máig ezen a néven használatos. És noha vannak ismereteink a korai évszázadokból *Besenyőd*-féle személynevekről (vö. ÁSz. 120), ezek szerepét (vagyis a pusztaszemélynévi névadás lehetőségét) itt kevésbé tarthatjuk reálisnak, a szakirodalom ugyanis (a gyepek közelébe telepített) besenyő lakosságot említ a környéken (vö. MEZŐ–NÉMETH 1972: 34–5, és lásd még KRISTÓ 2003a: 69–79). Úgy látom azonban, hogy egy-egy szórványos előfordulás, amely a népnévi lexémák számtalan *-i* képzős alakjával szemben a *-d* képző csatlakozásáról tanúskodik, nemigen ingatja meg a korábbi állításunkat, hiszen ilyen névalakok más névtípusok szokásos névszerkezetének analógiájára elvértve természetesen e szemantikai körben is kialakulhattak. Szórványos voltak azonban — még ha közel sem teljes adatállomány birtokában mondhatom is ezt — nem nagyon lehet kétséges.

A *-d* képzővel való másodlagos bővülés a településnevek sokféle szemantikai típusát érinti, és különösen gyakran jelenik meg például személynévből, illetve növény- és állatnévből származó településneveken: a Hont megyei *Damás* (1262: *Damas*, FNESz. *Ipolydamásd*) > *Damásd* (1773: *Damasd*, uo.), a Torontál megyei *Endre* (1341: *Endree*, Cs. 2: 127) > *Endréd* (1440: *Endred*, uo.); a Nyárádmentén fekvő *Somos* (1497: *Zomoss*, SzékOkl. 8: 172) > *Somosd* (1506: *Somosd*, SzékOkl. 8: 224), az Ugocsa megyei *Kökényes* (1274: *Kukynus*, ÁÚO. 12: 106) > *Kökényesd* (1319: *Kukynusd*, AOklt. 5: 201), a bihari *Árpa* (+1214/1334: *Arpa*, Gy. 1: 595) > *Árpád* (1326: *Arpad*, uo.), a baranyai *Komló* (1256/1410: *Complöv*, Gy. 1: 328) > *Komlód* (1321: *Komlod*, uo.); a Velencei-tó melletti *Agár* (1193: *Agar*, FNESz.) > *Agárd* (1448: *Agard*, uo.) vagy a Heves megyei *Kerecseny* (1261/1271: *Kerechen*, Gy. 3: 107) > *Kerecsend* (1549: *Kerecyend*, FNESz.) stb. településnevek változásai említhetők meg erre példaként.

A bővülés alapjául szolgáló helynév szemantikai tartalmának sokszínűsége nem teszi lehetővé a *-d* képző kapcsán olyasféle kapcsolódási szabályszerűségek megfogalmazását, mint amilyenekre az *-i*-vel összefüggésben rámutathattunk. A *-d*-nek tehát nem annyira szemantikai meghatározottságai, kötöttségei lehetnek (ilyeneket legfeljebb negatív előjellel, a már említett nép- és törzsnévi alapú nevek irányában tudunk megállapítani), sokkal inkább morfofonológiai szempontból mutatkoznak egyelőre csak bizonytalanul kitapintható jellegzetességek. A *-d*

képzőt ugyanis a legtipikusabban *s*-re, magánhangzóra, valamint *n* ~ *ny*-re végződő elsődleges településnevekhez kapcsolódva találhatjuk meg.

Az *s* névvégződés kapcsán valójában nincs különbség abban a tekintetben, hogy az *s* elem helynévképző funkciójában áll-e, mint például a Köves (1255: *Kues*, Gy. 3: 110) > *Kövesd* (1321/1323/1335: *Kwesd*, uo.), *Somos* > *Somosd*, *Kökényes* > *Kökényesd* változások kiinduló formájában, vagy pedig egyszerűen morfológiai szerep nélküli fonémaként jelentkezik az adott pozícióban, mint a *Dédes* (1230: *Dedus*, Gy. 1: 769) > *Dédesd* (+1268/+1271/XVIII.: *Dedesd*, uo.), *Álmos* (1261: *Almus*, Gy. 1: 593) > *Álmosd* (+?1261>1810: *Almusd*, uo.), illetve a *Damás* > *Damásd* névváltozások pusztá személynévből lett településneveiben. (A személynévi adatok egyik-másikában mindamellet az *-s* lehet személynévképző formáns szerepű is.)

Az *-n* ~ *-ny* végű helynevek bővülésére szolgáltat példát a *Kerecseny* > *Kerecsend*, *Szederkény* (1272: *Zederkyn*, Gy. 1: 381) > *Szederkénd* (1330/1477: *Zederkend*, uo.); *Pázmán(y)* (1237–40: *Poznan*, FNESz.) > *Pázmánd* (1773: *Pazmánd*, uo.), *Demén(y)* (1291: *Damian*, Gy. 3: 190) > *Deménd* (1343: *Damyand*, FNESz.), *Csikván* (1301 k.: *Chytuan*, Gy. 2: 584) > *Csikvánd* (1398: *Chituand*, Zs. I, 608) stb. településnevek adatsora. E két változási típus talán azért is lehetett igen produktív, mert nagyban elősegíthette a realizációjukat az *-sd* (pl. *Kövesd*) és *-nd* (pl. *Petlend*) végű elsődlegesen létrejött településnevek hangszerkezeti mintája. A nevek változásában ugyanis — mint már több ízben is ejtettünk szót róla — a meglévő nevek képviselte modellhatás feltétlenül szerepet játszott.

A magánhangzóra végződő településnevek utólagos bővülését az *Endre* > *Endréd*, *Árpa* > *Árpád*, *Kisfalu* (1268: *Kysfolu*, Gy. 1: 782) > *Kisfalud* (1332–5/PR.: *Kisfolud*, uo.); *Körű* (1212/1339: *Kureuch*, Gy. 3: 110) > *Körűd* (1234: *Curud*, uo.), *Salló* (1156: *Surlou*, Gy. 1: 470) > *Sallód* (1305: *Sorloud*, uo.) stb. példákkal illusztrálhatjuk.

A *-d* képzővel való bővülés ritkábban más végződésű neveket is módosított: ez a változás hívta életre például a Bihar megyei *Ürög* (1129: *Irug*, JAKÓ 1940: 246) *Ürögd* (1273/1392/1477: *Irugd*, Gy. 1: 680), a baranyai *Ócsár* (1247/1412: *Olchar*, Gy. 1: 351) *Ócsárd* (1403: *Olchard*, Cs. 2: 512),³⁰ a borsodi *Velez* (1294: *Welez*, Gy. 1: 816) *Velezd* (1332–5/PR.: *Welezd*, uo.) vagy éppen a patrocíniumi *Szentkirály* (1288: *Scenthkeral*, MEZŐ 1996a: 126) mindössze egyetlen adatban megjelenő *Szentkiráld* (1343: *Scent Kirald*, uo.) variánsát. Mindezek alapján teljesen egyetértek azzal a BENKŐ LORÁNTÓL származó *s* már az előzőekben is megemlített gondolattal, mely szerint egyes képzők kapcsolódásának

³⁰ Az adatok alapján az *r* névvég is viszonylag jelentős arányban vonzhatta a *-d* képzőt: *Agárd*, *Bocsárd*, *Peterd*, noha talán nem alkotott olyan markáns típust, mint a másik három kategória.

lexikai, tótani és hangtani kötöttségei (is) lehetnek (1998: 119),³¹ ennek pontosítását azonban szintén majd csak egy a képzők történetét feldolgozó monográfiától várhatjuk el.

A *-d*-vel bővülés csúcsideszakának az adatok alapján a 13–14. század tűnik ugyan, ám ezen túl, a 15–16. században (lásd például *Pázmánd* vagy *Kerecsend* adatait), sőt még a 18. század időszakában is (pl. *Damásd*) találkozhatunk elszórtan a változás e formájával. A bővülés hatékonyságát jelzi, hogy nem csupán belső keletkezésű neveket érintett a változás ebben az időszakban, hanem jövevénynévalakok névszerkezete is gyakran szolgáltat példát efféle szerkezeti elmozdulásra. A Veszprém megyei szláv eredetű *Polány* (1336: *Polyan*, Cs. 3: 248, ma Magyarpolány) például e változásnak köszönheti alkalmi használatú *Polánd* (1402: *Polyand*, uo.) variánsát, és ugyanez a bővülési folyamat játszódott le a Szilágymegyei *Debren* (1387: *Debren*, Cs. 1: 554, ma Debren) *Debrend*-dé (1450: *Debrend*, uo.) alakulásakor is. A *-d* képző analógiás hozzákapcsolódásával magyarázhatjuk csak meg több más szláv eredetű településnevünk hangalakját is: *Kámond*, *Lozsád*, *Szalárd* stb. (ezekhez adatokkal együtt lásd BENKŐ 1949: 319).

c) Az *-i* képzővel közös gyökerekre visszavezethető, attól lényegében morfológiai hasadás folytán elkülönülő *-j/-aj/-ej* képző³² a településnevek bővülési folyamataiban csak igen ritkán vett részt. A BENKŐ LORÁND által kifejezetten helységnévképzőnek tekintett *-j* (2004: 412) legfeljebb a korai ómagyar kor végéig lehetett eleven képzőelem, azt követően azonban „szemben a legtöbb helynévképzőnkkel teljesen el is tűnik a nyelvi tudatból” (BÉNYEI 2007a: 74). A *-j* képző produktivitásának igen korai megszűnésére utalhat az is, hogy míg az *-i* olyan gyakran kapcsolódott hozzá már meglévő településnevekhez, a *-j*-vel való bővülés csupán szórványos — és sokszor igen bizonytalanul megítélhető — változás maradt, így az *Aka* (1283: *Aka*, Gy. 1: 592, Bihar vm.) > *Akaj* (1433: *Akay*, Cs. 1: 601), *Cserne* (1236: *Cherne*, Gy. 1: 768, Borsod vm.) > *Csernely* (1323: *Cherney*, uo.), *Nosztre* (1340: *Noztre*, Gy. 2: 528, Gömör vm.) > *Nosztraj* (1486: *Nostray*, Cs. 1: 142), *Örse* (1237: *Vrse*, Gy. 2: 305, Esztergom vm.) > *Örsej* (1269/1294: *Vrsey*, uo.), *Sáror* (1245: *Sarow*, Gy. 1: 471, Bars vm.) > *Sarój* (1272: *Saroy*, uo.) településnevek változási folyamatain kívül, melyek egy része

³¹ Noha BENKŐ csak az *-i* képző kapcsán veti fel ezt a lehetőséget, megállapítását véleményem szerint általánosságban is vonatkoztathatjuk a helynévképzők kategóriájára.

³² A képző önálló volta, helynévképzői funkciójának ügye sok vitát kavart a szakirodalomban, és leginkább BENKŐ LORÁND és FEHÉRTÓI KATALIN tollpárbajában csúcsosodott ki. A vita összefoglalását utóbb BÉNYEI ÁGNES vállalta magára, és objektíven mérlegelő írásában a voksát végül is a *-j* önálló helynévképző volta mellett tette le, amely alaki viselkedésében, produktivitásában és későbbi sorsának alakulásában is lényegesen különbözik az *-i*-től (2007a).

ráadásul csupán ideiglenes variánst teremtett (például *Akaj, Saroj*), alig ismerünk más példáit.

d) A magyar nyelvterület északkeleti peremvidékén tűnik fel az a település-név-típus, amely magyar eredetű neveken a **-ka/-ke** képző másodlagos jelentkezéséről tanúskodik. BENKŐ LORÁND figyelt fel elsőként a névcsoportra, és tőle tudjuk, hogy a **-ka/-ke** képző ezekben a neveken — minthogy csupán a 15. század második felétől kezd terjedni — aligha lehet azonos a magyar **-ka/-ke** kicsinyítő képzővel. A nyelvföldrajzi és a kronológiai jellemzői egyaránt amellettszólnak, hogy bizonyára a rutén, keleti szlovák nyelvterület szláv helyneveinek **-bka** képzőjét vonhatta el a (bizonyára kétnyelvű) magyar lakosság mint helységnévképzőt, amit persze nyilván segíthetett a magyar **-ka** kicsinyítő képző megléte is (lásd ehhez BENKŐ 1950).³³ Ez a feltételezhetően szláv eredetű képző a magyarban aktivizálódva aztán — a magyar kicsinyítő képzőhöz is hasonlatosan — az illeszkedő **-ke** változattal automatikusan gazdagodott. Amennyiben BENKŐ LORÁND álláspontja helyes, a **-ka/-ke** településnév-képző esete valójában a morfémaátvétel egyik típuspéldáját nyújtja, amikor is a külső indukáló tényezők mellett a belső előzmények támogatása is hozzájárul az adott morféma meghonosodásához. A képző kezdeti (területhez és helyfajta-hoz való) kötöttségei idővel aztán lazulni kezdtek, s a szerkezeti típus áterjedt a határnevekre is, illetőleg a használati köre területi szempontból is kibővült: az újabb kori névanyagban Szabolcs, Borsod, Heves megye határnevei között is találkozunk *Nádaska, Füzeske*-félékkel (erre vonatkozóan lásd i. m. 145).

A képző morfológiai tekintetben is mutat bizonyos meghatározottságot, úgy tűnik ugyanis, hogy a kedvelt felbukkanási színtere az elsődlegesen **-s** képzőt tartalmazó egyrészes településnevek köre: például *Mogyorós* (1363: *Monyoros*, Cs. 1: 357) > *Mogyoróska* (1773: *Mogyoroska*, LexLoc. 8) Zemplén megyében, *Eperjes* (1438: *Eperjes*, Cs. 1: 513) > *Eperjeske* (1773: *Eperjeske*, LexLoc. 225) Szabolcsban, *Nádas* (1600: *Nadas*, ComAbTorn. 88) > *Nádaska* (1773: *Nadaska*, uo.) Tornában stb. BENKŐ szerint ez lehetett a képző jelentkezésének legtipikusabb (és bizonyára legkorábbi) esete (i. m. 143). Később aztán a többihez hasonlóan ez a kötöttség is fellazult, s idővel a másodlagos **-ka/-ke** képző — valószínűleg az adott területen az **-s** képzős neveken végbemenő változás mintájára — más névvégekhez is hozzákapcsolódott: *Regéc* (1298/1300: *Regach*, Gy. 1: 134–5, Abaúj vm.) > *Regécke* (1602: *Regeczke*, ComAbTorn. 74), *Szalánc* (1270: *Zelench*, Gy. 1: 141, Abaúj vm.) > *Szaláncka* (1602: *Szalanczka*, ComAbTorn. 80), *Méhész* (1430–70: *Mehez*, Cs. 1: 239, Torna vm.) > *Méhészke* (1808: *Méheszke*, ComAbTorn. 97), *Szentpéter* (1364: *Scenthpeter*, MEZŐ 1996a:

³³ A **-ka/-ke** képzőre vonatkozóan BENKŐ LORÁND korábbi írásai-ban is találunk utalásokat (1947b, 1947c), melyekben a képzőről elsősorban mint a szé-kelységnél évszázadokon át a személy- és a helynévképzésben egyaránt meglévő, mondhatni „divatos” formán-sról esik szó.

188, Szabolcs vm.) > *Szentpéterke* (ma ilyen néven puszta, vö. Cs. 1: 526) stb. A változások — az adatok legalábbis ezt jelzik — a 17–18. századra biztosan, de talán már korábban is realizálódhattak.³⁴

Az abaúji *Miszlá* (1230: *Misloa*, Gy. 1: 120) > *Miszlóka* (1255>1373/1377: *Miszlóka*, uo.) változás túl korai ahhoz, hogy ebbe a változási tendenciába beleilleszkedjen: itt valószínűleg arról van inkább szó, hogy a *Miszlóka* eredeti szláv nyelvi formát rejt, vagyis a változás nem a magyarban, hanem az átadó szláv nyelvben ment végbe az ugyancsak szláv eredetű *Miszlá* víznévből az *-ovъ* és a fentebb említett *-bka* képzővel való településnév-alkotás formájában (vö. TÓTH V. 2001b: 105).

A fentiek konklúziójaként meg kell ugyanakkor azt is jegyeznünk, hogy mindaddig, amíg a *-ka/-ke* képzős helynevek (település- és egyéb névfajták) a lehető legnagyobb teljességükben összegyűjtve a rendelkezésünkre nem állnak, a képző eredetéről, funkciójáról, kronológiai és nyelvföldrajzi viszonyairól, illetőleg kapcsolódási szabályairól — csakúgy, mint a fentebb tárgyalt képzők esetében — csak igen nagy körültekintéssel és legfeljebb csupán mint sejtésekről adhatunk számot. Annyit azonban mégis célszerű leszögezünk, hogy a magyar helynévalkotó formánsok között ez lenne az egyetlen olyan, amely jövevényképzőként szerepelne, noha korábban egyesek az *-i* és részben az újabban előtérbe került *-j* képző kapcsán is számoltak ilyen eshetőséggel.

e) Más képzők jelentkezése a településnevek bővülési folyamataiban csupán elenyésző lehetett: az *-s* képzőt például — amely egyébként pedig oly aktív szerepet tölt be a helynévképzésben — alig egy-két névváltozási folyamatban érhetjük tetten: a Győr megyei *Tőke* (1340 k./1383//1573: *Theuke*, Gy. 2: 639) > *Tőkés* (1550/1573: *Thewkes*, uo.) és a Bihar megyei *Közép* (1406: *Kwzep*, JAKÓ 1940: 288) > *Közepes* (1438: *Kezepes*, Cs. 1: 615) településnevek megváltozását azonban valószínűleg e képzőelem másodlagos kapcsolódása okozhatta. Mindezek alapján úgy tűnik, a képzővel történő bővülés elsősorban azokat a morfémákat használta föl, amelyek funkciója alapvetően a településnevek alkotása volt.

3.3. Az ómagyar kor időszakában az alakilag jelölt birtokos jelzős szerkezetek igen sokféle jelentésviszony kifejezésére voltak alkalmasak: a valós birtok-

³⁴ A fenti tételek ugyanakkor megítélésem szerint nem mentesek minden ellentmondástól, s ezeket kiszűrni és feloldani csupán egy, a képző helynevekbeli szerepét alaposan, lehetőség szerint minél teljesebb névanyagon feldolgozó munka segítségével lehet. Egy ilyen analízis ugyanis feldeírhatja a morféma pontosabb nyelvföldrajzi viszonyait, a szláv képzővel való esetleges kapcsolatát, illetőleg a helynévfajtákhoz való viszonyát is. Ez utóbbi azért is lényeges, mert *Mogyoróska*, *Komlóska* típusú névalakokkal nem csupán a településnevek között találkozunk, hanem szép számmal akadnak ilyenek a mikrotoponimák körében is: *Kopaszka* (domb Füžéren), *Kovácska*, *Németke* (szántó, illetve kaszáló Füžéren), *Szölöske* (hegy Bózsván), *Fehérke* (legelő Füžérregmecen), *Köveske* (szántó Füžérregmecen), *Mocsárka* (számos településen) stb. (valamennyi adat a Hegyközből való, vö. KOVÁTS 2000).

lást tükröző, kétségkívül legáltalánosabb *Kozmaháza* típusú névformák mellett a birtokos személyjel ugyanis számos további funkcióban is megjelenik. Lokális természetű kapcsolatra utal például a *Bogács pataka* 'Bogács településen átfolyó vagy ott eredő patak', osztály–egyed viszonyra a *Sajó vize* 'a vízfolyások közül a Sajó nevű' víznevekben, rész–egész viszony jelenik meg viszont a *Váralja* 'a vár vagy a Vár nevű hely alsó része' névszerkezetben (az egyes funkciókra és további példákhoz lásd TÓTH V. 1996). A számos funkciónak köszönhetően a birtokos személyjelet tartalmazó névszerkezetek kifejezetten gyakori struktúrának számítottak az adott korszakban, ami nyilvánvalóan közrejátszhatott abban is, hogy a személyjelet nem tartalmazó névformák másodlagosan magukra vehették ezt a morfémat. A birtokos személyjellel való bővülés természetesen (de nem kizárólagosan) a jelöletlen birtokos jelzős összetételeket érintette a legnagyobb arányban.

a) A fentiek alapján a kétrészes településnevek különösen ki voltak téve a bővülés e típusának: körükben kétféle névstruktúra is meglehetősen gyakran ment végig efféle módosulásokon. Érintette egyrészt a birtokos személyjellel való bővülés az elsődleges keletkezésű *Tótfalu* típusú (azaz S+F szemantikai tartalommal bíró) településneveket, főleg ha azok ott lakó emberekre (vagy birtokosra) utaltak jelöletlen formában. Jelöletlen birtokos jelzős szerkezet vált jelöltté például az Ugocsa megyei *Szászfalu* (1378: *Zazfalw*, Cs. 2: 435) > *Szászfalva* (1430: *Zazfalva*, SZABÓ I. 1937: 51), a bihari *Tótfalu* (1366–1405: *Thothfalw*, Cs. 1: 626) > *Tótfalva* (1477: *Thothfalwa*, JAKÓ 1940: 369) vagy a Liptó megyei *Magyarfalva* (1230/1283: *Mogiorfolu*, KÁZMÉR 1970: 33–4) > *Magyarfalva* (1720, uo.) településnevek *-falva* > *-falva* változásának alkalmával. E névszerkezeti módosulás különösen váratlan, ha tekintetbe vesszük, hogy a népnévi jelző elsődleges településnevekben a földrajzi köznévi főtagjával többnyire jelöletlen szerkezetben szokott állni (lásd erre a korábban említett *Csehtelek*, *Németfalva*, *Orosztelek*, *Tótfalu* példákat). A *-falva* > *-falva* változásra azért is fontos e helyütt kitérnünk, mert e szokatlan névstruktúrák ráadásul egy igen ritka bővülési folyamat eredményeként születtek meg. KÁZMÉR MIKLÓStól tudjuk ugyanis, hogy a *-falva* utótagú településnevek általában megőrizték az eredeti alakjukat, rájuk a *-falva*-ra olyannyira jellemző szerkezeti változások alig hatottak (1970: 33). Itt pedig annak lehetünk szemtanúi, hogy ez az egyébként szórványos változás éppen olyan neveket érintett, melyeket egyébként a népnévi eredetű összetett településnevek analógiájának védelme kellett volna, hogy övezzen. Feltétlenül szólnunk kell azonban arról is, hogy a népnévi lexémákból igen gyakran alakultak személynévek, és főleg a családnévrendszer kialakulását követően kifejezetten elterjedté válhattak az ilyen eredetű személynévi (családnévi) formák: az Árpád-korból *Cseh*, *Tót* stb. egyelemű személynéveket az „Árpád-kori személynévtár”-ban már FEHÉRTÓI KATALIN is említeni tud (ÁSz. 182, 763), a 14–16. századból, a családnévek köréből pedig ugyanilyeneket KÁZMÉR

MIKLÓS szótára kimondottan gyakori névtípusnak mutat (1993: 225–6, 1080–2). Könnyen elképzelhető tehát, hogy a fenti településnevek előtagjában nem nép-, hanem személynévi jelzőt kell feltennünk, s a személynévi előtagú településnevek körében pedig főképpen jelölt birtokos jelzős szerkezetben állnak egymással a névszerkezet tagjai.

A birtokos személyjel másodlagos megjelenése a *-telek* utótagú településnevekben nem volt túlságosan gyakori folyamat, de föltehetőleg ez történt például a *Sólyomtelek* (1331/1334: *Solumtelek*, Gy. 3: 131, Heves vm.) > *Sólyomtelke* (1475: *Solyomtheleke*, uo.), *Poklostelek* (1213/1550: *Puklusteluc*, Gy. 1: 654, Bihar vm.) > *Poklostelke* (1389: *Pokloustelke*, ComBih. 255) névváltozások esetében. A változás viszonylagos ritka volta azzal lehet összefüggésben, hogy a *telek* földrajzi köznév — mint már több ízben is szó esett róla — alapvetően jelöletlen szerkezetekben szerepel településnevek második névrészeként. Bekövetkezhett másodlagos bővülés továbbá a *-vár* utótaggal rendelkező településnevekben is: az Ugocsa megyei *Kankóvár*-ból (1698: *Kankó vár*, SZABÓ I. 1937: 429) így lett *Kankóvára* (1839: *Kankó vára*, FÉNYES 1851: IV, 414), *Kávásvár*-ból (1782–5: *Kávás Vár*, EKF.) pedig *Kávásvára* (1805: *Kávas-vára*, SZIRMAY 1805: 162).

A redukció tárgyalásakor láthattuk, hogy a birtokos személyjel a településnevek névtestéből elmaradhat, vagyis a jelölt struktúra jelöletlenre válthat, a bővülés pedig arra mutat példát, hogy a morféma a névbe másodlagosan be is kerülhet. Ezek az ellentétesen működő módosulások természetszerűen ugyanazokat a földrajzi köznévi utótagokat is érinthették: a *-telke* > *-telek* redukcióval szemben (pl. *Vászolytelke* > *Vászolytelek*) például ott áll a *-telek* > *-telke* bővülés (pl. *Poklostelek* > *Poklostelke*), a *-falva* > *-falu* változással (pl. *Császárfalva* > *Császárfalu*) szemben pedig a *-falu* > *-falva* módosulás (pl. *Tótfalu* > *Tótfalva*). Az efféle kettősséget az magyarázhatja, hogy a magyar helynévrendszerben bizonyos névmodellekben a birtokos személyrag az általánosan használatos, másokban viszont éppen a jelöltenlenség a jellemző. „Az egyik vagy a másik névmodellhez való alkalmazkodás következtében akár egymással ellentétes irányú változások is történhetnek, amelyek végső soron a rendszer kettősségének megszűnését célozzák. Ez azonban a két alakszerkezeti típus viszonylagos gyakorisága s éppen a folyamatok ellentétes hatása miatt a névrendszer egészében nem érheti el célját.” (HOFFMANN 1993: 135–6).

Sajátos jelenség, hogy olykor a minőségjelzős szerkezetű elsődleges nevek is felveszik utólag a birtokos személyjelet, szokatlan névstruktúrát hozva létre ezáltal: a Bars megyei *Óvár*-ból (1239: *Oluar*, Gy. 1: 466) így *Óvára* (1388: *Olwara*, ComBars. 96),³⁵ a Kővár vidéki *Hosszúfalva*-ból (1405: *Hozywfalu*, KÁZMÉR 1970: 136) *Hosszúfalva* (1648: *Hoszaifalvával*, 1700: *Hosszszufalva*, uo.), a

³⁵ A településnév további származtatási lehetőségéről lásd TÓTH V. 2001b: 225.

Belső-Szolnok megyei *Középfalu*-ból (1296–1313: *Kuzepfolu*, i. m. 138) *Középfalva* (1700-tól, uo.), a moldvai *Alfalu*-ból (1646–47/1780: *Alfalu*, i. m. 132) pedig *Alfalva* (1735: *Alfalva*, uo.) alakult. A *-falu* > *-falva* változsról KÁZMÉR MIKLÓS úgy nyilatkozik, hogy az „nyilvánvalóan analógiás változás”, vagyis a gyakori *-falva* utótagú településnevek szerkezeti mintájára váltódott át szórványosan a birtokos személyjel nélküli változat a személyjelesre. Az analógia erejét jól mutatja, hogy olykor az egyébként „stabil” *-falu*-k adatsorában is feltűnik a 13. századtól kezdődően egy-egy *-falva* adat, „jelezve a *-falu* > *-falva* módosulás korai próbálkozásait” (1970: 34). A *-falu* > *-falva* mellett előbukkanó más hasonló bővülések (*Óvár* > *Óvára*) háttérében az is meghúzódhat, hogy egy időben (éppen az ómagyar korban) a birtokos személyjel valójában funkciótlan, pusztán helynévi formáns értékű elemként is igen kedvelt morféává lett, ezért gyakran ott találjuk formailag birtokos jelzős, de szemantikailag inkább minőségjelzősnek tekinthető nevek hangtestén. A birtokos személyjel formális használatát a településnevek névtestén erősíthetik a más helyfajták körében végzett — a személyjel funkciójának felderítésére irányuló — vizsgálatok hasonló eredményei is (lásd ehhez TÓTH V. 1996, főleg 68).

A birtokos személyjel feltűnése a m á s o d l a g o s névszerkezeteket általában olyankor érintette, amikor az adott (S+M) struktúrát falu- és névosztódás hívta életre: a Bars megyei *Füss* település (1075/+1124/+1217: *Fius*, Gy. 1: 440) osztódásával létrejött *Szentmártonfüss* (1430: *Zenthmarthonfys*, ComBars. 107)³⁶ rövid időn belül *Szentmártonfüsse*-ként (1474: *Zenthmarthonfywse*, uo.) bukkan elő. A birtokos személyjellel való bővülést ilyen esetekben minden bizonnyal a birtokviszony szorosabb kifejeződése motiválhatta.³⁷ Erről legfőképpen akkor lehet szó, ha a differenciálás a falurész birtokosának a személynevével valósul meg, mint például a bihari *Bócs* (1291–94: *Bolch*, Gy. 1: 604) > *Derzsbócs* (1332: *DersBulch*, uo.) > *Derzsbócsa* (1349: *Dersbulchya*, JAKÓ 1940: 217), a Doboka megyei *Szentmiklós* (1329: *Zentmiclos*, MEZŐ 1996a: 170) > *Áronszentmiklós* (1335: *Arunscenthmiclos*, uo.) > *Áronszentmiklósa* (1347: *Aron-Zenthmiclosa*, uo.) vagy az abaúji *Újvár* (1198/1226: *Viwar*, Gy. 1: 58) > *Abaújvár* (1255: *Abaywar*, uo.) > *Abaújvára* (1255: *Abayuara*, uo.) változások alkalmával. De ugyanezt sejthetjük az olyan — igencsak gyakori — módosulások háttérében is, amikor a templom védőszentjének a nevével történik meg a településrész elkülönítése, s az ezáltal megszülető *Szentimresárosd* (1493: *Zenth Emrehsarosd*, MEZŐ 1996a: 91, Zala vm.), *Szentistváncsab* (1369: *Szentist-*

³⁶ Az osztódás egyidejűleg az ugyancsak jelöletlen szerkezetű *Gödörfüss* névformát is életre hívta (vö. 1430: *Gewderfys*, ComBars. 107).

³⁷ Arra vonatkozóan, hogy a falu templomának a védőszentjét is sok esetben — minthogy az adományozás a védőszent javára történt — a település birtokosának tekintették, lásd MEZŐ 1996a: 42.

váncsab, MEZŐ 1996a: 92, Veszprém vm.), *Szentmártonréde* (1410: *Zenthmarthonrede*, MEZŐ 1996a: 154, Heves vm.) típusú névformák bővülnek utóbb birtokos személyjellel: *Szentimresárosdja* (1531: *Zenthemresarosgya*, uo.), *Szentistváncsabja* (1423: *Zenthspanchaby*, uo.), *Szentmártonrédéje* (1415: *Zenthmartonredeye*, uo.).³⁸ A templomcímmel megvalósuló névosztódás olykor az így létrehozott névformák utóéletére is kihat, a szabályos korreláció tagjai ugyanis többször — mintegy a szerkezeti szimmetrikusság igényének eleget téve — teljesen azonos változásokat szenvednek el: a Győr megyei *Alap* (1208/1359: *Olup*, Gy. 2: 577) település osztódása és a védőszent nevével megvalósuló névdifferenciálódás *Szentmiklósalap* (1364: *Alap Sancti Nicolai*, MEZŐ 1996a: 171) és *Szentpéteralap* (1361: *Zent-Petur-Olup*, MEZŐ 1996a: 186) falurészneveket teremtett, melyek mindegyike utóbb — meglehet persze, hogy csupán az oklevél írójának jóvoltából — a bővülés folyamatán is átesett: *Szentmiklósalapja* (1449: *Zenthmyklosalapya*, uo.), *Szentpéteralapja* (1449: *Zenthpetheralapya*, uo.).

A templomcímmel való névdifferenciálódás esetei egy meglehetősen sajátos jelenségre is példát szolgáltatnak: a birtokos személyjel ismételt kitételének lehetünk szemtanúi az Esztergom megyei *Mány* (+1083/XIII.: *Man*, Gy. 2: 299) *Szentmártonmány* (1339: *Zenthmartunmaan*, MEZŐ 1996a: 154) és *Szentmiklós-mány* (1321: v. *Man Sancti Nicolai*, MEZŐ 1996a: 170) településekre történő osztódása alkalmával, amikor is a birtokos személyjellel történő bővülést (vö. 1341: *Scentmartunmania*, uo.) a morféma ismételt kitétele erősítette meg: *Szentmártonmányája* (1402: *Zenthmartonmanyaia*, uo.), *Szentmiklósmanýája* (1402: *Zenthmiclosmanyaia*, uo.). A kétszeres bővülés magyarázata bizonyára az lehet, hogy a nyelvi tudat a *-mány*a névrészben — a pontos lexikális azonosíthatóság hiányában — már nem ismerte fel a birtokos személyjelet.

b) Az e g y r é s z e s településnevek körében akkor volt meg a lehetőség arra, hogy a név fölvegye a birtokos személyjelet, ha a településnév jelöletlen szerkezetű mikrotoponimából keletkezett: például **Libán-patak 'víz' > Libán-patak 'település'* (1552: *Lybanpathak*, JAKÓ 1940: 291, Bihar vm.) *> Libánpataka 'ua.'* (1580: *Libanpataka*, uo.), **Száraz-patak 'víz' > Szárazpatak 'település'* (1425: *Zarazpatak*, SZABÓ I. 1937: 477) *> Szárazpataka 'ua.'* (1430: *Sarospathaka*, uo.). Hasonló változást tételezhetünk föl esetleg a Bihar megyei *Székelyhíd* (1278/1317//1401: *Zekulhyd*, Gy. 1: 666) *> Székelyhida* (1325: *Zekulhyda*, uo.) településnév kapcsán is, azzal a megszorítással, hogy benne a *híd ~ hida* lexeéma talán nem mint névelem, hanem mint névrész játszik szerepet. A *hida* főnév ugyanis elképzelésem szerint egy bizonyos korban aktív településnév-alkotó formánssá vált, s a *Székelyhida* típusú településnevek mögött ezért sok esetben

³⁸ Az itt említett településnevek alakváltozatainak létrejöttében ugyanakkor a párhuzamos alakulás lehetőségét sem szabad kizárnunk.

nem szükséges előzményként *Székely-híd*-féle mikrotoponimát (építménynevet) feltételeznünk (lásd erről később részletesebben is).

3.4. A bővülési folyamatok igen ritka eseteként kell szót ejtenünk a t ö b b e s s z á m j e l é n e k másodlagosan a névhez kapcsolódásáról. KISS LAJOS a helynevek nyelvi változásait taglaló munkájában a *többszel-szilárdulás*-ról szóló pontban tesz említést a Zala megyében, Hévíz környékén fekvő *Páh* nevű falukról, amely falucsoport utóbb a többszeljellel ellátott *Páhok* nevet vette fel. Később aztán ez a forma az egyes települések nevébe is bekerült: *Alsópáhok*, *Felsőpáhok* (vö. FNESz., KISS L. 1995: 36, itt további példákat is találunk).

c) A névelemcsere

1. Az alakszerkezeti változások — a fentiekben bemutatott változási folyamatok szemléletesen jelzik ezt — többnyire úgy történnek, hogy a névtest névrésznvi vagy névelemnyi szerepű egységgel növekszik (kiegészülés, bővülés) vagy csökken (ellipszis, redukció). A nevek alkotóelemei azonban a névstruktúra változatlan volta mellett ki is cserélődhetnek egymással: amennyiben a kicserélődés a névelemek szintjén következik be, n é v e l e m c s e r é r ő l , ha pedig a névrészek szintjén, n é v r é s z c s e r é r ő l beszélünk. A két fogalmat HOFFMANN ISTVÁN vezette be (1999a: 214), valójában kiegészítve velük a korábban készült helynévvizsgálati modelljének (1993) szerkezeti változásokról szóló fejezetét.

2. A névelemcsere többféle változási lehetőséget is magában foglalhat. Érintheti egyrészt a helynév lexémányi összetevőjét, ahogyan ezt például a *Hévszamos* (1448: *Hewzamus*, FNESz.) > *Melegsamos* (1733: *Meleg Szamos*, uo.) településnév esetében láthatjuk. E változás során a név szemantikai szerkezetében nem történt elmozdulás, hiszen mindkét névforma 'a meleg vizű Szamos (azaz a Hév-Szamos, majd később Meleg-Szamos nevű vízfolyás) mellett fekvő [ti. település]' jelentéssel írható le, csupán az első névelem cserélődött fel a víznévben és a településnévben egyaránt egy produktív(abb) lexémával.³⁹

A szakirodalomban a névelemnyi szerepű lexémák kicserélődéséről ritkán esik szó, s akkor is inkább csak más változási folyamatokkal együtt említve jelenik meg. KISS LAJOS például a helynevek nyelvi fejlődéséről szóló könyvében az *Összetételi tag felcserélése szinonimával* fejezetcím alatt egymástól jellegükben nagyon is eltérő névváltozásokat említ meg, és noha a címnek az itt szereplő példák ténylegesen megfelelnek, az eljárás mód némileg mégis kifogásolható, mivel az egyes névváltozások között más (nyelvi, névtani) vonatkozásban meg-

³⁹ A *Hév-Szamos* > *Meleg-Szamos* változás a víznév esetében természetes névrészcserének minősül. A belőle metonimikusan lett egyrészes településnév azonban a *hév* ~ *meleg* lexémákat csupán mint névelemeket tartalmazza, s cserélődésük is csak ezen a szinten realizálódhat. Amit itt láthatunk, az mindenesetre igen sajátos névváltozási folyamatról árulkodik: a víz nevében bekövetkező változás mintegy tovább gördült a belőle metonimikusan lett településnévre is.

mutatkozó különbségek éppen a közös tárgyalás következtében rejtve maradnak előttünk. KISS LAJOS példái között ugyanis találunk a névelemcsere (*Szenttrinitás* > *Szentháromság*, *Fehéregyház* > *Fehértemplom*) és a névrészcsere (*Gyulafalva* > *Gyulaháza*, *Szárberény* > *Vörösberény*), valamint a bővülés (*Alidecs*, *Felidecs* > *Alsóidecs*, *Felsőidecs*) és a reszemantizáció (*Mézmívelő* > *Méznevelő*) hatókörébe tartozó módosulásokat egyaránt (1995: 29).

A névelemcsere másik megvalósulási módját a toldalékmorfémák kicserélődésében jelölhetjük meg, amint azt például a Borsod megyei *Nyárágy* > *Nyárád* településnév — változatokkal teli — adatsora szemlélteti: 1299: *Naragh*, 1317: *Narad*, 1324: *Narag*, 1325: *Narad* (Gy. 1: 793, ma Felsőnyárád). A toldalékelemek cseréjéről (főleg persze a képzőkre vonatkozóan) jóval több említést találunk a szakirodalomban, de magát a változást igen sokféle terminussal jelölik meg a szakemberek. Csakúgy, mint a lexémák változási lehetőségeinél, a toldalékok kapcsán is összefoglaló megjelöléssel él például KISS LAJOS, és az általa alkalmazott *végződés* terminus a névvégek morfológiai és hangtani természetű cserélődését is magába olvasztja: a névelemcsere körébe sorolható *Munkád* > *Munkács*, *Nádasd* > *Nádaska* változások mellett ugyanis a valamivel bizonytalanabbul értékelhető *Noszán* > *Naszály*, *Turul* > *Turony*, *Saját* > *Siádfélékkel* is találkozhatunk itt (1995: 41). A *képzőcsere* fogalmát használja a *Mocsolád* név történetét boncolgatva PESTI JÁNOS a *Mocsoláj* > *Mocsolágy* > *Mocsolád* változási sor jellemzésére (1970: 224). A szinkrón természetű (a variánsok megjelölésére alkalmazott) *képzőváltakozás* és a diakrón jellegű (a változásokat szemléltető) *képzőcsere* terminus egyaránt megjelenik több munkában is. Ez a kétirányú megközelítés azért is tekinthető célravezetőnek, mivel a helynevekben bekövetkező változások — csakúgy, mint a nyelvi változások általában — egy ideig a párhuzamos használatban, a variánsok egyidejű meglétében öltenek testet. A -j formáns helynévképző voltának igazolására BÉNYEI ÁGNES a -j váltakozás- (*Fügej* ~ *Füges* ~ *Füge*) és változ viszonyban (*Kincsej* > *Kincsi* > *Kincses*) való részvételét hozza fel az egyik legalapvetőbb bizonyítékként (2007a: 73). Az ómagyar korban használatos sokféle helynévképző váltakozásának és cseréjének problematikájára magam is kitértem egy tanulmányban bemutatva, hogy ez a folyamat milyen gyakori és sokszínű változatosságot eredményezett a képzett helynevek csoportján belül (TÓTH V. 1997: 161–6).

3. A névelemcserének az a változata, amelyben a név l e x é m á n y i alko-tóeleme cserélődik fel annak szinonimájával, vagy (pontosabban fogalmazva) egy vele azonos funkciójú lexémával, jóval ritkább változási folyamatnak látszik, mint a toldalékmorfémák (elsősorban a képzők) cseréje. Az itt említendő módosulások jórészt egyedi jelleggel történtek meg, rendszerszerűséget kevésbé mutatnak, annál is inkább, mivel a különböző helyeket jelölő nevek azonos lexikális egységének kicserélődésére csak igen kevés példát találunk. Típusjelenségekkel mindamelllett e körben is találkozhatunk.

A névelemnyi szerepű lexémák cseréjének okaként alapvetően az elsődleges lexéma elhomályosulását, az adott funkcióban improduktívvá válását jelölhetjük meg. Közvetve emiatt váltott a már említett *Hévszamos* településnév *Melegsamos*-ra, de ez magyarázhatja az Arad megyei *Erzsébetforra* (1274/1340: *Elysa-bethforra*, Gy. 1: 175) > *Erzsébetkuta* (1471: *Elsewbethkwtha*, uo.) változását is. A *forr* főnévi szerepével, 'kút, forrás' jelentésével (vö. KISS L. 1995: 29) más névben nem is igen találkozunk (sem a TESz., sem az OklSz. nem tud például ilyen előfordulásról). A Vas megyei *Hidegséd* településnév (1291: *Hydegse*d, Cs. 2: 756) alkalmi *Hidegkút* variánsát (1346: *Hideghkwt*, uo.) szintén a névelemcsere teremtette meg. A településnév végül *Hidegség* névformában állapodott meg (vö. 1427: *Hidegseeg*, uo.).⁴⁰ Az *egyház* szó az eredeti 'templom' jelentésében idővel ugyancsak elavult, s helyébe a 'valamely vallás híveit magában foglaló szervezett közösség' jelentés lépett (vö. TESz., EWUng., EtSzt.). Ez a szemantikai átalakulás játszhatott közre — igaz, idegen nyelvi hatástól is ösztönözve — a Krassó megyei *Fehéregyház* település nevének (1355: *Feiereghaz*, Gy. 3: 482) módosulásában. E névnek a szerbhorvátban ugyanis *Bêla Crkva* felelt meg, amit a 18. században ide költöző német telepesek *Weißkirchen*-re fordítottak. Valójában e német név visszafordítása a mai magyar hivatalos *Féher-templom* névalak (vö. FNEsz., MEZŐ 1999: 106). A Bihar megyei *Szentjog* településnek Szent István konzerválódott jobb keze adott nevet, amit a Szent László által építtetett bencés monostorban őriznek.⁴¹ A 'jobb kéz' jelentésű, idővel elavult *jog* főnevet utóbb kiszorította a *jobb* lexéma (vö. ehhez MEZŐ 1996a: 108, RÁCZ A. 2007: 262).

Más esetekben a névalak idegen nyelvű alkotóeleme cserélődött a névelemcsere révén magyar változatra. A patrocíniumi eredetű *Szenttrinitás* településnevek — köszönhetően a *trinitás* idegen nyelvi és a magyar szavak hangszerkezetétől különböző voltának — több ízben is egész változási sorok kiindulópontjává váltak. A *Szenttrinitás* (1332–6: de *Sancta Trinitate*, 1411: *Zenthtrinitas*, MEZŐ 1996a: 199, Marosszék; 1268: *Scenthtrinitas*, uo., Somogy vm.) > *Szenttorontás* (1575: *Zent Torontas*, uo.; 1341: *Scenturuntas*, uo.) > *Szentrontás* (1602: *Szentrontás*, uo., Marosszék) hangtani, illetve reszemantizációs változások mindkét esetben oda vezettek, hogy — valójában hivatalos sugallatra — az utótagot a *háromság* szóval cserélték fel: 1687: *Szent-Háromság*; 1808: *Szent-Háromság* (vö. MEZŐ 1996a: 200).

⁴⁰ A *Hidegséd* településnevek *Hidegség*-gé alakulását a szakirodalom jobbára népetimológias változásnak tekinti, rendszertani helye véleményem szerint valójában inkább itt, a névelemcsere esetei között jelölhető ki. (A *ség* esetleges földrajzi köznévi szerepéről lásd HOLLER 2008.)

⁴¹ A kolostortemplom titulusa egyébként Szent István király, a *Szentjog* településnév tehát ténylegesen nem tartozik a patrocíniumi elnevezések sorába.

A templomcíméből származó településnevek típusán belül arra is találunk példát, hogy az adott szentnév (pontosabban személynév) alakváltozatai (olykor idegen nyelvi és magyar változatai) küzdenek egymással, a településnév átmeneti és olykor talán csupán az írásbeliségben jelentkező variálódását eredményezve. A Hont megyei *Szentegyed* településnév második néveleme például hol a franciás *Ilien*, hol a magyar *Egyed* névalakban kerül elő az írásos forrásokból: 1496: *Zenthilyen* (MEZŐ 1996a: 70), 1500: *ZenthEged* (uo.). A Moson megyei *Szentjános* adatai között pedig a *Szentiván* és a *Szentjános* alakok vetélkedésének, majd az utóbbi győzelmének lehetünk szemtanúi: 1285 k.: *Zenhywan* (MEZŐ 1996a: 104), 1451: *Zenhyanus* (uo., ma Mosonszenjános).

Pusztán az adott lexémának az egyházi nyelvhasználatban megmutatkozó szinonim használata (vö. MEZŐ 1996a: 213) játszott közre abban, hogy a Baranya megyei *Boldogasszonyfalva* településnév (1333: *Bodughassunfolua*, MEZŐ 1996a: 206) *Boldoganyafalva* névformával (1333: *Boduganafolua*, uo.) váltakozott, a lexémák időleges cseréjét jelezve. Az efféle változásokat látva azonban kétségeinknek is hangot kell adnunk: az ilyen, valójában csupán átmenetinek mutatkozó módosulásokról nehéz lenne ugyanis eldönteni, hogy mögöttük reális nyelvi átalakulások rejlenek-e, vagy csupán az adott oklevél írójának egyéni, alkalmi (esetleg hibás) lejegyzését láthatjuk bennük. Én magam bizonyos esetekben az utóbbi felé hajlanék inkább.

Az ilyen típusú névelemcsere lehetőségével a hivatalos helységnévrendezés is élt, noha a hivatalos szervek tevékenysége e vonatkozásban jórészt kimerült abban, hogy szentesítette a természetes úton életre hívott névalakot vagy esetleg éppen ellenkezőleg: annak útját állva az eredeti formát emelte a hivatalosság szintjére. Ez utóbbira szolgáltat ragyogó példát a máramarosi *Ravaszmező* esete. A település eredeti, középkori neve *Ravaszmező* volt, utóbb azonban a *ravasz* — vélhetően a szó elavulása miatt — *róká*-ra cserélődött benne. A hivatalos névrendezés során komoly vita bontakozott ki az újabban használatos és a rutén anyanyelvű lakosság által is már „megtanult” *Rókamező* vagy az elsődleges, „jóhangzású, nyelvemléknek tekinthető” *Ravaszmező* névforma hivatalossá tétele kérdésében. A küzdelemben végül a *Ravaszmező* alak diadalmaskodott (a vitához lásd részletesebben MEZŐ 1999: 323–4, illetve vö. még KISS L. 1995: 29 is).

4. A névelemcsere másik altípusával, a k é p z ö k cserélődésével összefüggésben fontos hangsúlyoznunk, hogy ez a változás minden esetben váltakozáson keresztül valósul meg még akkor is, ha ezt az adatolás hézagossága miatt olykor igazolni nemigen tudjuk. Szerencsés esetben a váltakozást az okleveles adatok gazdagon dokumentálják, mint például a Pest megyei *Diósd* esetében: [1210 k.]: *Gyoyg* (Gy. 4: 568), 1363: *Dius*, 1417: *Gyogh* ~ *Gyod*, 1422: *Dyod*, 1424: *Gyogh*, 1430: *Dyod* ~ *Dyogh*, ma: *Diósd* (Cs. 1: 27; az adatokat lásd még GYÖRKE 1940: 34); de a Baranya megyei *Kékesd* is hasonló változatossággal bukkan fel az írásos anyagban: [1290 k.]: *Keykug* (Gy. 1: 323), 1383: *Kekegh*, 1387:

Tothkekes, 1400: *Kekogh*, 1543: Also *Kekews* (Cs. 2: 495), 1808: *Kékesd* (Gy. 1: 323; vö. még GYÖRKE i. m. 36 is).

4.1. A képzőcsere jelenségének bemutatása kapcsán két dologra érdemes tekintettel lenni: egyrészt arra, hogy milyen képző cserélődik fel a folyamat alkalmával, másrészt pedig arra, hogy milyen képző kerül be a váltás eredményeképpen a névbe. Ezek figyelemmel követése révén ugyanis felderíthetünk bizonyos tendenciákat, amelyek esetleg az egyes képzők kronológiai jellemzőiről is árulkodhatnak.

Az általam feldolgozott névállományban messze a leggyakoribbnak az elsődlegesen *-gy* képzővel álló településnév *-d* képzőre cserélődése tűnik, s a változás időbeli viszonyait (vagy főképpen a váltakozás jelentkezésének kulminációs szakaszát) talán a 14–15. században határozhatjuk meg leginkább. Ennek az időpontnak a viszonylagos voltát azonban jól mutatja, hogy az alternánsok sokszor még az ómagyar kor időhatárain túl is hosszú időn keresztül váltakoznak egymással, míg végül a *-d* képzős forma uralomra jut.

A Bihar megyei *Nyüved* például *Nyüvegy*-ként jelenik meg a forrásokban (1213/1550: *Neueg*, Gy. 1: 647), s a *-gy* képzős formával egészen a 15. század közepéig találkozunk (vö. 1448: *Nywegh*, Cs. 1: 618). A *Nyüved* variáns felbukkanását a 14. vagy a 15. századra datálhatjuk (attól függően, hogy hihetünk-e a pápai tizedjegyzékbeli adatnak vagy sem; vö. 1332–7/PR.: *Niued*, Gy. 1: 647, 1421: *Nyüved*, ComBih. 229). A 16. század második felétől (1587: *Nyved*, ComBih. 229) már csak a *-d* képzős alak szerepel a dokumentumokban (a név gazdag adatolására lásd RÁ CZ A. 2007). Az e névvel azonos etimológiai előzményre visszavezethető Bars megyei *Néved* hasonló változási tendenciákat jelez: az elsődleges *Nyüvegy* névformáját (1229: *Nywg*, Gy. 1: 464) a 15. század legelején felbukkanó *Nyüved* (1418: *Newyd*, ComBars. 73) a század második felétől szorítja ki egészen (1482-től csak *-d*-s adatokkal találjuk). A Baranya, a Borsod és a Veszprém megyei *Nyárágy* településnevek hosszú ideig váltakoznak a másodlagos *Nyárád* variánsukkal, míg végül az utóbbi rögzül — a *Nyárágy* forma teljes elmaradásával — a névhasználatban (bővebben és az adatolásukhoz lásd GYÖRKE 1940: 37, illetve TÓTH V. 1997: 162). Az Abaúj megyei *Debregy* (1255: *Debregy*, Gy. 1: 76) *-d* képzős változata a 15. század elején jelenik meg (1427: *Debred*, Cs. 1: 205), de még a 17. század legelején is adatolható vele párhuzamosan a *Debregy* variáns (1602: *Debregy*, ComAbTorn. 22). Ma a településnév (a *-d* képző más töváltozathoz kapcsolódása folytán) *Debrőd*-ként ismeretes. A Bars megyei *Gesztőgy* hangalak (1111: *Kestek*, DHA. 385, 1209 P.: *Gesteuge*, Gy. 1: 444) a 15. század elejéig lehetett használatban (vö. 1406: *Gezhewegh*, ComBars. 37), de a 14. század végén párhuzamosan már a *Gesztőd* névforma is feltűnik (1386: *Gesthwd*, ComBars. 37), ami aztán folyamatosan használatban is

marad.⁴² Ezek a példák azt jelzik, hogy míg az ómagyar (főképpen a korai ómagyar) kor időszakában a *-gy* és a *-d* képző egyaránt gyakori és produktív névképző formáns volt, a későbbi évszázadok során a *-gy* funkciója homályba veszett, és szerepét egészében a *-d* vette magára (lásd ehhez TÓTH V. 1997: 162, itt további példák is találhatóak). A *-gy* > *-d* képzőcsere gyakori érvényre jutását talán a megfelelő hangtani változással (a depalatalizációval) rokon sajátosságai is elősegíthették: így tekintve ugyanis a helynevek *Nyárágy* > *Nyárád* változása valójában semmiben nem különbözött a közszavak körében ez idő tájt (főképpen a 14–16. században) zajló *gyió* > *dió*, *gyisznó* > *disznó* hangalaki módosulásoktól (a közszói depalatalizációhoz lásd például BÁRCZI 1958: 136, 1967: 122, E. ABAFFY 2003: 307–8).

A párhuzamosan zajló hangtani változások indukáló szerepét támogathatja az is, hogy a *-gy* az előbb látott *-d* mellett más névképző formánssal jóval ritkábban lép változásviszonyba: a fentiekben bemutatott baranyai *Kékegy* ~ *Kékes* > *Kékesd*, a Fejér megyei *Gyiógy* ~ *Gyiód* ~ *Gyiós* > *Diósd* példái vagy az ugyancsak Fejér megyei *Nyárágy* településnévnek — az oklevél megszövegezése alapján is — feltételezhető *Nyárágy* > *Nyárasd* változása (1385: *Narag* que nunc *Narasd* nominaretur, vö. BENKŐ 2003: 25) egyaránt az *-s* képzővel és az *-sd* képzőborkorral való cserélődésről tanúskodnak. Ezek a változások egyúttal arra is rávilágítanak, hogy a képzőcsere nemcsak azonos funkcionális gyökerű (például elsődlegesen kicsinyítést, valamivel való ellátottságot, birtokviszonyt stb. kifejező) képzőelemek között realizálódhat, hanem elméletileg bármely két helynévképző formáns között. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a képzőcsere egyedüli feltétele az adott pillanatban meglévő azonos, azaz helynévképzői funkció, ami valójában független attól, hogy mi volt az egyes képzők elsődleges szerepe. Amint tehát egy helynévképző (akár az előzmény, akár a következmény pozíciójában állva) névelemcserében vesz részt, biztosak lehetünk benne, hogy a változás időszakában a helynéviség tekintetében csupán a helynévképzői szerepe lényeges, s az eredeti jelentése — BÉNYEI ÁGNES szavaival élve — „már mindenképpen elhomályosult” (2007a: 73).

A *-gy* > *-d* képzőcsere mellett a másik jellegzetesebbnek mutatkozó változás némileg későbbi időszakban jelentkezik: a *-d* képző (amit a fentiekben mint a változás eredményét láttuk) *-ka/-ke* képzőre cserélődésének fő időszakát ugyanis a 15–17. században jelölhetjük meg. A változás főleg az *-s* képzős névformákban következhetett be, s nyelvföldrajzilag is (a *-ka/-ke* képző jellegzetes területi jellemzőinek megfelelően) erősen kötött viszonyok között. Az Abaúj megyei Füzesnádaska (vö. 1427: Kys *Nadasd*, Cs. 1: 200, 1602: *Nadaska*, ComAbTorn.

⁴² A településnévnek a 18. század végétől megjelenik viszont a *Gesztőc* alakváltozata is (1780: *Gesztőcz*, ComBars. 37), amit talán a szlovák *Hostovce* forma névvégének hangalaki hatása magyarázhat.

89), illetve a Torna megyei Tornanádaska adatsora (vö. 1428: *Nadasd*, Cs. 1: 240, 1773: *Nadaska*, ComAbTorn. 88) szép példáját nyújtja ennek a módosulásnak.⁴³

A névelemcsere körében más képzők cserélődésével viszonylag ritkábban találkozunk. A *-d* képző helyébe a névelemcsere folytán például nemcsak a *-ka/-ke* léphet: az *-s* váltotta többek mellett az Esztergom megyei *Mogyoród* (1269/1294: *Munorod*, Gy. 1: 299) > *Mogyorós* (1269/1294: *Munoros*, 1356: *Monyoros*, i. m. 299–300) vagy a bihari *Örvénd* (1282: *Vluend*, Gy. 1: 649) > *Örvényes* (1360: *Ewruenes*, Cs. 1: 599) településnevekben, *-cs* lépett a helyébe viszont a Bars megyei *Munkád* (1319: *Monkad*, Gy. 1: 463) > *Munkács* (1858: *Munkács* major, uo.) változás alkalmával. Az elsődlegesen *-i* képzővel álló névalak *-d(i)* képzőre váltott továbbá az Abaúji *Jánosd* településnév esetében (1317: *Janusy*, Gy. 1: 96, 1404: *Janusdy*, Cs. 1: 209, 1602: *Janosd*, ComAbTorn. 10), amiben talán szerepet játszhatott az is — amiről korábban, a bővülést tárgyalva a *-d* képző változási szabályaival összefüggésben már szóltam —, hogy az *-s* névvég helynévképzőként elsősorban a *-d* képzőt vonzza. A településnevekben oly gyakori *-i* képző ezekben a változási folyamatokban egyébként alig vesz részt (szemben például azzal az igen aktív szerepével, amit szintén a bővülés során megfigyelhettünk), de lásd erre mégis az erdélyi Fehér megyei *Kincsi* (1540: *Kincsi*, Gy. 2: 169) > mai *Kincses* alakulását. Az *e* változás előzményeként feltűnő *Kincsej* (1291: *Kunchey*, uo.) > *Kincsi* módosulás pedig az *-i*-vel funkcionálisan és keletkezéstörténetileg is rokon *-j* képzőnek a névelemcsere folyamatába ugyancsak szórványos bekapcsolódására ad példát, aminek ritka voltát minden bizonnyal a *-j* helynévképzői szerepének viszonylag gyors elhomályosulása magyarázhatja (lásd erről korábban, ugyancsak a bővülés kapcsán). Képzőbokok cserélődésére ad példát a Gömör megyei *Kövesd* (1323: *Kwesd*, Gy. 2: 518) > *Kövecses* (1343>1351: *Kueches*, uo.) módosulás.⁴⁴

4.2. A képzőcsere kapcsán ugyanakkor azt is fontos hangsúlyoznunk, hogy az adatok alapján ide sorolható nevek valós használata, illetőleg a használati köre és ideje (vagyis lényegében a kérdéses alakulatok névszociológiai státusa) gyakran nehezen állapítható meg, s ennek többféle oka lehet. Több ízben is szóltam

⁴³ Tornanádaska kapcsán ugyanakkor az is említést érdemel, hogy a településnévnek átmenetileg (kronológiailag éppen a *Nadasd* és a *Nádaska* névforma jelentkezése közötti időintervallumban) *Nádas* variánsa is feltűnik (1600: *Nadas*, ComAbTorn. 88). A név változási sorát tehát többféle képpen is megítélhetjük: feltételezhetünk egyrészt lineáris folyamatot, s ez esetben *Nadasd* > *Nádas* (redukció) > *Nádaska* (bővülés) változással kell számolnunk, másrészt viszont épp ennyi esélye lehet az elágazó névfejlődés lehetőségének is, vagyis annak, hogy a *Nadasd* alapnévből párhuzamos alakulás teremtette meg redukcióval a *Nádas*, illetőleg névelemcserével a *Nádaska* variáns.

⁴⁴ Elvileg esetleg a fent említett *Nádas* > *Nádaska*, *Nádas* > *Nadasd* típusú névváltozási folyamatokat is tekinthetjük akár a képzőcsere alá tartozónak, noha én magam az efféle módosulásokat a bővülés hatókörében tárgyaltam.

például már arról, hogy némely — főként egyedi jelleggel felbukkanó — névformák mögött olykor tévedéseket, az oklevelek íróinak hibázásait gyaníthatjuk. De a rontott alakoktól eltekintve is bőven vannak olyan tényezők, amelyek a nevek helyzetének a megítélését nehezítik. Ilyen többek között az a jelenség, amelyet (mint típusesetet) a *Mocsoláj*-ként azonosított (PESTI JÁNOSTól idézett) névalak képvisel. A név egy 1294-es oklevélben *terra Mocholay*-ként tűnik fel, a *-j* képző azonban PESTI szerint nem lehetett a falu nevében hosszú életű, az ugyanis egyidejűleg *Mocsolág(y)* formában is jelentkezik (1294: *Mocholag*), s 1729-ig aztán ez lesz a település említésének az általános formája (vö. PESTI 1970: 221–2). PESTI óvatossága, amellyel a *Mocsoláj* névalak szűk kronológiai viszonyait meghatározza, teljességgel érthető. Én magam hajlok arra, hogy *Mocsoláj* alakváltozata e településnévnek nem is feltétlenül létezett. E helyett arról lehet inkább szó, hogy a *terra Mocholay* forma ’mocsolai föld’ értelmet takar, azaz benne az *-i* képző nem helynév-, hanem melléknévképzői szerepben áll, s a település *Mocsola* formájú lehetett elsődlegesen, amit a *-gy* képzővel való bővülés előbb *Mocsolágy*, majd a *-gy* > *-d* képzőcsere *Mocsolád* formájúvá alakított. Az eképpen feltételezett névalakulás lehetőségét változástipológiai érvek azonban kevésbé támogatják: a *-gy* képzővel való bővülés ugyanis olyannyira ritka változási folyamat lehetett a régiségben, hogy én magam egyetlen ilyen módosulásra sem akadtam rá. Tegyük viszont hozzá rögvest, hogy hasonló a helyzet a PESTI JÁNOS által gyanított *Mocsoláj* > *Mocsolágy* változás tipológiai helyzetével is, mivel *-j* > *-gy* képzőcseréről szintén nincs tudomásom.⁴⁵

Más esetekben a településnévben bekövetkező változás alaktani vagy hangtani természetének eldöntése okozhatja a gondot. A Sáros megyei *Erdőske* településnév (1427: *Erdewske*, Cs. 1: 294) eredetileg — a *-ka/-ke* képzős nevek zömének morfológiai struktúrájához igazodva — *-s* képzős származékszóhoz kapcsolódva tartalmazza a *-ka/-ke* formánst. A néhány évszázad elteltével jelentkező *Erdőske* névformáról (1808: *Erdőske*, 1947: *Erdőske*, BENKŐ 1950: 143) akár azt is feltételezhetjük, hogy az eredeti névben szereplő *-ske* képzőbokr cserélődött fel benne az egyre határozottabban előretörő *-cske* kicsinyítőképzővel (bár az *e* képzőt tartalmazó helynévstruktúra nem lehetett túlzottan gyakori),⁴⁶ vagy arról is szó lehet, hogy a nevet *-s* > *-cs* affrikáció alakította ilyenné. Számolhatunk persze ezek mellett azzal az egyszerű eshetőséggel is, hogy a közszói áttetszőség rokonította a névformát a megfelelő kicsinyítő képzős közszóval, és a névhasználat egyszerűen felcserélte azzal.

⁴⁵ A név adatokban szereplő *y* és *g* betűk hasonló paleográfiai jellege mindamellett esetleg a betű elvesztés, az íráshiba lehetőségét is felvethetővé teszik.

⁴⁶ A szakirodalom szerint a ma kifejezetten gyakori *-cska/-cske* képző(bokor) a régiségben meglehetősen ritka használatú morféma volt, s jelentkezése is viszonylag késői időszakra tehető: a kései ómagyar kor nyelvmélekeiben akadunk először a nyomára a *kövecske*, *halmocska*-féle, szórványosan felbukkanó alakokban (vö. D. BARTHA 1958: 116, SZEGFÜ 1992: 271–2, EtSzt. 124).

4.3. A képzőcsere indítékeként többnyire az elsődleges helynévképző funkciójának elhomályosulását szokás felvetni (a képzőcsere jelenségét felvillantó szakmunkák jó része említést tesz erről az eshetőségről). A képzők produktivitásában bekövetkező elmozdulások valóban befolyásolhatják a változási folyamatokat, a fenti felvetés azonban — véleményem szerint — mégis csak bizonyos megszorítások mellett lehet érvényes. A képzőcserére ugyanis eleve csak akkor nyílik lehetőség, ha az adott név morfológiai szerkezete, azaz tulajdonképpen a képzett volta a használói számára világos. Amennyiben ugyanis a névhasználó közösség valami miatt már nem ismeri fel a névstruktúrában a tövet és/vagy a toldalékot (a kettő közül tulajdonképpen az egyik, elsősorban a *tő* azonosítása már elegendő a képzett jelleg felismeréséhez és a változás realizációjához), akkor nem működhet a képzőcsere sem. Konkrét példával szemléltetve ezt úgy kell érteni, hogy a *Nyárágy* > *Nyárad* névelemcsere azért tudott érvényre jutni, mert a *Nyárágy* névben a *nyár* fanév akkor is világos közszoói azonosíthatósággal bírt, amikor a *-gy* már nem volt aktív névalkotó formáns. És éppen az improduktív volta miatt cserélődött fel aztán a termékeny és gyakori *-d* képzővel. A *Gyíógy* névről is egyértelmű volt az ómagyar kor időszakában, hogy az a *gyió* (> *dió*) növénynév *-gy* helynévképzős származéka. Amíg ez a struktúra felismerhető, a benne szereplő képző vonatkozásában akár szélesebb körű váltakozásnak is tanulni lehetünk: *Gyíógy* ~ *Gyíód* ~ *Gyíós* ~ *Gyíósd*. Azt követően azonban, hogy a *tő* — például egy hangtani változás folytán — megszűnik azonosítható lenni (azaz például a *Gyíógy*-ból *Gyógy* lesz), a képzőváltozásra sincs tovább esély, vagyis a *Gyógy* formából nem lesz *Gyód*, *Gyós*, *Gyósd* stb.⁴⁷ Talán ugyanez a háttere annak, hogy a *száldob* fanév ritka és kevésbé ismert volta miatt nem lett egyetlen *Száldobágy* településnevünkől sem például **Száldobád*, **Száldobos* stb.⁴⁸

A képzőcsere jelenségének realizációja tehát nagyban függ a név alapjául szolgáló lexémától. A fentiekben a névelemcserére bemutatott példák mindegyike olyan volt, amely világos morfológiai struktúrája révén lehetőséget adott az eredeti képző produktívabbal vagy az adott korban, az adott területen jellegzetesebbel való felcserélésére. A szakirodalomban olvasható tételt a képzők elhomályosulása és a képzőcsere kapcsolatára vonatkozóan tehát elfogadhatjuk, de érvényesüléséhez a tömorféma azonosíthatóságát is elengedhetetlenül szükségesnek látom. Ritkábban az is előfordulhat ugyanakkor, hogy éppen a *tő* nem áttetsző

⁴⁷ Ami persze nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy *Gyód*, *Gyós*, *Gyósd* alakú településneveink — *Gyíód* > *Gyód* hangváltozás eredményeként — keletkezettek. Van például Baranya megyében egy *Gyód* nevű település, ami a *gyió* lexémából származik, s mivel a kezdetektől *-d* képzővel (vagyis *Gyíód*-ként) állt (nem történt tehát benne *Gyógy* > *Gyód* képzőcsere), így ez a névforma természetesen nem mond ellent a fenti megállapításnak.

⁴⁸ A *száldob* fanév szórványos előfordulásáról szemléletes képet nyújtanak az OklSz. megfelelő szócikkei.

volta miatt a névvégződésben tévesen képzőként felismert elem kicserélődésével találkozunk. Ez állhat például a pusztai személynévből alakult Békés megyei *Enyeg* településnév (1219/1550: *Egneg*, 1301>1437: *Enygh*, Gy. 1: 505) *Enyed*-dé (1320>1437: *Enyd*, 1322/1338: *Eened*, uo.) alakulásának hátterében. Efféle változásokkal azonban később, a reszemanizáció tárgyalásakor foglalkozom részletesebben.

5. A toldalékmorfémák cserélődése kivételes esetekben úgy is megtörténhet, hogy az elsődleges helynévképző helyére birtokos személyjel lép, amint ezt talán a Veszprém megyei *Szabadi* (1269: *Zubady*, MEZŐ 1996a: 127) példája mutatja. A településnév patrocíniumi jelzővel kiegészülve először a „szabályos” *Szentkirályszabadi* (1371: *Zenthkiralzabady*, uo.) formában jelentkezett. Utóbb azonban a helynévképző helyén a birtokos személyjelet találjuk (1488: *Zenthkyral Zabadya*, 1513: *Zenth-kyralzabagya*, uo.),⁴⁹ de a két névforma még hosszú időn keresztül váltakozik egymással (lásd ehhez MEZŐ 1992: 25). A módosulásban a *Mindszentkál*la, *Szentbék*kálla, *Szentandrás*páha, *Szentberek*alapja stb. jelölt birtokos jelzős szerkezetű patrocíniumi településnevek strukturális mintájának hatása minden bizonnyal szerepet játszhatott.

d) A névrészcsere

1. A névelemcsere testvérfolyamatának tekinthető **n é v r é s z c s e r e** azt a helynévváltozási folyamatot foglalja magában, amelynek során egy kétrészes névstruktúra elő- vagy utótagja — többnyire a névszerkezet változatlansága mellett — egy másik névrészre cserélődik. Noha a meghatározás elméletileg megengedné, hogy a folyamatot az egyrészes helynevekre is vonatkoztassuk, ám ezt a jelenséget (tehát például a *Disznó* vagy a *Szentmária* településnévnek az *Apáti*-ra, illetve *Boldogasszony*-ra cserélődését) a változástipológia keretében a névcsere esetei között tartom számon még akkor is, ha a változás során az eredeti nevet annak (közszoói tekintetben) szinonim használatú variánsa váltotta föl. Névrészcsereként tekintem viszont azt a nem túl gyakori változási folyamatot, amelyben az elsődleges településnév helynévi utótagját földrajzi köznévi lexéma váltja fel: a *Gergelyidá*ja > *Gergelyfal*va típusú, tehát a névszerkezet átalakulását is maga után vonó változás a névrészcsere speciális eseteként tartható számon. A névszerkezet megváltozásán itt azt kell érteni, hogy az elsődleges S+M névstruktúra S+F-re módosult a változás lefolyásakor.

⁴⁹ Az 1488-as *Zenthkyral Zabadya* adat esetleg [*szabadi(j)a*] hangzású is lehetne, az 1513-as *Zenth-kyralzabagya* (összeolvadásos) forma azonban világosan jelzi, hogy a birtokos személyjel a korábbi képző helyén és nem mellette áll. Az esetleg még felvethető *szabadija* > *szabadja* változást (azaz a két nyílt szótagos tendencia érvényesülését) kronológiai okok miatt nem nagyon tartom itt valószínűnek.

A névrészcsere fogalma HOFFMANN ISTVÁNTól származik (1999a: 214). A jelenség az ő írásait megelőzően is előkerült ugyan a névtani szakirodalomban, de vagy más terminus alatt vagy pedig más folyamatokkal együtt tárgyalva, azaz rendszertani szempontból másfajta értelmezésben. MEZŐ ANDRÁS például a patrocíniumi településnevekről írott monográfiájában *elemcseré*-nek nevezi a *Boldogasszonyháza* > *Boldogasszonyfalva*, *Szentjánosfalva* > *Szentjánoshegye*-féle változásokat (1996a: 245), de nem kifejezetten a terminusalkotás szándékával. KISS LAJOS pedig — mint már a névelemcsere kapcsán jeleztem — az *összetételeli tag felcserélése szinonimával* jelenség alá sorolva említ más változási folyamatokkal együtt e körbe tartozó, *Altokszállása* > *Átokháza*, *Szárberény* > *Vörösberény* típusú példákat is (1995: 29).

A *névrészcsere* terminus használata HOFFMANN ISTVÁN előbb említett írása nyomán terjedt el a szakirodalomban: voltak, akik egy-egy térség településneveinek változásait taglalva tettek említést a névrészcsere folyamatáról is, mint például a régi Bihar megyével összefüggésben RÁCZ ANITA (2000), mások pedig egy-egy névtípus tárgyalásakor hozták azt elő, mint tette azt a patrocíniumi nevek rendszertani leírásának apropóján HOFFMANN ISTVÁN (1999b: 70) vagy ugyanezen névtípus változási rendszerét vázolva én magam (TÓTH V. 2006b: 42). A névrészcsere jelenségét azonban ezek az írások nem pontosan úgy ítélik meg, mint ahogyan azt a fenti definícióban megadtam, hanem attól valamelyest szűkebb értelemben használják: a változást illusztráló példák között legalábbis csupán a földrajzi köznévi utótagok cserélődését mutatókat találjuk meg. Nyilvánvaló persze, hogy ez a változás fő sodra, és — mint alább látni fogjuk — nyelvi tekintetben is ez tűnik a tanulságosabbnak, mégsem feledkezhetünk meg a folyamat másik típusáról, az előtagok cseréjéről sem.

2. Az előzőek alapján a névrészcserenek tehát két fő realizációját különíthetjük el: az első, a jelzői szerepű névrész és a második, az alaptag szerepében álló névrész cseréje között mindamellett jelentős különbségeket is tapasztalhatunk mind rendszertani-tipológiai, mind pedig kronológiai tekintetben. A rendszertani jellegzetességek között is legfőképpen a változást indukáló tényezők, illetőleg a változás okozta névstruktúrabeli átvértékelődések érdemelnek figyelmet.

2.1. Az előtag cseréjekor az elsődleges településnév szemantikai szerkezete szinte bizonyosan módosul (noha ez a névstruktúrát alapjaiban nem érinti), hiszen magát a változást legtöbbször éppen az első névrész által megjelölt (külsődleges) sajátosságokban bekövetkező elmozdulások vagy a névadók-névhasználók számára más vonások előtérbe kerülése hívja elő. Az Abaúj megyei *Újfalva* ~ *Németfalva* variánsok (1317: villa *Vyfolu* seu *Nemutfolu*, Gy. 1: 151) alkalmi névrészcseréről tanúskodnak, amelynek során az eredeti név 'a környezeténél újabb megtelepülésű falu' jelentéstartalma helyébe az új struktúrában a 'németek lakta falu' jelentéstartalom lépett (ezekhez lásd TÓTH V. 2001b: 109, 153). Olykor ez a szemantikai átalakulás csupán úgy jelentkezik, hogy az elsődleges

névadási motivációnak egy másik (talán pontosító) megjelölése kerül előtagként a névbe: a Bihar megyei *Egyházasugra* (1429: *Egihazaswgra*, MEZŐ 1996a: 104) 'templommal rendelkező Ugra nevű település' szemantikai szerkezete a másodlagos *Szentjánosugrá*-ban (1552: *Zenth Janoswghra*, uo.) 'Szent János tiszteletere szentelt templommal rendelkező Ugra nevű település' szerkezetre váltott.

A második, vagyis a földrajzi köznévi névrész cserélődése kapcsán is megfogalmazódnak a szakirodalomban olyan állítások, hogy például az elpusztult falvak többnyire másodlagos *-egyház(a)*, *-telek(e)* utótagjai a települések újbóli benépesedésével egyidejűleg a *-falu* ~ *-falva* névrésszel cserélődtek fel. Liptó megyében egy 13. század második feléből való oklevél például 3 ekényi földet említ *Fiacsafölde* néven (1279/1391: *terram Fiathafelde* [ɔ: *Fiacha*-], alio nomine Churma vocatam, 3 ar., Gy. 4: 58, 62), amely egy jó évszázad múltán viszont, immáron faluvá alakulva *Fiacsafalva*-ként bukkan ismét elő (1391: *Fiathafalva*, uo.). Hasonló változást gyaníthatunk a Bihar megyei *Tóttelek* (1329/1358: *Tohteluk*, Gy. 1: 644) > *Tótfalu* (1349: *Thotfalw*, JAKÓ 1940: 369) és bizonyára jó néhány más név esetében is.

Úgy vélem azonban, hogy az ilyen jellegű névváltozások legtöbbszörének hátterében nem szükséges a nyelven kívüli tényezők efféle befolyásával számolnunk. Elegendő pusztán maguknak az itt szerepet játszó településnév-formánsoknak a belső történetét figyelemmel követni ahhoz, hogy a névrészcsere jelenségét és ezáltal a mozgatórugóit is jobban megérthessük. Minthogy a településnév-formánsok kérdésével az összegző fejezetek egyikében részletesen is foglalkozom majd, itt csupán egyetlen vonatkozásban térek ki rá. A településnevek alkotásában szerepet játszó, elsődlegesen 'település' jelentéssel bíró vagy másodlagosan ilyen funkciót magukra vevő földrajzi köznevek aktivitása az egyes korszakokban közel sem volt egyforma: a korai ómagyar korban például a *-falu* ~ *-falva* semmivel sem gyakoribb lexéma a településnevekben, mint a *-ház(a)* vagy a *-telek(e)*. A kései ómagyarban viszont a települést jelentő földrajzi köznevek produktivitásának nagy mértékű átrendeződését tapasztalhatjuk, ami végső soron ebben a funkcióban a *-falva* dominanciájához vezetett. A névmodellekhez való igazodás pedig — mint már sokszor volt szó róla — a nevek változásában éppúgy meghatározó szerepet játszik, mint a keletkezésükben, nem meglepő tehát, hogy a névrészcsere egyik legtipikusabb formája a bármely 'település' jelentésű földrajzi köznév *-falva*-ra változásában jelölhető meg. A bihari *Benkeháza* (1307: *domus Benke*, 1357: *Benkehaza*, AOKl. 2: 430, JAKÓ 1940: 210) > *Benkefalva* (1475: *Benkefalva*, JAKÓ 1940: 210) módosulás tehát legfőképpen azért ment végbe, mert a *háza* és a *falva* hasonló funkciójú elemek voltak ugyan, de a 15. század második felében a *falva* produktivitásában már jócskán felülmúlta a *háza* lexémát.⁵⁰

⁵⁰ A *-háza* > *-falva* utótagcsere SZABÓ ISTVÁN megfogalmazása szerint „mintegy a valóságos fejlődés útját fejezte ki”, vagyis azt a folyamatot, amint a birtokos magányos udvarháza körül idővel

2.2. A névrészcsere két fő típusa, az első és a második névrész cseréje között nem csupán a fentiekben látott, a változást indukáló tényezők és a névszerkezet érintettsége terén jelentkeznek különbségek, hanem megállapíthatunk ilyeneket talán a kronológia vonatkozásában is. A fentiekben azt igyekeztem bizonyítani, hogy míg a jelzői előtag cseréje nagyrészt a valóság változásaival, azaz nyelven kívüli okokkal állhat összefüggésben, addig a földrajzi köznévi utótagok cserélődése mögött inkább nyelvi tényezők, a névmodellek hatása működhet közre. Valójában ezzel hozható kapcsolatba véleményem szerint a két változástípus eltérő lefolyási üteme is. A településnevek nyelvi természetű változásai jószerével ugyanis a 15–16. század fordulójára, az ómagyar kor végére lezajlottak (lásd ehhez TÓTH V. 2007a: 63–4). Az utótagok körében bekövetkező névrészcsere esetei közül az ezt követő időszakra lényegében csak az időben és térben egyaránt jól körülhatárolható *-falva* > *-fa* tendenciaszerű változás esik, más folyamatok legfeljebb egyedi jelleggel színesítik a képet.

A településnevek jelzői névrészével kapcsolatos változások (mint például a kiegészülés vagy a faluosztódás eredményezte névosztódás) viszont a természetes településnév-adás minden korszakában jellegzetes módosulásoknak tűnnek. A jelzőt érintő névrészcsere tökéletesen beleilleszkedik ebbe az általános rendszertani képbe, de egy vonatkozásban mégis érdemes az ide vonható településnevek változási folyamatait — a névstruktúra jellegét illetően — tovább differenciálnunk. A jelzőcsere ugyanis kétféle településnév-típusban következhet be: az *Újfalu*-féle földrajzi köznévi (S+F szerkezetű), illetőleg az *Egyházasugra*-féle helynévi utótaggal álló (S+M szerkezetű) nevekben. Az előbbiek rendre az elsődleges (primér) névalakok sorába tartoznak, az utóbbiak viszont másodlagosan jöttek létre névosztódás vagy jelzővel történő kiegészülés következtében. Úgy látom, hogy az előbbi típus egyedei között a jelzői előtag cseréje eleve ritkább, és időben is korábbi jelentkezésű: az abaúji *Füzéralja* (1332–5/PR.: *Fizer-alia*, Gy. 1: 82) > *Váralja* (1389: *Waralya*, Cs. 1: 207), *Szaláncalja* (1332–5/PR.: *Zalanthalia*, Gy. 1: 141) > *Váralja* (1454: *Warallya*, Cs. 1: 217) vagy a Bars megyei *Sevnicbánya* (1345: *Sceunichbanya*, ComBars. 74) > *Újbánya* (1391: *Wybana*, uo.) nevek képviselik például ezt a változást.

A névosztódás vagy valamely más ok miatt jelzői névrészhez jutó másodlagos településnevekben ugyanakkor a jelzők sokszor eleve nagyon ingatagok és csupán átmeneti használattal fordulnak elő: a birtokosra utaló személynévi jelző például igen gyakran csak addig szerepel (és addig is sokszor csak az írásbeliségben), amíg a birtokviszony ténylegesen is fennáll. A Zemplén megyei *Balászfölde*, a Szatmár megyei *Balogjánosi*, a Bács megyei *Búlkeszi* vagy az Arad

falu szerveződött (1966: 134). A fenti gondolatmenet alapján úgy vélem, hogy ezt a megállapítást nem általános érvénnyel, hanem inkább csak a *-háza* > *-falva* változás legkorábbi szakaszára vonatkozóan tarthatjuk reális körülménynek.

megyei *Mátyustornya* településnevek párhuzamosan említett szinonimái talán éppen ilyen módosulásokról tanúskodnak (1408: *Balasfelde* al. nom. *Baranchfelde*, Cs. 1: 341; 1416: *Balog Janosi* al. nom. *Kys Janosy*, Cs. 1: 476; 1263/1466/1476: *Sawolkezy* al. nom. *Bwlkezy*, Gy. 1: 224; 1446: *Mathysthormya* al. nom. *Pokathornya*, Cs. 1: 775). Ragyogóan mutatják a jelzőcsere viszonylag kései, 16–18. századi jelentkezését Ugocsa megye településnév-változásai: *Felsőcsongová*-ból a 16. században *Nagycsongova* lett, a középkor folyamán végig *Nagy*- és *Kiskaraszló*-ként szereplő településnevek a 17. századtól *Alsó*- és *Felsőkaraszló*-ként élnek tovább, a korábban *Csarnatőújfalú* és *Oláhújfalú* néven említett település pedig a meginduló sóbányászat révén jutott a 18. században a *Sósújfalú* nevéhez (a példákhoz lásd KOCÁN 2008). A fentiek alapján a jelzőcsere jelenségét az efféle másodlagos alakulatokban némelyest későbbi lefolyásúnak vélem, mint a korábban bemutatott elsődleges nevekben.

3. A névrészcsere speciális eseteként foghatjuk fel azokat a módosulásokat, amelyek a névszerkezet átalakulásával is együtt járva az eredetibb helynévi (településnévi) utótagot földrajzi köznévre cserélik. Az ilyen változások előzményeül szolgáló S+M struktúrájú településnevek többnyire névosztódás eredményeként jöttek létre: a Somogy megyei *Mernye* anyatelepülés (1229: *Merena*, MEZŐ 1996a: 208) osztódásával *Boldogasszonymerenyéje*, *Almerenyé* és *Vásárosmerenyé* falvak alakultak, s közülük a *Boldogasszonymerenyéje* névforma (1536: *Bodogazon mernyeye*, uo.) további változások, névrészcsere folytán *Boldogasszonyfalvá*-ra (1564: *Bodogazzonffalwa*, uo.) módosult. Hasonló folyamat játszódott le a Bars megyei *Málas* (1156: *Malos*, MEZŐ 1996a: 215) egyik fióktelepülésének, *Mindszentmálasá*-nak (1327: *Mendscenthmalasa*, uo.) az esetében is, amikor — alkalmilag ugyan — *Mindszentfalva* (1479: *Malos* alias *Myndzenthfalwa*, uo.) névalakot öltött. Az ilyen természetű módosulások nyilvánvalóan nem függetlenek a számos patrocíniumi jelzővel álló *falva* utótagú településnév (vagyis a *Boldogasszonyfalva*, *Szentpéterfalva*, *Mindszentfalva* névszerkezetek) strukturális analógiájától. Efféle változásokra persze nemcsak a patrocíniumi településnevek szolgáltatnak példákat, hanem más szemantikai típusoknál is megtaláljuk őket: a Hont megyében fekvő, a 13. század közepén élt nováki Bogádról elnevezett *Bogátszázd*-nak (1312: *Bagath Zaazd*, Gy. 3: 180) például feltűnik *Bogátfölde* (1330: *Bogatfelde*, uo.) változata is.

4. Névtipológiai és névszerkezeti tekintetben egyaránt tanulságos lehet annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy a névrészcsere során érvényesülnek-e morfológiai szabályszerűségek. Ezzel kapcsolatban elsősorban arra a két lehetőségre gondolhatunk, hogy az elsődleges településnév morfológiai jelöltsége (például birtokos személyjeles formája) megőrződik-e a másodlagos névben is, avagy ebben a vonatkozásban az elsődleges befoglaló szerkezetnek nincs befolyásoló hatása az új névstruktúrára, és helyette a benne szerepet kapó földrajzi köznévi utótagok grammatikai sajátosságai a mérvadóak. Azt azonban, hogy egy-egy

konkrét névváltozás alkalmával melyik morfológiai tényező befolyásával számolhatunk, az alábbi okok folytán többnyire nehéz eldönteni. Nem szabad ugyanis megfeledkeznünk egyrészt arról — amit a korábbiakban már több ízben is hangsúlyoztunk —, hogy a településnevek földrajzi köznévi utótagjai nagy többségükben birtokos személyjeles származékukban szerepelnek a nevekben: a *telek* és az *egyház* tűnik — bár a nyelvterület nem minden részén — ez alól kivételnek. Ezért nyilvánvalóan sokkal nagyobb a valószínűsége annak, hogy a birtokos személyjeles struktúra a változást követően is megmarad: *Szentmiklósfalva* (1197: *Zentmiklosfalwa*, MEZŐ 1996a: 173, Torda vm.) > *Szentmiklósvára* (1441: *Zenthmikloswara*, uo.), *Boldogasszonyháza* (+1256: *Bodugazunhaza*, MEZŐ 1996a: 206, Csanád vm.) > *Boldogasszonyfalva* (+1285/1572: *Bodugazunffalwa*, uo.), *Csatófalva* (1332: *Chatofalva*, Cs. 1: 432, Ugocsa vm.) > *Csatóháza* (1379: *Chatohaza*, uo.), *Tengerfalva* (1418: *Thengerfalva*, Cs. 1: 219, Abaúj vm.) > *Tengerlaka* (1420: *Tengerlaka*, uo.), *Topaháza* (1406: *Thophazhaza*, Zs. II/1: 4373, Bihar vm.) > *Topafalva* (1580: *Thopafalwa*, JAKÓ 1940: 368), *Egyedmonostora* (1386: *Egyedmonustra*, ComBih. 111, Bihar vm.) > *Egyedfalva* (1570: *Eggiedfalwa*, uo.), *Gyulatelke* (1318: *Gyulatelke*, Gy. 2: 71, Doboka vm.) > *Gyulaháza* (1326: *Gulahaza*, uo.) stb. Máskor pedig az eleve jelöletlen szerkezet őrződik meg a névrészcsere után is, amint ezt például az *Újfalu* (1317: *Vyvalu*, Gy. 1: 153, Abaúj vm.) > *Újlak* (1472: *Wylak*, ComAbTorn. 7), *Tóttelek* > *Tótfalu* (Bihar vm.), *Újfalu* > *Németfalva* (Abaúj vm.) változások alkalmával láthatjuk.

Bizonyos szemantikai típusok továbbá eleve inkább a jelölt, míg mások a jelöletlen lexikális-morfológiai struktúrát igénylik: a személynévi előtagú településnevek az előbbi, a népnévi pedig az utóbbi kategóriába tartoznak, a minőségjelzős összetételeknél pedig a jelöltség lehetősége valójában nem is nagyon vethető fel (még akkor sem, ha ritkán találkozhatunk *Újfalva*-féle, formálisan birtokos jelzős névstruktúrákkal is).

Mindez pedig azt is jelenti egyúttal, hogy a legeggyértelműbben azoknak a földrajzi köznévi utótagoknak a cseréjén lehet lemérni az esetlegesen működő grammatikai szabályokat, amelyek többnyire birtokos személyjel nélkül szerepelnek a településnevekben: ilyenek például a *telek* utótagú helységnevek. Amennyiben az eredeti jelöletlenség a változást követően is megmarad, az valószínűleg egy a névrészcsérével összefüggő morfológiai szabályszerűséget mutat. Ha viszont a másodlagos névben birtokos személyjeles földrajzi köznevet találunk, nem a névrészcsere, hanem a földrajzi köznevek kapcsolódási szabályszerűségeihez kaptunk újabb adalékokat. Az Ugocsa megyei *Batártelek* (1301: *Botarteluk*, AOKlt. 1: 54) > *Batárfalva* (1429: *Batarfalua*, KOCÁN 2008), a Heves megyei *Besenyőtelek* (1347: *Beseneutelek*, Gy. 3: 72) > *Besenyőföldre* (1467: *Bessenewfelde*, uo.), illetőleg a fordított irányt képviselő, de éppúgy szemléletes Komárom megyei *Árpádföldre* ([1332 k.]>1412: *Arpadfelde*, Gy. 3: 404) > *Árpa-*

telek (1415: *Arpateleke*, uo.) változások talán az utóbbi lehetőségét erősítik. A névkompetencia tehát a névrészcsere alkalmával, úgy tűnik, inkább az egyes földrajzi köznevek grammatikai szabályaihoz igazodik (vagyis ahhoz, hogy a *telek*-kel ellentétben például a *falu* és a *föld* a településnevekben jellegzetesebb személyjeles alakjában, mint anélkül), nem pedig az elsődleges névstruktúra jelölt vagy jelöletlen voltához.

5. Nem fejezhetjük be a névrészcsere jelenségének tárgyalását anélkül, hogy ne tennénk említést a *-falva* > *-fa* változási folyamatról. Ez a tendencia a magyar nyelvterületnek egy igen jól körülhatárolható részén, a nyugati nyelvjárásterület sávjában ment végbe döntően a 17–18. század időszakában. Minthogy névtipológiai megítélése és így a névcseré hatókörébe tartozása nem egyértelmű, e változással külön esettanulmányban foglalkozom a dolgozatomban egyik összefoglaló fejezetében. Előzetesen e helyütt csupán annyit jegyzek meg róla, hogy véleményem szerint a *-falva* > *-fa* módosulást olyan névrészcsereként minősíthetjük, amely hangtani indíttatású változásként vált névszerkezeti átalakulássá, speciális jellemzőit is bizonyára ennek a kettősségnek köszönheti.

2.2. Szabálytalan részleges változások

A településnevek változásait tárgyaló tipológiai leírás csonka lenne, ha az előzőekben részletezett szabályszerű, meglehetősen gyakori, s így tendenciaként is leírható változási folyamatok mellett említés nélkül hagynánk azokat, amelyek kevésbé rendszerszerűen, hanem inkább egyedi jelleggel realizálódnak. A *deszemantizáció*, a *reszemantizáció* és a *transzszemantizáció* terminusokkal jelölt módosulásokra a névhasználók kompetenciájában — szemben a korábban említett, rendszerszerű szerkezeti változások mindegyikével — nem létezik névmodell. Nyelvészeti nézőpontból mindez pedig azt jelenti, hogy a változás előzményeül szolgáló névalakok a módosulásokat önmagukban nem jelzik előre, azaz például egy *Szentvince* vagy egy *Bódvakő* névtest esetében nem számítunk eleve a *Szemince* és a *Boldogkő* formává alakulásra mint potenciális lehetőségre, ellenben például a *Német* településnév kapcsán a bővülés (*Németi*), a kiegészülés (*Német-falu*) vagy a névosztódás (*Al-*, *Felnémet*) esélye — pusztán rendszertani okok miatt is: tudniillik mert az efféle nevekkal ilyen változások rendszeresen megtörténnek — megjósolhatóan merül föl.

Az itt tárgyalt változási folyamatok más tekintetben is elkülönülnek az előzőekben látott szerkezeti változásoktól. A kiegészülés, az ellipszis, a redukció, a bővülés stb. ugyanis megegyeznek abban, hogy mindegyik módosulás a nevek transzparenciájával függ össze. A névhasználók tudata több szinten is tükrözi azt, ha a név — mint másodlagos nyelvi jel — transzparens, azaz a nyelv elemkészletében meglévő elemekkel azonosítható szegmentumokból tevődik össze. Megtörténik ez az azonosítás egyrészt a névben található elemek felismerése által a lexikális-morfológiai szinten, amihez aztán a névhasználók szemantikai tartalmat (vagy másként fogalmazva: névadási motivációt) rendelnek. Ezt valójában a névben felismert lexikális-morfológiai szerkezet alapján a nyelvtudatukban meglévő motivációs modellek segítségével rekonstruálják, ami persze egyáltalán nem biztos, hogy minden esetben azonos (és lényegében nem is kell, hogy az legyen) az eredeti névadói motívummal. Ez a motivációs (vagy ha úgy tetszik: szemantikai) azonosíthatóság azonban nem valósulhat meg, ha a név lexikálisan nem transzparens.¹ Az előzőekben részletezett változástípusokban az is közös tehát, hogy az általuk érintett nevekre ez a transzparencia valamilyen összefüggésben általános érvénnyel jellemző.

¹ Névgyűjtési szituációkban nem ritkán szembesülnek a nevek meglévő vagy nem meglévő transzparenciájával a gyűjtők akkor, amikor a nevek szerkezetére, motivációs hátterére vonatkozó kérdésekre különféle válaszokat kapnak. A „nem tudom, miért az a neve, talán...” típusú megoldások, ötletek azt jelzik, hogy a beszélő lexikálisan érti a nevet, míg például az „annak csak egyszerűen az a neve”-féle válaszok arra utalnak, hogy számára a név lexikálisan nem áttetsző.

Megtörténhet ugyanakkor, hogy a név elsődlegesen meglévő transzparenciája elvész (*d e s z e m a n t i z á c i ó*), vagy épp ellenkezőleg: egy valamilyen ok, körülmény, például névkölcsönzés miatt nem transzparens név a változás által nyer új „üzenetet” (*r e s z e m a n t i z á c i ó*). Az sem példa nélküli, hogy egy elsődlegesen is transzparens névforma új, az előző névtesthez hangalakjában hasonló, ám más asszociációkat és motivációt sugalló hangalakhoz jut, ami viszont éppúgy transzparens, mint a kiinduló név (*t r a n s z s z e m a n t i z á c i ó*). Az alábbiakban ezt a három változástípust tárgyalom, törekedve arra, hogy az egyes jelenségekben — szabálytalan (nem megjósolható) voltuk ellenére — a közös, valójában a leírásukat egyedi jellegüket meghaladóan lehetővé tevő sajátosságokat is megragadhasuk.

a) A deszemantizáció

1. Az elsődlegesen világos lexikális-morfológiai azonosíthatósággal rendelkező településnevek a történetük során olyan szabálytalan hangalaki módosulásokat is elszenvedhetnek, amelyek az eredeti névstruktúrát felismerhetetlenné teszik. A névtest efféle szabálytalan megváltozását — amit egyébként a név funkcionális vagy lexikális struktúrájának elhomályosulása idéz elő — a szakirodalom leginkább *deetimologizáció*-nak (vö. HOFFMANN 1993: 139), újabban pedig *deszemantizáció*-nak nevezi (vö. HOFFMANN 1999a: 215). A folyamat alapvetően a név jelentésszerkezetét érinti tehát, mégis az alaki változásoknál (és nem a jelentésváltozásnál) tartjuk őket számon. A helyneveknél a jelentés magva ugyanis a denotatív jelentés, márpedig ez a jelentésréteg a deszemantizáció alkalmával nem módosul, csupán a jelentésszerkezet más, kevésbé lényeges mozzanatai (mint például a név etimológiai jelentése, a konnotációja, az információtartalma) szenvednek csorbát (i. m. 122).

A névváltozási folyamat elmélyültebb tanulmányozása mindamellet talán hozzásegíthet bennünket ahhoz, hogy a fentebb adott (és valójában HOFFMANN ISTVÁNTól való) meghatározást éppúgy pontosabbá tegyük, mint magát a változásra alkalmazott terminust. Ehhez mindenekelőtt azt célszerű röviden áttekintenünk, mit is takar ténylegesen a deszemantizációnak nevezett folyamat. A korábbiakban mondtak szerint az nyilvánvaló, hogy a változás alapjául egykor transzparens névszerkezetek szolgálnak, s ezek a nevek a módosulás következményeként aztán mindkét szerkezeti szintjükön (vagyis a funkcionális-szemantikai és a lexikális-morfológiai szerkezetük szintjén is) elveszítik korábbi áttetszőségüket. Régebbi korokra vonatkozóan a funkcionális-szemantikai szerkezet síkján jelentkező efféle elmozdulásokat azonban aligha lehet tanulmányozni, mivel efféle információkat a források természetesen nem tartalmazznak, így megragadásukra

egyedül a lexikális-morfológiai szerkezet terén nyílik lehetőségünk.² Maga a változás is tulajdonképpen itt, azaz a lexikális szinten indulhat meg kétségtelenül, s nem a szemantikai szerkezet szintjén, hiszen ez utóbbi azonosíthatóságához a lexikális struktúra azonosíthatósága nélkülözhetetlen. A nyelvérzék elsőként ugyanis a névben a lexikális-morfológiai struktúrát ismeri fel, és csak aztán keresi mögötte az általa kifejezett szemantikai tartalmat.³

A fentiek alapján a deszemantizációt tehát olyan változási folyamatként írhatjuk le, amelynek során a helynév valamely részének (elemének) lexikális azonosíthatósága elvész. Azáltal pedig, hogy a név lexikális szerkezete módosul (vagyis a névhasználók már nem ismerik fel a névben annak korábban számukra áttetsző lexémáit), természetesen változik a funkcionális-szemantikai szerkezete is. Sőt, ha az e körbe vonható egyes példákat alaposabban szemügyre vesszük, az is kitűnik, hogy a változás ténylegesen a funkcionális-szemantikai struktúra szintjén realizálódik. A *Hév-jó* víznév lexikális szerkezete például még bőven tartalmazhatta az elsődleges *hév* és *jó* elemeket akkor is, amikor a *jó* 'folyó' földrajzi köznév már kiesett a nyelvi elemkészletből. Másként fogalmazva: a helynév lexikális struktúrája egy ideig még a *hév* és a *jó* elemekből áll, holott a név szemantikai szerkezete már nem az elsődleges 'meleg folyó' (vagyis S+F) formában adható meg, hanem a szemantikailag azonosítatlan (M funkciójú) szerkezettel: 'Hévjó nevű [ti. patak]'. Amikor tehát a lexikális-morfológiai szerkezet azonosíthatóságának megszűnéséről beszélünk, lényegében a nevet alkotó lexémák *s z e m a n t i k a i a z o n o s í t h a t ó s á g á n a k* a megszűnését regisztráljuk. A nyelvtudat ugyanis a lexikális struktúra azonosításakor *j e l e n t é s e s* elemeket (szavakat) keres a névszerkezetben, mégpedig olyan szavakat, amelyek a helynevekben általában szokásos elemek (azaz például a *Berekjó*, *Hájó* víznevek *jó* elemét még csak véletlenül sem azonosítja soha a *jó* melléknévvel).

A deszemantizáció olyan névszerkezeti változás tehát, amely valamely elsődlegesen transzparens helynév lexikális-morfológiai és funkcionális-szemantikai szerkezetének azonosíthatóságát oly módon szünteti meg, hogy a módosulás elsődlegesen a lexikális szinten a lexémák *s z e m a n t i k a i a z o n o s í t*

² Az újabb, modern kori neveknél elméletileg megvan a lehetőség arra, hogy alapos gyűjtésekkel esetleg a funkcionális szerkezet azonosíthatóságában történő elmozdulásokat is tetten tudjuk érni, ez azonban a régebbi korokra vonatkozóan aligha (még analogikusan sem) segítené. Az efféle elmozdulások megragadása a történetiségben persze a lexikális-morfológiai szerkezet szintjén sem egyszerű, azt megítélni ugyanis, hogy a beszélő számára felismerhető-e a névben egy-egy lexéma, nemigen lehetséges. Legtöbbszörre épp maga a névváltozás jelzi utólag, hogy a felismerhetőség időközben megszűnt.

³ Fordított irányú meghatározottság egyedül a névkeletkezés situációjában jelentkezik, amikor is egy bizonyos szemantikai tartalomhoz „választ” a névadó megfelelő elemeket a lexikális-morfológiai elemkészletből.

h a t a t l a n s á g á t eredményezi. A változásra alkalmazott terminust ezért nyilvánvalóan úgy célszerű megválasztanunk, hogy ezt a lényegi jegyet egyértelműen kifejezze.⁴

2. A helynevek (és közte persze a településnevek) etimológiai áttetszőségének megszűnését és az információtartalmának ilyen módon való megváltozását többféle terminussal is megnevezte az eddigiekben a névtani szakirodalom. A *deetimologizáció*-nál pontosabban jelöli meg a változás természetét (vagyis az elsődlegesen világos szemantikai szerkezet elenyészését) a *deszemantizáció* fogalma, nyilván emiatt javasolta ez utóbbi használatát korábbi munkáitól eltérően HOFFMANN ISTVÁN (1999a: 215). Idegenszerűségükre hivatkozva JUHÁSZ DEZSŐ mindkét terminus helyett a magyar *homályosulás* vagy *motívumvesztés* fogalmakat ajánlja inkább (2000: 13, a terminológiai kérdésekhez lásd még TÓTH V. 2001a: 216 is). Nagyszabású névtani monográfiájának általános kérdésekről szóló fejezetében HAJDÚ MIHÁLY legutóbb — igaz, nem a terminusadás szándékával — *elhomályosodás*-ként jelölte meg a *Dámberke* > *Demberke* típusú módosulásokat (2003: 59–61). A korábbi szakmunkák nem igyekeztek a változást terminussal is megjelölni, helyette vagy körülírással éltek, mint BENKŐ LORÁND, amikor a *Szenttrinitás* > *Szentorontás* módosulás kapcsán *értelem nélkülivé válás*-ról beszélt (1947a: 47),⁵ vagy pedig — olykor az okokat is keresve — egyszerűen csak regisztrálták és jellemezték a változást néhány helynév apropóján, mint tette azt például KÁLMÁN BÉLA (1967: 2) vagy KOVÁTS DÁNIEL (1997: 304–5). Abból kiindulva, hogy a változás során az elsődleges helynév — a fentebb mondottak értelmében — nemcsak a motíváció szintjén, hanem lexikális-morfológiai tekintetben is valójában a szemantikai tartalmát veszíti el, a jelenésre a továbbiakban a folyamatot pontosan leíró, HOFFMANN ISTVÁNTól létrehozott *deszemantizáció* terminust használom, de ennek csupán azon típusaival foglalkozom, ahol a szemantikai változás az alak módosulásával is együtt jár.⁶

⁴ A terminusalkotásnak és -használatnak nem feltétlenül követelménye ugyan, hogy a kifejezés fogalmi tartalmával is minél pontosabban utaljon a jelenség lényegére, ennek megvalósulása azonban kétségtelenül elősegíti a terminusok pontosabb, következetesebb alkalmazását.

⁵ A BENKŐ által használt körülírás az itt alkalmazott fogalomkészletben is jól értelmezhető, ez ugyanis valójában a helynevek *lexikális jelentésének megszűnésé*-re utal.

⁶ Tágabb értelemben ugyanis a deszemantizációba azok a névalakok is beletartozhatnak, amelyek alaki módosuláson nem mentek ugyan keresztül, de a szemantikai szerkezetük elhomályosult: a *Megyer*-féle helynevekről a törzsnév kiveszése után már természetesen nem tudták a névhasználók, hogy az eredetileg törzsnévből alakult, s 'Megyer törzsbeliak települése' szemantikai azonosíthatósággal bírt. Azt, hogy az elsődlegesen sajátosságfunkciójú településnév mikor vált megnevező funkciójává, nemigen lehet ma már megmondani. Hasonlóképpen nem tudjuk azt sem, hogy az olyan, egykor személynévből lett településnevek esetében, mint a *Szolnok* vagy a *Miskolc*, meddig állhatott fenn a személynévi azonosíthatóság. A történeti névkutatás ezekkel összefü-

HOFFMANN ISTVÁN szerint a deszemantizációnak alapvetően két fő oka lehet: vagy az, hogy a denotátumnak a névadás alapjául szolgáló jellegzetessége megváltozik, vagy pedig az, hogy a névben szereplő lexéma eltűnik a nyelvi rendszerből (1993: 138).⁷ Sárospatak helynévkincsében 1252-től adatolható egy *Szent Vince* névalak, amelyet 1657-től a 19. századig szőlőhegyként említenek a források.⁸ A hegy minden bizonnyal az egykor rajta állt domonkos kolostorról kapta a nevét, a kolostornak azonban jó ideje nincs már nyoma. Minden bizonnyal ez a külsődleges, a denotátum jellegében bekövetkezett változás indíthatta el magának a névszerkezetnek az átalakulását: az eredeti *Szentvince* formát a népi névhasználatban mára ugyanis az „eltorzult” *Szemince* alak váltotta fel (vö. KOVÁTS 1997: 304–5). A helyneveket alkotó lexémák elavulása és a nevek elhomályosulása közötti kapcsolatra ugyancsak többen is rámutattak: KÁLMÁN BÉLA például a névben lévő *aszó* földrajzi köznév elavulásának számlájára írja a *Szikszo*, *Szárszo*-féle helynevek hangalaki módosulását (1967: 2). BENKŐ LORÁND a nevek egy más aspektusát állítja a középpontba az „értelem nélkülivé váló” *Szentgrácia* > *Szentgerice* típusú változások kapcsán, mondván, hogy bennük a régi képzet (itt használt terminussal: a korábbi lexikális jelentés) elhomályosul, de nem kapcsolódik hozzájuk új képzettartalom. Azt is hangsúlyozza egyúttal, hogy az ilyen természetű változás ritka, mert a folyamat többnyire nem fejeződik be ezen a ponton, az elhomályosult névalakokat ugyanis a népetimológia jelensége rendre „hatalmába keríti”, s a hangalak „addig-addig formálódik, míg valami eleven képzettartalmú szónál megáll” (1947a: 47). A helynevek elsődleges, áttetsző funkcionális és lexikális szerkezetének az eltolódását azonban nem csupán az őket alkotó szavak elavulása idézheti elő, hanem ettől függetlenül ható szabályos és szabálytalan hangtani változások is, melyek akár a felismerhetetlenségig eltorzíthatnak egy-egy névalakot: azzal például, hogy a mai *Büssü* településnév egykor *Besenyő* volt, a *Piski Püspöki*, *Morcida* pedig *Móric-hida* (a példákhoz lásd KÁLMÁN 1967: 2), nincs olyan névhasználó, aki tisztában lenne.

3. A deszemantizáció hatókörébe tartozó változási folyamatokat nem könnyű megragadnunk. Vannak ugyanis olyan jellegű módosulások, amelyek látszólag (bizonyos tulajdonságjegyeik alapján) ebbe a változástípusba sorolhatóan írhatók le, valójában azonban (különféle érvek miatt) kívül rekednek ennek keretein.

gésben legfeljebb annyit tud kideríteni (ami egyébként nyilvánvaló feladata is), hogy egy-egy névmodell (például a törzsnévből vagy a személynévből való névadási gyakorlat) meddig lehetett produktív.

⁷ HAJDÚ MIHÁLY a módosulást kiváltó indítékokat mint formai és tartalmi okokat jelöli meg (i. m. 60).

⁸ Ez ugyan nem településnévi példa, de mivel jól szemléltetheti a deszemantizáció egyik kiváltó okát, fontosnak tartom megemlíteni. A patrocíniumi eredetű településnevek körében a deszemantizációs változások között alaposabb analízis bizonyosan több ilyen indítékút is felderíthet.

Nem tartoznak ide HOFFMANN ISTVÁN szerint egyrészt a szabályos hangváltozások következtében előállt alaki változások; valamint azok sem, amelyek csak a név jelentésszerkezetét módosítják, de nem eredményeznek hangalaki változást; és végül azok sem, amelyeket a közszoói párhuzamuk eltűnése okoz (1993: 139). Eszerint — konkrét példákkal illusztrálva — ki kell zárunk a deszemantizáció hatásköre alól például a *Besenyő* > *Besnyő*-féle, a két nyílt szótagos tendencia által módosított névalakokat, illetőleg nem számolhatunk a deszemantizáció tárgyalásakor a *Simaháza* vagy az *Igrici* típusú településnevekkel sem annak ellenére, hogy a név jelentésszerkezete ezekben is megváltozott, hiszen az utóbbinak az *igric* lexémáját nem tudja a mai nyelvtudat már — annak kihalása miatt — azonosítani, az előbbiben pedig az elsődlegesen személynévi *Sima* névrész értékelődött át a névhasználók tudatában a *sim*a melléknévvé. Az ilyen esetekben azonban sem az alak, sem a denotatív jelentés nem módosul, vagyis nem jön létre új név, ami pedig a változásnak definitív feltétele. Arra, hogy az itt említett jelenségek közül a szabályos hangváltozások bizonyos vonatkozásokban mégiscsak fontos indukáló tényezői lehetnek a deszemantizáció egyes példáinak, a továbbiakban még visszatérek.

4. A deszemantizáció mint névváltozási jelenség megragadhatóságának nehézségeit jól mutathatja az is, hogy — a fenti változási folyamatok kirekesztése után — a deszemantizációként értékelt változástípusok kategorizálása sem egyszerű. A szakirodalomban ezzel kapcsolatban ugyanis alapvetően kétféle megközelítéssel találkozunk: az egyik a változás (strukturális) természetét veszi alapul a jelenségek bemutatásakor (mint teszi azt HOFFMANN ISTVÁN és a nyomában mindazok a kutatók, akik az általa kidolgozott helynévelemzési modellt használják munkáikban), a másik pedig az elhomályosult nevek alkotóelemei szerint osztályoz (mint LÖRINCZI RÉKA). Az alábbiakban az e két szempontból tárgyalt jelenségeket én magam is sorra veszem, de nem elsősorban a részletezésük szándékával (hiszen ezt megtették már jó néhányan), hanem főként azért, mert úgy látom, hogy egynémely deszemantizációnak tartott jelenség háttérében valójában más természetű változások rejlenek, s ennek folytán a rendszertani helyüket is másutt jelölhetjük inkább ki.

4.1. A változás természete szerint a deszemantizáció esetei között (HOFFMANN ISTVÁN nyomán és az általa ajánlott terminusokat használva) a következő jelenségeket tarthatjuk számon: a zésülés és a névelőnek felfogott névkezdet elmaradása mellett a ragos alak megmerevedése, illetőleg a ragnak felfogott elem elvonása alkothatják a változástípus tipikus folyamatait. Ami közös ezekben a folyamatokban, s ily módon össze is kapcsolja őket, az egyrészt az, hogy háttérükben a lexikális (és párhuzamosan a szemantikai) azonosíthatóság elhomályosulása áll, másrészt pedig a kontextuális jellegük, vagyis az, hogy csakis szöveghelyzetben való használattal magyarázhatók (lásd ehhez HOFFMANN 1993:

139–40). Az előbbi két változás tehát látszólag a névelővel, az utóbbi kettő pedig leginkább határozóragokkal áll valamiképpen — a nyelvérzék megtévedése miatt — összefüggésben. Úgy látom, hogy a két-két módosulást együttesen célszerű mérlegelnünk, s a háttérükben meghúzódó tényleges folyamatokat ennek segítségével próbálhatjuk meg felderíteni.

Zésülés-nek azt a hangalaki változást nevezzük, amelynek során a beszédben a név előtt használatos az névelő *z* eleme idővel a magánhangzóval kezdődő névalakhoz tapad (vö. BENKŐ 1947a: 48, HOFFMANN 1993: 139, KISS L. 1995: 33; ezeken a helyeken a jelenség közszói példáira is találunk adatokat és szakirodalmat egyaránt). KISS LAJOS az *Ajnat* > *Zajnat*, *Omboly* > *Zomboly* stb. (nem településnévi) példákat egy tágabb, több változási folyamatot (például a *Radvány* > *Aradvány* típusú településnév-módosulást) is magában foglaló jelenség, a *tapadás szóhatáron* változástípus keretében tárgyalja (i. h.). Az itt említett változások nyelvtudati háttere a szakirodalom szerint teljesen megegyezik azzal, amit a vele rokon (csak más irányú) módosulás, a *névelőnek felfogott névkezdet elmaradása* kapcsán tapasztalunk. Ennek során ugyanis az *a*-val kezdődő helynevek első hangját a nyelvérzék tévesen a névelővel azonosítja, és a név hangsorából azt elhagyja (vö. például HOFFMANN, i. h.). A jelenséget SZABÓ T. ATTILA (1962, 1963) és a nyomában járók *szóhatártévesztés* terminussal illetik (lásd még többek között KÁLMÁN 1967: 2, KISS L. 1995: 33), s *Amadéfalva* > *Madéfalva*, *Acintos* > *Cintos*-féle példákkal illusztrálják. Témánk szempontjából különösebb jelentősége nincs ugyan, de a pontosság kedvéért érdemes megjegyeznünk, hogy a *zésülés* (tapadás szóhatáron) jelensége valójában a szóhatártévesztés egyik típusaként ugyancsak felfogható.

A két változási folyamattal a dolgozatom egyik összefoglaló fejezetében alaposabban is foglalkozom majd, úgy látom ugyanis, hogy a szakirodalom lényegében egyöntetű vélekedése ellenére e módosulásokat más indítékok mozgatják, s azok nem a névelővel állnak elsősorban kapcsolatban. A névelővel való kapcsolódás lehetőségét egyrészt kronológiai, másrészt szintaktikai okok miatt nem tartom valószínűnek, s e változások véleményem szerint sokkal inkább tekinthetők hangtani természetű (szabályos) módosulásoknak. Amennyiben a gondolatmenetem helyes, az *Amadéfalva* > *Madéfalva*, *Omboly* > *Zomboly*-féle névalakulások valójában csak a hangváltozás jellegében különböznek a *Besenyő* > *Besnyő*-féle ugyancsak szabályos hangváltozási folyamatoktól. Ebben az esetben pedig éppen olyan megítélés alá kell, hogy essenek, mint az utóbbiak: azaz vagy mindkét folyamat deszemantizációnak minősül, vagy mindkettő kívül marad rajta. A döntést e kérdésben a hangtani változások befolyásoló szerepét általában mérlegelve célszerű meghoznunk, erre a későbbiekben, a fejezet végén kerítünk sort.

A nyelvérzéknek a (vélt vagy valós) határozóragokkal kapcsolatos megtévedéséhez az a — szintén kontextuális — jelenség szolgáltatja az alapot, hogy a

helyneveket többnyire helyhatározóragos alakjukban használjuk. A magyarral érintkező nyelvekbe ezért nem ritkán *Kotoriba*, *Malomba*-féle határozóragos alakjukban kerülnek be a névformák, sőt az is előfordul, hogy utóbb ezeket az alakokat a magyar nyelv visszakölcsönzi, s ez válik aztán az adott település hivatalos magyar nevévé. A Baranya megyei egykori *Köbli* településnév például a helyi német lakosság nyelvében magyar határozóragos *Köblin* alakjában honosodott meg, majd ez visszakerült a magyarba, s a település ma ennek révén viseli — a *Köbli* népi használatú variáns mellett (vö. BMFN.) — a *Köblény* hivatalos nevet (vö. ehhez KISS L. 1995: 31, illetve HOFFMANN 1993: 139, ahol további szakirodalom is található). A folyamatot HOFFMANN ISTVÁN *ragos alak megmerevedése*, KISS LAJOS pedig *ragoszilárdulás* terminus alatt tárgyalja (i. h.). Készséggel elismerem, hogy a jelenség igen fontos névszociológiai, névhasználati tanulságokat hordozhat magában, nem gondolom azonban, hogy a deszemantizáció keretei között kellene tárgyalnunk. Ez a folyamat a magyar helynévrendszerben aligha tekinthető belső változásnak, hiszen a magyar és horvát (*Kotoriba*), magyar és román (*Harsámba*, *Malomba*, *Szilba*, *Várba*), magyar és szlovák (*Újfaluba*) stb. nyelvi kapcsolatok szintjén működik (a példákhoz lásd KISS L. 1995: 30): vagyis a magyar névhasználók körében az adott településnek soha nem volt *Újfaluba* vagy *Harsámba* neve, csak *Újfalu* és *Harsány*, a román és a szlovák névhasználók pedig nem nevezték a falut *Újfalu* vagy *Harsány* néven. Egy-egy névhasználói körben tehát nem volt több neve az adott denotátumoknak, és így közöttük változásviszony sem tételezhető fel. Nem módosítják ezt a megállapítást a *Köblény*-féle visszakölcsönzések sem, hiszen esetükben egy-egy újabb név keletkezéséről beszélhetünk a magyar helynévrendszerben, nem pedig az elsődleges *Köbli* névforma megváltozásáról. Persze mindezzel nem kívánom azt állítani, hogy a magyar nyelven belül ne történhetett volna meg ilyesfajta ragszilárdulás (annál is inkább, mert ilyenekről maga a szakirodalom is említést tesz: a *Dobornya* elsődleges névből például így lett később *Doborján*, vö. KISS L., i. h.),⁹ pusztán azt igyekeztem hangsúlyozni, hogy az ilyen természetű jelenségek alapvetően nyelvek közötti kölcsönzésként, a névátvétel speciális eseteként realizálódnak, s mint ilyenek, a változásvizsgálat keretében bátran figyelmen kívül hagyhatók.

A ragszilárdulással bizonyos tekintetben rokon (annak valójában a fordítottja) az a speciális jelenség, amikor a beszélők a nominatívuszi névalakot ragozott formának érzik, s tévesen elvonják belőle a ragnak tekintett elemet: ennek révén lett a személynévi előzményű *Pentelén* településnévből *Pentele* (KÁLMÁN 1967: 3), az elsődleges, szláv eredetű *Cserenyén*, *Kelenyén*, *Malonyán* településnevek-

⁹ Az már más kérdés, hogy ez valóban az *-n* határozórag névhez tapadásaként jött-e létre, avagy más természetű (például analógiás) folyamatok, esetleg a $\emptyset \sim -n$ képzőváltakozás játszott közre az alakulásában.

ből *Cserenye*, *Kelenye*, *Malonya* (vö. KISS L. 1995: 10). A változást KÁLMÁN BÉLA *téves elvonás*-nak (i. h.), KISS LAJOS *téves kikövetkeztetés*-nek nevezi (i. h.), HOFFMANN ISTVÁN pedig magukat az így keletkezett névváltozatokat — a finn szakirodalomra hivatkozva — az *elvont név* terminussal illeti (1993: 140). Az elvonás azonban nemcsak határozóraggal való téves azonosítás folytán következhet be, ritkán más morfémaakat is beleéreznek a névtestbe a névhasználók: a *Szedernyék* névformából például a *-k* végződését többesszámjelként, a *Valpót*-ból pedig a *-t*-jét tárgyragként azonosítva vonta el a nyelvérzék a *Szedernye* és a *Valpó* töveket (vö. KISS L. 1995: 10).¹⁰ A szláv eredetű *Piliske* hegynév *Pilis*-sé alakulása mögött BENKŐ LORÁND a nyelvérzéknek a „vélt kicsinyítő képzővel való játéka”-t látja megnyilvánulni (1947c: 207).

Ezeket a változásokat azonban alighanem szintén ki kell rekesztenünk a deszemantizáció példái közül. A deszemantizációnak ugyanis definitív jegyeként határoztuk meg, hogy elsődlegesen világos (legtöbbször közszói) szerkezettel rendelkező névalakra vonatkozik, amely aztán éppen a folyamat során veszti el a szemantikai és lexikális azonosíthatóságát. A fent említett névformák közül a jövevényelemek soha nem voltak a magyar névhasználók számára áttetsző struktúrák, az olyan ritka személynévi alapszóból lett településneveknek pedig, mint a *Pentelény* (< *Pantheleon* szn.), ez a fajta azonosíthatósága viszonylag szűk kronológiai keretek között mozoghatott csupán. Az e nevekben bekövetkezett változásokban sem a deszemantizáció játszott tehát szerepet (mivelhogy a névnek nem volt olyan eleme, ami ilyen jellegű változáson áteshetett volna), hanem a nyelvérzéknek éppen hogy a „megelevenítő” ereje, amely ismerős szegmentumokat (jeleket, ragokat) igyekezett az egyébként teljesen „érthetetlen” névstruktúrákban felfedezni. Tekintve pedig, hogy a nominatívuszi alakokban a jelek és ragok használata szükségtelen, a felismerni vélt efféle elemeket a névhasználó közösség a nyelvérzékének megfelelően elvonta. A folyamat mentális hátterében tehát az érthetetlen, szemantikailag azonosíthatatlan névalakokban az értelmet kereső szándék megnyilvánulását, vagyis nem a de-, hanem éppen hogy a reszemantizáció fő sajátosságát ismerhetjük fel. A névterjedelem névelemnyi csökkenését tárgyalva említést tettem már ilyen jellegű változásokról, utalva arra, hogy ez a jelenség a reszemantizáció és a redukció határsávjában helyezhető el, s ennek folytán mindkét változási folyamat alapvető jegyeit magán viseli. Azt is fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy ez a folyamat valójában nem annyira szerkezeti, hanem — mint fentebb is utaltam rá — sokkal inkább kontextuális jellegű változásként fogható fel.

¹⁰ A toldaléknak vélt szóvég elhagyása kontextuális természetű változásként fogható fel leginkább, és arra, hogy ez a közszavak körében sem ismeretlen, lásd például MMNyR. I, 161–4, illetve KISS L., i. h.

4.2. A kései ómagyar kor elhomályosult neveinek „az alkotóelemeik etimológiai hovatartozása alapján” LŐRINCZI RÉKA két típusát tartja elkülöníthetőnek. Vannak közöttük olyanok — mondja a szerző —, amelyek magyar lexémákból álló szerkezetek voltak elsődlegesen (mint amilyenek például az *aszó* földrajzi köznevet tartalmazó *Nyár-aszó*, *Szik-aszó*, *Száraz-aszó*, *Berek-aszó* stb., vagy a *Bivaly-akol*, *Porcs halma*-féle névstruktúrák), s ennek elhomályosulásával nyerték el későbbi-mai *Nyárszó*, *Szikszo*, *Szárszó*, *Berekszó*, illetve *Bilak*, *Porcsalma* alakjukat. Mások „összetett szói előzménye idegen szót is tartalmazott”: az *Őrrevistye* településnév második eleme szláv jövevénynév volt, s a névszerkezet már 1550-ben a szláv elem egyfajta csonkulásával *Őrvistye*-ként adathozható (vö. 1992: 903). A fentiek értelmében ez utóbbi típusba tartozó helyneveket — a *revistye* névrész lexikálisan eleve azonosíthatatlan volta miatt — nem sorolom a deszemantizáció példái közé. Az általam adott meghatározásnak tehát csupán az első kategória névegyedei felelnek meg.

5. A deszemantizáció mint változástörténeti folyamat előzményeül a korábban megadott definíció értelmében csakis olyan településnév-alakok szolgálhatnak, amelyek világos, áttetsző struktúrával rendelkeznek. Ilyeneket — amint azt a változást illusztráló példák is jelzik — leginkább a közszói eredetű helynevek között találunk, de a gyakoribb (és ennek folytán ilyen szerepben jól azonosítható) személynévi lexémát tartalmazó névformák is számításba jöhetnek.

A deszemantizáció lefolyását — szabálytalan, megjósolhatatlan volta ellenére — lehetőségünk van bizonyos tekintetben modellezni. A névstruktúra átalakulásában ugyanis véleményem szerint megfigyelhetünk egymásra épülő belső folyamatokat, amelyek aztán végső soron az elsődleges helynévi szerkezet deszemantizációjához vezetnek. A változás előzményeül tehát minden esetben egy funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai tekintetben egyaránt azonosítható, transzparens névstruktúra szolgál, mint amilyen például víznévként a *Hév-jó* ([1200 k.]/896-ra: *Heuyou*, Gy. 1: 736, 772) ’meleg vizű patak’, vagy településnévként a *Szentmária* (1407: *Zentmaria*, MEZŐ 1996a: 207, Háromszék) ’Szűz Mária tiszteletére szentelt templommal rendelkező [település]’. Az átalakulást az indítja el, hogy valamilyen okok folytán a lexikális azonosíthatóság csorbát szenved. Ez bekövetkezhet egyrészt a névben szerepet játszó közszói lexéma elavulása miatt, ahogyan ez például a *jó* ’folyó’ földrajzi köznévvvel történt. A közszói elemkészletben végbemenő elmozdulások ugyanis — amint azt a különböző névváltozási folyamatok kapcsán ezidáig is már több ízben módunkban állt látni — természetesen a helynévrendszerben is nyomot hagynak. Eredményezhetik a lexikális szerkezet megváltozását másrészt hangtani és koartikulációs változások is, amelyek a helynevek hangtestét természetesen éppúgy érintik, mint a közszavakét: az elsődleges *Szentpéter* (1297: *Zenth Petur*, MEZŐ 1996a: 188, Vas vm.) *Szempéter*-re (1369: *Zempeturfalua*, uo.) alakulásában például egyértelműen a hangtani tényezők játszottak szerepet. Ezeknek a részben szótörténeti, részben

pedig hangtörténeti változásoknak köszönhető, hogy az eredeti név lexikális-morfológiai azonosíthatósága jelentősen csorbul, vagy akár meg is szűnik: a *Hév-jó* víznév morfológiai összetettsége a *jó* kiavulásával elhalványult, a *Szent-mária*, *Szentpéter* településnevek szentnévi előzményét pedig a koartikulációs folyamatok és a szabályos hangváltozások jórészt elfedték. A lexikális-morfológiai struktúra ilyen értelemben vett elhomályosulásával szükségszerűen együtt jár aztán az is, hogy a név funkcionális-szemantikai azonosíthatósága (elsődlegesen motivált szerkezete) ugyancsak homályba vész. A mindkét szerkezeti szinten bekövetkező elmozdulás pedig megnyitja az utat az újabb, főleg hangtani természetű átalakulások előtt: a 'meleg vizű folyó'-ként már nem azonosítható *Hévjó*-ból ezáltal lesz a hangrendi harmóniának is engedelmeskedő *Hejő* (1284/1454: *Heyew*, Gy. 1: 736, 793), illetve *Hájó* (1341: *Hoyow*, A. 4: 91), a szentnévi előzményétől és így a templomra utalás funkciójától is távol került *Szemmárijá*-ból pedig *Szemer(i)ja* (1567: *Zemerija*, MEZŐ 1996a: 207, Háromszék) vagy éppen *Somorja* (1383: *Samaria*, MEZŐ 1996a: 208, Pozsony vm.).

A nevekben reálisan végbemenő folyamatokat kissé sematikusan felvázoló modellünk azt mutatja tehát, hogy a nevek lexikális azonosíthatóságában bekövetkező elmozdulások potenciálisan mindig magukban hordják a további hangalaki változások, és velük együtt végső soron a deszemantizáció lehetőségét. A deszemantizáción átesett településnevek történeti adatait szemlélve azt találjuk, hogy a változás fázisait leginkább mint lépcsőfokokat képzelhetjük el. A változások olykor megrekednek egy-egy szinten, esetleg pusztán alkalmilag lépnek oda (amint azt számos koartikulációs jelenség kapcsán tapasztalhatjuk), máskor azonban végighaladnak a lépcső valamennyi fokán, azaz a folyamat egészén.

6. A szabályos hangváltozásoknak a deszemantizáció megindításában véleményem szerint jóval nagyobb szerepet tulajdoníthatunk, mint azt az előzményirodalom gondolja,¹¹ noha nem minden hangváltozási folyamat ítéltető meg e tekintetben egyformán: egyesekkel aligha kell számolnunk a deszemantizáció kapcsán, másokat viszont komolyan célszerű mérlegelnünk. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy egyazon hangváltozási tendencia egynémely településnév névtesztét érintően neutrális szerepű, vagyis deszemantizációt nem indukáló folyamat, más nevekben viszont a változás megindításának leghatékonyabb eszköze. Az egyes hangváltozási folyamatokat tehát soha nem önmagukban, hanem mindig az adott településnév rendszerösszefüggéseinek fényében kell megítélnünk és minősítenünk.

¹¹ Sőt — mint láthattuk — a szabályos hangváltozásokat a deszemantizáció hatóköréből általában ki is szokás rekeszteni. A fent mondottak és ezen hagyományos állásfoglalás között mindamellett nincs összebékíthetetlen ellentét, a hangváltozásoknak ugyanis komoly szerepük az elhomályosulás megindításában van, s a hangváltozások eredményeit valóban nem célszerű és nem is lehet önmagukban az elhomályosult nevekkal azonosítani.

A deszemantizáció fő területe — emeljük ki újfent — a közszavakból és a gyakori, tipikus személynevekből alakult helynevek köre lehet leginkább. A hangváltozások kapcsán ezt azért lényeges ismét hangsúlyoznunk, mivel a hangváltozások jó része a helynevekben és az előzményükként szolgáló közszavakban, személynevekben párhuzamosan zajlott, azaz mindkét kategóriát egyformán érintette. A településnevekben kifejezetten gyakori *teleke* birtokos személyjeles földrajzi köznév például helynévi és közszói szerkezetben egyaránt *telke* lett a két nyílt szótagos tendencia eredményeképpen (lásd például 1358: *Zalouk-teluky* ~ 1338: *Zolouchktelky*, Cs. 2: 523, Baranya vm.), vagy a *gyisznó* lexéma depalatalizációja a helynevekben is (néhány nyelvjárási alak kivételével) éppúgy megtörtént, mint a megfelelő közszóban (vö. például 1276/1641: *Gisnod*, Gy. 1: 218, 1267/1380: *Gyoznoufertes*, Gy. 1: 369, illetve 1283/1464: *Diznopasztorwelge*, Gy. 1: 788 stb.). A *Dienes* személynévnek (vö. 1199: *Dyenus*, ÁSz. 250) monoftongizációval *Dénes*-sé (vö. [1286]: *Denes*, ÁSz. 242) alakulása a *Szentdienes*-féle településnevekben a személynévi előzményhez hasonlóan realizálódott (mint például a Baranya megyei *Szentdénes* nevében, vö. FNESz.).¹² Az efféle szabályos hangváltozási folyamatokkal a deszemantizáció megindításában nem kell számolnunk, a helynév ugyanis ennek során — mivel a hangváltozás a névelőzménnyel azonos módon ment benne végbe — mindvégig megőrizte az etimológiai kapcsolatát az alapszavával, s a hangtani átalakulás ily módon nem befolyásolta az azzal való azonosíthatóságát.

Azok a hangváltozási folyamatok azonban, amelyek a településnévben és az előzményéül szolgáló nyelvi elemekben nem párhuzamosan jelentkeztek, jó eséllyel válhatnak a nevek deszemantizációjában szerepet játszó tényezőkké. A nevek deszemantizációs átalakulását nemegyszer ugyanis éppen az okozza, hogy a megfelelő közszói párhuzamban bekövetkező hangtörténeti változást nem kísérte a belőle lett helynév hangtörténeti módosulása, s a helynév máig az archaikusabb formáját őrzi a közszónak. A hajdani *gyiő*-ból például *dió* lett a köznyelvben, a Somogy megyei *Gyugy* (1238: *Gyog*, FNESz.), a baranyai *Gyód* (1511: *Gyod*, FNESz.), a romániai *Al-* és *Felgyógy* (1291/1320: *Gyog*, 1410: *Felgyogy*, FNESz.) településnevek viszont a növénynév eredeti, palatális hangalakját tartották meg, aminek következtében aztán e nevek kapcsolata a *dió* közszóval megszűnt, ez pedig alapjául szolgált a deszemantizációnak (a jelenséghez lásd még TÓTH V. 2004: 191–5).¹³

¹² Ami persze nem mond ellent annak, hogy a személynév archaikus formája akár máig fennmaradhatott például családnévként.

¹³ A magyar nyelvterület északi nyelvjárási vidékein föltűnik ugyan ma is a *dió* növénynév *gyiő* hangalaki variánsa, ám ez az elterjedési terület közel sem esik egybe a helynevekben tapasztalható, itt tárgyalt *Gyógy* típusú névformák területi jellemzőivel (vö. MNyA. 101. térképlap).

Az előzményéhez képest a helynévi forma persze nemcsak archaikus, hanem neologikus hangalakot is őrizhet. A már több ízben is említett két nyílt szótagos tendencia például a *Németi* településnevekből gyakorta teremt *Nemti*-féle név-alakulatot (vö. például 1318: *Nemty*, Gy. 1: 121, Abaúj vm.; 1230/1285: *Nemty*, Gy. 1: 792, Borsod vm.; 1240/1244/1325: *Nemty*, Gy. 1: 347, Baranya vm. stb.), holott a *német* népnév paradigmatisz rendszerében sem a mai nyelvben, sem a régiségben nem találkozunk **némtek* ~ *nemtek*, **némtet* ~ *nemtet* típusú hangszerkezetekkel. Az *sz* > *c* affrikáció szintén szabályos és általános jelenség a magyar hangtörténetben, így elvileg nem kellene számolnunk vele a deszemantizáció kapcsán. Minthogy a *székely* lexémát ez a változás közszóként nem, településnévi használatában viszont érintette, a Bars megyei *Székely* (1388: *Zekel*, Zs. I, 468) > *Cékely* (1490: *Czekel*, ComBars. 84) affrikációs változásra — ha hihetünk az adatoknak — érdemes úgy tekintenünk, mint ami az elsődleges településnév elhomályosulását elősegíthette.¹⁴ Hasonlóképpen a latin eredetű *Paul* személynévből a kezdeti latinos hangzás módosulásával *Pál* alakult a magyarban.¹⁵ A személynévből lett *-i* képzős településnevekben (vö. 1280: *Pauly*, Gy. 1: 133, Abaúj vm.) a monoftongizáció azonban nemcsak a személynévvel szorosabb kapcsolatot tartó *Pál(y)i* formákat (1323: *Pali*, uo.) teremtett, hanem *Pólyi* (1330: *Poly*, uo.) alakokat is. A *Péteri* (127[8]: *Petury*, Bunyitai 2: 372, Bihar vm.) > *Petri* ([1291–94]: *Petri*, Gy. 1: 654) változást mutató helyneveket a két nyílt szótagos tendencia szakította el egy idő múlva ugyanilyen módon a *Péter* személynévi előzményüktől.¹⁶

Mindezek alapján akár azt is gondolhatnánk, hogy a hangváltozási folyamatok mégsem teljesen úgy működnek a helynevekben, mint a közszavakban. Ez lehet, hogy így is van, de a fentiekből ez nem következik. Sokkal inkább arról van szó, hogy egy nyelvi struktúra abban a pillanatban, amint — teljesen mindegy, hogy milyen előzményből — helynévvé alakul, új nyelvi egységként vesz

¹⁴ Azt, hogy a változás nem állt meg a *Cékely* névformánál, a településnév további adatai: a deszemantizáció irányába mutató *Zsakély* (1780: *Zsakélly*, ComBars. 84), illetőleg a reszemantizációt képviselő *Sekély* (1893: *Sekély*, uo.) névalakok jól mutatják. Az *sz* > *c* affrikációnak az újabb időkben való jelentkezése egyébként közel sem számít kivételes jelenségnek; lásd még például a *Színégető* > *Cinegető* változást (HAJDÚ 2003: 69), amiben persze a *cinége* lexéma hangalaki asszociációja is nyilvánvalóan szerepet játszott.

¹⁵ Abban, hogy a *Paul* hangalak a magyarban valós használatban lehetett-e, vagy csupán az oklevelek latinosított alakjaként kell rájuk tekintenünk, nemigen tudunk megnyugtató döntést hozni. A többféle monoftongizációs átalakulás esetleg a *Paul* alakban való névátvételt támogathatná, minthogy azonban a hangtani adaptáció lehetőségét nem vethetjük el, a már bizonyosan magyar *Pál(y)* ~ *Pól(y)* formák sem szolgáltattak a névelőzményükre vonatkozóan biztos fogódzót.

¹⁶ A két nyílt szótagos tendencia bekövetkeztekor ez az elszakadás minden bizonnyal nem azonnal történt meg, a *Péter* személynévből ugyanis több hangzóihiányos névforma is alakult: *Petre*, *Petra*, *Petri* (ÁSz. 634), s ezek hangszerkezeti analógiája talán a *Petri* helyneveket is kötötte valamennyire a személynévi előzményhez.

részt a továbbiakban a rendszer funkcionálásában. Ez pedig azt is jelenti egyúttal, hogy a létrejövő helynevet a saját hangszerkezete önmagában (tehát az előzményéül szolgáló nyelvi elemtől függetlenül) eleve alkalmassá teszi arra, hogy bizonyos hangváltozásoknak potenciálisan az alapjául szolgáljon, másokat pedig eleve megakadályoz ebben. Maguk a lehetőségek aztán vagy éppen úgy realizálódnak, mint a helynevet alkotó nyelvi elemek (többszörre közszavak) változási folyamatai, vagy pedig eltérnek azoktól. A helynévvé alakulást követően a név alapjául szolgáló lexémával való szemantikai összefüggés mindaddig megőrződik, amíg az egykori kapcsolatot valamilyen tényező (például a helynevet érintő hangváltozás) el nem fedi. Amint erre sor kerül, és a lexikális szerkezet mellett a szemantikai struktúra is eltávolodik az előzménytől, akkor beszélhetünk ténylegesen az eredeti helynév deszemantizációjáról.

7. A koartikulációs jelenségeknek önmagukban nem nagyon lehet deszemantizációt indukáló szerepük. Ezek a folyamatok ugyanis lényegében éppen úgy tekinthetők, mint azok a hangváltozások, amelyek egységesen érintik a helynevek és az alapjukul szolgáló nyelvi elemek hangtestét. A hasonulási folyamatok éppen az általános érvényük miatt nemigen okozhatnak tehát a névben szemantikai átrendeződést: azt ugyanis, hogy a *Szemmárton* (1337: *Scemmartun*, MEZŐ 1996a: 154), *Szempál* (1421: *Zempal*, MEZŐ 1996a: 180), *Hidek-patak* (+1326/[1400 k.]: *Hidekpatak*, Gy. 1: 142) névformák hasonulásos jelenségei a nevek funkcionális szerkezetét nem halványítják el, az írásbeliségben velük gyakorta váltakozó, az eredeti lexikális szerkezetet megőrző lejegyzések (és sokszor a nevek mai megfelelői is) egyértelműen jelzik.

Az persze megtörténhet, hogy más folyamatok oly mértékben felerősítik a koartikulációs jelenségek hatóerejét, hogy azok végül is a név szemantikai tartalmának azonosíthatóságát is megszüntetik. Az alapvetően koartikulációs módosulásként indult *Szemmária*-ból további hangváltozások eredményeként lett — mint fentebb láttuk — *Szemerija* > *Szemerja* >> *Somorja*, de a *Szentbenedek* > *Szembenedek* > *Szembék* (SMFN. 517) módosulás is a koartikuláció mellé lépő egyéb változások szerepét illusztrálja. Ez utóbbi esetben a hasonulást az egészíti ki, hogy a *Benedek* személynév összerántódással *Bék* formájúvá lett, ami a Dunántúl déli részén egyáltalán nem mondható szokatlan hangváltozásnak (lásd még ehhez például a Zala megyei *Szentbékkála* nevet is, vö. MEZŐ 1996a: 62).

MEZŐ ANDRÁS a patrocíniumi településnevekben bekövetkező efféle jelenségeket többször szabályos hangváltozási folyamatokként értékeli. A Csongrád megyei *Szentadorjánmártír* > *Adorjánmártír*-ra redukálódásáról a megfelelő fejezetben már ejtettünk szót, a település neve azonban még tovább módosulva ma *Mártély*-ként ismeretes. A *mártír* > *mártély* változás pedig MEZŐ szerint az *r* : *r* > *r* : *ly* elhasonulásnak, valamint az *í* > *é* nyíltabbá válásnak köszönhető (1996a: 51). A már többször említett háromszéki *Szemerja* névformát MEZŐ felfogásában a *t* elízíójával, az *nm* > *mm* hasonulással és a mássalhangzó megrövidülésé-

vel, valamint az $e : a > e : e$ asszimilációval hozhatjuk kapcsolatba (i. m. 214). Hasonló hangtani magyarázatokat találunk még többek között a *Szentadorján* > *Szentergyán* (i. m. 51), a *Szentbarnabás* > *Szentborbás* (i. m. 61), a *Szentdienes* > *Szentgyenes* (i. m. 69) stb. átalakulásokkal összefüggésben. A hangváltozások szerepét magam is jelentősnek (sőt alapvető fontosságúnak) gondolom a deszemantizáció eseteinek leírásában, de a MEZŐ által felvázolt lineáris hangfejlődési sorok helyett ezeknek sokkal inkább az egyidejű s nem egymást követő hatását feltételezve.

8. A patrocíniumi településnevek fenti példái jól szemléltetik azt is, amit a korábbiakban hangsúlyoztunk, hogy tudniillik a helynevek személynévi elemeit akkor fenyegeti leginkább a deszemantizáció veszélye, ha azok ritkábban használatos nyelvi elemek. Nem véletlen, hogy a patrocíniumi településnevekben is például a *Barnabás*, *Dienes*, *Adorján* elemek szenvedik el az előzőekben látott módosulásokat,¹⁷ nem pedig a *Mihály*, *Miklós*, *Péter*, *Pál* stb. neveket tartalmazó patrocíniumi településnevek.¹⁸ Ez alól az általános tendencia alól talán egyedül a *Mária* tűnik kivételnek, hiszen a *Szentmária* településnevek a személynévi lexéma nagy gyakorisága ellenére rendre átesnek a deszemantizáció különböző fázisain.

A gyakori használat nem csupán a személynévi elemeket, hanem a közszavakat is megóvhatja bizonyos módosulásoktól, ahogyan fordítva is igaz: a lexéma perifériára kerülése rendszerint kedvez a változásoknak. A névben szereplő közsói lexéma elavulása például gyakorta hívhat elő különféle, az egész névtest azonosíthatóságát befolyásoló hangváltozási folyamatokat. A Torna megyei *Szádeleje* (1355: *Zadeley*, Cs. 1: 240) ~ *Szádelő* településnév morfológiai felismerhetősége a *szád* 'hegyszorosnak, völgynek stb. kezdete, bejárata' (vö. TESZ.) köznév elhomályosulásával elhalványul, s utat enged a hangváltozásoknak, mint például a hangrendi kiegyenlítésnek: *Szedeleje* (1430: *Zedeley*, uo.) vagy az

¹⁷ A sorba ragyogóan beleilleszkedik a *Gál* szentnév is: a Veszprém megyei *Szentgál* település nevének a népi használatban *Szēngál* alakja ismeretes (VeMFN. IV, 214), melyben a zárt *ē* hangelem jól mutatja, hogy a nyelvtudat nem érez kapcsolatot az alsó nyelvválási *e*-t tartalmazó *szent* lexémával, s ebben a deszemantizációban minden bizonnyal szerepet játszott a mellette álló szentnév kevésbé gyakori volta is.

¹⁸ HADROVICS LÁSZLÓ egyenesen úgy látja, hogy a hangtani változásoknak eleve a személynévekből alakult helynevek vannak leginkább kitéve, mert „ezeknél nincs meg az etimológiai összefüggés, amely a közszavakat a rokon származású szavakhoz fűzi, és így a változásokkal szemben ellenállóbbakká teszi” (1971: 458). Ehhez azonban feltétlenül hozzá kell azt is tennünk, hogy a névhasználók a helynevekben a neveket, köztük a személynéveket is „keresik”, mert a névkompetenciájuk révén tudják, hogy ezek gyakran szerepelnek helynevek alkotóelemeiként, s hogy többnyire valamilyen birtokviszonyra utalnak. Ezért is van az, hogy például a Tapolcafőbe olvadt egykori *Döbrés* településről a neve alapján (ami valójában 'gödörös [ti. hely]' szemantikai tartalommal bír) azt tartják a helyiek, hogy egy *Döbrés* nevű uraságé volt (vö. HOFFMANN 1984–1985: 107).

intervokalikus geminációnak: 1773: *Szadellő* (ComAbTorn. 97). Az ilyen esetekben azonban, ahol az okleveles forrásokban egy-egy névnek számos hangalaki variánsa feltűnik, a település viszont ma is az elsődleges (jelen esetben *Szád-elő*) nevét viseli, fennáll a gyanúja annak, hogy az említett változatok csupán az esetlegesen idegen ajkú lejegyző számlájára írhatók: ilyen lehet például az 1773: *Sadell* (uo.) adat is. Az ugyancsak itt említhető, az *aszó* földrajzi köznév elavulásával kapcsolatba hozható településnév-változásokról a korábbiakban már ejtettünk szót.

9. Olykor településnevek egész szemantikai vagy lexikális típusai mehetnek keresztül ilyen indítékokból bekövetkező deszemantizációs folyamaton. A régi magyar helynévrendszer szemantikai típusai közül a patrocíniumi településneveket érintette messze a legnagyobb mértékben a deszemantizáció folyamata. Nem véletlen, hogy a fentiekben szereplő példák nagy többsége is e körből való. A jelenség egy lehetséges magyarázatát a patrocíniumi településnevek keletkezési körülményeit taglaló fejezetben igyekszem majd megadni. A lexikális típusok közül pedig a *hida*, illetve a *soka* utótagú helységneveink között akadnak szép számmal olyanok, amelyek eredeti lexikális és szemantikai struktúrája mára teljesen azonosíthatatlanná vált: *Bodhida* > *Batida*, *Deushida* > *Deseda*, *Henchida* > *Hencida*, *Bonchida* > *Boncida*, *Tamáshida* > *Tamáda*, *Derzshida* > *Derzsida* stb. (az adatokhoz lásd FNESz., a jelenségről pedig TÓTH V. 2006: 286, illetve később is). Nem ilyen nagy arányban, de a deszemantizáció folyamata számottevően érintette a — nyelvföldrajzilag egyébként erős kötöttségekkel bíró, a nyugati országrész megyéiben aktív — *soka* lexémát tartalmazó névformákat is: a Győr megyei *Semjánsoka* (1237–40: *Semyansuka*, Gy. 2: 623) utóbb *Selyemcsuk*-ként (1808, FNESz.) szerepel, a Pozsony megyei *Györgysoká*-ból (1253: *Gyurgsuka*, PAIS 1914: 256) *Dercsika* (1431: *Gyerczeka*, 1773: *Dercsika*, FNESz.), a Veszprém megyei *Egyházassoká*-ból (1500: *Eghazassoka*, Cs. 2: 740) előbb *Hosszika*, majd *Hásika* (1858: *Hosszika*, 1864: *Hásika*, FNESz.), a Zala megyei *Repesoká*-ból (1420: *Repesoka*, PAIS 1914: 256) pedig *Raposka* (1773, FNESz.) alakult.

Noha a végeredményt nézve a két változási folyamat között sok a hasonlóság, a deszemantizációt elindító tényezők tekintetében különbségekre is rámutathatunk: a *hida* utótagú településnevek deszemantizációját ugyanis nem ugyanaz a folyamat indukálta, mint a *soka*-félékét, bár a változás mindkét esetben szorosan összefügg a lexémák településnév-formáns értékével. (A településnév-formánsokról az összegző fejezetekben részletesen is szót ejtek, így ennek problematikáját itt nem érintem.) A *Semjénsoka*, *Repesoka* típusú településnevek morfológiai összetettségének tudata azáltal szűnhetett meg a névhasználók számára, hogy a *sok* földrajzi köznévi szerepe elhomályosult. A *Repesoka* > *Raposka* módosulást tehát éppen olyan természetű változásnak tarthatjuk, mint amilyen a víznevek körében a *jó* vagy az *aszó* utótagúak mentek keresztül, amikor a *Hév*-

jó-ból *Hejő* ~ *Hájó*, a *Só-jó*-ból *Sajó*, vagy a *Száraz-aszó*-ból *Szárszó*, a *Szik-aszó*-ból *Szikszo* lett. A sok a 'település' jelentésében, a *jó* és az *aszó* pedig 'vízfolyás' értelemben avult ki a nyelvünkéből, utat engedve a hangalaki változásoknak. A közszavak szemantikai elhomályosulását tehát az őket tartalmazó helynevek szemantikai, majd ennek folytán alaki elhomályosulása kísérte.

A *hida* esete valamelyest más. Nagyfokú változási érzékenysége talán abból fakadhat, hogy településnév-formánsként nincs meghatározó jelentésbeli kapcsolata a párhuzamos *híd* közszóval, még akkor sem, ha lexikálisan ez az elem jól azonosítható: e nevek ugyanis nem '[az előtagban megnevezett] személy(ek) hídja' szemantikai tartalommal jellemezhetők, hanem '[az előtagban megnevezett] személy(ek) birtokában lévő, valamely víz mellett fekvő (gyakran híddal rendelkező) település'-re utalnak (erről később ugyancsak lesz bővebben is szó). A kétségkívül meglévő lexikális kötődésük, asszociativitásuk révén azonban e névformák nem tudtak teljes mértékben a *falva*, *laka*, *háza* csoportba sem bekeverülni, ami pedig valamelyest bizonyára védelmet jelenthetett volna számukra a deszemantizációval szemben.¹⁹

10. A deszemantizáció speciális eseteiként foghatjuk fel azokat a névváltozásokat, amelyek valójában az írásbeliségben, azzal összefüggésben realizálódtak. A Bars megyei *Kiszelfalu*, régebben *Pitefalva* egy 13. századi oklevél adatának (1264>XVIII.: *Kiszelw-Pecheny*, Gy. 1: 467) téves olvasata és szegmentálása miatt jutott e megnevezésekhez. A ténylegesen *Kisszelepcsény*-ként létező településnevet (lásd ehhez TÓTH V. 2001b: 207–8) az említett oklevél alapján újíttották fel a későbbi évszázadokban (bizonyára a település elnéptelenedését, majd újra betelepülését követően) előbb *Pitefalva* (1490: *Pythefalva*, ComBars. 82) ~ *Pitelfalu* (1548: *Pitelfalw*, uo.), majd — szintén a régi okmányok alapján meghatározott hivatalos névként (vö. MEZŐ 1999: 193) — *Kiszelfalu* (1893, uo.) formában.²⁰

Az egykori településnév hibás azonosításának és ennek folytán téves felújításának ragyogó példáját nyújtja a Bihar megyei *Herpály* név esete is. A MOLNÁR FERENC meggyőző magyarázata szerint a hajdani *Érpály(i)* névformát, amelynek lejegyzésében a *Herpauli*-féle adatok teljesen általánosak voltak (lásd ehhez KMHsz. 1.), *Herpály*-ként ugyancsak a régi okleveles adatok alapján álla-

¹⁹ A „védetség” gondolatának a *-falva* > *-fa* változás sem mond ellent, ez ugyanis nem deszemantizációnak, hanem sokkal inkább hangtani indíttatású szerkezeti változásnak tűnik (lásd ehhez az e változási folyamatról szóló esettanulmányt az összegző fejezetek egyikében).

²⁰ Azt, hogy az egykori okleveles adatoknak milyen tisztelete és abszolút hitele volt még a 19. század végén is, jól mutatja, hogy ez utóbbi (teljes mértékben félremagyarázott) névalaknak MELICH JÁNOS még az etimológiáját is igyekezett meghatározni mondván, hogy az előtagja a szláv *kysel* 'savanyú' szóból való (vö. MEZŐ, i. h.).

pították meg akkor, amikor az elnéptelenedett falu és környéke újrategytelepült.²¹ Az, hogy nem a valós *Érpályi* nevet elevenítették föl, hanem az okmányok adatait használták, egyértelműen arra utal, hogy a környék egykori lakossága nem élte túl a történelem viharait, és nem hagyományozhatta tovább a falu élő nevét. „Ha ez a feltevés megáll, a *Herpály* név nyelvészetileg a betűejtésnek egy érdekese, ritka esete.” (A. MOLNÁR 2007: 54).²²

Az itt említett településnevek deszemanizációját tehát — szemben a korábban bemutatott változási folyamatokkal — nem természetes nyelvi fejlődés, hanem mesterséges beavatkozás eredményeinek kell tartanunk. Azt, hogy ennek ellenére itt tárgyaljuk, a nevekben kétségtelenül megmutatkozó lexikális és szemantikai átalakulás, valamint az új névszerkezetnek az eredetihez képest láthatóan más természetű azonosíthatósága, vagyis lényegében a deszemantizációja indokolhatja.

11. A deszemantizációt mint településnév-változási folyamatot a fentiek alapján tehát több tényező indukálhatja. A neveknek — a valóság megváltozásából fakadó — szemantikai átrendeződése mellett leginkább a bennük lévő lexémák elavulása, illetőleg hangtani természetű módosulásai indíthatnak el egy névformát a deszemantizáció felé vezető úton. A változást a háttérből mozgó folyamatok közül a legnagyobb befolyása véleményem szerint azoknak a hangtani jellegű módosulásoknak van, amelyek a helynevek hangtestét — a hangváltozások eltérő realizációja folytán — a megfelelő lexikális előzménytől eltávolítják. A hangalakot érintő változások pedig a névtest lexikális (azaz szószemantikai) azonosíthatóságának megszüntetésével párhuzamosan a funkcionális-szemantikai szerkezetre is mindenképpen hatással vannak. Amennyiben ugyanis a név és az előzménye között eredetileg szükségszerűen meglévő és a névnek a további változásokkal szemben egyfajta védelmet nyújtó funkcionális-szemantikai kötelék elszakad, a névtest deszemantizációja valójában végbement.

A deszemantizációt lehetővé tevő tényezők természetesen jóval több névalakot érintettek, mint ahány végül is ténylegesen átesett a változáson. Ahhoz ugyanis, hogy ez bekövetkezzon, több jelenség együttes hatására (vagy még inkább: egymásra épülésére) van szükség. A hangtani, koartikulációs, szótörténeti, szemantikai stb. változások által érintett névformáknak csupán egy része jut el oda, hogy a lexikális azonosíthatóságukban az előbbi változások folytán jelentős módosulás áll be. A helynevekben végbemenő *teleke* > *telke*, *szereda* > *szerda* változások például (a közsői előzményükkel azonos lefolyásuk miatt) nem érin-

²¹ Herpály falu története során több ízben is elpusztult, majd újra benépesült: a 17. század második felében például nemcsak a falut, hanem az egész környékét több ízben is felégették. Mivel a környék nagy része is elpusztult, a falu nevének öröklődése sem lehetett folytonos, s a későbbi névhasználatot az írott forrásokban szereplő *Herpály* forma nyilvánvalóan befolyásolhatta.

²² A településnév más (német személynévből való) magyarázatához lásd RÁCZ A. 2007: 123.

tik a helynév lexikális azonosíthatóságát, míg a *Besenyő* > *Besnyő*, *Németi* > *Nemti*, *Péteri* > *Petri*-félék igen. Ha ilyen esetekben a szemantikai szerkezet azonosíthatósága is megszűnik, azaz a *Besnyő*, *Nemti* típusú névalakok szemantikai kapcsolatát a megfelelő (*besenyő*, *német*) közszavakkal a beszélők nem érzik,²³ akkor ez azt is jelenti egyben, hogy az adott névformák végérvényesen elszakadtak a névelőzményüktől szemantikai síkon is, elérték a teljes szemantikai és lexikális azonosíthatatlanságot, azaz deszemantizálódtak: a *Büssü* településnevet ma már semmi nem köti (sem szemantikailag, sem alakilag) az eredeti *besenyő* népnévhez.

b) A reszemantizáció

1. Az olyan alakszerkezeti változásokat, amelyek a helynevek szabálytalan módosulásaként oly módon jelennek meg, hogy az elsődleges, lexikális szempontból nem áttetsző névalak²⁴ a változás eredményeként lexikális-morfológiai síkon azonosíthatóságot (azaz közszói jelentésvonatkozást) és funkcionális-szemantikai téren ezzel egyidejűleg valamiféle motivációt nyer, *r e s z e m a n t i z á c i ó* n a k nevezem. Ezt, illetőleg több ehhez hasonló jelenséget a névtani szakirodalom többnyire *népetimológia*-ként jelöli meg (vö. HOFFMANN 1993: 142) — ezért az alábbi tudománytörténeti áttekintésben a félreértések elkerülése végett egyelőre én magam is e terminust használom —, s más nyelvekben is megélvő, kifejezetten gyakori folyamatnak mondja (vö. KÁLMÁN 1967: 4). Az Abaúj megyei középkori *Rás* (1337/PR.: *Ras*, Cs. 1: 216) ~ *Rásfölde* (1270: *Raasfelde*, Gy. 1: 134) település neve például a német névhasználók ajkán *Rossawig* formában élt (vö. ComAbTorn. 41), s ennek magyar népetimológiás megújítása aztán a *Rózsavég* névalak (1808, ComAbTorn. 42), amely a visszakölcsönzést követően jött létre.²⁵ A Turóc megyei szláv eredetű *Zsábokrék* névformából

²³ Ez ugyanis nem szükségszerű következménye a hangváltozásnak. Egyes településnevek esetében az adott hangváltozási folyamat (jelen esetben a két nyílt szótagos tendencia) csak ideiglenesen érvényesült, s a név utóbb az eredeti hangszerkezettel tűnik ismét fel az iratokban, amint azt az Abaúj megyei *Németi* néhány adata egyértelműen példázza: 1299>1347: *Nemity*, 1318: *Nemty*, 1332: *Nemety* (Gy. 1: 121–2).

²⁴ A szakirodalom ezen a ponton megengedőbb álláspontot vall az ide sorolható jelenségek tárgyalásában, s azt mondja, hogy *t ö b b n y i r e* nem áttetsző a változás előzményeül szolgáló névalak. Véleményem szerint azonban a változás kiindulópontja nem lehet transzparens névforma. Az olyan módosulást ugyanis, amely lexikálisan áttetsző névstruktúrát alakít át valamely más, lexikálisan ugyancsak transzparens névszerkezetté, nem minősíthetjük reszemantizációnak, az ilyeneket — mint alább látni fogjuk — más változástípus keretei között célszerű tárgyalnunk.

²⁵ Amennyiben azonban ez pusztán adaptációs jelenség, vagyis a magyar névhasználat a német alakot csak a népetimológiás formájában visszakölcsönözve használta (s a népetimológiás átalakulás ténylegesen nem a magyarban ment végbe, hanem a nyelvek közti kölcsönzés aktusában), a jelenség természetesen nem minősül belső névváltozásnak, hiszen annak alapfeltétele a változás

(1282: *Zabakrek*, FNESz.) pedig még a középkorban *Zsámbokrét(e)* (1534: *Sam-bok Rethe*, uo.) alakot formált a nyelvérzék. A változás előzményeül nem ritkán olyan helynevek szolgálnak, amelyek valamely lexémája jól azonosítható közsői jelentésvonatkozással bír ugyan, a név transzparenciája mégis hiányzik, mivel a többi lexikális egység azonosíthatatlansága miatt a teljes névszerkezet maga nem áttetsző. Az abaúji *Boldvakő* településnevet ezért tette — közsői vonatkozásban legalábbis — „értelmessé” a nyelvhasználat, amikor *Boldogkő*-vé alakította. A népetimológias alakulatok létrejöttében tehát a lexikális szerkezet azonosíthatóságára való törekvés játszik valójában domináns szerepet, s a változás alkalmával a funkcionális-szemantikai struktúra többnyire továbbra is motívátlan marad, vagy esetleg hamis, irreális motivációt ölt magára.

Annak ellenére, hogy néhány szakember hiányolja a népetimológia jelenségének általános érvényű monografikus feldolgozását (vö. pl. GREGOR 1976: 101), én magam úgy látom, kevés az olyan szó- és névalkotási folyamat, amely nagyobb figyelmet kapott volna az elmúlt jó évszázadban, mint éppen a népetimológia. Ezt még akkor is bátran kijelenthetjük, ha az ilyen jellegű írások nem azonos céllal és felfogásban készültek, már csak azért sem, mert egy részük a jelenség közsői, a másik részük pedig a helynévi példákat helyezte inkább a középpontba. A népetimológia nem véletlenül kedvelt terepe a tudományos vizsgálódásoknak: sokszínűsége, szerteágazó volta természetesen vonta magára a szakemberek figyelmét éppúgy, mint az átlagos nyelvhasználók érdeklődését. Éppen ez a sokféleség az oka annak is, hogy a népetimológia rendszerszerű leírása meglehetősen nehéz feladat: az efféle változáson átesett szó- és névegyedek — minthogy más-más asszociációs folyamatok mentek bennük végbe — minden esetben egyedi elbírálást, megítélést igényelnek. Tárgyalásukat ezért végzem el magam is a szabálytalan, nem megjósolható változások között, törekedve arra, hogy az eddigi ismereteinket néhány újabb adalékkal, esetleg kiigazítással megtoldjam; s főképpen azért, hogy a jelenség rendszertani helyét kijelöljem.

2. Mielőtt azonban a helynévi (s azon belül is elsősorban a településnévi) népetimológia bemutatására rátérnék, célszerűnek látom röviden azt is áttekinteni, hogy a jelenség mely problémaköréit érintették a kutatók a k ö z s z a v a k vonatkozásában, ez a vázlatos áttekintés ugyanis főbb vonásaiban felvillantja a népetimológia általános megítélésének a nehézségeit is.

A közsői népetimológiával foglalkozó írások egyike sem mulasztotta el valamiképpen definiálni a folyamatot (lásd például GREGOR 1976: 97, MMNyR. I, 465, KUGLER–TOLCSVAI 2000: 161), s közülük legújabban a „Magyar nyelvtörténet” tankönyv például olyan változásként írja le ezt, mint amelynek során „a beszélő a számára ismeretlen (eredetű, motivációjú, jelentésű, szerkezetű) szót

előzményeül és következményeül szolgáló névalakok azonos nyelvi közösségen belüli használata.

valamely többé-kevésbé hasonló, ismert szóval kapcsolja össze, mintegy ennek szócsaládjába vonja” (KISS J.–PUSZTAI 2003: 879). A népetimológia meghatározása ugyanakkor mindmáig nem egészen kristályosodott ki, és ennek köszönhető, hogy a szakirodalomban „a legtágabb értelmezéstől a legszűkebbig sok árnyalatot, közbülső változatot, lehetőséget is magába szokott foglalni” (KOVALOVSKY 1967: 245, de lásd még a tágabb és szűkebb értelmezéshez NÁDAI 1906: 4 is). A definíciószerű meghatározás kapcsán többen is igyekeztek hangsúlyozni a folyamat szoros összefüggését az analógiával, s azt, hogy a népetimológia tulajdonképpen nem más, mint „a nyelvérzékünkben öntudatlanul dolgozó analógia” (NÁDAI 1906: 8), amely „a kiejtésbeli hasonlóságra vagy azonosságra, néha pedig az íráskép rokonságára épül” (KOVALOVSKY 1967: 245). A népetimológiának mint a „belső analógia egyik fontos megjelenési formájá”-nak pedig komoly alakító szerepe van a nyelvekben általában véve is (GREGOR 1976: 97).

Nem kis mértékben osztja meg a kutatókat az a kérdés, hogy milyen természetű folyamat is valójában a népetimológia: változás-e egyáltalán, ami az alaki hasonlóság alapján új szót hoz létre (amint azt PUSZTAI FERENC gondolja: 2006, illetve lásd még KISS J.–PUSZTAI 2003: 879), vagy csupán szóalak-változtatás, ami alakváltozatokat teremt (mint ahogyan az akadémiai nyelvtan tekinti: MMNyR. I, 465), és ha mégiscsak változás, akkor milyen típusú. KOVALOVSKY MIKLÓS olyan szóalakító tevékenységet lát a népetimológiában, amely részleges jelentésátvitellel, pontosabban jelentésbevitellel jár együtt (1967: 246). Az új „Magyar nyelvtörténet” tankönyv szintén ilyesfajta felfogást vall, amikor a hasonlóságon alapuló jelentésátvitel alatt ismerteti a népetimológiát (i. h.). A „Nyelvi fogalmak kissozóára” viszont — az akadémiai nyelvtan nézetéhez igazodva inkább — ritkább szóalkotási folyamatnak minősíti a jelenséget (TOLCSVAI–KUGLER 2000: 161). PUSZTAI FERENC szerint a változás természetének és mértékének megítélésekor abból a tényből célszerű kiindulni, hogy a (*peronoszpóra* >) *ferenoszpór* ~ *ferenosszpóra*, (*agronómus* >) *agromókus*-féle népetimológiás alakulatoknak jórészt azonosak ugyan a legfőbb jelentésjegyeik az alapszavukéval, de „a motivációs távolság bennük motivációs feszítávvá erősödött” (2006: 324–5). Ez alapján pedig a kérdést — PUSZTAI szavait kölcsönvéve — összefoglalóan így tehetjük fel: „egy-egy szó alakváltozata-e minden népetimológiának nevezett szó, vagy az alaki változtatás (a motivációs eltávolodás miatt) a szóhasadáshoz (vagy egyéb szóalkotási módhoz) áll közelebb?” (i. m. 325). A kérdést a helynevekkel összefüggésben magam is igyekszem majd megválaszolni.

A közzói népetimológia fő terepeként kétségtelenül az idegen eredetű és az elavult szavak szolgálnak (vö. NÁDAI 1906: 3, 10, GREGOR 1976: 98), azaz a népetimológia „rendesen valami értelmetlenségben” leli a gyökerét (NÁDAI i. m. 10). GREGOR FERENC ezért különösen a jövevénelemek etimológiai magyarázataiban nagyobb teret követel a népetimológiának, utalva arra, hogy a magyar

nyelvbe bekerülő szavakban végbemenő változások nem mindig a hangtan vagy az alaktan várható szabályai szerint következnek be, „éppen a normától eltérő hallásmód és használatbavétel következtében”, hanem ezekben az esetekben sokkal inkább „az eredeti szóalak megközelítő reprodukálásáról lehet beszélni, amelyben vagy már az átvétel idején, vagy akár később szerepet kaphat a népetimológia is” (i. h.). Ezt a gondolatot azért tartom fontosnak hangsúlyozni, mert a szabályos változásokkal szemben (vagy legalábbis azok mellett) a jövevényelemek magyarba kerülése kapcsán nem kimondva ugyan, de felveti az adaptációnak a lehetőségét, amivel a hagyományos hangtörténetírás alig-alig szokott számolni.²⁶

Noha határozott szabályszerűségeket a népetimológias jelenségek kapcsán kevésbé figyelhetünk meg, a szakirodalomban több rendszerezési (vagy rendteremtési) kísérlet is született. A népetimológia fokozatai szerint tipizál például NÁDAI PÁL (1906: 5–6), KOVALOVSKY MIKLÓS pedig több szempont (például lélektani, az átalakulás módja és mértéke, az eredeti szó jellege és a változás eredménye közti viszony, a használati kör stb.) alapján igyekezett olyan rendszerezést felállítani, aminek segítségével a jelenség újabb alakulását, változásait, típuseltolódásait is be tudja mutatni (1967: 246–9). Az újabb szakirodalomban inkább a változás lefolyásával összefüggő, vagyis az alak és a jelentés módosulásait figyelembe vevő tipizálást (KISS J.–PUSZTAI 2003: 879), illetve a változás indítékai alapján differenciáló osztályozást találunk (PUSZTAI 2006: 326).

A közszókinccset érintő népetimológias átalakulások okai többfélék lehetnek. NÁDAI PÁL szerint kettős (fiziológiai és pszichikai) okrendszerrel kell számolnunk (i. m. 4–5), s ugyanígy — más fogalomkészletet használva ugyan, de lényegében ugyanezen — két összetevő szerepét említi KOVALOVSKY MIKLÓS is: az anyanyelvi hangzáshoz való ösztönös igazodás mellett az asszociációk keresését tekinti alapvető fontosságú magyarázatnak (1967: 46). PUSZTAI FERENC négy, a népetimológia fő típusait is meghatározó indítékról beszél: a beleértelmezés, a „magyarán mondás” fő aspektusán kívül a tabusítás, a tréfás-gúnyos szóferdítés, illetve az eleve hamis motivációjú, sokszor hiedelmeken alapuló motiválás eseteit emelve ki (i. h.).

3. A népetimológiával általános érvennyel foglalkozó írások egy része helynévi példákat is említ a jelenségre (vö. pl. NÁDAI 1906: 15, 22–4, GREGOR 1976: 100), s ezekkel a példákkal egyidejűleg megjelenik a népetimológia fogalmának kétféle értelmezése is a h e l y n e v e k e l összefüggésben. Az egyik felfogás szerint a népetimológián változást kell értenünk, vagyis azt a folyamatot, amelynek során — mint erre a bevezetőben utaltunk is — egy etimológiai-lag, lexikális szerkezetét tekintve nem áttetsző helynévi forma azonosíthatóságot

²⁶ Újabbban a szó eleji mássalhangzó-torlódások feloldásával összefüggésben KENYHERCZ RÓBERT szentelt komolyabb figyelmet az adaptáció jelenségének (2007).

nyer, vagyis a névhasználat mintegy transzparenssé teszi. Népetimológiának nevezi a szakirodalom másrészt azt a névhasználói magatartást is, amely a helynevekhez eredetmagyarázatokat költ, és igyekszik annak — a számára valójában rejtve lévő — névadási indítékát felderíteni. Ezek az eredetmagyarázatok azonban a legritkábban állnak reális kapcsolatban a valósággal, s — tegyük hozzá mindjárt — olykor esetleg maga a névgyűjtési szituáció kényszere szüli őket.

3.1. Nagy számú naiv népetimológiás magyarázatra lelhetünk többek között a megyei helynévkötetekben vagy a Pesty Frigyes 19. századi országos helynévgyűjtő felhívásának eredményeként napvilágra került közleményekben. Ez utóbbi esetében a feltett kérdések egyike például éppen az adott település nevének eredetére kérdezett rá.²⁷ Ezekből az eredetmagyarázatokból adott közre legutóbb MIZSER LAJOS egy csokorra valót máramarosi és Munkács környéki településnevekkel összefüggésben, a feltételezéseket kommentárokkal, kiigazításokkal is el látva (2007). Közlött népi eredetmagyarázatokat NÁDAI PÁL (1906: 22–4) és legújabban HAJDÚ MIHÁLY (2003: 66–8) is, VARGA MÁRIÁT pedig kifejezetten az a cél vezérelte egyik cikkének megírásakor, hogy a népetimológia terminust „a jelenkori, megszilárdult, hivatalos helységnevek eredetének népi magyarázatát”-val töltsse meg (1999: 151). DÖMÖTÖR ADRIENNE a nevek eredetének nem tudományos igényű, hanem hétköznapi boncolgatásának, amely „a nevek alakjából kiindulva próbálja származásukat, eredeti jelentésüket felfedni”, három típusát látja elkülöníthetőnek, s úgy véli, hogy az efféle naiv etimologizálás termékei kétségtől szórakoztatóak, s mindaddig értékesek, amíg nem kívánják a tudományosság látszatát kelteni (1991: 125–7). Ebben az értelemben használja a népetimológia fogalmát ERDÉLYI ERZSÉBET is, amikor bemutatja, hogyan magyarázzák a körösi emberek az egykori falvak neveit és a környék mikrotoponimáit (1999). BALOGH LÁSZLÓ a nevek eredetének a névhasználóktól származó magyarázatait viszont tudományos célokra igyekszik felhasználni, és írásának fő vonulatát az ezek alapján megkísérelt birtokosrekonstrukció adja (1985). A birtoktörténet tudományos célkitűzésének alapjaként felhasznált (folklorisztikus jellegű) forrásanyag igen ingatag, ilyen vizsgálatokra természetéből adódóan alkalmatlan volta miatt azonban — eleve kudracra ítélt — írása kevés hitellel bír.²⁸

²⁷ „Mit lehet tudni köztudomásból, hagyományból, irott vagy nyomtatott emlékekből a név eredetéről, értelméről, mindegyik nyelvű helynévre nézve?” — hangzott a 6. kérdőpont (HOFFMANN–Kis T. 1996: 6).

²⁸ Próbálkozását látva még inkább egyet kell értenünk VARGA MÁRIÁVAL abban, hogy „e névmagyarázatok nem tudományos, hanem folklorisztikus jellegűek” (1999: 151), amit a tudományos igényű vizsgálatokban csak igen nagy körültekintéssel és kritikával lehet (bizonyos vonatkozásaikban legalábbis) fölhasználni.

Minthogy az a szituáció, amelyben a beszélők a helyneveket új motivációval igyekeznek ellátni, és „tudálékos” névmagyarázatokat, gyakran egész mondákat fűznek, költenek hozzájuk (vö. BENKŐ 1947a: 46, HADROVICS 1971: 459, RÓ-NAI 1982: 17, HOFFMANN 1993: 140),²⁹ nem névváltozási, sőt még csak nem is névkeletkezési folyamat, ezért nagyobb figyelmet e munka keretei között nem kívánok neki szentelni. Mindössze két dologról azonban — a problémakört mintegy lezárandó — érdemes még említést tennünk: célszerűnek tűnik röviden kitérni a népi származtatásoknak a névváltozási folyamattal való kapcsolatára, valamint magára a terminológia kérdésére is. Annak a hátterében, hogy a naiv névmagyarázatokat bizonyos szakmunkák éppúgy a népetimológia keretei között tárgyalják, mint a nevek megértelmésítésének folyamatát, az áll, hogy „az ilyen értelmezések alapjául ugyanazok a motívumok szolgálnak, mint amik a népetimológiás változásoknak is a mozgatórugói” (HOFFMANN 1993: 140). A két jelenség nyelvtudati háttere tehát lényegében azonos. Minthogy azonban más vonatkozásaikban aligha rokoníthatók, hiba lenne a továbbiakban is azonos terminus alatt tárgyalni őket. Az eddig használatban lévő *népetimológia* fogalom még leginkább ez utóbbi, a nevekhez magyarázatot kereső névhasználói magatartást tükrözi valamelyest, ha eltekintünk attól, amit az *etimológia* szó terminusjellegéből adódóan sugall: a tudományos igénytől. Úgy gondolom ugyanakkor, hogy ez a terminus oly egyértelműséggel és általános érvénnyel van lefoglalva a tudományos célú eredetvizsgálatok számára, hogy egy ettől homlokegyenest eltérő jelentést kevésbé bírna el, akár egy jelzői előtag hozzáadásával sem. Más oldalról pedig magára az egyébként sem túl szerencsés *népetimológia* terminusra is hordalékként annyi értelmezés rakódott már rá az idők során, hogy legfőbb ideje egy új, „hordalékmentes” fogalom bevezetésének. A terminusoktól elvárható ugyanis, hogy pontosak, leíró jellegűek legyenek, és ne fedjenek egy sor egymással össze nem tartozó jelenséget. A helynevek hangalakja által inspirált és a névhasználói közösség által életre hívott származtatási kísérletek általános megjelölésére ezért a *népi eredetmagyarázatok* fogalom használatát javaslom.

3.2. Ugyanilyen indítéktól vezérelve törekszem a továbbiakban a *népetimológia* terminust a másik, a *Zsábokrék* > *Zsámbokrék* típusú névváltoz(tat)ási jelenség kapcsán is kerülni. Ahhoz azonban, hogy ehhez a módosuláshoz megfelelő terminust tudjunk hozzárendelni, előzetesen érdemes — a deszemantizációnál alkalmazott eljáráshoz hasonlóan — körüljárunk magát a változási folyamatot a helynevek körében is, s összefoglalnunk annak alapvető jellemzőit. Minthogy bármely nyelvi változás lényegében egyfajta előzmény–következmény viszonyként írható le (lásd ehhez BENKŐ 1988: 42), a hagyományosan népetimológiának nevezett változást is ilyen relációkban célszerű szemlélünk. A módosulás

²⁹ Ennek névszociológiai oka az lehet, hogy az elhomályosodott vagy eleve érthetetlen helynevek „szívesen foglalkoztatják a nép fantáziáját” — mondja HADROVICS LÁSZLÓ (i. h.).

előzményeül általában transzparenciával nem rendelkező — KISS LAJOS megfogalmazásában „etimológiailag elszigetelt” (1995: 20) — névalakok szolgálnak, azaz vagy jövevényelemek, amelyek a magyar helynévkincs tagjaiként közszói azonosíthatósággal eleve nem is rendelkeztek, vagy pedig egykor transzparens, lexikális azonosíthatóságukat azonban idővel elvesztő (azaz deszemantizálódott) helynevek.³⁰ Az átvett nevek — mint amilyen a Bihar megyei román eredetű *Vircsolog* (vö. RÁCZ A. 2007: 309, FNEsz.) vagy a muraközi horvát *Raskrižje* (HADROVICS 1971: 459) — mellett minden olyan névforma kiindulópontja lehet tehát a változásnak, amelyet az előzőekben részletezett változástípus, a deszemantizáció érintett (mint például a *Székely* >> *Zsakély*, *Szenttrinitás* > *Szentorontás*, *Szentdienes* > *Szentgyenes* stb.). Az ilyen névstruktúrák ugyanis semmilyen közszói jelentést nem asszociálnak, világos képzettartalmuk nincsen (vö. BENKŐ 1947a: 43).³¹

A módosulás ezekből az előzményekből olyan névszerkezetet teremt, amely hangzásában közel áll a kiinduló alakhoz, a név elemeinek közszói (vagy akár tulajdonnévi) jelentése azonban világos és jól azonosítható: *Vércsorog*, *Ráckanizsa* (i. h.), *Sekély* (1893, ComBars. 84, Bars vm.), *Szentrontás* (1602, MEZŐ 1996a: 199, Marosszék), *Szentegeyenes* (MEZŐ 1996a: 69, Pest vm.). A változás alapvetően a lexikális-morfológiai szintet érinti, ez a szerkezeti összetevő nyer lényegében „megújulást”, a névtest funkcionális-szemantikai szerkezete továbbra is homályban marad (ehhez lásd HOFFMANN 1993: 141), vagy éppenséggel félrevezető lesz: a *Vércsorog*-nak például éppúgy semmiféle motivációja nincs településnévként, mint ahogy a román eredetű előzményének sem volt, de azzal szemben világosan azonosítható, jelentésem elemekből áll. A *Ráckanizsa* nevű településen sem éltek soha rácok, és a név a *Kanizsa* helynevekkel sem tartozik etimológiailag össze, lexikálisan és szószemantikai tekintetben viszont ez is egyértelműen azonosítható elemekből épül fel. A névszerkezet efféle (valójában tehát hangalaki asszociációkon alapuló, a névstruktúrába jelentésem elemeket beillesztő módosulása) csak igen ritkán igazodik valamely jellegzetes helynévszerkezeti modellhez, típushoz, s az újonnan létrejövő névalakok nem is annyira a helynévrendszer funkcionálásáról, jellegéről nyújtanak információkat, hanem sokkal inkább a mentális természetű folyamatokba engednek — jelen tudásunk szintjén csak igen erős korlátozottsággal — betekintést.

³⁰ És persze olyan névalakok is előzményül szolgálhatnak a változásokhoz, amelyeknek — mint korábban már jeleztük — csak valamely eleme tartozik a fenti két típusba, minthogy a névtest egészének lexikális és szemantikai azonosíthatósága ebben az esetben sem áll fenn.

³¹ A népetimológiás átalakulások e két forrásbázisáról csaknem mindenki említést tett, aki valamilyen szinten is foglalkozott a módosulással: KÁLMÁN BÉLA (1967: 3), HADROVICS LÁSZLÓ (1971: 458–9), RÓNAI BÉLA (1982: 15), HOFFMANN ISTVÁN (1993: 140–1), KISS LAJOS (1995: 20) — hogy csak néhány nevet említsünk meg közülük.

A hagyományosan népetimológiának nevezett jelenséget ezért — mint szabálytalan helynévszerkezeti változási folyamatot, amely mögött legfőbb nyelvhasználati tényezőként az asszociativitás áll — valójában kognitív pszichológiai alapon kellene újragondolnunk. Az így életre hívott névalakulatok a legszorosabb kapcsolatban leginkább a tévesztésekkel, névrendszertani tekintetben pedig az úgynevezett indukciós névadás (ehhez lásd HOFFMANN 1993: 116–8) termékeivel, a rendszerasszociációs nevekkel állnak. Az indukciós névadás ugyanis olyan sajátos, asszociációkon alapuló névkeletkezési folyamat, aminek éppúgy nincs reális kapcsolata a valósággal, ahogyan változásként a népetimológiának sincs: mindkettő a nyelvre és nem a valóságra reflektál.

A régiségben lezajlott ilyen jellegű változások megismeréséhez más oldalról a jelen kori névanyag vizsgálatán keresztül vezethet csak — meglátásom szerint — az út. Minthogy azonban a nyelvhasználat mentális háttere lényegileg nem igen változik, a mai közegben tetten érhető népetimológiás jelenségek természetesen minden aggály nélkül rávetíthető a történeti névanyagra is. A változási folyamatot legutóbb CSOMORTÁNI MAGDOLNA vizsgálta modern kori erdélyi mikrotoponímiai rendszereken (2008), kitérve a jelenség magyar–román relációban tekintett jelentkezésére is. Ez utóbbit azért tartom különösen fontosnak megemlíteni, mert úgy látom, hogy a népetimológia folyamatának tanulmányozása névkölcsönzési szituációkban, kétnyelvű névhasználói környezetben különösen sok általános tanulsággal járhat. A nevek átvételében nem ritkán találkozunk ugyanis olyan esetekkel, ahol az átvevő beszélőközösség az idegen nyelvi elemet pusztán a hangzása alapján azonosítja a saját nyelvi rendszerének valamely elemével, és ezt az asszociációt felhasználva integrálja végül is a nevet a névrendszerébe. A német *Waldhütte* 'erdei kunyhó' jelentésű névforma például a magyar névhasználatban *Váldhíd*-ként honosodott meg, ahogyan a szintén német *Hochfeld*-ből is *Hóföld* lett a magyarban (további ilyen jellegű példákhoz lásd LÖRINCZI 1992: 902). Mai magyar–német kétnyelvű vidékek nyelvi kölcsönhatásait vizsgálva PÓCZOS RITA szintén felfigyelt hasonló népetimológiás jelenségekre: a német *Gerste/Tal* 'árpa völgy' helynév például a magyar névhasználók ajkán a hangalaki asszociációk eredményeként végül is *Kecsketal* hangalakot öltött (az adathoz vö. BMFN. I, 14/117). A népetimológiás jelenségek mozgatórugóit láthatjuk megnyilvánulni a félrefordítások hátterében is, amelyre a magyar *Vas/malom* > német *Vas/mühle* > magyar *Mosó/malom* (vö. ném. *washen* 'mosni') diakrón sor lehet jó példa (vö. BMFN. I, 63/169). Szíves szóbeli közlésében ugyancsak PÓCZOS RITA hívta fel a figyelmemet arra is, hogy az általa vizsgált baranyai kétnyelvű vidéken (a Sásdi járásban) — előzetes várakozásainkat a legkevésbé sem igazolva — a népetimológia kifejezetten ritka jelenségnek mutatkozik, ami esetleg éppen magával a kétnyelvűségi szituációval magyarázható, vagyis azzal, hogy a magyar és a német anyanyelvű névhasználók ebben a hely-

zetben kölcsönösen értik egymás helyneveit, így az érthetlenségből táplálkozó népetimológia előtt eleve kevesebb tér nyílik.

A helynévi népetimológia szakirodalma általában abban a törekvésben látja a folyamat célját, hogy a névalak általa „értelmes” legyen (lásd pl. HADROVICS 1971: 459, RÓNAI 1982: 12, KISS L. 1995: 20, HAJDÚ 2003: 61 stb.), új képzet-tartalommal töltődjön fel (BENKŐ 1947a: 43). BENKŐ LORÁND szerint a változási folyamat lényege az, hogy a beszélőközösség számára eleve értelmetlen vagy azzá vált helynév „ismeretlen képzettartalmú hangalak”-ját a névhasználat igyekszik — a birtokában lévő szókincs segítségével — új képzettartalommal összekapcsolni. S ezt a célt a legkézenfekvőbb módon úgy tudja elérni, hogy az adott névformát „olyan etimológiai csoportba sorozza be, mely ahhoz hangalakban legközelebb áll”, s az új névformához ezáltal új képzettartalom rendelődik (i. h.). A változás akkor kezdődik — hangsúlyozza BENKŐ —, amikor egy alakhoz nem kapcsolódik jelentés (i. m. 44). Az emberek ugyanis „szeretik jelentéshez kötni a nyelvi jeleket, ami elsősorban a motiváció révén érvényesül, de ha ez valamilyen ok miatt megszűnik, igyekeznek keresni valami másikat” (HAJDÚ 2003: 61). Mivel az általam használt fogalmi rendszerben a jelentésen a helynevek denotatív vonatkozását értjük, a BENKŐTől és HAJDÚTól idézett jelentésnek ebben a keretben a név funkcionális-szemantikai tartalma feleltethető meg leginkább.

Több ízben is utaltam már arra (és láthattuk ezt a deszemantizációval összefüggésben is), hogy a nevek változásának a kulcsa alapvetően a lexikális-morfológiai szerkezetben rejlik. Úgy vélem, az itt taglalt módosulás mozgatórugóit is a lexikális szerkezet jelentéseselemeinek azonosíthatatlanságában találjuk meg, ami persze szükségszerűen együtt jár a szemantikai szerkezet ismeretlen voltával is. A változás során a szemantikai szerkezet — amennyiben ezt a névadási motiváció megjelenítőjének tekintjük — éppúgy motiválatlan marad, mint amilyen a változás előtt volt (mivel az újonnan kapott „képzettartalom”-nak továbbra sincs semmi köze sem a valós névadási helyzethez), a lexikális-morfológiai struktúra viszont ténylegesen is megelevenedik, igaz, legtöbbször nem névszerű, nem a névmodellekhez igazodó módon. Mindezek fényében megállapíthatjuk, hogy a jelenséget jelölő terminusnak is célszerű a lexikai szerkezet megváltozását, abban a jól azonosítható jelentéseselemek megteremtését kifejeznie.

A terminust illetően nemigen tudok egyetérteni HAJDÚ MIHÁLY álláspontjával, miszerint „változtatni rajta [ti. a *népetimológia* terminuson] aligha lehet, hiszen a világon mindenütt elterjedt, s a magyarországi névtanosok (néprajzosok és nyelvészek) már több mint száz éve használják” (2003: 62). Megértem persze HAJDÚ MIHÁLY ragaszkodását az évszázados múltú terminushoz, de használatának pontatlansága, többértelműsége megítélésem szerint mégis inkább a változtatás iránti igényt erősíti. A terminussal való szakmai „elégedetlenséget” egyébként az is jól mutatja, hogy az utóbbi időkben senki, aki valamilyen szinten is

foglalkozott a népetimológiával, nem mulasztott el említést tenni az ezzel összefüggő terminológiai zavarokról. Ez a tudományos „közhangulat” is talán azt jelzi, hogy itt van az ideje a terminológiai frissítésnek.

A külföldi szakirodalomban egyébként nem csupán a *népetimológia* (folk etimologies, Volksetymologie, народная этимология stb.) terminus van használatban, az orosz szakirodalomban például emellett a *másodlagos szemantikai motiváció* (вторичная семантическая мотивированность) kifejezést találjuk a jelenségre (vö. MUSZANOV 2008). Hasonló tartalmú terminust ajánlott a népetimológia helyett nemrégiben HOFFMANN ISTVÁN is, amikor *reszemantizáció*-nak nevezte a változási folyamatot (1999a: 215). Úgy látom, hogy ez utóbbi két terminus közül bármelyik alkalmas lehet arra, hogy a helynevek lexikális és szemantikai szerkezetének megújítását megjelölje.³² Én a továbbiakban az egyszerűbb és a *deszemantizáció*-val párba állítható *reszemantizáció* terminust használok.

4. A reszemantizációnak meglátásom szerint vannak „tiszta” és nem egyértelműen megítélhető esetei. A tiszta (valójában típus)esetek közé azokat a módosulásokat sorolhatjuk, amelyek a jövevényneveket és a deszemantizáción át esett neveket, illetve az ilyen elemeket tartalmazó névszerkezeteket érintik.³³

4.1. Minthogy a jövevényelemek a magyar névhasználók számára eleve ismeretlen, azonosíthatatlan lexikális szerkezettel rendelkeznek, így az olyan átalakulásnak, amelynek mozgatórugója éppen a lexikálisan azonosíthatatlan névtest, a legtermészetesebb módon vannak kitéve. A szláv eredetű Torontál megyei *Csesztreg* névforma (1332–7/PR.: *Czeztreg*, Cs. 2: 127) ezért lett utóbb *Csősztelek*-ké (LIPSZKY, Rep. I, 110), a Pozsony megyei ugyancsak szláv előzményű *Maliszka* (1206: *Maliscapotoca*, FNEsz.) pedig *Malacka* alakúvá (1231: *Maluchka*, uo.). Ez utóbbi névváltozási folyamatban akár szabályos hangtani átalakulásokat (*sz* > *c* affrikációt, hangrendi kiegyenlítődést) is feltételezhetünk (ahogyan a FNEsz. is teszi), minthogy azonban ezek a módosulások egyúttal a név lexikális azonosíthatóságát is eredményezték, joggal tekinthetjük a reszemantizációba sorolható jelenségnek. A hangváltozási folyamatok a Bars megyei *Óvár* nevének alakulásában is szerepet kaptak: az elsődleges *Olvár* névforma (1239: *Oluar*, Gy. 1: 466) *Óvár*-rá (1570: [*Ó Vár*], 1780: *Ovar*, ComBars. 97)

³² A korábban általam felvetett *megértelmesítés* terminussal (TÓTH V. 2006b: 43) leginkább az a probléma — mint az előző fejezetben érintett (*el*)*homályosulás*-sal is —, hogy akár azt is sugallhatja, a helynév a változást megelőzően nem volt „értelmes”: azaz homályos volt a szerepe, nem töltötte be azt a funkciót, ami a helynevektől alapvetően elvárható. Ez a megközelítés pedig nyilvánvalóan nem tartható ebben a formájában.

³³ Ezeket a főbb típusokat különíti el HOFFMANN ISTVÁN is (1993: 140–1), másfajta tipizálást alkalmaz viszont LÖRINCZI RÉKA (1992: 902). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az általa említett módosulások egy része nem tartozik az itt tárgyalt változástípus hatókörébe.

módosulását szabályos *ol* > *ó* hangváltozásként is felfoghatjuk.³⁴ Az újonnan nyert lexikális azonosíthatóságát a név szintén másodlagos párhuzamos szlovák alakja is jelzi: *Starý Hrádok* (ComBars. 97). A Bihar megyei *Beznye* település osztódásával létrejött települések közül *Alsóbeznye* (1406: *Alsobeznye*, JAKÓ 1940: 212) és *Papbeznye* (1406: *Papbeznye*, uo.) nevének okleveles említései között *besenyő* utótagúak is feltűnnek (1466: *Alsobesenew* ~ *Papbesenew*, uo.), ezek a névformák azonban esetleg csak az írásosságban jelentkeztek, s nem voltak az élőbeszédben is használatos variánsok (lásd ehhez RÁCZ A. 2007: 217). A talán román előzményre visszavezethető, ugyancsak bihari *Fonác* (1600: *Fonacz*, JAKÓ 1940: 243) később *Fonóháza* néven szerepel (vö. RÁCZ A. i. m. 105). A bizonyosan román eredetű Bihar megyei *Vircsolog* (1492: *Verchelog*, JAKÓ 1940: 388) > *Vércsorog* (ma így) alakulásáról pedig a korábbiakban már tettünk említést.

Az idegen eredetű településnevek magyaros hangzásúvá tételével a hivatalos helységnévadás gyakorlata is élt. A Baranya megyei *Lánycsók* elsődleges, talán szláv eredetű *Lancsuk* nevét (1093/1190/1338 k.: *Lanchuk*, Gy. 1: 335) például egy helyi monda alapján módosították 1903-ban a mai nevére (vö. FNESz., MEZŐ 1999: 216).³⁵

4.2. A deszemantizálódott (vagy akár csak részlegesen, valamely összetevőjében azonosíthatatlanná vált) névszerkezetek ugyancsak gazdag forrásanyagot szolgáltatnak a reszemantizációs folyamatokhoz. Sok esetben azt, hogy a névszerkezet lexikálisan már nem transzparens, éppen az efféle módosulások jelezhetik. Minden bizonnyal a személynévi lexéma idővel nem áttetsző volta, és ezáltal a névszerkezet motiválatlansága eredményezte a Bihar megyei *Keseháza* (1374: *Kesehaza*, Cs. 1: 613) > *Kisháza* (1773: *Kisháza*, ComBih. 77) és *Sálhida* ([1291–94]: *Saulhyda*, Gy. 1: 658) > *Sárhida* (1458: *Sarhyda*, Cs. 1: 621), a Zala megyei *Miksefalva* (1352: *Myxefolua*, Cs. 3: 83) > *Misefa* (1696: *Misefa*, KÁZMÉR 1970: 263),³⁶ a Bars megyei *Nádéfalva* (1340: *Nadefolua*, ComBars. 68) > *Nádasfalva* (1464: *Nadasfalwa*, uo.), a Nyárárdmenti *Sükesdfalva* (1484: *Sykesdfalua*, SzékOkl. 1: 243, vö. BENKŐ 1947a) > *Süketfalva* (1575: *Syketfalwa*, SzékOkl. 8: 305) vagy a Zala megyében több helynévben is realizálódó szentnévi előzményű (*Szent*)*kozmadomján* (pl. 1199: *Cusmadomian*, MEZŐ

³⁴ Az itt mondottak persze csak abban az esetben érvényesek, ha a településnevet szláv eredetűnek tekintjük (ehhez és más származtatási lehetőségéhez lásd TÓTH V. 2001b: 225).

³⁵ Az idegen névalakokat magyarossá tevő reszemantizációs változásokat HADROVICS LÁSZLÓ szellemenemes mint „egy fajta lokálpatrióta eszmélkedés” eredményeit minősíti (1971: 458).

³⁶ Minthogy ez utóbbi helynév a térségben a 17–18. században teljesen általános *-falva* > *-fa* névrészcserére hatókörébe is beleesett, a változás az elsődleges ’egy bizonyos Mikse nevű birtokos faluja’ szemantikai tartalmú névformából ’[település,] ahol olyan fa áll, amely alatt miséket szoktak régebben tartani’ motivációjú nevet teremtett (a jelenségről lásd később is).

1996a: 133) > (*Szent*)*kozmadombja* (1773: *Kozmodombja*, FNESz.) változásokat. A személynévi jelzői előtag elhomályosulását hangváltozási folyamat is elősegítette a Bihar megyei *Eszentelek* (1435: *Ezenthelek*, Cs. 1: 607) elsődlegesen személynév + földrajzi köznév szerkezetű településnév esetében. A szó eleji magánhangzó elmaradásával ugyanis — ami a régiségben éppúgy gyakori folyamat volt, mint a mai magyar nyelvjárásokban (lásd erről később is) — a névstruktúra szóhatár-eltolódással újfajta tagolási lehetőséget kapott: *Szent+Elek* (1587: *Zentelek*, uo.), beillesztve a nevet a patrocíniumi településnevek sorába (többféle származtatási lehetőségéhez lásd azonban RÁ CZ A. 2007: 259–60).

A településnév közszoói eleme veszítette el a jelentésvonatkozását, és okozta ezzel a névszerkezet deszemantizációját a Bihar megyei *Fenes* ([1291–94]: *Fenes*, Gy. 1: 617) esetében, amely — a *fen* 'fenőkő' szóval vagy esetleg a 'fenyő' fanévvvel való kapcsolatától (ehhez lásd RÁ CZ A. 2007: 104) elszakadva — egy időben új lexikális azonosíthatósággal *Fényes* néven is szerepelt (vö. pl. 1692, 1808, ComBih. 123–4). A *vejsze* 'halfogó rekeszték' főnévnek a közszókincsből való kiesésével (és ennek folytán különféle hangváltozási folyamatokkal) függ össze a Békés megyei *Vejszető* (1350: *Veyzetheu*, Cs. 1: 656) *Vésztő*-vé alakulása. Helyneveinkben a *vész* lexéma nem ritkán fordul elő (elég csupán a többfelé felbukkanó *Vészverés*-féle helynevekre gondolnunk, vö. FNESz.), a névalakulást minden bizonnyal ez is befolyásolhatta. A Pest megyei, pusztai népnévből alakult *Káliz* (1332–7/PR.: *Kaluz*, FNESz.) településnév hangalaki módosulására a *kalász* 'gabonafő' lexéma hathatott, amikor (*Buda*)*kalász*-szá alakult (vö. FNESz.).

A településnevek helynévi elemének ugyancsak megszűnhet az elsődlegesen meglévő lexikális azonosíthatósága, amint ez bizonyára a bihari *Halmágyfalva* (1523: *Halmaghfalwa*, JAKÓ 1940: 254) *Halmágy* helynévi névrészával is történetelt: a *halom* földrajzi köznév -gy képzős származékából lett előtagja ugyanis idővel — reszemantizációs átalakulásként — *Hagymád*- névrészre cserélődött (1692: *Hagymad-Falua*, ComBih. 303).³⁷ Ezekben a településnevekben az elsődleges névtestben bekövetkező transzparenciavesztést (vagyis azt, hogy például a *Fenes* nem értelmezhető már 'fenőköves'-ként, a *Vejszető* 'olyan hely, ahol ezt a bizonyos halászóeszközt használják' értelemben, a *Keseháza* pedig 'Kese nevű személy faluja' formában) valójában tehát csupán maguk a reszemantizációs folyamatok jelzik.

Szép számmal találunk a régi magyar településnév-állományban olyan reszemantizáción átesett névformákat is, ahol a kiinduló, előzményként szolgáló és a

³⁷ Az efféle reszemantizációs változások persze csak nagy óvatosság mellett vethetők fel, több ilyenről például nemrégiben KISS LAJOS kimutatta, hogy azok másként is értelmezhetők (1995: 21–2), és hogy „nem lehet mindent a népetimológia számlájára róni” (i. m. 21). Közel fél évszázaddal ezt megelőzően pedig BENKŐ LORÁND figyelmeztetett arra, hogy noha a népetimológia nem ritka jelenség, az okleveles adatok nélküli népetimológiai magyarázat ingatag (1947a: 43).

végző névalak között az átmeneti, a lexikális szerkezet (legtöbbször hangváltás okozta) deszemantizációját jelző közbülső fázist is adatolni tudjuk. A Nyárádmenti *Szenttrinitás* (1412: *Zent trinitas*, SzékOkl. 8: 42) > *Szentorontás* (1569: *Szent-Torontas*, SzékOkl. 2: 267) > *Szentrontás* (1808: *Szent-Rontás*, LIPSZKY, Rep. 136) vagy az abaúji *Boldvakő* (1300: *Bolduaku*, Gy. 1: 70) > *Boldókő* (1383–96: *Boldokw*, Cs. 1: 197) > *Boldogkő* (1383–96: *Boldogkew*, uo.) diakrón változási sorok jó példái lehetnek ennek.

Bizonyos esetekben a reszemantizációs változások eredményeként csupán a név bizonyos szegmentumai kapnak lexikális azonosíthatóságot. A magyar helynévrendszerbe tipológiailag ragyogóan beilleszkednek például azok a jövevénylelemek vagy azok a (többször idegen) személynévi előzményüktől elszakadt névformák, amelyekben a névhasználat magyar földrajzi közneveket rekonstruált, s alakította át a névtestet ennek megfelelően. A Zala megyei szláv eredetű *Kesztel*-ből (1247: *Keztel*, Cs. 3: 21 < szl. *Kostel* hn.) ilyen módon lett *Keszthely* (1409: *Kezthel*, uo.), a talán német személynévre visszavezethető Veszprém megyei *Mencsel*-ből *Mencshely* (1269: *Menchel*, Cs. 3: 242, az adat bármely névalakot takarhatja), vagy a szláv eredetű személynévből alakult Bars megyei *Valkász*-ból 1231: *Wolcaz*, Gy. 1: 483) *Valkház* (1780: *Nagy Valkház*, ComBars. 115).

5. A reszemantizáció speciális eseteként — csakúgy, mint a deszemantizációnál — azokat a névváltoz(tat)ásokat említhetjük meg, amelyek közös sajátossága az, hogy az újonnan létrejött (vagy inkább létrehozott) névalak csakis hivatalos dokumentumokban fordul elő, az élő beszédbeli használata nemigen valószínűsíthető. KÁLMÁN BÉLA az efféle névváltoztatásokat *írnoki etimológiák*-nak nevezi (1967: 4).³⁸ Megfigyelt ilyen módosulásokat (pontosabban módosításokat) BÉNYEI ÁGNES és PETHŐ GERGELY is a Győr vármegyei *Alsósokoró* helynév kapcsán. A Sokoró dombvidéken fekvő település elsődleges neve *Alsok* volt ([1237–40]: *Olsuc*, Gy. 2: 633), amit egy 1323-as oklevélben (vagyis mindössze egyetlen forrásban) az írnok „egyszeri népetimológiás képzéssel” (Gy. 2: 634) a *sok* ~ *Sokoró* hangalaki hasonlósága alapján *Alsósokoró*-ként (1323/1332: *Olsousokoro*, Gy. 2: 633) rögzített (vö. BÉNYEI–PETHŐ 1998: 17, 106). Hasonlóképpen az írnok számlájára írható a Bihar megyei *Amberus* (személynévi eredetű) településnévnek (1273/1392/1477: *Ombereus*, Gy. 1: 594) a 14. századi oklevelekben „latinizáló tudálékos etimologizálással” életre keltett *Vrbanus* alakja (1335, A. 3: 130). Mivel a személynév hangalakja nagyon hasonló volt a latin *urbanus* szóhoz, „a névalak esetleg nem magyar nyelvű (vagy csak összezavardott?) lejegyzője talán összemosta a kettőt” — véli RÁCZ ANITA (2007: 218).

³⁸ A jelenségről a nemzetközi szakirodalom is említést tesz: a finnben például a *kirjurinetymologia*, a svédben pedig a *skrivaretymologi* terminust használják rá (KIVINIEMI–PITKÄNEN–ZILLIACUS 1974: 20).

Nem az írrok, hanem — nyilván persze az ő hatékony közreműködésével — a birtokos tudatos névtorzításának eredményei lehetnek a Bodrog megyei *Botalja*(szentpéter) (vö. 1208/1395: *Potala*, 1323: *Bothaliascenpetur*, Gy. 1: 726) és *Bothalma* (vö. 1290: *Budholma*, 1334: *Bothalma*, Gy. 1: 714) településnevek. A magát Bot ispántól származtató Becsei Imre az Alföldön számos helyen magának ajándékozta a *Bot-*, *Bat-*, *Bod-* és *Pat-* kezdetű falvakat, s *Patalá-t* is minden bizonnyal az ő érdekérvényesítő törekvéseinek alátámasztására említik az iratokban *Botalja* formában (vö. ehhez PÓCZOS 2001: 92, 161, illetve Gy. 1: 726). Az új tulajdonosnak az az eljárása tehát, amellyel a lexikálisan nem transzparens (de a *Bot* személynévre tagadhatatlanul jól asszociáló) névszegmentumokat a saját nevére formálta, akár egyfajta reszemantizációs változtatásként is felfogható.

A reszemantizációs változásokra további településnévi példák nagy számban találhatók KÁLMÁN BÉLA (1967, 1989: 172–9) és KISS LAJOS (1995: 20–2) munkáiban.

c) A transzszemantizáció

A szakemberek rendre az előzőekben tárgyalt változástípusba sorolnak olyan eseteket is, amelyeket azonban alaposabb mérlegelés után más jellegű módosulásként értékelhetünk. KISS LAJOS a már sokat hivatkozott, a földrajzi nevek nyelvi fejlődését bemutató munkájában például a reszemantizációt taglalva (amit ő persze népetimológiának nevez) *Sebes* > *Zsebes*, *Hatház* > *Hadház*, *Szászfa* > *Százfa* típusú névváltozási folyamatokat is megemlít (i. h.). Ezek a változási folyamatok tökéletesen illeszkednek ahhoz az állásponthoz, amit HOFFMANN ISTVÁN is képviselt, aki szerint a reszemantizációnak (ott még ő is népetimológiaként utalt rá) egyik típusát alkotják azok a nevek, amelyekben a változás kiindulópontjául szolgáló névalak etimológiailag áttetsző, sőt a névszerkezeti modellje is világos. Az *Éh-völgy* > *Éj-völgy*, *Cseresznye-szél* > *Cseresznyeszíj* módosulások alkalmával „a viszonylag gyakori névmodellt képviselő név egy ritkább s természetesen a denotátummal motivációs kapcsolatban nem lévő névtípusba kerülhet át” (1993: 141). Az ilyen változást pedig bizonyos hangtani törvényszerűségek akár elő is segíthetik: a KISS LAJOSTól idézett példákban a zöngésülés, zöngétlenedés lehettek hangtani tekintetben indukáló tényezők.

Az ilyen változásokat, amelyek során tehát egy elsődlegesen is transzparens névalak alakul át (olykor hangtani változásoknak köszönhetően) olyan módon, hogy az utóbb létrejövő névforma is transzparens marad, csupán más természetű közszói jelentésvonatkoztatásra tesz szert, magam nem sorolom a reszemantizációs változások közé, minthogy annak definíció szerinti feltételeként jelöltem meg az elsődlegesen nem áttetsző lexikális-morfológiai és ennek nyomán szemantikai szerkezetet. A deszemantizáció esetei közé sem tartozhatnak persze, hiszen a definíció ott nem transzparens következmény-névalakot követel meg.

Mivel a lexikális transzparenciát, illetve ennek változását e jelenségekben kulcsfontosságúnak tartom, ezért az itt említett típust egy harmadik változási folyamatként célszerű felfogni. Az olyan névszerkezeti változásokat tehát, amelyek során egy világos lexikális és szemantikai struktúrával rendelkező helynév úgy szenved el alaki módosulásokat, hogy a másodlagosan kialakuló névforma új lexikális és szemantikai azonosíthatósághoz jut, ám mindeközben hangalakilag továbbra is közel álló marad az eredeti névalakhoz — szintén HOFFMANN ISTVÁN nyomán (1999a: 215) — *t r a n s z s z e m a n t i z á c i ó n a k* nevezem. A *Vármező* (1834: *vármező*) > *Vérmező* (1845: *vérmező*), *Tótfalu* (1352: *Tothfalw*, Heves vm.) > *Tófalu* (1873: *Tófalu*), *Tótalmás* (1773: *Tóth Almás*, Pest vm.) > *Tóalmás* (1851: *Tóalmás*), *Mélytelek* (1344: *Melteluk*, Szatmár vm.) > *Méhtelek* (1659: *Méhtelek*), *Kőkút* (1263/16.: *Kewkwth*, Veszprém vm.) > *Kékkút* (1569: *kek kwth*)³⁹ típusú változásoknak rendszertani és névszociológiai tekintetben valójában semmiféle közelebbi oka nincsen, s a legfőbb mozgatórugója — az előbb már említett hangtörténeti folyamatok mellett — a hangalaki asszociativitás, amely egyúttal a változás irányát, jellegét is meghatározza (lásd ehhez HOFFMANN 1993: 141–2 is).

³⁹ Valamennyi itt említett adat a FNE Sz.-ből való, s a településnevek máig a változás utáni alakjukban használatosak.

V. Esettanulmányok a településnevek változásai köréből

A településneveket érintő változási folyamatok rendszerszerű bemutatása után a következőkben néhány olyan, a településnevek változásaival kapcsolatos esettanulmányt adok közre, amelyek jól illusztrálják, hogy az előzőekben kifejtett változástipológia miként hasznosítható egy-egy konkrét problémakör feldolgozása során. Úgy látom ugyanis, hogy a településneveket érintő egyes jelenségek, vagy azok — akár leíró szempontból megragadható — bizonyos sajátosságai kevésbé érthetők meg, ha magukat a változási folyamatokat figyelmen kívül hagyjuk. Az e fejezetben megjelenő problémaköröket tematikus megfontolások alapján négy nagyobb kérdés köré vontam össze.

Szólok egyrészt az úgynevezett *t e l e p ü l é s n é v - f o r m á n s o k* ügyéről, ezek némelyikét ugyanis éppen az őket tartalmazó helynevek változásai alapján minősíthetjük ilyen funkciójú nyelvi elemeknek. A településnév-formánsokat igyekszem részint általánosságban szemlélve részletezni (1.), ám fontosnak tartom emellett azt is, hogy egy konkrét lexéma (jelen esetben a *hida* formáns) példáján bemutassam, miért célszerű ezeket az elemeket önállóan, az egyedi problémáikat is a felszínre hozva feldolgozni (2.).

A településnév-változásoknak természetesen vannak olyan típusai, amelyek *r e n d s z e r t a n i h e l y é t* az előzőekben körüljárt változástipológiában még alapos megfontolások után sem könnyű kijelölni. Ezt a nehézséget szemléletesen jelzi az is, hogy az adott változási folyamatokról az egyes szakemberek igen gyakran más-más véleményt vallanak. Ilyen elgondolás alapján szenteltem külön figyelmet az *Amadéfalva* > *Madéfalva*, *Omboly* > *Zomboly*-féle módosulásoknak (3.), valamint a *-falva* > *-fa* átalakulásnak (4.).

A magyar településnév-típusok között mindössze két olyan akad, amely monografikus feldolgozásban részesült. KÁZMÉR MIKLÓS a *-falu* utótagú településneveknek (1970), MEZŐ ANDRÁS pedig a templomcímbelettől lett településneveknek (1996a) szentelt önálló munkát. A változásvizsgálat arra is jó alkalmat nyújtott, hogy ezekhez a feldolgozásokhoz továbbvivő gondolatokat fűzhessünk. A *-falva* > *-fa* átalakulás mellett az alábbiakban ezért fordítottam külön figyelmet a *p a t r o c í m i u m i h e l y s é g n e v e k* problematikájára (5). Ráadásul ez a névtípus a különösen nagy változási érzékenysége okán kifejezetten jó alpanyagul szolgálhat ahhoz is, hogy a településnév-változások rendszerét rajtuk keresztül szemléltessük. Nem véletlen, hogy a tipológiai leírásban oly sok folyamat illusztrálására szolgáltattak az ide tartozó településnevek adalékokat. Az

összefoglaló fejezet ezen egységében ezért azt igyekszem igazolni, hogy a patrocíniumi helységnevek nagyfokú változási hajlandóságának magyarázatát alapvetően a névtípus keletkezési körülményeiben találjuk meg.

Ez utóbbi, konkrét névtípusokat vizsgáló fejezetek után pedig két rövidebb elméleti fejtegetéssel zárom a munkámat. Részint a településnevek már itt is sokat emlegetett *v á l t o z á s i é r z é k e n y s é g é n e k* a bemutatására térek ki, szembesítve az általam e téren tapasztaltakat a szakirodalomban olvasható korábbi megállapításokkal (6.). Szükségesnek tartom továbbá azt is, hogy — szintén a változástipológia fényében — röviden összefoglaljam a településnevek változási folyamatai mögött meghúzódó lehetséges *o k o k a t*, valamint a lehetőségekhez mérten pontosabban megjelöljem a változások *k r o n o l ó g i a i v i s z o n y a i t*. E kérdéskört (valójában a problémafelvetés szintjén) a munkám elején röviden már érintettem ugyan, és természetesen az egyes változástípusok kapcsán is tettem erre vonatkozó megjegyzéseket, mégis úgy látom, hogy a korábbi ismereteinket elsősorban azok pontosítása és kiegészítése céljából érdemes még egyszer mérlegre tennünk (7.).

1. Településnév-formánsok a régi magyarban

1. A helyneveket — és általában a tulajdonneveket — részben bizonyos alaki sajátosságaiknak köszönhetően ismerjük fel az adott tulajdonnévi funkciójukban. Az egyes névfajtákon ugyanis gyakorta találunk csak rájuk jellemző lexikális és morfológiai elemeket: jellegzetes földrajzi köznévi utótagokat vagy képzőket, amelyek ily módon tulajdonnévi, jelen esetben helynévi voltukról árulkodnak. J. SOLTÉSZ KATALIN a nevek efféle ismertető szegmentumait *n é v f o r m á n s o k n a k* nevezi, s szerepüket abban látja, hogy általuk „az ember a meglevők mintájára új neveket alkothat (...), és ezeket a nyelvközösséggel valódi nevek gyanánt fogadtathatja el” (1979: 19).

A névformánsok fenti értelmezése alapján a településnév-formánsok definíciójának meghatározása önként kínálkozik: *t e l e p ü l é s n é v - f o r m á n s n a k* tekintünk minden olyan morfémát (legyen az földrajzi köznév vagy toldalékmorféma), amely egy adott nyelvben valamely korszakban a településnévi státus nyelvi kifejezésére szolgál, és arra, hogy általa újabb és újabb településneveket hívjunk életre. Az adott nyelvi képződmény településnévi szerepe tehát valójában éppen e formánsoknak köszönhetően teremődik meg. Azt, hogy ez utóbbi megszorítás miért bír különösen nagy jelentőséggel, legegyszerűbben egy példával világíthatjuk meg. A folyónév + *fő* szerkezetű településnevekről általában azt szokás tartani, hogy ezek az előtagban álló folyó forrásvidékéről kapták a nevüket metonimikus névadással: *Tapolcafő* település valóban a Tapolca forrásvidékénél létesült, az elnevezését tehát a fenti motiváció hívhatta életre: azaz esetében a *Tapolca-fő* 'a Tapolca patak forrása' > *Tapolcafő* 'a Tapolca forrásánál létesült [ti. település]' metonímia játszódott le. A névstruktúrát és a feltétele-

zett változást így tekintve a *fő* természetesen nem tekinthető olyan lexémának, amelynek a településnévvé válásban szerepe lett volna, azaz nem minősül településnév-formánsnak sem. Ha viszont igazolni tudjuk azt, amit korábban, a bővülés jelenségének elemzésekor fölvetettünk, hogy tudniillik az első ilyen szemantikai szerkezetű településnevek indukáló hatására elterjedt a víz mellett fekvő települések megjelölésében a *fő* utótaggal való névalkotás — függetlenül attól, hogy a település a víz forrásvidékénél vagy attól távolabb feküdt-e —, a *fő* máris településnév-formánsként ítéltető meg. A *Szala**fő*, *Pinka**fő*, *Szuha**fő* stb. nevet viselő települések a Zala, Pinka, Szuha vizek forrásvidékétől igencsak távol helyezkednek el, így forrásnévből metonimikusan aligha keletkezhettek; bennük a *fő* lexéma csupán arra szolgált, hogy a folyóvíznévből olyan településnevet teremtsen, ami egyben az illető helység víz melletti (és persze valamelyest a forráshoz közeli) fekvésére is utal. A *fő* lexémát tartalmazó településnevek ilyen módon való differenciálása névrendszertani tekintetben elvileg nem lényegtelen, hiszen míg például a *Tapolca**fő* esetében metonimikus névadással életre hívott, egyrészes településnévvel lehet dolgunk (amely jellegében a *Sárospatak*-féle helységnevekre emlékeztet), addig a *Szala**fő* típusába tartozó településnevek közvetlenül, jelzős szerkezetként, kétrészes nevet eredményezve jöttek létre (amolyan *Szamosfalva*-féle névstruktúráként). A névrendszerben betöltött hasonló szerepük alapján persze a nyelvtudat (és ennek nyomán aztán a nyelvészeti-névtani analízis is) a *Tapolca**fő* és a *Szala**fő* típusú neveket alapvetően mégis azonos módon ítéli meg, s mindegyiket 'valamely víz mellett, többnyire a forrásához közel fekvő település' szemantikai struktúráként értelmezi.

2. A településnév-formánsok körét bizonyos képzőelemek és földrajzi köznévi utótagok alkotják. Ezek egy része olyan, amely kizárólagosan településnevek létrehozására szolgál, másokat viszont más helyfajták megnevezéseiben is megtalálunk névformánsokként, mint például az előbb látott *fő* lexémát a források neveinek utótagjaként. Ez utóbbiak természetesen nem zárhatók ki a településnév-formánsok köréből, amint hogy a korábban megadott definíció nem is tartalmaz ilyen megszorítást.

Ha a településnév-formáns terminust egyértelműen tudtuk is a fentiekben definiálni, annál komplikáltabb azoknak a képzőknek és földrajzi közneveknek a körét megvonni, amelyek — a definíciónak megfeleltethetően — ilyen szereppel bírtak a régi magyar nyelvben. Pusztán leíró szempontú, strukturális elemzés keretében ezt sokszor nem is igazán lehet meghatározni, ezért egyrészt tekintettel kell lennünk az adott nyelvi egységet tartalmazó névalak változási rendszerére, másrészt pedig a nevek egyedi megítélése helyett célravezetőbb az azonos típusba tartozókat együttesen mérlegelni.

3. A településnevek alkotására felhasznált k é p z ő k között mindazokat az elemeket megtaláljuk, amelyek általában helynévképzésre alkalmasak: vannak tehát a régiségben szép számmal *Oroszi*, *Halmaj*, *Kerecsend*, *Nyárágy*, *Kincses*,

Mogyoróska stb. típusú településneveink. E képzőelemek egy része azonban ki-mondottan településnév-alkotó szerepűnek tűnik, s más helynévfajták létrehozá-sában alig játszik szerepet. Már utaltam rá a korábbiakban, hogy az *-i*-vel azonos gyökökre visszamenő és legfeljebb a korai ómagyar kor végéig produktív *-j/-aj/-ej* képzőt például BENKŐ LORÁND lényegében mint helységnévképzőt tekinti (2004: 412), csakúgy, mint a magyar nyelvterület peremvidékén a 15. századtól feltűnő (talán szláv eredetű) *-ka/-ke* képzőt (1950).¹ Én magam hasonlóképpen településnév-képző formánsnak tartom az — előbbi két képzőt produktivitásban jóval felülmúló — *-i* morfémát, ezt ugyanis más névfajták egyedeinek megte-remtésében legfeljebb elvétve találjuk meg (lásd ehhez a bővülésnél mondotta-kat is). Annak, hogy ez a specifikáció a szakirodalomban föl sem igen merült, valójában általánosabb oka van: a legtöbb szakember az *-i*-t ugyanis nem tekinti általában még helynévképzőnek sem, e helyett olyan toldalékmorfémának tart-ják, amely az elevensége időszakában mindvégig erősen őrizte a birtokjel szere-pét, s attól nem is szakadt el. Ezt a vélekedést jobbra arra alapozzák a képviselő-ik, hogy a képző kifejezetten személyt jelentő szavakhoz, nevekhez kapcsolódott: azaz személynévből, népnévből, foglalkozásnévből hozott létre településneve-ket. Ez a képző keletkezésének időszakára vonatkozóan bizonyára igaz is lehetett, de ez a helyzet már a legkorábbi nyelvemlékeink korában sem állhatott fenn.

A fenti állásfoglalás ellen s egyidejűleg az *-i* valódi helynévképző volta mel-lett itt most csupán két érvet hozunk fel. Vannak egyrésről a régi helynévrend-szerünknek olyan *-i* képzős tagjai (a *Haraszi*, *Kereki-félék*), amelyekben a bir-tokjel funkció az alapszavuk szemantikai tartalma miatt fel sem vethető. Nem szabad viszont megfedkezünk arról a lehetőségről sem, hogy az *-i* képző — mint sok más jelentésmódosuláson átesett formáns — egy ideig minden bizony-nyal őrizhette a primér 'valamihez tartozás'-t kifejező funkcióját, s ez a jelentés-tartalom majd csak idővel tűnik el a képző szemantikai tartamából. A *Haraszi*, *Kereki* névformákat tehát a képző így tekintett poliszémiája esetleg szintén ma-gyarázhatja. E névalakok létrejötte ugyanakkor véleményem szerint nagy való-színűséggel mégis inkább az *-i* speciálisan helynévképzői szerepe mellett érthe-tő. Az érvelésben segítségünkre jöhet továbbá a változástipológia, vagyis az *-i* képzős nevek változásviszonyainak a mérlegelése is. Az Abaúj megyei *Jánosi* > *Jánosdi* > *Jánosd* vagy az erdélyi Fehér megyei *Kincsej* > *Kincsi* > *Kincses* — a megfelelő fejezetben már részletezett — változások például egyértelműen olyan képzőcserét (vagy átmenetileg képzőváltakozást) jeleznek, amelyben a változás-viszony egyik tagja *-i* képzős névforma. A névalakok efféle módosulása pedig — mint erről korábban ugyancsak ejtettünk szót — csak úgy képzelhető el, hogy az adott képzőelemek funkciója azonos, vagyis elsődleges jelentésüktől függet-

¹ A képző kizárólagos településnév-alkotó formáns értékével kapcsolatban felmerült kételyeimnek a korábbiakban már hangot adtam.

lenül helynévképzői szerepben állnak. Ezt úgy kell értenünk, hogy a *Kincsi* > *Kincses*-féle változás például nem realizálódhatott volna, ha az *-i* az eredeti birtokjel, az *-s* pedig a valamivel való ellátottságot kifejező funkciójában lett volna használatos az adott pillanatban. És ha a képző ilyen módon valószínűsített helynévképző szerepéhez hozzákapcsoljuk azt a fentebb tett megjegyzést, miszerint az *-i* képző — a helynévfajták tekintetében erős meghatározottságról téve bizonyosságot — szinte kizárólagosan településnevek létrehozásában játszott szerepet, azt gondolom, a morféma igen markáns településnév-képző formáns szerepe teljes megalapozottsággal vethető fel.

4. A településnevek „rendszereszerű formánsai” elsősorban a névszerkezetükben megjelenő *f ö l d r a j z i k ö z n e v e k* (vö. J. SOLTÉSZ 1979: 20). Ezek körét meghatározni azonban nem könnyű feladat, hiszen a végső soron azonos funkció (a településnév-formáns szerep) mellett az ide sorolható lexémák nagyon eltérő megterheltségűek, igen különböző funkcionális gyökerek, és akár még szóföldrajzi, kronológiai természetű különbségek is adódhatnak közöttük; vagyis alig-alig találunk olyan közös sajátosságokat bennük, amelyek egzaktabban megragadhatóvá tennék magát a kategóriát. Az alábbiakban felsorakoztatott lexémák körét épp ezért messze nem tartom valamiféle zárt csoportnak: alaposabb vizsgálatok más elemekről is kideríthetnek településnév-formáns funkciót.²

4.1. A településnév-formánsok között vannak olyanok, amelyeknek elsődlegesen létezett ’település, lakott hely’ jelentésük: a *falu* ~ *falva*, *ülése*, *szállás(a)*, *város* vagy a *lak(a)*, *ház(a)* földrajzi köznevek eleve alkalmasak voltak települések megjelölésére, ezért ezeket tekinthetjük e formáns csoport magvának, s ennek alapján nevezhetjük őket primér településnév-formánsoknak. Mások — egyfajta átmeneti kategóriaként — a főként valakihez tartozó ’föld, birtok’ jelentést hordozták magukban eredetileg, mint a *föld(e)*, *telek* ~ *telke*, ám mivel a ’valaki földje, valaki birtoka’ funkció a régiségben valójában szorosan összekapcsolódott az előző kategória által képviselt ’valaki faluja’ funkcióval, az *Ábeltelke*, *Demefölde* struktúra természetes településnév-szerkezetként funkcionálhatott.³ Az alábbiakban látni fogjuk azonban, hogy például a *falva*, illetőleg a *telke*, *földe* utótagú névformák mögött esetleg más-más településfajta rejlik. A településnév-formánsok harmadik csoportját azok a földrajzi köznevek alkotják, amelyek elsődlegesen egészen más jelentéssel bírtak, s egyfajta jelentésváltozás teremtette meg bennük a ’település’, mégpedig a valamely ’speciális jeggyel rendelkező település’ szerepet. A *nép(e)*, *sok(a)* formánsoknak a személyekre vonatkozó je-

² A településnév-formánsok problematikáját leginkább egy-egy önálló feldolgozás keretében lehetne a legalaposabban feltárni, amint tette ezt például tanulmányában PAIS DEZSŐ a *sok* „falunévképző” (1914) vagy monográfiájában KÁZMÉR MIKLÓS a *falu* földrajzi köznév kapcsán (1970).

³ Hasonló jelentésfejlődésen ment keresztül a latin terminológiában a *terra* és a *possessio* földrajzi köznév is (lásd ehhez SZABÓ I. 1966: 40–7, 51–4).

lentése alakult át a településnév-adás kezdeti időszakában úgy, hogy alkalmassá lettek települések megnevezésére; az *egyház(a)*, *monostor(a)*, *vár(a)* épületet, a *hid(a)* pedig építményt jelöl az eredeti jelentése szerint. Valamely más helyhez való viszonyítás jelenik meg elsődlegesen a *fő*, illetve az *alj(a)* formánsokban. Megemlíthetjük továbbá a *vásár(a)* és a *hely* lexémák efféle szerepét is, ezekről itt csupán annyit jegyezve meg, hogy — mivel igen erős a tipológiai meghatározottságuk — lényegében a vásártartásra utaló településnevek formánsainak tekinthetjük őket (a névtípus SZABÓ G. FERENC jóvoltából monografikus feldolgozásban részesült; 1998). Abban, hogy ezek a földrajzi köznevek másodlagosan magukra vették a ’település’ jelentést (lényegében tehát másodlagos településnév-formánsokká lettek), a metonímia játszott szerepet. Megítélésem szerint tehát nem feltétlenül és minden egyes konkrét esetben a *-fő*, *-egyháza* vagy a *-hida* utótagú településnevek létrejöttét köszönhetjük a metonímiának, hanem ez a jelentésfejlődés ezeknek a szavaknak magában a közszói státusában következett be, nyilvánvalóan nem függetlenül attól, hogy elsődlegesen számos településnév keletkezett közvetlen metonímia révén. Ez a jelentésfejlődés speciális tartalmú településnév-formánsokat hozott létre: az *egyház* szó például ’templommal bíró falu’, a *fő* pedig ’víz melletti (többnyire a forrásához közeli) település’ értelmet nyert a módosulás folytán. (A jelentésváltozást kiváltó okokra, illetve a *hida* e csoportban is speciális helyzetére a továbbiakban még visszatérek.)

4.2. A metonímia közvetlen névalakító szerepét az ilyen struktúrájú településnevek körében természetesen nem mellőzhetjük: szép számmal akadnak ugyanis — az előbbi példáknál maradva — olyan *fő*, *egyháza* vagy *hida* földrajzi köznevet tartalmazó településneveink is, amelyek előzményeül valóban mikrotoponimák szolgálhattak, s amelyeket településnévként ily módon a metonimikus névadás hívott életre. Egyes névstruktúrákkal kapcsolatban ezért inkább azt kell hangsúlyoznunk, hogy azok kialakulásában egyfajta kettősséggel számolhatunk. Az első *fő*, *egyház(a)*, *hida*-féle településneveink tehát minden bizonnyal valamely azonos struktúrájú mikronévből keletkeztek: a Veszprém megyei *Tapolcafő* helységnév előzménye a ’Tapolca forrása’ víznév lehetett, a Pest megyei *Kerekegyház*-hoz egy ilyen alakú templom, a Fejér megyei *Úrhida*-hoz pedig a Sár-vízen, egy hercegi kézen lévő birtokon átvezető híd szolgáltathatta a metonimikus átvitel alapját. A metonímia előzményeként föltételezhető mikronevet azonban az efféle esetekben csak igen kivételesen tudjuk adatokkal (vagy éppen a valóság segítségével) is kimutatni: *Tapolcafő* esetében a forrás helye máig megtalálható ugyan, de sem a történeti adatok, sem a mai névhasználók nem említik *Tapolca-fő* néven (lásd ehhez HOFFMANN 1975: 32–3); *Kerekegyház* kapcsán még közvetettebbek a bizonyítékaink, a közelében, a Gyáli-patak partján ugyanis egy kerek templom alapfalai kerültek elő (vö. Gy. 4: 527); a *hidá*-k környékén pedig a legritkábban találunk máig meglévő valóságos hidakat, de például *Úrhida* településtől ÉK-re ma is híd vezet át a Malom-csatornán és a

Sár-vízen (vö. FNESz., Gy. 2: 412). Ez utóbbi persze a legnagyobb jóindulattal is csak igen közvetett bizonyíték lehet az egykori hídnév meglétére.

Az első ilyen szerkezetű metonimikus nevek létrejöttét követően a további névalakulatok aztán már a meglévők mintájára, azok névmodelljét követve születhettek meg: vagyis az olyan települést, amely víz mellett, a forráshoz közel feküdt, a víz nevével mint előtaggal alkotott *Szuha*fő, *Pinka*fő stb. névvel nevezték el, a templomos falvakat *Őregyház*, *Vidaegyház*-féle megjelöléssel látták el, az olyanokat pedig, amely mellett az ott folyó vízen hidat állítottak, a tulajdonos nevére *Bonchidá*-nak, *Deushidá*-nak, *Sálhidá*-nak említették. Az elsődlegesen metonimikusan létrejött efféle névszerkezetek alapján a fenti lexémáknak tehát végső soron elvonódott (absztrahálódott) egy 'valamilyen sajátossággal bíró település' jelentése, s ezáltal — tényleges településnév-formánsokként — közvetlenül is felhasználhatóvá váltak településnév-alkotásra.

A közsői jelentésváltozásnak köszönhetően az *egyház* lexéma például arra is alkalmassá lett, hogy másodlagosan már meglévő településnevekhez kapcsolódjon: *Mák* > *Mákegyháza*, *Szentpéter* > *Szentpéteregyháza*. Minthogy ez a folyamat szerkezetileg éppen olyan természetű változás, mint amelyet a *falva* utótaggal való kiegészülés esetében tapasztalunk (*Mikó* > *Mikófalva*, *Szentmiklós* > *Szentmiklósfalva*), aligha lehet kétséges, hogy az *egyház(a)* lexéma lényegében ugyanazt a szerepet töltötte be, mint a *falu* ~ *falva*: a *Mákegyháza* másodlagos név szemantikai tartalma 'Mák nevű (templomos) falu', ahogyan a *Szentmiklósfalva*-ét pedig 'Szentmiklós nevű falu'-ként adhatjuk meg.

A településnév-formáns szerep kialakulásának ékes bizonyítéka lehet az is, hogy az említett lexémákat a hivatalos helységnévadás és -változtatás ugyancsak felhasználta. A Moson megyei *Bruck-Újfalva* például a *Magyar-Bruck* nevet kívánta volna felvenni, a törzskönyvbizottság azonban más név megjelölésére szólította fel a községet, s a községi előjáróság új ötletét, a *Királyhida* nevet meg is állapította a belügyminiszter (vö. MEZŐ 1982: 158, 1999: 181). A Torda megyei *Nagygyörgyfalva* szintén a törzskönyvezéskor jutott az egyébként előzmények nélküli *Sándoregyháza* névhez (MEZŐ 1982: 212–3, 1999: 331). A folyónév + *fő* struktúrát főleg a névmagyarosítási eljárások során alkalmazták előszeretettel: így kapta például hivatalos magyar nevét a 19. század végén és a 20. század elején az ausztriai *Gyöngyösfő* vagy a szlovákiai *Hernádfő* (vö. FNESz., MEZŐ 1999: 415, *Vikartócz* a.).

4.3. A névtörténeti szakirodalomban valójában mindmáig nem jutott végérvényesen nyugvópontra az a vita, amely az *egyház(a)* és a *telek* ~ *telke* utótagú településnevek keletkezési körülményeit igyekezett tisztázni. A hagyományos felfogás szerint a *telke*, *egyháza* utótaggal történő másodlagos kiegészülés a falvak elpusztásodásával lehet kapcsolatban, ami a középkor folyamán egész Európaszerte nagy méreteket öltött (lásd erről korábban, a kiegészülés kapcsán mondotakat).

Az, hogy egyes településnevek alakulásában efféle nyelven kívüli tényezők tényleges szerepet játszhattak, nemigen kérdőjelezhető meg, fel kell ugyanakkor hívni a figyelmet néhány olyan — elsősorban szóföldrajzi és névtipológiai, keletkezéstörténeti — jelenségre, amelyek nagy valószínűséggel azt jelzik, hogy *egyház(a)*, *telek(e)* utótagokkal ilyen okoktól függetlenül is létesülhettek településnevek, és hogy ezzel együtt az adott lexémáknak az ómagyar kor időszakában feltételezhető 'település' jelentésük is, azaz településnév-formánsnak tekinthetők. Minthogy azonban az *egyház* lexémáról MEZŐ ANDRÁS monográfiája kimerítő gazdagsággal kínál ismereteket (1996a), és az előzőekben már én is szoltam róla, e helyütt csak a *telek* problematikáját hozom elő, azzal, hogy az itt felvetett jegyek — valamelyest eltérő mértékben és területi viszonyokkal ugyan, de — jobbra az *egyház*-ra is érvényesek.

Rendkívül feltűnő egyrészt az, hogy a *telek(e)* földrajzi köznév használatában határozott területi különbségek mutatkoznak. Míg Erdélyben, elsősorban Kolozs és Doboka vármegyékben igencsak gyakoriak a *telek*-kel alakult településnevek, a Délvidéken, például Baranyában a nyomát is alig találjuk ennek a típusnak.⁴ Az erdélyi megyékben ez a lexéma tehát csaknem minden más településnév-formánst kiszorítva áll a kétrészes nevek utótagjaként. Meglehet persze, hogy mindennek a háttérben településtörténeti okok is rejlenek, s az e lexémával alakult településnevek másfajta településstruktúrára utalnak.⁵ Azt azonban a fentiek alapján nagyon valószínűnek tartom, hogy a *telek* lexémát tartalmazó névformák messze nem csupán pusztuló vagy elpusztult településekre vonatkozhattak.

Ezt a feltételezést támogathatja az is, hogy ezeken a vidékeken a *telek(e)* rendre nem másodlagos, hanem primér névalakulatokban szerepel. Kolozs megyében például az Árpád-korból adatolható 34 *telek(e)* utótagú településnév közül mindössze hétnek van párhuzamosan egyrészes variánsa is: a *Ménes* ~ *Ménestelke*, *Csősz* ~ *Csősztelke* stb. esetében tehát adatok mutatják a kiegészülés lehetőségét. Az esetek nagy többségében azonban a források nem utalnak ilyen változásra.

⁴ Az Árpád-kor időszakában abban a tekintetben is nagy eltéréseket tapasztalhatunk egyébként az egyes régiók között, hogy milyen mértékű egy-egy vidéken a kétrészes, földrajzi köznévi utótaggal alakult településnevek előfordulási aránya. Doboka megye 164 településnévének 28%-a tartalmaz valamilyen (tágabb vagy szűkebb értelemben vett) 'település' jelentésű lexémát, s az ilyen nevek 80%-a a *telek(e)* utótagúak számát gyarapítja. Baranya megyében ezzel szemben az 531 településnek csupán 16%-a visel 'település' utótagú nevet, s ezeknek alig 7%-a alakult a *telek(e)* földrajzi köznévvel.

⁵ Arról, hogy a magyar településszerkezet kialakulása milyen lépésekben zajlott le, s e folyamat milyen természetű különbségeket és település- vagy pontosabban lakóhelytípusokat hívott életre, SZABÓ ISTVÁN monográfiájából bőszeggetünk ismereteket (1966). Tőle tudjuk többek között azt is, hogy a falurendszer kiépülésének ütemében az ország különböző részein akár évszázados különbségek is lehettek (i. m. 47).

A *telek(e)* kapcsán megrajzolható kép morfológiai tekintetben sem egységes: amíg ugyanis a magyar nyelvterület nagy részén a földrajzi köznév rendre alakjában szerepel a helynevek utótagjaként (pl. *Almástelek*, *Szásztelek*, *Sólyomtelek* stb.), az erdélyi megyékben szinte kizárólag csak személynév + *telke* struktúrát találunk (pl. *Csépántelke*, *Ivánkatelke*, *Simontelke* stb.). E jelenség mögött természetesen megint csak településtörténeti tényezők (is) állhatnak: részben a fentiekben is már említett településszerkezeti különbségek, részben pedig (a településszerkezetet is valamelyest meghatározó) birtokjogi különbségek.

4.4. Egy-egy földrajzi köznév településnév-formáns értékének megítélésében bizonyos fokú óvatosság mellett segítségül hívhatjuk azokat a latin fajtajelölő elemeket is, amelyeket az oklevelekben az adott lexémát tartalmazó helynevek mellett a lejegyzők feltüntettek. Az a különbség, miszerint az Árpád-kor időszejében a *falv* ~ *falva* utótaggal álló településnevek mellett rendre a latin *villá*-t találjuk, a *telek(e)*, *föld(e)* végűek mellett pedig főként a *terra* és a *possessio* minősítőszók szerepelnek, bizonyára abból adódik, hogy a lexémák jelentése között nyilvánvaló eltérések lehettek. SZABÓ ISTVÁNTól tudjuk, hogy a 'falv' jelölésére a hazai forrásokban alkalmazott latin szavak (mint a *villa*, *locus*, *terra*, *praedium*, *possessio*) egész Európában használatban voltak (azaz a falvakat a latin terminológiában Európa-szerte azonos szavakkal nevezték meg), s a magyarországi latin nyelvű írásbeliség a kora középkori európai gyakorlatból vette át őket. Közülük egyedül a *villa* jelölt egyértelműen falut, a többi lexéma használata 'falv'-ként csak egy-egy időszakra korlátozódott (a *possessio* például csak a 13. század végén kezd 'falv' jelentést nyerni), s utóbb ebben a jelentésükben aztán ki is koptak a hazai latinságból (vö. ehhez SZABÓ I. 1966: 36).

A fentiek alapján elképzelhetőnek tartom, hogy a magyar *föld*, *telek* szavak jelentésfejlődésének⁶ hátterében esetleg ugyanazok a nyelvi és nem nyelvi tényezők álltak, amik a latin *terra*, *possessio* megfelelők jelentésváltozását is irányították. A magyar szavak föltehető elsődleges 'földterület, birtok' jelentéséből ugyanis éppen olyan szemléletű változás (és településtörténeti folyamat) hívhatta életre a másodlagos 'falv' jelentést, mint a latin szavakéban. A funkcióváltás menetét a következőképpen vázolhatjuk fel. A *föld* és a *telek* lexémák eredeti 'földterület, birtok' értelmét világosan jelzik azok az okleveles említések, amelyek kifejezetten valamely földdarabot, esetleg feudális birtokot említenek *földe*, *telke*-féle névalakulatokkal, amint ezt például a Nógrád megyei *Ábel*- és *Becsefölde* vagy a Gömör megyei *Sálandrefölde* kapcsán láthatjuk: 1333: **portiones** olim qd. hominum Abel et Beche nuncupatorum, nunc *Abelfeldy* et *Bechelfeldy* vocatas (Gy. 4: 225); 1353/1358: **possessem** suam **feudalem** *Saulendrefelde*

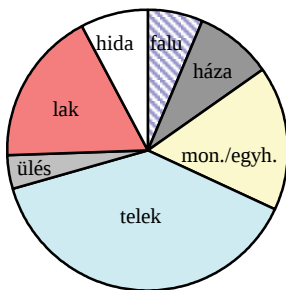
⁶ A *telek* lexéma etimológiájának és jelentésváltozásának önálló tanulmányt szentelt JAKAB LÁSZLÓ (1957).

vocatam (Gy. 2: 546). Ezeknek a névvel megjelölt (s a forrásokban gyakran mindössze egy ízben említett) birtokoknak egy része utóbb teljesen kihullott az emlékezetből, bizonyára elnéptelenedésük vagy más okból történő elpusztulásuk eredményeként. Mások viszont a korábbi falukezdeményből, falucsirából faluvá lettek, amit többek között az jelez, hogy az oklevelekben eredetileg *terra*-ként megjelenő *föld(e)*, *telek(e)* névformák a későbbiekben *terra seu possessio*, *terra seu villa* stb. vagy egyszerűen csak *villa* megjelöléssel kerülnek elő: 1318: **terra Symonteluke**, 1319/1320: **villa seu possessio Symonteluke** (Gy. 2: 86, Doboka vm., ma is Simontelke). Az ilyen, falumagból végső soron valódi faluvá szerveződő *föld(e)*, *telek(e)* utótaggal álló helyneveknek köszönhető aztán, hogy ezeknek a lexémáknak 'falu' (valószínűleg 'kisebb falu') jelentése alakult.⁷ Hasonlóképpen támogatja ennek a szemantikai szerepnek a kialakulását a nevek változástörténete is. Számos példát idézhetünk arra, hogy a *föld(e)*, *telek(e)* földrajzi köznév a településnevekben a *falva*, *háza*, *laka* utótagok valamelyikével váltakozott: 1318: *Gyulatelke*, 1326: *Gulahaza* (Gy. 2: 71, Doboka vm.), 1341: *Coradfeulde* ~ *Coradfolwa* (Gy. 2: 517, Gömör vm.), vagy utóbb esetleg át is adta a helyét annak: 1279>1391: *Fyathafelde*, 1391: *Fiathafalva* (Gy. 4: 58, Liptó vm., ma *Fiacskaháza*). Azok a névformák, amelyek alapján a *föld(e)*, *telek(e)* lexémáknak '(kisebb) falu' jelentése vonódott el, maguk is névszerkezeti mintaként szolgáltak az újonnan létrejövő településnevek nyelvi megformálásához. Ez a modellhatás persze vidékenként eltérő hatékonysággal érvényesülhetett, mivel nagyban befolyásolhatta például az adott térség településszerkezetének jellege.

4.5. Az egyes településnév-formánsok gyakoriságát illetően a legkorábbi időktől kezdődően jelentős különbségeket találunk. A kései ómagyar kor időszakában azonban a földrajzi köznevek között korábban mutatkozó viszonylag kiegyensúlyozott helyzet erősen a *falu* ~ *falva* utótag javára változik meg. A *falu* ~ *falva* kialakuló dominanciáját két tényező magyarázza: egyrészt háttérbe szorul a többi földrajzi köznév, s az újonnan születő településnevek létrehozásában ezek kevésbé veszik már ki a részüket, mint korábban; másrészt viszont a meglévő névformák változásának ez utóbbiak jóval gyakrabban esnek áldozatul, s nem ritkán éppen a *falu* ~ *falva* váltja őket a névstruktúrában. A folyamatot jól illusztrálhatjuk Bihar vármegye ómagyar kori településnév-állományának segítségével.⁸

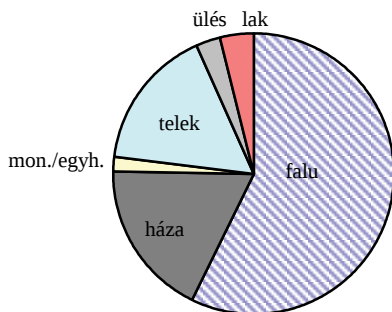
⁷ Arra vonatkozóan, hogy a latin *terrá*-val jelölt települések a *villá*-val jelöltekhez képest kisebbek lehettek, lásd SZABÓ I. 1966: 46.

⁸ Az áttekintéshez RÁCZ ANITÁNAK a régi Bihar megye településneveit tartalmazó szótárát használtam fel (2007), s az 1350 utáni állapotok felrajzolásakor a korábbi korszakból örökölt nevekkal nem, csak az ebben az időszakban feltűnőkkel számoltam.

1. ábra. A földrajzi köznevek megoszlása 1350 előtt.

Amint az ábra is jelzi, a korai ómagyar kor időszakában a 'település' jelentős földrajzi köznevek (a *telek* nagyobb gyakorisága mellett) viszonylag egyenletes megterheltséget mutatnak Bihar megye településneveiben, s a *falv.* ~ *falva* a ritkábbak között szerepel.

2. ábra. A földrajzi köznevek megoszlása 1350 után.

A kései ómagyar korban megfigyelhető átrendeződés egyes földrajzi köznevek (mint a *telek*, *lak*, *monostor*, *egyház*) nagyarányú visszaszorulását eredményezte, s a *falv.* ~ *falva* (pontosabban szinte kizárólagosan a *falva*) korábbi 10% alatti gyakorisága közel 60%-osra nőtt.

Valójában ugyanez a tendencia áll a településnév-változások, konkrétan a névrészcserek hátterében is, így nem meglepő, hogy e körben a legáltalánosabb jelenségnek (nem csupán Biharban, hanem — mint tapasztalhattuk — általában véve is) bármely földrajzi köznévi utótagnak a *falv.*-ra cserélődését találjuk (pl. *Herbártfölds* > *Herbártfalva*, *Szentmihálytelke* > *Szentmihályfalva*, *Boldogasszonyháza* > *Boldogasszonyfalva* stb.). Bihar megyében a *háza* névrész *falv.*-ra cserélődése különösen gyakori volt, ami azt jelzi, hogy noha — mint a diagramok is mutatják — a *háza* utótaggal alkotott településnevek szép számmal jöttek létre még a kései ómagyar kor időszakában is, ezek a későbbiekben, mindössze néhány évszázad alatt jórészt tovább is alakultak, a *falv.*-k egyébként is

jelentős számát gyarapítva: *Kozmaháza* (1323) > *Kozmafalva* (1421), *Topaháza* (1406) > *Topafalva* (1580), *Benkeháza* (1357) > *Benkefalva* (1475) stb.

5. A helynévtörténeti kutatásokban egy jó ideje nagy hangsúlyt kap a névmodellekhez való igazodás mint a nevek keletkezését és változását alapvetően befolyásoló tényező.⁹ A településnév-formánsok elemzése — mint láthattuk — ezt a tételt még tovább erősíti, ám azt is jelzi egyúttal, hogy a névminták közül a lexikális, szerkezeti modellek a szemantikai modelleknél is erőteljesebben határozzák meg a helynevek arculatát és módosulásait egyaránt. Láthattuk továbbá, hogy a településnév-formánsok különböző előzményekre mennek vissza, és sokszor más-más változási folyamatot jártak be: egyesek például eleve ilyen szerepben jelentkeztek, mások másodlagosan vették magukra — többnyire valamilyen speciális jelentésben — ezt a funkciót; egyesek a modern időkig és a nyelvterület nagy részén megőrizték produktív voltukat, mások aktivitására ezzel szemben az időbeli vagy térbeli kötöttség a jellemző. Azt gondolom, hogy ezeknek a formánsoknak (elsősorban is a lexikális elemeknek) az önálló tanulmányokban való feldolgozására — a forrásanyag gazdagságának és viszonylag könnyen hozzáférhető voltának köszönhetően — megérett az idő.

2. A *hida* a magyar településnevekben

1. A településnév-formánsok általános problematikájának bemutatása mellett az alábbiakban egy konkrét lexikális egység, a településnevekben ilyen funkcióban előforduló *hida* formáns kérdéskörén illusztrálom mindazokat a lehetőségeket, amelyekre egy-egy névfománs feldolgozása során érdemes figyelmet fordítani.

A településnév-formánsok körében a *hida* több vonatkozásban is számot tarthat az érdeklődésre. A problematikája egyfelől összefügg a helynévi archaizmusok kérdésével. Az archaizmus és a neologizmus fogalmának egy tisztán nyelvtörténeti szempontokat érvényesítő definiálási lehetőségét s ezek helynevekben való megnyilvánulásait egy korábbi tanulmányomban — elsősorban hangtani szempontokat előtérbe állítva — már bemutattam (2004). A *hida* esete a morfológiai archaizmus tipikus példája lehet, amennyiben a birtokos személyjelnek e helyütt a közszoói *hídja* formától elütő kapcsolódási módját tapasztalhatjuk. Másfelől pedig ennek a speciális és viszonylag gyakori településnév-típusnak a kialakulása, változása (vagy éppen változatlansága), illetőleg az e mögött meghúzódó nyelvi és részben nyelven kívüli indítékok szemléletesen mutathatják azt a folyamatot is, amely egy elsődlegesen más funkciójú nyelvi elem másodlagosan településnév-formánssá átvértékelődését előidézhette.

⁹ A magyar helynévkutatásban a névmodellek jelentőségét — a nemzetközi szakirodalommal is összhangban — HOFFMANN ISTVÁN emelte ki első ízben a „Helynevek nyelvi elemzése” című monográfiájában (1993).

2. A korai ómagyar kor *gát*, *haraszt*, *híd*, *kút*, *patak* stb. földrajzi köznevekkel összetett birtokos jelzős szerkezetű helynevei a korszak morféma-rendszerének megfelelően szabályosan *gáta*, *haraszta*, *hida*, *kuta*, *pataka* stb. alakban realizálódtak:¹⁰ *Csabagáta* (1296: *Chabagata*, Gy. 1: 291), *Nardun harasztja* ([1230]/1231: *Narduncharasta*, Gy. 1: 238), *Sálhida* ([1291–94]: *Saulhyda*, Gy. 1: 658), *Úrkuta* (1337: *Wrkuta*, Gy. 1: 175), *Damak pataka* (1279/1312: *Domokpotoka*, Gy. 1: 768–9) stb. A legújabb nyelvtörténeti szakirodalom szerint a birtokos személyjel *-ja* alakváltozata mássalhangzóra végződő tövek mellett is mindazonáltal viszonylag korán feltűnik, amint ezt a történeti grammatika e fejezetét író KOROMPAY KLÁRA által közölt *Kovácscharasztja* (1341: *Koachharastyja*), *Tordahasadékja* (1291: *Thordahasadekja*) alakulatok is jelzik. „Egészében véve adataink arra vallanak, hogy a XIII–XIV. századra tehető az az időszak, amikor a *-ja* elem — részben hangtani, részben lexikai kötöttségektől meghatározva — mássalhangzós tövek mellett is viszonylag széles körű térhódításának indul.” (KOROMPAY 1991: 275).

E megállapítás kapcsán azonban egy olyan tényezőre is fel kell hívnunk a figyelmet, amely a fenti — a közszavakra általában érvényesnek elfogadható — morfémafejlődési folyamat felrajzolásában a helynevek (és a bennük előforduló közszavak) vonatkozásában valamelyest óvatosabb és feltétlenül differenciáltabb megfogalmazást követel meg. Ez a „széles körű térhódítás” ugyanis a helynevek (azon belül is a továbbiakban kiemelten szemlélt településnevek) kategóriáját láthatóan kevésbé érintette: a fent említett *Kovácscharasztja*, *Tordahasadékja* példákhoz hasonló morfológiai struktúrák csak igen-igen szórványosan adatolhatók településneveinkben, szemben a körükben mind a mai napig általánosan elterjedt *Disznópataka*, *Andráshida*, *Gyulakuta* stb. alakulatokkal. Az elkövetkezőkben ennek a jelenségnek a magyarázatához is igyekszem néhány — elsősorban a *hida* névstruktúra kapcsán — megfigyelt adalékkal hozzájárulni.

3. A birtokos személyjeles névformák között egyéb speciális jellemzői miatt is külön figyelmet érdemelnek a *híd* lexémával összetett településnév-alakulatok. Ezekről hagyományosan ugyanis azt szokás tartani, hogy elsődlegesen építmények (hidak) megjelöléséül szolgálhattak, amelyek metonimikus névátvitel eredményeként, másodlagosan alakultak településnevekké. A Zala megyei *Andráshida* eszerint településnévként például arra utalhat, hogy egy András nevű személy itteni birtokán híd vezetett át a Zala folyón. A hidak művelődés- és gazdaságtörténeti jelentőségének fényében¹¹ egynémely ilyen morfológiai struktúrá-

¹⁰ A helynevek közlésében a ma érvényes helyesírási gyakorlatot követem: a településneveket minden esetben egybeírva adom meg, a nem települést jelölő helyneveket pedig amennyiben azok jelölt birtokos jelzős szerkezetűek, különírva, minden más esetben kötőjellel szerepeltetem.

¹¹ Erről átfogó képet kaphatunk BOLLA ILONA tanulmányából (1980), illetőleg a KMTL. *híd* szócikkből. Itt csupán egy-két olyan információt emelek ki az idézett helyeken olvashatók közül,

jú településnevünk feltételezhetően valóban jellemezhető is efféle funkcionális-szemantikai szerkezettel, és történetileg valóban keletkezhetett metonímiával,¹² gyanúra adhat okot mindazonáltal az a körülmény, hogy ilyen nevű hidakról — azaz a metonimikus változás kiindulópontjául szolgáló névformákról — nem szólnak a forrásaink: az *Apáthida* 1280/1717: *Pons Abbatis* (Gy. 3: 342), a *Kehida* (R. *Ketüdhida*) 1232: in *ponte Ketud* (FNESz.) vagy a *Mórichida* 1242: apud *Pontem Mauricii* (Gy. 2: 609) előfordulásai erre nem szolgálhatnak bizonyossággal, hiszen ezek a településnév latinra való fordításai is lehetnek. (Az *Apáthida* esetében ehhez például kétség sem nagyon férhet, hiszen a latin nyelvű adatnál korábbról adatolható a településnév magyar formában, igaz ugyan, hogy hamis oklevélből: +1263/1324/1580: *Apathida*, Gy. 3: 342.) Nem lehet meggyőző érv az egykori hídnevek létre az sem, hogy olykor az ilyen nevű településeken vagy a közelükben valóban található ma is híd az ott folyó patakon, vízfolyáson, mint ahogy erre a Fejér megyei *Úrhida* település kapcsán már az előző fejezetben utaltam is.

Mindezeket látva úgy vélem, hogy noha az első ilyen névstruktúrák létrejöttében talán ténylegesen is szerepet játszhatott a metonimikus névadás, a későbbiek a névmintákhoz való igazodás motiválhatta. Az olyan települést, ahol híd vezetett át a melléte folyó patakon, a tulajdonos a saját nevééről közvetlenül is *Bonchidá*-nak, *Deushidá*-nak, *Sálhidá*-nak stb. nevezhette el, a helynévvel mint sajátos „címké”-vel is védve a saját gazdasági, jogi érdekeit.¹³

amely a névtípus megértéséhez véleményem szerint lényegesen hozzájárulhat. „A különböző oklevelekben, összeírásokban és jogszabályokban említett hidak kisebb folyók, völgyek vagy egyéb természeti akadályok felett vezethettek át. Ezek méreteikben és minőségükben igen különböztek egymástól” (KMTL. 262–3), s az anyaguk leggyakrabban fa, igen ritkán kő volt. Az 1200-as évektől, de legfőképpen a 14. századdal kezdődően egyre több földesúr, birtokos építtetett hidat, és minthogy ezeken igen gyakran szedtek (olykor jogtalanul is) vámot, a szokásjog egy mér földben állapította meg a hidak egymástól való távolságát: úgy tűnik, ez volt az a minimális távolság, amely még nem sértette az egyes tulajdonosok gazdasági érdekeit (vö. mindehhez BOLLA 1980).

¹² A FNESz. az ilyen szerkezetű nevekkel kapcsolatban igen óvatos megfogalmazásokat ad: többnyire az szerepel a névcikkekben, hogy a név az előtagban szereplő személy itt fekvő birtokán a közelben folyó vízen átvezető hídra utal.

¹³ Arról, hogy a települések nevének a birtoklásban (a birtokjog igazolásában) milyen kiemelten fontos szerepet tulajdonítottak, és az érdekeknek milyen eszközökkel igyekeztek a középkorban érvényt szerezni, lásd például BENKŐ 2003: 39–47, 143–6. A kérdésben egyébként a hetvenes években komoly polémia is kibontakozott elsősorban GYÖRFFY GYÖRGY és KRISTÓ GYULA között. Amíg ugyanis GYÖRFFY úgy látja, hogy egy-egy javadalom neve önmagában is a birtoklás jogcíme lehetett (1972: 286), KRISTÓ szerint a név birtokjogot nem igazolhat (1976: 18). Akadémiai doktori értekezésében HOFFMANN ISTVÁN a véleményeket inkább összebékíteni igyekszik, amikor a vitára kitérve úgy nyilatkozik, hogy „KRISTÓ kritikája (...) igaz lehet az oklevelezés rendszeressé válásának időszakára, de az azt megelőző időkre vonatkozóan nem vethető el GYÖRFFY elképzelése sem” (2007: 106).

A modellhatás érvényesülése pedig azt is jelenti egyúttal, hogy a *hida* a településnevek létrehozásában (vagyis egy a *híd* lexéma eredeti közszoí jelentésétől eltérő tulajdonnévfajta egyedeinek keletkezésében) szerepet játszó földrajzi köznévi lexémává vált, azaz valójában településnév-formánsnak tekinthető. A vele alkotott *Jánoshida*, *Apáthida* névfomák a névadó, névhasználó közösség számára nem annyira 'János hídjá' vagy 'az apát hídjá' értelműek lehettek, hanem funkcionális jellegüket tekintve sokkal inkább rokoníthatók voltak a *Jánoslaka*, *Apátfalva*-féle, 'település' jelentésű földrajzi köznévi névrészt tartalmazó helységnevekkel. Tovább erősítheti ezt az összefüggést az a körülmény is, hogy egy-némely *hida* településnevünknek más, jellegzetesen 'település, lakott hely' jelentéssel bíró földrajzi köznévi utótagot felmutató szinonim változata is felbukkan a forrásos anyagban: *Henchida* (a mai *Hencida*) például egy időben *Hencháza*-ként is adatolható (vö. 1342: *Henchyda*, JAKÓ 1940: 256, 1342: *Henchhaza*, ComBih. 148).

4. A *hida* településnév-formáns voltát több, e településnév-csoportra jellemző vonás támaszthatja alá. Ilyen például a jellegzetes, meglehetősen egynemű és nagyfokú állandóságot mutató lexikális-morfológiai szerkezetük, illetve e névtípus változási hajlandóságának sajátos kettőssége. A *hida* utótagú településnevek ugyanis morfológiai tekintetben a legcsekélyebb változási érzékenységet sem mutatják, különösen nagy mértékben vannak kitéve viszont a deszemantizációs módosulásoknak.

4.1. A *hida* utótagú településnevek lexikális-morfológiai felépítése, azaz a strukturális arculatuk igencsak egyhangúnak mutatkozik: előtagként bennük csaknem kizárólagos érvénnyel személynév vagy ritkábban személyt jelölő közszo (foglalkozás- és méltóságnév) szerepel. Ezt a fajta homogenitást mutatja, hogy például a FNESz. által tárgyalt negyedszáz *hida* utótagú településnévből húsz személynévi előtaggal áll (például *Barlahida*, *Bodhida*, *Damánhida*, *Farkashida*, *Mórichida*, *Pelbárhida*, *Péterhida*, *Tamáshida*, *Zágorhida* stb.), négyben foglalkozás- vagy méltóságnév (esetleg belőlük alakult személynév) szerepel (*Apáthida*, *Bánhida*, *Királyhida*, *Úrhida*). Mindössze egyetlen településnévalakulat nem felel meg ennek a „személyt jelölő előtag + *hida*” struktúrának: a *Sopronkőhida*, ám ez egészen új keletű névforma, olyannyira, hogy még 1906-ban is *Sopronkőhíd* jelöletlen szerkezetben bukkan fel. A névtípusnak ez a szerkezeti tekintetben megmutatkozó egyneműsége minden bizonnyal nagyfokú, modellhatás általi determinációt jelezhet, amit a következőképpen értelmezhetünk: vízfolyás mellett fekvő települést, főleg ha ott hídszerű építmény vagy bármilyen más átkelőhely is volt, gyakran — talán az előzőekben felvetett gazdasági motiváció nyelvi vetületeként — a birtokos nevével vagy méltóságával összekapcsolt, *hida* utótagú névvel jelölt(ek) meg a névadó(k).

Azt pedig, hogy az ilyen szerkezetű helynevek strukturálisan és funkcionálisan egyaránt a *háza*, *laka*, *falva* utótaggal összetett településnevekkel rokoníthatók, nem pedig a jelöletlen szerkezetben álló, *híd* lexémát tartalmazó településnevekkel, világosan jelzik az utóbbi névcsoporttal való strukturális összevetésből adódó következtetések. A jóval kisebb számban előforduló *híd* utótagú településneveink ugyanis (a *hida* utótagúaktól eltérően) két jellemző jeggyel bírnak: egyrészt előtagjukként rendre nem személyt jelölő lexémák szerepelnek, másrészt valóban metonimikus névátvitel eredményei lehetnek, azaz a *Megyehíd* vagy az *Óhíd* települések bizonyára határvonalul is szolgáló, illetőleg régi hídról kaphatták a nevüket. Mindössze két olyan településnevet említhetünk meg ebben a sorban, amely „személynév, személyt jelölő szó + *híd*” felépítést mutat: a (*Szamos*)*borhíd* és a *Székelyhíd* elnevezéseknek azonban a régiségből adatolható *Borhida* (1399: *Borhyda*, FNESz.) és *Székelyhida* (1325: *Zekulhyda*, Gy. 1: 666) változata világosan mutatja, hogy e nevek funkcionálisan is más jellemzőkkel bírnak, mint az *Óhíd* vagy a *Megyehíd*, és ez a sajátosságuk egyértelműen a fent tárgyalt, *hida* utótagú településnevek csoportjához utalja végső soron őket.

A *hida*, illetőleg a *híd* utótaggal álló településnevek között megmutatkozó strukturális különbség pedig a *hida* funkcióját tekintve ugyancsak azt jelzi, hogy e névformáns szerepe az *Andráshida*, *Péterhida*, *Tamáshida*-féle nevekben inkább a ’település’ jelentésű lexémákéval, vagyis a *laka*, *háza*, *falva* földrajzi köznevekével, és nem a *híd* ’víz fölött átvezető létesítmény’ szóval lehet azonos.

4.2. A *hida* utótagú településnevek másik jellegzetes vonása az, hogy bennük az *-a* birtokos személyjel nem cserélődött fel — a közszói megfelelőjével párhuzamos változás eredményeként — *-ja* morfémaival. E tekintetben egyébként egysegesen viselkednek a helynevekben szereplő veláris hangrendű lexémák, s ez magyarázza a mai településneveink morfológiai struktúrájában a *kuta*, *gáta*, *pataka* utótagok jelenlétét. E morfológiai jegy archaikus volta a palatális lexémákkal való összevetésben is kitűnik valamelyest, amennyiben ezekben az egykori *-i* birtokos személyjel lényegében kivétel nélkül *-e*-vel cserélődött fel: *földi* > *földe*, *réti* > *réte*, *telki* > *telke*, *révi* > *réve* stb. A módosulás e lexémákban sem lépett azonban ennél a stádiumnál tovább, azaz az ilyen helynevek nem lettek *földje*, *rétje*, *révje* utótagúakká: *Gutorfölde*, *Pötréte*, *Bánréve*. E helynevek neologizmust képviselnek tehát az elsődleges *-i* morfémat tartalmazó névalakokhoz képest, a párhuzamos közszói formák *-je* változatához mérten azonban a veláris alakokhoz hasonlóan archaikus morfológiai állapotot őriznek.

A földrajzi köznévi utótagok efféle változatlanságának magyarázatát első sorban abban látom — amire a korábbiakban több alkalommal is utaltam —, hogy egy-egy meghatározott morfológiai struktúra helynévvé válva elszakad a közszói párhuzamától, és fejlődése, változási lehetőségei is mintegy függetlenednek attól, s ezt követően egy másik szócsoporthoz, a többi helynév struktúrájához

nak a befolyása alá kerülnek. És mint ahogy például a *laka* utótagok sem lettek *lakja* formájúakká, a *hida* morfológiai szerkezete sem módosult: a modellkövetés ugyanis ezt kívánta meg. A *földe, réte, réve* esetében az *-i* > *-e* változás bekövetkezett ugyan, ám nem is okvetlenül morfofonológiai, mint inkább tisztán hangtani változás eredményeként (pusztán olyan módon, amint például a *higy*-ből is *hegy* alakult), nem lett viszont egyik utótag sem *-je* birtokos személyjeles-ség, ugyanazon tényezők akadályozó-megőrző hatása miatt, amelyek az *-a* > *-ja* változás meggátolásában is szerepet játszhattak. Mindezek folyományaként állt elő az a strukturális névmodell, amely a településnevekben a birtokos személyjelet mind a mai napig valamennyi földrajzi köznévi utótagon *-a* ~ *-e* alakban őrizte meg.¹⁴

Az *-a* (és az *-e*) birtokos személyjel azonban néhány névformában meg is változhat, az elmaradását például nem egy esetben tapasztalhatjuk a településnevekben: efféle redukció eredménye a már említett *Borhida* > *(Szamos)borhíd*, *Székelyhida* > *Székelyhíd* településnevek mai alakja, illetőleg ezt mutatják a régi *Királykuta* (1505: *Kyralkwtha*, FNESz.) > ma *Királykút*, régi *Bánpataka* (1362: *Banpotaka*, FNESz.) > ma *Bánpatak*¹⁵ vagy a *Királynépe* (1488: *Kyralnepy*, FNESz.) > *Királynép* (1553: *Kyralnep*, uo.) stb. változások is.

4.3. Az itteni megállapításokkal összhangban van az is, hogy a *híd* lexéma birtokos személyjeles származékát tartalmazó, a korai ómagyar kor időhatárain túl keletkezett településneveink is — alkalmazkodva a meglévő névmodellhez — kizárólag *hida* formában mutatják az utótagot. S ez nem csupán a 14–15. században megjelenő (ám esetleg jóval korábbiól való) neveinkben van így: például *Andráshida* (1426: *Andreashyda*, FNESz.), *Barlahida* (1394: *Barlahyda*, FNESz.), *Kisderzhida* (1475: *Kis-Derzhida*, FNESz.), *Zágorhida* (1402: *Zagorhyda*, FNESz.) stb., hanem az újabb korban alakult ilyen szerkezetű településnevekben is: 1898: *Királyhida* (FNESz.), *Sopronkőhida*.

4.4. A fentebb elősorolt jellegzetességek a *hida* funkcionális és strukturális értelemben vett rokonságát voltak hivatottak szemléltetni a *laka*, *háza* típusú összetett településnevekkel: funkcionális rokonságukon a *hida* — közszoji jelentéséből semmiképpen nem következő — elsődleges településnév-alkotó szere-

¹⁴ Felvethető, hogy esetleg a névvégi *-i* > *-e* változás ellentmond a modellkövetés szabályának, hiszen számos helynevünk (közte óriási gyakorisággal településnevünk) végződik *-i*-re az ilyen alakú helynévképző jóvóltából: *Apáti*, *Kovácsi*, *Németi*, *Petri* stb. nevek sokasága található szét-szórva a Kárpát-medence egész területén. Ám az *-i* birtokos személyjeles forma megőrzését az *-i* helynévképzős alakok analógiás hatása mégsem segíthette, hiszen az *-i* helynévképző — amint ezt a fenti példák is jelzik — elsődlegesen jellegzetesen egyrészes névformákat eredményezett, s így (eltérő strukturális modelljével) aligha lehetett megóvó hatással a *Péterrévi* típusú összetett helynevek *-i* elemére (morfémájára) sem. Az archaikus forma esetleges megmaradása ráadásul a más funkciójú elemmel való egybeesése miatt talán még zavaró is lehetett volna.

¹⁵ A *-pataka* > *-patak* redukció egyébként a településnevekben feltűnően gyakran mutatkozik.

pét, strukturális kapcsolatukon pedig a birtokos személyjeles utótag azonos viselkedését értve. A következőkben egy olyan jelenségre kívánok még kitérni, amely a *laka*, *háza* nevekre nem jellemző ugyan, ám ettől függetlenül a lexéma településnév-formáns szerepét további érvekkel támogathatja meg.

A deszemantizáció, azaz az áttetsző morfológiai struktúra (és ezáltal a közszói azonosíthatóság) elhomályosulása a településnevekben — amint ezt az előzőekben alkalmunk volt látni — nem ritka folyamat. A *laka*, *háza* összetétellel alakult településneveket a deszemantizáció nemigen érinti, annál inkább gyakori és jellemző ez a folyamat a *hida* utótagúak körében. A FNESz.-ben szereplő 25 *hida* alakulatnak közel egyharmada szenvedett efféle alaki módosulást: az egykori *Bodhida* áttetsző névből mára *Batida* alakult, a *Deushida* ma *Deseda*, a *Henchida* ma *Hencida* (a vele gyakran együtt emlegetett *Bonchida* a népnyelvben és a román megfelelőjében egyaránt *Boncida*), a *Derzshida* ma *Kis-* és *Nagyderzsida*, a *Tamáshida* pedig *Tamásdá* formában él tovább. Itt említhetjük meg továbbá a *Kehida* névformát is, noha benne nem az utótag, hanem a személynévi előtag elhomályosulása eredményezte a név morfológiai azonosíthatóságának megszűnését.

E nagy mértékű változási hajlam hátterében esetleg az állhat, hogy — mint a településnév-formánsokról szóló előző fejezetben kifejtettem — ezekben a településnevekben a *hida* lexéma jelentéstani és funkcionális értelemben lényegében véve elszakadt a párhuzamos *híd* közsztől, ugyanakkor viszont — az azzal kétségtől megítélendő lexikális összefüggése miatt — a *falva*, *laka*, *háza* utótagú településnevek típusába sem tagozódott be teljesen.

5. Az itt kifejtett gondolatok a településnév-formánsok problémakörén túl — úgy vélem — azt is egyértelműen jelzik, hogy egy-egy névcsoport (akár szemantikai, akár morfológiai típusra gondolunk is) tüzetes és egységes szempontokat érvényesítő feldolgozása nem csupán az adott névkategória egészének és az egyes elemeinek a megértéséhez járulhat hozzá, hanem a különböző névcsoportok egymáshoz fűződő viszonyát is élesebben megvilágítja.

3. Az *Amadéfalva* > *Madéfalva* és az *Omboly* > *Zomboly* típusú településnév-változásokról

A magyar helynévtörténeti szakirodalomban kevés olyan tudományos probléma akad, amelynek megítélésében a szakemberek annyira egyöntetű álláspontot képviselnének, mint az *Amadéfalva* > *Madéfalva*, *Omboly* > *Zomboly* típusú hangalak módosulások magyarázatában. Az alábbiakban a jelenség előzményirodalmát összefoglalva és az ott felvetett lehetőségeket mérlegelve igyekszem az e téren tapasztalható ellentmondásokra rávilágítani, és a változási folyamatra olyan magyarázatot ajánlani, amely ezeket a problémákat kiküszöbölheti.

1. Az *a* elmaradásának kérdése a név elejéről első ízben közel egy évszázada került elő egy konkrét településnév, a Sopron megyei *Gógánfa* származtatása kapcsán. PAIS DEZSŐ e helységnevet az *Abolgány* személynévből eredeztette, s a névelőül felfogott névkezdő magánhangzó elmaradásával (azaz *Abolgány* > **a Bógán* > *Bógán* változást rekonstruálva) és a *gógán* 'kemence' köznév alaki (népetimológiás) hatásával magyarázta a mai hangalakot, utalva arra, hogy hasonló változással számolhatunk a Somogy megyei *Alexander* > *Lexander* településnév esetében is (1913: 178).

A névelőnek felfogott névkezdő *a* elvonását a helynevekben a közszavakban tetten érhető jelenség analógiájára képzelettel el PAIS DEZSŐ (és a nyomában mindenki, aki a kérdéshez valamilyen módon is hozzászólt): ahogyan a köznyelvi *apatika* > *patika*, *alombik* > *lombik*, *alárma* > *lárma* változások mögött (a példához lásd TESz., illetve SZILÁGYI 1914: 367, HORGER 1942: 159, KÁLMÁN 1989: 171, KISS L. 1995: 33 stb.) a nyelvérzék efféle megéledését gyanítja, a nevek szókezdő *a* hangjának elmaradása mögött is ugyanilyen okokat sejtnek nyelvészeink.

A *Gógánfa* létrejöttében szerepet játszó változási folyamat minden bizonnyal továbbra is foglalkoztatta PAIS DEZSŐT, ugyanis két év elteltével újabb cikket jelentkezett (1915), amelyben a szóeleji *a* elhagyását mint jelenséget immáron elméleti igénytel leírta, és településnévi példákkal illusztrálva tipizálta is. Úgy véli, a szóeleji *a* elhagyása kétféle etimológiai csoportban ment végbe: részben közszoói eredetű, részben személynévből alakult településneveket érintett. A közszoói eredetű nevekben (mint a Vas megyei *Avasalja* > *Vasalja*, a Nógrád megyei *Aszupatak* > *Szupatak*, vagy a Szilággy, Zala és Somogy megyében is adatolható *Aszuággy* > *Sziággy*, *Sziviággy* esetében) „a névelőnek felfogott szóeleji *a* leválasztása csak akkor történhetett meg, mikor a helynevet kezdő köznév értelme elhomályosult” (1915: 273), azaz az *aszú* és az *avas* szóhoz nem kapcsolódott hozzá a 'száraz' és az 'erdő' jelentés, és ezeket az elemeket az „értelemmel bíró” *szú* és *vas* lexémákkal helyettesítették.¹⁶ PAIS szerint ez „az etimológiai ösztön megnyilatkozása, mely a mint általában a népetimológiánál látjuk, hajlandó értelmes elemeket keresni ott, a hol az alaki feltételek erre módot nyújtanak” (i. h.). A személynévből való településnevekben (mint a fent említettek mellett a Baranya megyei *Abolmány* > *Bolmány* vagy a Vas megyei *Aborgáta* > *Borgáta* nevekben) — mivel ezeket nem védte az áttetsző etimológia — véleménye szerint korábban megtörténhetett a változás.

Amit PAIS DEZSŐ az áttetsző lexikális szerkezet „megóvó” hatásáról mondott, az nagyon kézenfekvőnek tűnik, de aligha tartható vélemény. Ha ugyanis a helynevek változása ekképpen működne, akkor az áttetsző etimológiai struktúrájú

¹⁶ Utóbbi példában ráadásul a település Vas megyei hovatartozása is bizonyosan jelentékeny hatóerőként működhetett közre a név megváltozásában.

helyneveket nem érnék hangalaki módosulások. Márpedig a *Besenyő* helynévből alakulhatott *Besnyő*, a *Németi*-ből pedig *Nemti* (annak ellenére, hogy ezek alapszava minden névhasználó számára nyilvánvaló volt, illetve hogy a közszói párhuzamokban nem találunk soha hangzóihiányos alakot), és — hogy ne csak hangtani természetű változásra lássunk példát — a *falva* utótagú helységnevek sem alakultak volna oly nagy számban (lényegében tendenciaszerűen) *fa* utótagúakká a nyelvtérület bizonyos részein, ha a megőrző hatás érvényesült volna bennük. E helyett ismételten csak arra kell utalnom, amit már az eddigiekben is több ízben kiemeltem, hogy a közszóból helynévvé történő alakulás lényegében minden esetben egy-egy új lexikális egység létrejöttét jelenti: a közszói sík valamely szavától elkülönül a tulajdonnévi sík egy újabb szava, amelynek változásait aztán a továbbiakban a tulajdonnévi rendszer határozza meg, valójában a közszói előzmény változási lehetőségeitől függetlenül. (Azt, hogy a kettő — noha természetesen sok a közös vonás bennük — nem feltétlenül esik egybe, az előző példák jelzik is.) Úgy gondolom, hogy a fent említett településnevek változásait is etimológiai előzményüktől függetlenül ugyanazon hatóerők és ugyanolyan mértékben befolyásolhatták.

PAIS DEZSŐ írásait követően egy jó fél évszázadig nemigen érintették az elemzések ezt a jelenséget, olyannyira nem, hogy alig-alig bukkanhatunk rá a szakirodalomban, vagy ha mégis, akkor is csupán egy-egy e körbe vonható újabb helynévi példa erejéig (lásd pl. az *Acintos* > *Cintos* változás felvetését SZABÓ T. ATTILÁtól, 1941). Az 1960-as években aztán igen lényeges, a változás lehetséges körülményeit pontosító gondolatok láttak napvilágot SZABÓ T. ATTILA tollából (1962, 1963). Az *Amadéfalva* > *Madéfalva*-féle (általa szóhatártévesztésként megjelölt) névalakulás kronológiai viszonyait tisztázó írásában arra hívja fel a figyelmet, hogy míg a fenti településnév alakulásában valóban számolhatunk e jelenséggel, ugyanis a *Madéfalva* alak a 17. század elején bukkan fel (1602: *Mádefalva*, 1962: 206), amikor is már általános lehetett a határozott névelő *a* alakja is az *az* mellett, addig több késő ómagyar, korai középmagyar kori¹⁷ *a* nélküli településnévi (és személynévi) adatot nemigen lehet e változással magyarázni. Azt például, hogy a Somogy megyei *Alexander* (1480, 1498) > *Lexander* (1498) valóban így alakult volna, véleménye szerint erősen kérdésessé teszi, hogy a 15. század végén az *a* névelő meglétével, illetve széleskörű használatával még nemigen számolhatunk (1962: 207). Ebből az alapállásból kiindulva egy lényeges ajánlást is megfogalmaz SZABÓ T. ATTILA: ajánlatos volna a korábban e körbe vont ómagyar kori (15–16. századi) településnévi adatokat a kronológia tekintetében is szemügyre venni, s ennek fényében nyilatkozni arról, hogy változásukban lehetséges-e egyáltalán szóhatártévesztéssel számolni (i. m. 207–8,

¹⁷ SZABÓ T. — más korszakolási alapokon állva — a 15–16. század fordulójának időszakát nem a fenti terminusokkal, hanem „késő-középmagyar kor”-ként említi.

ugyanezt lásd még 1963: 216 is). Ám ehhez azt is hozzáteszi, hogy „kételyeim ellenére egyelőre magam sem tudom, milyen más, elfogadhatóbb magyarázattal kísérletezhetünk” (1962: 208).

A kronológiai viszonyok és a névelő meglétének, valamint alakváltozatainak a kérdése véleményem szerint is nagy jelentőséggel bír abban, hogy az e változsról való vélekedésünket helyes irányba tereljünk. A névelők kialakulását és megszilárdulását „A magyar nyelv történeti nyelvtana” a kései ómagyar korra teszi, a kétalakúság létrejöttét ugyancsak, de azzal a megszorítással, hogy az *a* forma — noha már első kódexeinkben vannak rá példák — természetesen később jelentkezik (GALLASY 1992: 716–7). Figyelembe kell továbbá venni, hogy „névelőként is sokáig és nagy gyakoriságban élt az *az* minden fonetikai helyzetben, s hogy az *a* használata a mássalhangzóval kezdődő szó előtt viszonylag későbbben terjedő és hosszan elhúzódó folyamat” (i. m. 718), amit jól szemléltet az, hogy a történeti nyelvtan törzsanyagában az *a* : *az* (+ msh) aránya 2 : 116 (i. m. 720).¹⁸ Valamennyi e körbe vonható névpárnak nem jártam kronológiai vonatkozásait illetően utána, ám álljon itt néhány olyan változás a FNSz. anyaga alapján, amelynek bekövetkeztek a névelő már minden bizonynyal létezhetett *a* alakban is: *Abolmány* (1332–5) > *Bolmány* (1773), *Aborgáta* (1356) > *Borgáta* (1573), *Acintos* (1357) > *Cintos* (1700), *Aszágy* (1554) > *Szágy* (1767–68).

Míg a névkezdő *a* hang névelőként való elvonásának kronológiáját SZABÓ T. ATTILA a kezdőpont felől, KUBÍNYI LÁSZLÓ a másik irányból, a felső határt meghúzva igyekezett szűkíteni. Úgy tartja, hogy az *Amadéfalva* > *Madéfalva* változás „csak abban az időszakban történhetett meg, amikor a névelőt még hangsúlyozták, hiszen szóeleji, azaz kétségtelenül nyomatékos *a* hangot fogtak fel névelőként. (...) *Aszód* vagy *Alag* nevéből ma már nemcsak azért nem lesz, nem lehet *Szód*, *Lag*, mert az igen elterjedt írásosság megköti a formákat, hanem azért sem — és elsősorban azért nem —, mivel e nyomatékos szókezdő *a*-kat senki sem téveszti össze a nyomatéktalan névelővel.” (1957: 477). Abban, hogy *Aszód* > *Szód*-féle változások manapság nem történhetnek, KUBÍNYI LÁSZLÓ alighanem téved, hiszen a névkezdő *a* hang elmaradására településneveink népnyelvi használata ma is szolgáltat példákat: *Abaliget* népi neveként ilyen például a *Baliget* névforma (BMFN. I, 329). Az persze, hogy ennek az elmaradó hangnak van-e köze a névelőhöz vagy sem, már más kérdés, a későbbiekben erről is szót ejtek.

¹⁸ Még megbízhatóbb forrásunk lehet ebben a kérdésben a kódexek anyagának az áttekintése. Ennek alapján a következő kép tárul elénk: a Jókai-kódexben (1372 u./1448 k.) ez az arány 16 : 285, a Guary-kódexben (1492–95) 18 : 806, a Festetics-kódexben (1493) 3 : 111, az Apor-kódexben (15. sz. utolsó évtizede) pedig a 2. kéz kivételével (aki 230 : 6 arányban az *a* névelőt használja) mindegyik kéz az *az* változatot alkalmazza mássalhangzós szókezdő előtt is (a forrásokhoz lásd JAKAB–KISS A. 1994, 1997, 2001, JAKAB 2002). A 15. század végéig a névelő *a* változata tehát még messze nem tartható széles körben használatos szóalaknak.

De térjünk vissza SZABÓ T. ATTILA megállapításaihoz! Mint láthattuk, ő azon az állásponton van, hogy a 16. század nagy részében és az azt megelőző időszakban a névkezdő *a* hang elmaradása nem lehet — annak korlátozott elterjedtsége miatt — az *a* névelővel való azonosítás eredménye. „A XVI. század végén innen az *a* névelőalak feltehető terjedezésének, illetőleg viszonylagos elterjedtségének korában természetesen már bátran hivatkozhatunk a szóhatártévesztésre, mint az ilyesféle alakulás egyetlen valószínű okára” (1962: 208, lábjegyzet, a kiemelés tőlem: T. V., s ugyanezt lásd még 1963: 215 is). Azaz SZABÓ T. egy minden vonásában egyező hangalaki változás esetei mögött más-más okokat lát meghúzódni aszerint, hogy az *a* elmaradására mely időszakban került sor: míg az *Amadéfalva* > *Madéfalva* a névelő elvonásával van kapcsolatban, az *Alexander* > *Lexander* — lévén korábbi alakulása — bizonyosan nem magyarázható így. Úgy látom, hogy erre a kettős állásfoglalásra az késztette SZABÓ T. ATTILÁT, hogy egyrészt ragaszkodott a korábbi, „névelős” magyarázathoz, másrészt viszont érezte, hogy egyúttal a benne rejlő ellentmondásokat is.

A SZABÓ T. ATTILA által több ízben (1962, 1963) is megfogalmazott kételyeket nem látjuk viszont a szakirodalomban, és az e változás körébe vonható helynevek kronológiai felülvizsgálatára való ösztönzése lényegében ugyancsak hatástalan maradt. A későbbiekben a névkezdő *a* elmaradását felvillantó munkák — összefoglaló vagy tipológiai jellegükből adódóan — megelégszenek a jelenleg pusztá regisztrálásával (lásd például KÁLMÁN 1989: 171, HOFFMANN 1993: 139, KISS L. 1995: 33–4).

2. Nem szolgálhatunk magyarázattal a névkezdő *a* hang elmaradására egy vele szoros rokonságban álló jelenségnek, az ún. zésülésnek az ide kapcsolása nélkül. A Szolnok-Doboka megyei *Zergyá* vagy a Maros-Torda megyei *Ziver* helynevet SZABÓ T. ATTILA úgy magyarázza, hogy ezek az *az Erge*, *az Iver* névelős szerkezetekből ugyancsak szóhatártévesztés eredményeképpen alakultak ki, hasonlóképpen, mint a *Zámborus*, *Zanda*, *Zerge*, *Zerke*, *Zörk*, *Zörke*, *Zimola*, *Zordományos* stb. névformák (1947). BENKŐ LORÁND a változás lefolyását és nyelvtudati hátterét ekképpen látja: „A földrajzinév előtt a beszédben állandóan használt az névelő *z*-je idővel a magánhangzóval kezdődő névhez kapcsolódhatik. E jelenség oka is ugyanaz, mint a többi elváltozása: a beszélő tudatában már nem merül föl a név képzettartalma. A számára idegen szó tehát nem válik még furcsábbá, ha eléje *z* járul” (1947a: 48). Arra nem tér ki, hogy vajon mitől szűnt meg a *Záltal*, *Zebhát*, *Zörzökút* helynevek alapjaként szolgáló *Által*, *Ebhát*, *Örzkút* teljesen áttetsző motivációjú névalakok képzettartalma. Szemléletében BENKŐ gondolataihoz igazodik helynév-tipológiájában HOFFMANN ISTVÁN is, aki zésülés terminussal, a deetimologizáció változási folyamata alatt taglalja az *Omlás-hegy* > *Zomlás-hegy*, *Ürgés* > *Zürgés* típusú jelenséget (1993: 139). KISS LAJOS — SZABÓ T. ATTILÁVAL mutatva inkább szellemi rokonságot — tapadás szóhatáron címmel szól a változási folyamatról, *Ajnárd(vára)* > *Zajnát(-tető)*,

Erge-híd > Zerge-híd, Aba > Zaba, Imola > Zimola, Omboly > Zomboly példákat említve (1995: 33). Valamennyi munkára igaz, hogy bennük a változást illesztő példák a mikrotoponimák köréből kerülnek ki elsősorban, településnévi adatokat csupán elvétve találunk közöttük.

3. Mik azok a nehézségek, amelyek kérdéssé teszik e változások összekapcsolását a határozott névelővel? Elsőként is: különösnek tarthatjuk, hogy míg az *a* névelőnek a név elejéről való elvonása meglehetősen gyakori jelenség, a névhez tapadása alig-alig fordul elő: ilyen például a *Radó kútja > Aradó kútja* (SZABÓ T. 1940) vagy a *Radvány > Aradvány* (MIKESY 1947). És hasonlóképpen: amíg a *z* névhez kapcsolódása viszonylag gyakorinak látszik a helynevekben, a névkezdő *z* elmaradása igen ritka jelenség: *Zanócos > Anócos, Zimár > Imár, Zoroszló > Oroszló, Zebecke > Ebecke* (KISS L. 1995: 33–4). Amennyiben ezekben a helynevekben valóban a névelő okozza a változásokat, kellene valami logikus magyarázatot találnunk arra, hogy miért nem kiegyensúlyozott a két változási irány, vagyis miért van az, hogy az *a* inkább elmarad, az *az* *z*-je pedig inkább tapad a helynevekben.

Másodsorban adódik a már érintett kronológia kérdése. A nevek szókezdő *a* hangjának a határozott névelővel való azonosítására csakis abban az esetben van mód, ha egyáltalán létezik a nyelvben, s viszonylag gyakran használatos az *a* változat is. Mivel a jelenségre találunk példákat a névelő megjelenését megelőző időkből is, ezek magyarázatára más lehetőséget kell keresnünk. Azt ugyanakkor nagyon valószínűnek gondolom, hogy a későbbi változások is ugyanezen (feldehárítandó) okok miatt következtek be.

Harmadsorban és legfőképpen pedig az kérdőjelezi meg a névelővel való azonosítás lehetőségét, hogy egyes helynévfajták (köztük az itt is sok példával szereplő településnevek) előtt sem a köznyelvben, sem a nyelvjáráásokban nem használunk és korábban sem használtak névelőt, így a nyelvérzek ilyesfajta megtevédéséhez nincs reális alap a fent említett típusesetek egyikében sem. „A magyar nyelv történeti nyelvtaná”-ban a névelőt tárgyalva GALLASY MAGDOLNA a tulajdonnevek köréből is hoz példákat: személy- és helynevek névelőzésére találhatunk itt adatokat a 15–16. századból, de a településnéviek minden esetben névelőtlenül állnak (1992: 734–5). A szerző hangsúlyozza is, hogy az eltérésnek a névfajták közötti különbség az oka, s hogy például a településnevek és a víznevek között ez a különbségtétel máig megvan. Implicit módon egyébiránt MIKESY SÁNDOR már utalt a névelőzés ezen problémájára akkor, amikor az *Aradvány* helynév kapcsán megjegyezte: a *Radvány* formához „*az* a névelő a XVIII. században kapcsolódott hozzá, ami azt mutatja, hogy határnévként használták” (1947: 145). Településnevek előtt egy esetben használunk névelőt, mégpedig bizonyos típusú szerkezetek elemeként, s funkcionálisan nem is a településnévhez, hanem a szerkezet főtagjához tartozó, azt determináló elemként: *a debreceni nagyvásár, a Debrecenben lévő piac*. Vagy hogy egy történeti adattal is szol-

gáljak hasonló szerkezetre: 1588: az *Madéfalván* lakozó Antal Imre (SZABÓ T. 1962: 106). A településnevekhez azonban ilyen szerkezetekből aligha vonódhattott át a névelő, illetve az ilyen szerkezetek analógiájára nem szakadhatott le róluk a névkezdő *a* magánhangzó, minthogy a településneveknek nem ez a fő használati formájuk. E helynévfajtát ugyanis elsősorban *Debrecenben élek*, *Debrecenből jöttem*, *Debrecenbe megyek*, *debreceni vagyok* típusú közlésformákban, azaz jellegzetesen névelő nélkül használjuk.

4. Magam az ilyesfajta változások okát a helynevek fonológiai struktúrájában látom inkább megragadhatónak.¹⁹ Ez a változás ugyanis — mint a példák mutatják — a VCV kezdetű neveket érintette, s alakította át ezekben a névkezdetet CV formájúvá. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a helynevek körében a VCV kezdet elenyészően ritka, sőt még általában a magánhangzóval kezdődő nevek is lényegesen kisebb arányt képviselnek, mint a mássalhangzós kezdetűek. Hogy számszerűen is láthassuk a különbséget: egy történeti helyneveket feldolgozó (közel 12 ezer névalakot tartalmazó) hang- és helyesírás-történeti adatbázisban a mássalhangzóval kezdődő helynevek az összes helynév 83%-át teszik ki, a magánhangzós kezdetűek tehát mindössze 17%-ban vannak képviselve, s ennek közel felét adják a VCV kezdetűek (az összes helynév 8%-át). A VCV névkezdet viszonylagos ritkasága a nagyon gyakori CV kezdethez képest az előbbi hangszerkezeti típus átalakulásához, s az utóbbihoz való igazodáshoz vezethetett. Azt, hogy nem a névelővel való esetleges azonosítás áll az efféle változások hátterében, az is megerősítheti, hogy a név elejéről nemcsak az *a* maradhat el a VCV struktúrából, hanem más magánhangzók is: *Izsáka* > *Zsáka*, *Izsép* > *Zsip*, *Iváncsod* > *Váncsod* (vö. KISS L. 1995: 23, FNESz.); *Ozold* > *Zold* (> *Zók*) (KISS L. 1995: 34), *Ohobica* > *Hobica* (FNESz.), *Oroszka* > *Ruszká* (Gy. 1: 136–7, hacsak nem különböző nyelvi megfelelésekről van itt éppen szó), *Eszen-telek* > *Szen-telek* (Cs. 1: 607), *Üvér-völgy* > *Vér-völgy* (KÁLMÁN 1989: 178) stb. Ezekben az esetekben tehát lényegében a hangszerkezeti modellek irányítják a módosulást.

Ennek kapcsán ki kell térnünk arra, a szókezdő vokálisokat érintő általánosabb érvényű gondolatra, amit egy más kérdés (a *székely* néprésznév előzményeként a mohamedán források alapján feltételezett **eszekel*, **iszikil* formák realitása) kapcsán BENKŐ LORÁND hangsúlyozott. E kikövetkeztetett alakokat és belőlük a *székely* lexéma hangtani levezetését nyelvtörténeti szempontból azért nem látja lehetségesnek, mert „a magyar első szótagi hangsúlyos nyelv lévén szóeleji vokálist nem veszíthetett és nem is veszített, ennek a fonémának az ómagyarban meg kellett volna maradnia” (2003: 89). Noha a *székely* kérdésében

¹⁹ Arra, hogy a helyneveket érintő bizonyos változásokban a fonológiai struktúra is közrejátszhat, BENKŐ LORÁND is utal, amikor az *-i* képző csatlakozásának lexikai, tótani és hangtani függősegeiről szól (1998: 119).

BENKŐ LORÁNDnak minden bizonnyal igaza van, amennyiben a népnév magyarázatát a fenti rekonstruált formákból nem tartja elképzelhetőnek, de véleményem szerint az említett hangtani érvek ennek alátámasztásául nem szolgálhatnak. Azt ugyanis, hogy a magyarban a szókezdő vokális elmaradhat, minden kétséget kizáróan bizonyítják egyrészt a már említett helynevek, de fellelhetjük e változást közszavaink körében is: részint a nyelvtörténeti adatokban, mint az *ajándék* > *jándék*, *igyód* > *ijód* > *jód* 'valóban', *ijeszt* > *jeszt*, *ijed* > *jed*, *isőt* > *sőt*, *iszalag* > *szalag* 'rekettye, madárberkenye', *ühüm* > *hüm* (TESz.), részint nyelvjárási alakokban, mint az *apetitus* > *petitus* 'étvágy', *édesapám* > *désapám*, *egyem* > *gyem* módosítószó, *eszenc* > *szenc* 'erős pálinka' (ÚMTsz.). Személyneveink becéző alakjai pedig tucatszám ontják a példákat a névkezdő magánhangzó elmaradására: *Alíz* > *Liza*, *Amália* > *Mála*, *Máli*, *Amanda* > *Manda*, *Anasztázia* > *Nasztza*, *Apolka* > *Polka*, *Adorján* > *Dorkó*, *Dori*, *Alajos* > *Lajos*, *Arisztid* > *Riszti*; *Edina* > *Dina*, *Edit* > *Ditti*, *Eliza* > *Liza*, *Emese* > *Mese*, *Mesi*, *Emília* > *Mili*, *Mila*, *Erika* > *Rika*, *Elek* > *Lexi*, *Emánuel* > *Mánuel*; *Ilona* > *Lonci*, *Lona*, *Lonka*, *Irén* > *Rena*, *Reni*; *Olívia* > *Livi*, *Lívia*, *Otília* > *Tili*, *Tilus*; *Ödön* > *Dönci*, *Dödi* (lásd mindehhez LADÓ 1971). És — amint azt a példák mutatják — az elmaradó magánhangzó a szó, illetve a név elejéről nem csupán az *a* lehet. Itt kell megjegyeznünk azt is, hogy az ilyesfajta becéző formákat a személynév-kutatók általában indoeurópai becézéseknek tartják. Mint-hogy azonban egyrészt minden esetben csak egy magánhangzó marad el a név elejéről, másrészt vannak olyan személyneveink, amelyeknél ezzel az eshetőséggel — etimológiai előzményük okán — eleve nem is számolhatunk (pl. *Apolka*, *Emese*, *Ödön*), nem vagyok meggyőződve arról, hogy a többi becéző forma létrejöttében feltétlenül és kizárólagosan idegen nyelvi hatást kellene gyanítani. E becéző alakulatok megszületése ugyanis a magyar nyelvben is megmagyarázható, hiszen tökéletesen beleilleszkednek a fentiekben vázolt, a magyar nyelvben jellemzőnek mutató hangváltozási folyamatba.²⁰

5. A zésülés hátterében ugyanilyen fonológiai okok állhatnak: ez a folyamat a VCC kezdetű neveket érinti, ahol a magánhangzós névkezdő nem szüntethető meg a magánhangzó elmaradásával, mivel ez még ritkább fonológiai szerkezetet, szóeleji mássalhangzó-torlódást eredményezne. A kevésbé gyakori fonológiai struktúrát ilyen esetekben ezért egy előtét-mássalhangzó bekerülése változtatja meg: *Ebhát* > *Zebhát*, *Omlás-hegy* > *Zomlás-hegy*, *Ürgés* > *Zürgés* stb. A mássalhangzó név elé kerülése megtörténhet VCV struktúrában is (ahol a szokványosabb változás, mint láttuk, a magánhangzó elmaradása): és nemcsak *z*-vel, mint az *Imola* > *Zimola*, *Aba* > *Zaba* példákban, hanem más mássalhangzókkal is: *Áta* > *Háta*(puszta) (BMFN. I, 1029), *Oleska* > *Holeska*, *Öcse* > (Nagy)jécsa

²⁰ A változási folyamatnak a helynevek problematikájánál általánosabb érvényű nyelvtörténeti ki-fejtését lásd TÓTH V. 2007b.

(vö. FNESz.), *Orosztelek* > *Herosztelek* (JAKÓ 1940: 310), *Émén* > *Vémén(d)* (REUTER 1966: 411). Közszeink között is találunk efféle változásra példákat, legfőképpen a nyelvjárásokban: *uborka* > *buborka*, *aranka* > *haranka*, *ében* > *hében*, *éber* > *héber*, *enyeleg* > *henyeleg*, *őgyeleg* > *hőgyölög*, *etyelepetyele* > *hetyelepetyele*, *idegen* > *hidegen*, *éger* > *jéger*, *oláh* > *joláh*, *üres* > *vüres*, *ófrál* > *lófrál*, *avar* > *zavar* (TESz., ÚMTsz., NYIRKOS 1987).²¹ Személyneveink ugyancsak szolgáltatnak adatokat a jelenségre: *Anna* > *Panna*, *Panni*, *András* > *Bandi*, *Bandri*, *Dandi*, *Dandó*, *Erzsébet* > *Börzse*, *Börzsi*, *Perzse*, *Pörzse*, *Ignác* > *Bigna*, *Imre* > *Pimri*, *István* > *Pista*, *Pisti* (vö. LADÓ 1971).

6. E jelenség áttekintése újfent előhossa azt a gondolatot, ami fontossága ellenére meglehetősen kevés hangsúlyt kapott a helynévtörténeti kutatásokban, hogy tudniillik a helyneveknek minden bizonnyal jellegzetes fonotaktikai struktúrájuk van,²² ami a változások révén is bizonyítható. Minthogy a magánhangzós névkezdet ritka a magyar nyelvben, érthető, hogy az ilyen struktúrájú helynevekben gyakori az elmozdulás más, jellegzetesebb hangszerkezeti modellek felé.

4. A *falva* > *fa* változás településneveinkben

1. A 15–16. század fordulójára a magyar településnevek alakját érintő rendszerű strukturális változások lényegében véve lezárultak. Néhány évszázad elteltével azonban egy új változástípus tűnik fel a körükben, amely látszólag szintén a névszerkezet módosulásaként ragadható meg: a *falva* utótagú összetett településnevek a magyar nyelvterületnek egy jól körülhatárolható részén *fa* utótagúakká váltak. A *falva* > *fa* változás kronológiai és névföldrajzi viszonyai annyira szembeűnőek, hogy erre — ismerve a *falva* utótaggal álló településnevek korai időktől fogva jelentkező általános elterjedtségét²³ — valamilyen ésszerű magyarázatot kellene találnunk.

A változás — bizonyára éppen sajátos természetének köszönhetően — már igen korán sokak figyelmét felkeltette: egyesek csak érintőlegesen, néhány mondat és példa erejéig szóltak róla mint különleges nyelvi fejlődésről (például WERTNER 1905, ZOLNAI 1906, PAIS 1911 stb.), mások a *falv* etimológiai kérdéseiben s ezzel összefüggésben legfőképpen a szóvégi *u* mibenlétén vitázva tettek említést a folyamatról (vö. például KNIEZSA 1928, PAIS 1931a, MÉSZÖLY 1942, 1956, PAPP I. 1963), míg végül KÁZMÉR MIKLÓS kiváló *falv*-monográfiája

²¹ Feltűnő a szó elé kerülő mássalhangzók körében a *h* (és mellette a *j*, *v*) hang túlsúlya. Ezek gyakorisága a kérdéses változásban nem lehet véletlen: bizonyára hiátustöltő voltukkal is összefüggésben állhat (ehhez lásd részletesebben TÓTH V. 2007b: 321–2).

²² Erre vonatkozóan korábban (lényegében egyedüli szakirodalmi előzményként) PETER SHERWOOD tett fontos megjegyzéseket egy rövidke írásában (1980).

²³ A *falva* 13–16. századi megterheltségének területi vonatkozásaihoz lásd a KÁZMÉR MIKLÓS által készített táblázatos összefoglalást és az ezt illusztráló térképet (1970: 62–3).

(1970) lényegében lezárta a *falva* > *fa* változás szakirodalmi tárgyalását. KÁZMÉR e munkája ugyanis amellett, hogy a korábbi szakirodalom alapos összefoglalását adja, a tendencia hatókörébe került településneveket adattárban közli, és a folyamat regisztrálását is igyekszik elvégezni. Ennek keretében szól a változás kronológiai és nyelvföldrajzi körülményeiről, a háttérben esetlegesen meghúzó-dó (részben korábban mások által is felvetett) nyelvi és nem nyelvi tényezőkről. És noha a változást indukáló mechanizmusok ügyében megnyugtató megoldást végső soron nem kínál, számos olyan problémát és kérdést megfogalmaz, ami továbbgondolásra feltétlenül érdemes, és amely talán a lehetséges válaszokhoz is elvezet bennünket.²⁴

Ehhez azonban szükségesnek látom a változás néhány olyan — KÁZMÉR munkájának köszönhetően — ismert sajátosságának az áttekintését, amelyekből a jelenség magyarázatakor véleményem szerint kiindulhatunk: elsősorban a *falva* > *fa* módosulásnak a területi, időbeli és névrendszertani vonatkozásai érdemelnék komolyabb figyelmet.

1.1. A *falva* > *fa* változás területi meghatározottsága kezdettől fogva feltűnt azoknak a kutatóknak, akik egy-egy konkrét *fa* végű településnév kapcsán etimológiai fejtegetésekbe bocsátkoztak: PAIS DEZSŐ például a Zala megyei *Kálócza* helységnév kapcsán jegyzi meg, hogy annak utótagja az a *falva*, amely a nyugati nyelvjárásterületen „általános összevonás” eredményeként *fa* lett (1911: 168). CZUCZOR–FOGARASI szótára pedig már jóval korábban szólt arról, hogy a *falva* dunántúli szokásos rövidítésének tekinti a *fa* utótagot (CzF. 2: 562). Ezeket az apróbb utalásokat aztán KÁZMÉR MIKLÓS munkája pontosította, több kiindulási gócot is kimutatva lényegében a nyugati nyelvjárástípussal egybeeső vidéken. Eszerint a változás első hullámként a Vas és Zala megye területére lokalizálható településnevek szenvedték el a *falva* > *fa* módosulást, majd némi késéssel Baranya megye egyes területein is megindult a tendencia, és végül, amikor a Dunántúl jelentős részén lényegében befejeződött a változás (217 település nevét érintve), akkor vette kezdetét a Pozsony megye területére eső harmadik nyugat-magyarországi gócban (ahol további 20 *falva* > *fa* változás regisztrálható).²⁵ Az elszórtan másutt (például Bihar megyében két település nevében, illetőleg Szatmár, Heves, Máramaros, Turóc, Gömör megyékben egyszer-egyszer) felbukkanó változások nem valószínű, hogy újabb gócról árulkodnának: ezek egyedi (és többnyire késői) előfordulása, valamint nyelvföldrajz-

²⁴ A KÁZMÉR által feldolgozott és összefoglalt szakirodalmi előzményekről (egy-két kivételtől eltekintve) az alábbiakban csak akkor szólok, ha azoknak az itt kifejtett álláspont szempontjából is jelentőségük van.

²⁵ A pozsonyi terület *falva* > *fa* változása minden bizonnyal nem tekinthető a dunántúli folyamat utolsó hullámának, részben a két területet elválasztó földrajzi távolság okán, főleg pedig amiatt, mert a dunántúli és a pozsonyi góc között a változásnak lényegében semmiféle nyoma sincs.

zi elszigeteltsége arra utal, hogy talán inkább valamiféle írásbeli rövidítés eredményei lehetnek (lásd mindehhez KÁZMÉR 1970: 69–73).

A *falva* > *fa* változási tendencia déli határáként a Mura, Dráva vonalát, nyugati határáként pedig a nyelvhatárt jelölhetjük meg. Kelet felé a változás nem lépi át a Dunát: Győr, Veszprém, Tolna megyében véget ér, aminek talán az is oka lehet, hogy a Duna–Tisza közén jóformán — a sajátos történelmi feltételek és ezzel kapcsolatos településtörténeti okok miatt — nem keletkeztek *falva* utótagú településnevek, vagy ha mégis, azok elpusztultak, vagy pedig már korábban más tendenciák hatókörébe kerültek (vö. KÁZMÉR 1970: 71). Az így körülhatárolt terület belsejében viszont alig akad olyan *falva* utótagú településnév, amelyet ne érintett volna a változás: Vas megye nyugati részén a *falva* például abban a néhány esetben maradt csak meg, amikor német vagy ritkábban horvát lakosságot jeleznek az iratok (*Farkasfalva*, *Sámfalva*), ezekben ugyanis KÁZMÉR szerint „a közigazgatás nyelve őrizhette meg a hagyományos alakot” (i. h.).

1.2. A *falva* > *fa* változás kronológiai viszonyai ugyancsak jól meghatározhatók: a jelenség dokumentálását majdhogynem mindössze néhány forráshoz köthetjük. A kiindulópontnak Zala megye tűnik, ahol a 17. század elején már sűrűn mutatkoznak az egykori *falva* előzményből lett *fa* utótagú nevek. Vas megye területén a 17–18. század fordulójától jelennek meg nagyobb számban a változásra utaló adatok, a tendencia nagy intenzitását jelzi ugyanakkor, hogy itt alig egy-két településnév tudta csak kivonni magát a hatósugarából. Baranyában különösen feltűnő a döntően egyetlen forrásban megjelenő hirtelen változás: 1600-ig az adatok még egységesen a *falva* utótagot mutatják, aztán majd egy évszázadig adathiánnyal szembesülünk, az 1696-tól feltűnő újabb adatok pedig már *fa* névvégződéssel állnak. Pozsony megye déli részére a változási folyamatot egy későbbi, de az előzőtől független hullám hozza el: az 1773-as LexLoc.-ban jelennek meg az első rövid alakok, s a *falva* ~ *fa* variánsok ezen a vidéken még hosszú ideig elhúzódóan váltakoznak egymással.

1.3. Néhány korai szakmunkától eltekintve (mint például ÁDÁM 1918)²⁶ a Dunántúlon szokásos *fa* utótagú településnevekről mindenki úgy tartja, hogy az a *falv*, *falva* lexémával tartozik össze. Az egyes településnevek adatsorának ismeretében **v á l t o z á s t i p o l ó g i a i s z e m p o n t b ó l** ezt a megállapítást még tovább szűkíthetjük: a *fa* névvégződés ugyanis — szemben néhány korábbi elgondolással (például ZOLNAI 1906) — a *falv*-ból nem, csupán a *falv*-

²⁶ Ez a rövidke írás nagyon jól szemlélteti, mennyire elengedhetetlen a mai névanyag magyarázatakor a történeti adatok ismerete: ha ÁDÁM IMRE figyelmet fordított volna ezekre az adatokra, feltehetőleg észébe sem jutott volna, hogy a *fa* utótagban a *fa* 'Baum' lexémát keresse, s elsődlegesen határfák megjelölésére szolgáló megnevezésként könyvelje el a *Gilvánfa*, *Büdösfa* alakulatokat, motivációjukként arra az egyébként kétségtelen tényre utalva, hogy a határfáknak a birtokok körülhatárolásában mindenkor nagy szerepük volt.

ból származhat (lásd ehhez KÁZMÉR 1970: 252–67), s ez a korlátozás véleményem szerint alapvető jelentőséggel bír a változás magyarázatában is. A 240 *fa* utótagú helynévből 215 esetében kimutatható a *falva* előzmény, a maradék 25-ből 10 név másodlagos keletkezésű „fióktelepülés” (például *Asszonyfa* mellett *Kisasszonyfa*), 15 név *fa* alakban bukkan fel a 18–19. században, általában olyan puszták, határrészek neveként, melyek jó részében minden bizonnyal régen elpusztult települések nyomát kell látnunk (i. m. 65–6).

Az előzőekben elősorolt térbeli, időbeli és rendszertani vonások mindegyike jelentőséggel bír ugyan a változás felgöngyölítésében, de úgy látom, két tényezőt már itt érdemes kiemelni. Nagyon feltűnő ugyanis, hogy a *fa* nyelvi elem²⁷ semmilyen más lexéma helyébe nem lépett, csakis a *falvá*-t váltotta fel, és hogy a fentiekben körülhatárolt területen szinte minden *falva* utótagot érintett. Mindezek fényében pedig igen alapos a gyanúnk, hogy a *falva* > *fa* változás nem kifejezetten névszerkezeti, hanem sokkal inkább egy olyan tendenciaszerűen érvényre jutó módosulás eredménye lehet, amely alaktani indíttatású hangtani természetű jelenségként indulhatott hódító útjára. Az alábbiakban ezt a feltevést — lehetőleg több oldalról is megtámogatva — igyekszem igazolni.

2. A *falva* > *fa* településnév-változás kapcsán a fő kérdést úgy is megfogalmazhatjuk, hogy az alaki módosulás szerkezeti-strukturális elmozdulásként vagy hangváltozásként ragadható-e meg. A névszerkezeti változás mellett az szólhatna, ha a magyar nyelvben ki tudnánk mutatni egy *fa* névalkotó formáns (lexéma vagy valamiféle névképző elem) létét, amelynek a névadásban és a névváltozásban egyaránt szerepe lehetett. Amennyiben az e téren végzett bűvárlataink során negatív eredményre jutunk, az a szerkezeti változás lehetőségét is erősen kérdésessé teheti, s a folyamatot ebből adódóan már nagyobb valószínűséggel utalhatjuk a hangtani természetű (szabályos vagy szabálytalan) módosulások körébe.

2.1. A *falva* > *fa* típusú településnév-változást a s z e r k e z e t i v á l t o z á s o k közé — amint azt fentebb említettem — csakis abban az esetben sorolhatjuk, ha a *fa* elemről igazolni tudjuk annak önálló lexikális egység voltát, azaz egy ’település, falu’ jelentésű *fa* lexéma meglétét, vagy esetleg azt, hogy a *fa* a településnevek alkotásában szerepet vállaló helynévképzővé lett. Az első esetben a *Asszonyfalva* > *Asszonyfa* változást éppen olyan típusú szerkezeti átalakulásnak (névrészcserének) tekinthetjük, mint például az *Újfalva* > *Újlak* módosulást, ahol az utótagként álló ’település’ jelentésű lexéma egy másik hasonló jelentésű földrajzi köznévvvel cserélődött fel. Amennyiben a *fa* településnév-képző formánssá alakult, az *Asszonyfalva* > *Asszonyfa* változást úgy regisztrálhatjuk, mint amelynek során egy névrésznyi szerepű lexémát névelemnyi szerepű

²⁷ Utótagnak a *fa* elemet nem nevezem mindaddig, amíg bizonyosságot nem szerzünk annak valódi lexémaként való funkcionálásáról.

(toldalék)morféma váltott fel, azaz esetében például a *Jánostelke* > *Jánosi* változáshoz hasonló névrész > névelem csere történt.

BENKŐ LORÁND a településnevek *fa* utótagjáról azt tartja, hogy az egy 'falu, lakott hely' jelentésű lexéma, amely — középkori elterjedési területe alapján — nyugati (dunántúli, kisalföldi) és keleti (kelet-erdélyi) tájszó lehetett. A *falu* közszóhoz való kapcsolását etimológiailag vitatja ugyan, de kétségtelenül önálló földrajzi köznévként gondolja (1965: 75). A névképző formánsként való értékelés lehetőségét KÁZMÉR MIKLÓS veti fel nem túl nagy meggyőződéssel (1970: 68). Úgy gondolom, az nem lehet vitás, hogy amennyiben valóban létezett egy 'falu, lakott hely' jelentéssel bíró *fa* helyjelölő lexéma vagy egy településnévképző funkcióval bíró *fa* morféma, méltán várható el tőle, hogy — a földrajzi köznevek és a helynévképzők legalapvetőbb funkcióját betöltve — a névadásban és a névváltozásban részt vállaljon.

A *fa* elsődleges településnevek megalkotásában — sem földrajzi köznévként, sem képzőként — ismereteink szerint nem vett részt. Ebből azonban messzemenő következtetéseket — azt hiszem — komoly hiba lenne levonni, hiszen arra az időszakra, amikor a *fa* egyáltalán feltűnik a településnevekben, ennek a helyfajtának a keletkezése (a településhálózat kialakulásának következtében) már jócskán lezárult, újonnan településneveket a 17–19. században — bizonyos vidékek kivételével — nemigen alkottak. Az elnéptelenedett Délvidéken azonban például Temes vármegye, a Bánát, a Bánság betelepítése a török hódoltság után, a 18. században teljesen új falvak létesítésével történt meg, ezek körében tehát a *fa* felhasználásának megvolt a lehetősége, mégsem tűnik fel egyetlen ilyen újonnan létesült falu nevében sem. Felhasználta viszont a *fa* elemet helynévalkotásra (végső soron kideríthetetlen minőségében) a hivatalos helységnévadás gyakorlata: a magyarított nevekben szép számmal vannak ugyanis *fa* végűek is. A Gidra patak mellett fekvő Pozsony megyei *Pudmeric* például a község javaslata ellenére a *Gidrafa* hivatalos nevet kapta, a törzskönyvbizottság véleménye szerint ugyanis a *Pudmeric* név kései, és ráadásul még kiejteni is nehéz (vö. MEZŐ 1999: 313). Ilyen módon jutott a *Mikófa* hivatalos névhez a Zala megyei *Miklavecz* is (i. m. 247). De megtaláljuk a *fa* végű hivatalos neveket az elsődleges magyar névalakok helyén, azaz nem magyarítási szándéktól vezérelve is. A Zala megyei *Alsópálfa* eredeti, történelmi neve *Pályi* volt, ami miatt javaslat született a *Muraközpályi* hivatalos elnevezésre. A község és a megye azonban egyaránt az *Alsópálfa* névformát támogatta mondván, hogy a másikat a horvát lakosság nem tudná kiejteni (i. m. 292–3).²⁸ Ezek a hivatalos névalakulatok azonban önmagukban nyilvánvalóan nem bizonyítják a *fa* földrajzi köznévi vagy helynévképzői funkcióját, hiszen a névadást intézők maguk is ismerhették a *falva* > *fa* változást

²⁸ Ebben a településnévben a *fa* például az -i helynévképzőt váltó elemként kerül elő, de ez a megfelelés kétségtelenül nem természetes nyelvi fejlődés eredménye.

(de legalábbis az ennek révén keletkezett számos *fa* végű településnevet), és a dunántúli tájra jellemző egyik névtípushoz igazodtak a *fa* alkalmazásával (vö. ehhez KÁZMÉR 1970: 68 is).

Az, hogy külsődleges körülmények folytán elsődleges településneveket ugyan nem alkotunk a *fa* elem felhasználásával, a nevek változásában viszont szerepet kap, továbbra is jó érv lehetne a *fa* lexéma vagy képző voltának igazolása mellett. A *fa* változási viszonyrendszere azonban — mivel csak a *falvá*-t váltja — igencsak egynemű, ami mindjárt kétségesse is teszi az esetlegesen felmerülő földrajzi köznévi vagy képzői szerepét. Nincs még egy olyan helyfajtajelölő lexéma vagy névképző formáns ugyanis, amely ennyire egyoldalúan viselkedne: míg például a 'falu, lakott hely' jelentésű *lak, ház, falu, telek, föld* stb. vagy a képzőként a helynevekben gyakorta felbukkanó *-i, -d, -gy* stb. kifejezetten gazdag változási repertoárral rendelkezik, hiszen mindegyikük többféle változás kiindulópontja és következménye is lehet, addig a *fa* csakis az itt tárgyalt *falva* > *fa* változási folyamat eredményeként jelenik meg a településnevekben, és még csak analogikusan sem váltott semmilyen más utótagot. Ezek alapján joggal gondolhatjuk, hogy a *fa* nem funkcionálhatott a magyar nyelvben sem földrajzi köznévként, sem helynévképzőként, ez esetben pedig a változási folyamat, aminek eredményeként feltűnik, sem igen lehet névszerkezeti módosulás.

2.2. A *falva* > *fa* módosulást — olykor megokolva, máskor anélkül — a legtöbben hangtani változásnak tartják. Arról, hogy néhányan a dunántúli tájra jellemző rövidülést (pl. CzF.) vagy általános összevonást (pl. PAIS 1911) látnak benne, már esett szó (de ehhez további szakirodalmi utalásokat bőségesen találunk KÁZMÉR munkájában is, 1970: 66). HORGER ANTAL azzal pontosítja a „rövidülési elmélet”-et, hogy annak egy sajátos típusát, az egyszerejtést (mint a „beszélő képzetmechanikájának tökéletlenségé”-t, azaz valamiféle sajátos „beszédhibát”) tartja a változás mozgatórugójának (1934: 70, 72), utalva arra, hogy a dunántúli *Kisasszonyfa, Büdösfa, Mihályfa* stb. nevek *fa* vége korábbi *fala* (< *falva*) alakból rövidült. HORGER elképzelését azonban könnyűszerrel cáfolhatjuk: a *falva* > *fa* változás közé — amint KÁZMÉR adatai tanúsítják — nem iktatható *fala* változat, és ráadásul a *falva* > *fala* változási folyamat névföldrajzi tekintetben is teljesen elkülönül a *falva* > *fa* tendenciától (lásd ehhez KÁZMÉR 1970: 66 is).

A változási folyamatot messze legalaposabban ismerő KÁZMÉR MIKLÓS az előző vélekedésekkel szemben úgy látja, hogy a *fa* „közbülső fok nélküli rövidülése” a *falvá*-nak, s e módosulást „az ismert hangtani tendenciák közé nem tudjuk besorolni” (1970: 67). E helyett éppen olyan nagyfokú redukciót tételez fel a *falva* > *fa* kapcsán, mint amelyet az önálló szóból keletkezett határozóragjaink egy részében tapasztalunk (i. h.). A hangalaki redukciót a **belen* > *-ben, *royul* > *-ról* stb. agglutinációs folyamatok során mindig jelentésváltozás előzte meg, s

ez a jelentésváltozás KÁZMÉR szerint a *falva* esetében is bekövetkezett: elszakadhatott a nagyon korán egyalakú tövé vált *falu*-tól (vö. *falu-k*, *falu-ja* stb.).

KÁZMÉR alakredukciós elképzelése és a határozóragok analógiájának felvetése kétségkívül igen figyelemreméltó ötlet. Magam is úgy látom, hogy a jelentésváltozás szerepet játszhatott a *falva* ilyen jellegű módosulásában, de ha csupán a *falu*-tól való elszigetelődés elősegítette alakredukcióról lenne szó, a *falva* > *fa* változás minden bizonnyal szélesebb területet érintett volna (hiszen a *falu* a magyar nyelvterület egészén egyalakú töként él), s aligha léteznének ennyire világosan elkülönülő gócok. Minthogy azonban a gócok a Nyugat-Dunántúlon nagyon is markánsan megjelennek, úgy tűnik, a fenti elképzelésben nemigen találunk rá a megfelelő magyarázatra.

2.3. A *falva* > *fa* településnév-változás megindulását feltehetőleg valóban a *falva* szemantikai jellemzői tették lehetővé. A szakirodalom megállapításai szerint a *falu* lexéma régtől fogva egyalakú töként viselkedik (lásd például KÁZMÉR 1970: 28–9),²⁹ s egyalakúságát legegységelműbben a többes számú és a birtokos személyjeles alakján mérhetjük le. Azt, hogy a *falu* többes száma *faluk* alakú, mutatják a régiségből a magyar nyelv legkülönbébb emlékei: bibliafordítások, prédikációk, legendák, krónikák, magánlevelek, hivatalos iratok, gazdaságtörténeti emlékek, testamentumok, periratok stb., melyekben sehol nem szerepel *falvak* (vö. MÉSZÖLY 1956: 130). Erről tanúskodnak továbbá a régi nyelvtanaink (i. h.) éppúgy, mint a mai nyelvjárási adatok: a *faluk* térképe a MNyA. alapján igencsak egységes képet mutat ebből a szempontból: csupán a peremterületeken bukkan eléink itt-ott egy-egy elszórt *falvak* alak mellékváriánsként, egyébként mindenhol a *faluk* az általános használatú forma (vö. MNyA. 982. térképlap, hasonló képet mutat ebből a szempontból a RMNyA. is, vö. 2703. térképlap). A *falvak* többes számú alakról úgy tartja MÉSZÖLY, hogy az nem természetes fejlődés eredménye, „csak körülbelül száz-valahány éves tudákos csinálmány az ősi *faluk* helyett az ősi *darvak* képére” (1956: 139). Még ha nincs is feltétlenül igaza MÉSZÖLYnek abban, hogy a *v*-s forma nem lehet eredeti tö, a *faluk* fent jelzett, régtől egyértelműen megfigyelhető dominanciája mindenképpen elgondolkodtató, és azt jelzi, hogy ha *v* tövű volt is elsődlegesen a *falu*, igen korán megszűnt az lenni.

A *falu* birtokos személyjeles alakjának vizsgálata hasonló eredménnyel zárul: régi nyelvmemlékek és mai nyelvjárási adatok egyaránt arra mutatnak, hogy a *falu* birtokos személyjeles alakja a *faluja*, és csakis a településnevek utótagjaként találjuk meg a *v*-s tövet mutató *falvá*-t (vö. pl. MÉSZÖLY 1942: 27, 1956: 136). A

²⁹ Az újabb szótörténeti, etimológiai kutatások a *falu* eredeti *v* tövű voltáról szóló vélekedéseket fogadják el, mely szerint a szóvégi *u* *v*-vel alternáló ősi képzőelem lehetett. Az *u* megőrzött tövéghangzó volta az újabb etimológiai szótárak szerint „nem valószínű” (vö. TESz., EWUng., MSzFgrE., EtSzt.).

mai *Erzsébetfalva* például a Margit-legendában mint *Szenterzsébetasszonyfalva* (*zent ersebet azzon faluaban*) szerepel (MargLeg. 194/425), s mellette ott olvashatjuk, hogy István király „ada az jeney reuet *faluyauual* (...) ez clastromnak”. És MÉSZÖLY szerint az is teljességgel elképzelhetetlen, hogy az a beszélő, aki *Budafalvá*-t mond településnévként, egyúttal azt is mondaná, hogy a földesúrnak „*Budafalva* volt az egyik *falva*”, e helyett nyilvánvalóan azt mondja, hogy „*Budafalva* volt az egyik *faluja*” (1956: 138). Ezt a megállapítást a lexéma nyelvjárási előfordulása is megerősíti: a MNyA.-ban nem találunk ugyan olyan térképlapot, amelyen ezt ellenőrizhetnénk, szerepel viszont a RMNyA.-ban, ahol a 136 kutatópontból mindössze háromban (Tatrang, Bogdánfalva, Magyargyerőmonostor) kerül elő a *falva* variáns, az utóbbi helyen ráadásul a *faluja* alakkal változó használatot mutatva (vö. 2702. térképlap).

Úgy tűnik tehát, hogy a *faluj(a)* és a *falva* között az alaki eltávolodás funkcionális elkülönüléssel is együtt járt: míg ugyanis az előbbi közszói szerepben használatos, az utóbbi csakis helynévi összetételek második névrészeként fordul elő. A szóhasadás e speciális esetéről MÉSZÖLY GEDEON a következőképpen nyilatkozik: „Köznévnek földrajzi tulajdonnévvé vagy összetett földrajzi név tagjává váltta olyan neme a jelentésváltozásnak, mely a nyelvtörténet számos adata szerint sokszor megszüntetheti a kapcsolatot az illető földrajzi név és a vele azonos eredetű és szerkezetű köznév alaki fejlődése között.” (1956: 137–8).³⁰ A *falva* földrajzi köznév tehát helynévalkotó formánssá lett, s abban, hogy éppen a birtokos személyjeles forma vette magára ezt a funkciót, az is közrejátszott, hogy a helynevek megalkotásában a földrajzi köznevek — amint azt már az eddigiekben több ízben is hangsúlyoztuk — nagy többségükben éppen a birtokos személyjeles változatukkal vesznek részt. S az efféle jelölt birtokos jelzős összetételek között vannak *Nagyfalva* típusúak is, ahol a birtokos jelzős szerkezet nyilvánvalóan nem valós birtoklásra utal, hanem pusztán formális szerepe van.³¹

³⁰ MÉSZÖLY egyébként egyazon kiindulási alakból (*fal-u-a*) magyarázza mindkét birtokos személyjeles formát, s a *j* és *v* elemet egyaránt (párhuzamosan bekerülő) hiátustöltő mássalhangzónak tekintti: *fal-u-j-a* ~ *fal-u-v-a*, s az utóbbi esetében aztán a két nyílt szótagos tendencia működése eredményezi a *falva* alakot (vö. 1942: 27, 1956: 137).

³¹ Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a *falva* utótagú településneveknek a *fal-u*-val való kapcsolatával a beszélők, a névhasználók tisztában vannak. Ezt jelzik például azok a családnévi származékok is, melyek alapjául *falva* utótagú településnevek szolgáltak ugyan, ám a családnévben a *fal-u* melléknévi alakja lép előtérbe: *Lengyelfalva* (1335/1339: *Lengenfalua*) > *Lengyelfalusi* (1632: *Lengyelfalusi*, KÁZMÉR 1970: 170), *Nyíresfalva* (1645: *Nyresfalva*) > *Nyíresfalusi* (1690: *Nyresfalusi*, i. m. 173), *Jékelfalva* (1359: *Jekulfalva*, 1639: *Jekelfalwa*) > *Jékelfalusi* (1365: *Jekulfalusi*, 1639: *Jekelfalusy*, i. m. 280) stb. De erre utalnak a településnevekben olykor akár hosszabb ideig megfigyelhető *falva* ~ *faluja* váltakozások is: 1554: *Györgyfalva*, 1565: *Györgyfaluja*, 1571: *Györgyfalva*, 1582: *Györgyfaluja* (KÁZMÉR 1970: 206).

3. A *falva* > *fa* településnév-változást — a fentiekben részletezett okok folytán — nem sorolhatjuk tehát a hagyományos értelemben vett névszerkezeti átalakulások körébe. Annál nagyobb realitása van ugyanakkor véleményem szerint annak, hogy a változást mint hangtani jellegű folyamatot kíséreljük meg leírni és jellemezni. Azzal ugyanis, hogy a *falva* alakilag és funkcióját tekintve is eltávolodott a *falu*-tól, megnyitotta az utat a további (immáron hangtani természetű) változások előtt is.

A helyneveket — funkciójukból adódóan — többnyire nem alapalakjukban, hanem helyhatározóraggal ellátva használjuk. Azt, hogy a *falva* utótagú településnevek *hol?* kérdésre felelő határozóragos alakja *falván*, a mai nyelvhasználat (*Nyírmártonfalván lakom.*) éppúgy mutatja, mint egy-két véletlenül, valójában az oklevél szövegezőjének hibájából, figyelmetlenségéből fakadóan rögzített történeti adat. Egy 1310-ből való *Budafoluan* településnév végén található *n* például minden bizonnyal határozórag, amely úgy kerülhetett oda, hogy „az oklevélíró a latin megfogalmazás menetéből pillanatnyilag kikökenve, magyar helyhatározói formát használt” (PAIS 1931b: 479). Néhány későbbi, magyar nyelvű iratból is előkerültek efféle határozóragos formák: 1570: *Janosfaluan* (KÁZMÉR 1970: 205), 1653: *Kománfalván* (i. m. 216), 1650: *Czurefalvan* (i. m. 195).³²

A zártszótagi *l* kiesése és az előtte lévő magánhangzó megnyúlása a magyar nyelvjárások jellemző vonása. Az *l* + dentális mássalhangzó kapcsolatban szinte az egész nyelvterületen elterjedt az *l* kiesése és egyidejűleg a megelőző magánhangzó időtartamának megnövekedése: *zöld* > *ződ*, *voltam* > *vótam*, *gyümölcs* > *gyümöcs*, *molnár* > *mónár* stb. (vö. KÁLMÁN 1966: 34, IMRE 1971: 261). Egy szűkebb területen, éppen nyugaton (és középen) az *l* azonban nemcsak dentálisok előtt tűnik el, hanem számos egyéb esetben, például a minket most közelebbről érdeklő *lv* hangkapcsolatban is: *olvas* > *óvas*, *sülve* > *súve*, *nyelve* > *nyēve* (vö. KÁLMÁN 1966: 34, MNyA. 869. térképlap: *olvasol*). IMRE SAMU a szótagzáró *l* kiesését egyenesen a nyugati nyelvjárástípus fő jellemzőjének minősíti (1971: 371). A nyugati nyelvjárástípus pedig — mint az köztudott — a régi Moson, Sopron, Vas, Zala megyéket, illetőleg Győr és Veszprém megyék nyugati szegélyét foglalja magában (KÁLMÁN i. m. 69). Ezen a nyelvjárási területen tehát a *falva* településnévi utótagból (és persze a ragos *falván* alakból) sza-

³² A számos *-falván* adattal szemben elvértve *-falvában* is előkerült a forrásokból: a Csík megyei *Karcfalva* például egy 1566-os iratban *Karchijfalvaban*-ként bukkan fel (vö. KÁZMÉR 1970: 168), az ilyen ragos formák azonban vélhetően a szövegező nyelvtudatának megtévedésével függhetnek össze, s a helyi nyelvhasználatot aligha jellemzik (a település nevének helyhatározóragos alakja a mai helyi névhasználatban is kizárólagosan *Karcfalván*, vö. CSOMORTÁNI 2004: 183). A 16. századi lejegyzés mögött olyasféle tévesztést gyaníthatunk, mint amelyet napjainkban is megfigyelhetünk, amikor egy-egy távoli település helyragos alakjában bizonytalanok vagyunk.

bályos hangváltozás révén *fāva* (*fāván*) lett, sőt mivel a nyugati nyelvjárásterületen a nyúlás nem is szükségszerű velejárója az *l* kivetésének (pl. *elment* > *emënt*, *gondolta* > *gonduta*, *szilva* > *sziva* stb.; vö. KÁLMÁN i. m. 34), akár *fava* (*faván*) variánssal is számolhatunk.

A két magánhangzó közötti (intervokalikus) helyzetben lévő köznyelvi *v* kiesésével — ugyancsak általános magyar nyelvjárási sajátosságként — hiátus keletkezik: *üveg* > *üög*, *köves* > *kües*, *fuvar* > *fuar* stb., amely azonban a magyar nyelvterület legnagyobb részén nem marad így, hanem többnyire hiátustöltő mássalhangzó beépülésével szűnik meg: *üjeg*, *küjes*, *fuhar* stb. Ismét csak nyugaton (és részben keleten is) azonban a hiátusos helyzet fennmaradhat, és emellett az is előfordul, hogy az érintkező két magánhangzó diftongusba vagy hosszú monoftongusba olvad össze: *üveg* > *üög* > *ög*, *süveg* > *süög*, *kovács* > *koács* > *kács* (a példákhoz lásd ÚMTsz., KÁLMÁN 1966: 47, IMRE 1971: 258–9, MNyA. 1136. térképlap: *üveg*). Egy ilyen hangváltozási folyamat az előbb említett *fāván* ~ *faván* határozóragos alakból tehát teljesen szabályosan *faán* ~ *fán* formát hozhat létre, amelyből aztán a nyelvérzék elvonással könnyűszerrel megalkothatta a *fa* nominatívuszi névvégződést. Nem gondolom persze, hogy a változás feltétlenül efféle lineáris fejlődési rendet követett volna: ezek a folyamatok bizonyára egyidejűleg történhettek meg a *falván* > *fán*, *falva* > *fa* átalakulás során.³³ És valószínűleg nincs is szükség azt feltételezni, hogy valamennyi *falva* > *fa* változás mögött pontosan ez a hangalaki módosulás áll. Sokkal valószínűbb ugyanis, hogy a változás keletkezési gócaiban csak az első *fa* végződésű településnevek alakultak így, a továbbiak aztán ezek mintáit (is) felhasználva születhettek meg, egyfajta általános rövidülési tendenciának is megfelelően.

A fent bemutatott változási folyamat lehetőségét már KÁZMÉR MIKLÓS is felvetette mint olyan, „igencsak elméleti fejlődési sort”, amely teljességgel ki is zárható, mivel „*l* nélküli adatok csak szórványosan (...) és csak a XIX. századból mutathatók ki, ekkorra pedig a *-falva* > *-fa* változás jelentős részben már lezajlott” (1970: 67). KÁZMÉR elutasító véleménye az írott adatok ismeretében jogosnak tűnik ugyan, ám ha figyelembe vesszük, hogy a zártzótagi *l* kiesése mint a legtöbb koartikulációs jelenség — legyen bár régtől sajátossága a nyelvünknek — az írásban csak igen ritkán tükröződik, talán érdemes mégis megfontolnunk a lehetőséget. A korai adatok egyébként nem hiányoznak teljesen: a Vas megyei *Andrásfalva* település neve például egy 1409-es oklevélben *Andreasfaua* formában adatható (Zs. II/1: 218, KÁZMÉR 1970: 253). Az egy-két felbukkanó példa pedig éppen azt jelezheti, hogy ez a jelenség az élő beszédnek sajátossága lehetett ugyan, de az írott forma — egyfajta hangalaki „sztenderd”-hez igazodva — nem engedett teret neki. Azt, hogy efféle helyesírási-hangtani normához való

³³ Ahogyan megtörténtek éppen a Dunántúl ezen vidékein más, elsődlegesen *lv* hangkapcsolatot tartalmazó lexémák esetében is: például *múlván* > *mán*, *olvas* > *ós* (vö. ÚMTsz.).

igazodás már az ómagyar korban is érvényesülhetett, BENKŐ LORÁND a nyelv- emlékek írásgyakorlatáról szólva emeli ki mondván, hogy „a magyar nyelvi elemek lejegyzésében többé-kevésbé érvényesült bizonyos közös eljárásmód, írás- normaszzerű egységesítő igyekezet, melynek a királyi kancellária és a hiteles helyek, illetőleg a szerzetesrendek, kolostorok voltak a legfőbb letéteményesei” (1997: 175, de lásd még 2003: 159 is). Ugyanerre az eredményre jutott az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi háttérét boncolgatva HOFFMANN ISTVÁN is (2004, főként 37–8, 58–9).

4. Amennyiben feltételesen bár, de elfogadjuk a fentiekben vázolt változás lehetőségét, választ kell adnunk arra, hogy miért éppen ezen a vidéken, és miért ekkor következett be a *falva* > *fa* átalakulás. Úgy gondolom, ezek a kérdések viszonylag könnyen megválaszolhatók. A nyelv földrajzi vonások hátterében minden bizonnyal nyelvjárás-történeti tényezők állnak: a zártszótagi *l* kiesése bármiféle mássalhangzó előtt — mint az előzőekben láthattuk — a nyugati és egyes középső vidékek nyelvjárási sajátossága, az intervokalikus helyzetű *v* elmaradása pedig a nyugati és részben keleti nyelvjáróterületeken ment végbe. A két hangtani jelenség közös metszete éppen az a nyugati nyelvjárástípus, ahol a *falva* > *fa* változás (először Vas és Zala megyében, utóbb Pozsony vidékén) útjára indult. Baranyába, amely nem része a nyugati nyelvjárástípusnak, talán az a népvándorlási hullám vitte el, amely a török hódoltság után a Dunántúl nyugati részéről indult Tolna és Baranya felé, nagy számú népesség itteni letelepedését eredményezve (vö. ehhez BENKŐ 1957: 86). És noha — mint említettem — feltételezhető, hogy a *falva* > *fa* változás egy idő után analogikus terjedésű lehetett, nyelvfeldrajzilag mégis erősen korlátozott tendenciának mutatkozik. Ennek részben az lehet az oka, hogy a szomszédos vidékek lényegesen kisebb számú *falva* utótagú településnevei már korábban átmentek valamilyen módosuláson (pl. *falva* > *falu* redukción), s ez természetes akadályként állta útját a *falva* > *fa* terjedésének. Az is elképzelhető továbbá, hogy bizonyos hangtani korlátozással mégiscsak számolnunk kell: vagyis a *falva* > *fa* változás csakis olyan vidékeken tudott teret nyerni, ahol ezt a hangtani feltételek megengedték.

A kronológiai jellemzők ügye jóval fogósabb kérdés: mivel magyarázható, hogy a *falva* > *fa* településnév-változás csak a 17–18. századra „érik be”, holott az *l* zártszótagi és a *v* intervokalikus helyzetű kiesése igen régi jelenség? Úgy gondolom, hogy erre a kérdésre a településnevek használatában érvényesülő névszociológiai tényezők adják meg a választ. A *falva* utótagú településnevekben a magyar nyelvterület egyes vidékein — ahol az előbbi két változási folyamat egyáltalán érvényre jutott — akár már évszázadokkal korábban is bekövetkezhett a *fá*-vá rövidülés. Van is néhány kifejezetten korai adata a jelenségnek, melyekkel KÁZMÉR MIKLÓS kitűnő munkája nem is nagyon tud mit kezdeni: ilyen például a Vas megyei *Pálfa* vagy a Baranya megyei *Bánfa* a 16. századból (1572: *Palffa*, KÁZMÉR 1970: 264, 1535/1700 k.: *Banfa*, i. m. 254).

Minthogy azonban a *Pálfa* típusú névformák csupán a *Pálfalva*-félék hangtani természetű (mellék)variánsai voltak, csak igen ritkán kerülhettek be a hivatalos okmányokba. Ezt a feltételezést esetleg az is támogathatja, hogy az 1780–81-es datálású forrás (ennek fellelési helyéhez lásd KÁZMÉR i. m. 72) például a *falva* > *fa* típusba tartozó településnevek közül mindkét variánst rögzíti, de különbséget is tesz egyúttal közöttük, a *falva* utótaggal álló formát „latin”, a *fa* névvéggel állót pedig „magyar” változatként közli: lat. *Bacsfalva* ~ hung. *Bacsfa*, lat. *Egyházfalva* ~ hung. *Egyházfa*, lat. *Királyfalva* ~ hung. *Királyfa* stb. Ez minden bizonnyal azt mutatja, hogy a névadatok lejegyzője különböző nyelvhasználati szintekhez tartozóknak ítélte meg a variánsokat: „latin” minősítéssel a hivatalos, „magyar” minősítéssel pedig a helyi beszélt nyelvi, nyelvjárási formát látta el. A bihari településnév-változatokról hírt adó 1906-os nyelvjárási gyűjtemény is a *Jánosfalva* ~ *Jánosfa*, *Nyégerfalva* ~ *Nyégerfa* variánsok között stilisztikai értékbeli különbségekről számol be: a *falvá*-ról azt tartva, hogy az a választékos, hivatalos forma (vö. BÖSZÖRMÉNYI GÉZA gyűjtésére hivatkozva KÁZMÉR 1970: 73).

5. Nem tartom elképzelhetetlennek, hogy a *fa* névvéggel álló településnevek csak azt követően kerültek be tömegesen az iratokba, amikor az előzményükként szolgáló *falva* variánsokat végleg kiszorították a használatból, azaz egyedüli létező névformává léptek elő. Azt, hogy ez ténylegesen megtörtént, az jelzi például, hogy a *Boldogasszonyfa* típusú településneveknek a mai névhasználat — a földrajzinév-gyűjtemények tanúsága szerint — már nem ismer *Boldogasszonyfalva* változatát (vö. például BMFN., ZMFN., VMFN. *fa* végű településneveit). Sőt nem tudtak ilyenekről azok a jegyzők vagy más hivatalos személyek sem, akik a 19. század második felében Pesty Frigyes országos helynévgyűjtése során szolgáltatott településükről adatokat. A Veszprém megyei *Bodorfa* nevéről állítja például az itt működő jegyző, hogy más neve nincs, és mindig is ilyen néven volt ismeretes. *Káptalanfa* nevéről hasonlóképpen nyilatkozik a jegyzője (lásd ezekhez NY. NAGY 2000: 215, 222). Néhány nagyon ritka kivételtől eltekintve (mint amilyen a Vas megyei *Vasasszonyfa* nevéből lett *Asszonyfai-dűlő* ~ *Asszonyfalvi-dűlő* névpár) arra sem találunk példát, hogy a *Lukafa*, *Ibafa* típusú településnevek felhasználásával keletkezett mikrotoponimák esetleg *Lukafalvi*, *Ibafalvi*-féle jelzői névrésszel állnának, e helyett minden esetben *Lukafai-erdő*, *Lukafai-határ*, *Ibafai-árok*, *Ibafai-patak* stb. névalakulatokkal találkozunk (ezekhez hasonlókat tömegével találunk a fent említett névtárakban).

A *fá*-nak a *falvá*-tól való eltávolodásáról, elszakadásáról, azaz valójában a le-xéma történetében egy újabb s z ó h a s a d á s r ó l áruklódik a *falva* > *fa* változáson átment településnevek szemantikai ártértékelődése is. Azt, hogy ez nem újkeletű jelenség, elsősorban az jelzi, hogy nemcsak a mai népi névmagyarázatok asszociálnak a 'falu' helyett a növénynévi 'fa' jelentésre, hanem így volt ez már Pesty Frigyes gyűjtésének idejében is. A ma Szigetvár részeként ismert Be-

cefá-ról úgy tartja a szájhagyomány, hogy „1566-ban Beczefával határos Szigetvár ostroma alkalmával Beczefa helyén valamely terebélyes fa találtatván; ez alatt kötött valami fegyvernyugvási béke, és innét lett a helység Beczefának nevezve” (BMFN. I, 457). A szintén Baranya megyei *Bánfa* a néphit szerint „egy vastag öreg fáról vette a nevét (...) e fát Bánnak hitták (...) mivel a törökök után a helység oda építetett (...) valószínű, hogy onnéd veszi a nevét Bánfa” (BMFN. I, 516). A Vas megyei *Andrásfa*-n pedig — mondják napjainkban is az ott élők — valamikor egy András nevű ember tölgyfát ültetett, amit aztán András fájának hívtak (VMFN. 558). Az elsődlegesen a *Mikse* személynév és a *falva* földrajzi köznév összetételéből alakult *Miksefalva* Zala megyei településnév pedig *Misefá*-vá alakulva egy mindkét névrészt érintő szemantikai változáson is átesett: a mai névhasználat ugyanis — amint azt már korábban is említettük — ’fa, amely alatt miséket tartottak’ jelentéssel értelmezi (vö. KÁZMÉR 1970: 68). Példák sokaságát említhetnénk még meg a szemantikai átrendeződés szemléltetésére, de ezek további bemutatásától itt most eltekintek. A szóhasadást és a *falv*-tól való elszigetelődést rendszertani tekintetben talán az is elősegítette, hogy a növénynévi *fa* lexéma egyébként is gyakori alkotóeleme régtől fogva a helyneveknek: elsősorban erdők (pl. *Ritkafa*) és települések (pl. *Patafa*, *Feketefa*, *Szászfa*) megnevezéseinek utótagjaként állva (a nevekhez lásd KMHsz. 1.).³⁴

6. A *falva* utótagú településnevek körében nem a *falva* > *fa* változás lenne az egyetlen hangtani természetű módosulás: a *falva* > *fala* 17–18. században induló, közel száz nevet érintő jelensége Gömör, Bereg–Ugocsa, Székelyföld és Moldva góccokkal jellemezhető (vö. KÁZMÉR 1970: 81–8), a *falva* > *fóva* ~ *fáva* pedig mindössze néhány adattal, szétszórva fordul elő például Liptó, Sopron, Borsod, Zala, Vas megyék, valamint Moldva területén (i. m. 124). Míg azonban ezek a variánsok sztenderd névalakként nem maradtak fenn — talán az egyetlen Gömör–Kis-Hont megyéből való *Gömörpéterfala* 1904-es hivatalos rögzítését kivéve (lásd ehhez MEZŐ 1999: 298) —, hanem minden esetben *falva*-ként rögzültek, a *fa* végződéssel álló településnevek *s z t e n d e r d i z á c i ó j a* általános jelenségnek számít. Mindez talán azzal van összefüggésben, hogy az előbbieket egész történetük során csupán mint a *falva* beszélt nyelvi (hangtani) variánsait léteztek, mindvégig őrizve a szemantikai kapcsolatukat e lexémával, a *fa* azonban — mint láthattuk — egy idő után elszakadt az előzményeként szolgáló *falv*-tól, s a nyelvérzék ezt követően aztán már nem is hozta összefüggésbe vele. Ezt az eltávolodást lemérhetjük többek között azon is, hogy a *fa* névvégződéssel álló névalakok hol hosszabb, hol rövidebb ideig váltakoztak a *falva* utótagú variánsokkal, majd ez a váltakozás jól láthatóan megszűnt: a dokumentumok ugyanis egy idő után a *fa* formák egyeduralmáról vallanak.

³⁴ Az efféle településnevek elsődlegesen bizonyára maguk is mikrotoponimák lehettek (éppen erdők megnevezései), s ez vonódott át utóbb másodlagosan a települések nevévé.

7. A fentiek fényében a *fa* névvégződéssel álló településnevek morfológiai jellemzőiről is bátrabban nyilatkozhatunk. Említettem korábban, hogy a *fa* földrajzi köznévi vagy helynévképzői funkciója ellen milyen érvek hozhatók fel. Ezeket továbbra is fenntartva összességében mégis úgy látom, hogy a *fa* bizonyos tekintetben e településnevek utótagjaként áll: a népi magyarázatok egyértelműen jelzik például, hogy az *Andrásfa*, *Becefa*-féle névalakok összetett volta a névhasználók számára világos, csak éppen az utótag eredeti motivációját újabb szemantikai jegy váltotta fel. Amennyiben pedig a *falvá*-t váltó *fa* földrajzi köznévi utótagnak (valójában hangalaki variánsból önállósult településnév-formánsnak) minősül, a *falva* > *fa* változást tipológiai szempontból éppen úgy névrész-cserének kell tekintenünk, mint például az *Újfalva* > *Újlak* módosulást. Azt is hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ez a változás számos speciális, egyedi jellemzővel is bír, s noha végső soron (korlátozott hatáskörű) névszerkezeti átalakulásként teljesedett ki, megindulását valójában hangtani változások váltották ki. Különleges rendszertani helyét bizonyosan éppen ennek a kettős meghatározottságának köszönheti.

5. A templomcíméből alakult településnevek keletkezési körülményei

1. A régi magyar településnév-típusok között nem sok olyan van, amelynek monografikus feldolgozása született: KÁZMÉR MIKLÓSNak a *falva* utótagú településneveket bemutató munkája (1970) mellett valójában egyedül a templomcíméből alakult helységnevek kaptak mélyreható kifejtést MEZŐ ANDRÁS jóvoltából (1996a). „A templomcím a magyar helységnevekben” című munka kiváló alkotás: általa láthattuk első ízben azt, amiről korábban — a teljes ide vonható névállomány együtt látásának hiányában — csak homályos sejtéseink lehettek, hogy e látszólag periférikus névtípus (a templom tiszteleti nevére történő elnevezés) egy bizonyos korban jelentős mértékben elterjedté vált. A kötetben bemutatott 1390 helységnév a becsülhető teljes ómagyar kori településnévállomány (20 000 hely) mintegy 7%-át teszi ki, azaz minden 14–15. település viselt e körbe tartozó nevet (vö. ehhez HOFFMANN 1998: 112). Az alábbiakban arra is igyekszem választ adni, hogy e névtípus nagyfokú megterheltségének a háttérben miféle tényezők állhatnak.

MEZŐ ANDRÁS monográfiájának — ahogyan általában bármely tudományos igénnyel készült munkának — az értékét nemcsak az mutatja meg, hogy milyen mértékben használták fel az eredményeit mások (bár MEZŐ ANDRÁS könyve esetében ez sem elhanyagolható), hanem legalább ennyire jelzi az az élénkítő hatás is, amely más kutatókat inspirált arra, hogy e névtípusról tovább gondolkodjanak. A patrocíniumi településnevek problematikája MEZŐ ANDRÁS monográfiájának megjelenése után (talán éppen annak köszönhetően) több szakembernek is felkeltette az érdeklődését: voltak, akik egy-egy konkrét terület ilyen természetű nevei körében búvárkodtak (RÁCZ A. 1999), mások általános, név-

rendszerintani megjegyzéseket fűztek a patrocíniumi településnevek történetéhez (HOFFMANN 1999b), de olyan szakember is akadt, akinek figyelme a változás: egész pontosan a szentnévi településnevek korrelációs rendszerének alakulása felé fordult (BÖLCSKEI 2005a). A fentiek közül a HOFFMANN ISTVÁN tollából származó tanulmány — amely Mező András születésének 60. évfordulójára íródott — vázlatosan a patrocíniumi településnevek változását is érinti, a változási folyamatok részletesebb elemzését későbbre ígérve (1999b: 70). A templomcím-ből lett helységnevek változási rendszerét végül én magam mutattam be egy nemrégiben napvilágot látott tanulmányban (TÓTH V. 2006b).

Mivel a névtípust érintő változásokról a tipológiai leírás során rendre számot adtam, illetve az említett írásomban ezt ugyancsak végig lehet kísérni, e helyütt inkább azokkal a tényezőkkel foglalkozom, amelyek magyarázatot kínálnak a patrocíniumi településnevek körében rendkívül gyakori szerkezeti változásokra (és egyúttal magának a névtípusnak a nagy mértékű változási érzékenységre): a keletkezésük körülményeivel.

A patrocínium (templomcím) helységnévvé válásában jórészt népi névadási folyamatot látnak kutatóink, utalva arra, hogy esetükben „a nyelvközösség spon-tán nyelvi aktusa játszódik le” (BENKŐ 1993: 13), a megvalósulási formáik kü-lönbözősége pedig „a középkori gyakorlatnak megfelelően a közösség névadó leleményét mutatja” (TÍMÁR 1997: 252). Ha azonban alaposabban szemügyre vesszük a névtípus jellegzetességeit, számos olyan körülményre bukkanhatunk, amelyek annak éppen nem a természetes úton, népi névadással történő létrejöttét erősítik meg. A továbbiakban ezek közül emelem ki a legfeltűnőbbeket.

2. Igencsak szembeötlő, hogy a névtípus az oklevelek tanúsága szerint nem magyar nyelven jelentkezik:³⁵ a szentnévből lett településnevek nagy többségének az első említése ugyanis *l a t i n n y e l v i f o r m á b a n* történik: pl. a Bi-har megyei *Szentadorján* 1332–7/PR.: Jo. sac. de *S. Adriano*, az Abaúj megyei *Szentandrás* 1329: de *S. Andrea*, az Arad megyei *Szentdemeter* 1338–42: de *Sancto Demetrio*, a baranyai *Szentdénés* 1285: de *S. Dyonisio* és *Szenterzsébet* 1332–5/PR.: de *S. Elyzabeth*, a Bars megyei *Szentgyörgy* 1276/641: de *S. Georgio*, a Bodrog megyei *Szentlászló* 1287: p. *S. Ladislao* stb. első előfordulásai egyértelműen erre mutatnak (az adatokat lásd a KMHsz. 1. megfelelő szócikkei-ben). A nyelvi kérdés a patrocíniumi nevek keletkezési körülményeinek tisztázá-sában azért különösen fontos, mert a korabeli oklevelezési gyakorlatban olykor-olykor más típusú nevek lejegyzésében is előfordul ugyan a latin forma haszná-lata (vagyis a latinra fordítás): például az *al-*, *fel-* névrészek rendre *inferior*, *superior* alakban állnak, egynémely *Újfalu* pedig *Nova Villa*-ként stb., a patrocí-niumi településnevekre a latin nyelvűség azonban feltűnően jellemző (vö. ehhez

³⁵ Fontos hangsúlyozni, hogy ez az állítás nem csupán egy-egy e körbe tartozó helynévre vonatko-zik, hanem a patrocíniumból alakult településnevek típusára általában.

HOFFMANN 1998: 115 is), s nem ismerünk még egy olyan névtípust, amelynek adatai szinte kötelező jelleggel latin nyelven bukkannának elő az oklevelekben (noha például a népnévi vagy foglalkozásnévi eredetű településnevek éppoly könnyen lefordíthatók lettek volna latinra).³⁶ Felvetődött, hogy ez a jelenség bizonyára az írásbeli és a szóbeli kultúra kettősségével függhet össze (HOFFMANN, i. h.), ám ha ez így is van, önmagában nézve akkor is kérdéses, hogy ez a kettősség miért csak e névtípus esetében érhető tetten, azaz miért csak itt okozott ilyen nagy mértékű eltolódást a latin nyelvűség irányába.

Az, hogy a templomcíméből alakult településnevek eleinte latin nyelven jelennek meg az oklevelekben, esetleg párhuzamba állítható a patrocíniumoknak, azaz maguknak a templomcímeknek az okmányokban való szerepeltetésével: a latin nyelvűséget ez utóbbiak esetében lényegében kizárólagosnak tarthatjuk, még abban az időben is, amikor a patrocíniumból lett településnevek zömükben már magyar adatokkal állnak. A Zala megyei *Szentiván* települést és egyházát 1419-ben ekképpen említi egy oklevél: *Herbathfelde alio nomine Zenthywan*, in facie cuius est constructa ecclesia sancti Johannis (MEZŐ 2003: 140), a Fejér megyei *Szalkszentmárton*-ról szóló adatok között ilyen is találunk: 1324>1409: *Lowazfelde ... que alio nomine Zenthmarton* vocaretur, in qua ecclesia in honore sancti Martini constructa (MEZŐ 2003: 269), a Kolozs megyei *Szamosszentmiklós*-ról pedig többek között ez az oklevél emlékezik meg: 1358: *beati Michaelis archangeli et beati Nicolai in Zenthmiclos, parrochiales ecclesias* (MEZŐ 2003: 298) stb. (efféle adatokhoz a hivatkozott munka további bőséges példanyagot szolgáltat).

Annak érzékeltetésére, hogy e jelenség hátterében milyen tényezők húzódnak meg, vázoljuk röviden egy régtől adatható név különböző funkciókban (szentnévként, patrocíniumi eredetű településnévként, egyéb típusú településnévként, illetve személynévként) való oklevélbeli előfordulásának nyelvi vonatkozásait! Példaként olyan nevet célszerű választanunk, amelynek latin és magyar alakja világosan elkülöníthető egymástól. E követelménynek jól megfelel például az *István* nevünk, amely patrocíniumként az egész középkor folyamán latin nyelvű formában tűnik fel az iratokban: a Pozsega megyei Banicsevó település templomát például 1429-ben *eccl. S. Stephani* de Banicino (MEZŐ 2003: 124), a Kolozs megyei Budáét 1515-ben *ecclesiam Beati Stephani* (i. m. 125), a Nógrád megyei Fülek- vagy Szécsénykovácsiét pedig 1429-ben *par. eccl. S. Stephani* de Choas (i. m. 127) alakban említik. Sőt még tágabbra is húz-

³⁶ A magyar oklevelezési gyakorlatban a latinra fordítás ugyanis elsősorban egyedi nevekhez kapcsolódik: vagyis abból, hogy a nagyobb folyók nevei rendre latin megfelelőjükkel szerepelnek az oklevelekben (a *Duna Danubius*-ként, a *Tisza Ticia*-ként stb.), természetesen nem következik egyúttal az is, hogy a folyók neveit szokás volt latinra fordítani az oklevelek megszövegezésekor.

hatjuk az időhatárokat: a latin nyelvű oklevelezési gyakorlatot a patrocíniumok latin nyelvűsége valójában végigkíséri. Ez a magyarázata annak, hogy még a 19. századból is tudunk olyan alakokat felmutatni, mint például a Nógrád megyei Kisterenye templomának 1842-ből való *Eccl. ad S. Stephanum Proto-M.* pervertusta (i. m. 127) említése. Úgy gondolom, kétség sem férhet ahhoz, hogy a patrocíniumok latin nyelven való szerepeltetése kötelező érvénnyel bírt a régiségben.

Településnévként a kezdeti latin nyelvű adatokat (pl. 1272: de villa *sancti Stephani*, Esztergom vm.; 1333–5: de *Sancto Stephano*, Borsod vm.; 1333: de *Sancto Stephano*, Pozsega vm. — az adatokat lásd MEZŐ 1996a: 92) viszonylag korán követi a magyar nyelvű formák megjelenése, majd rövidesen uralkodóvá válása (pl. 1319: *Scenststephan*, 1351: *Zenthesthphan*, Veszprém vm; 1333: *Scenthstephan*, Borsod vm.; 1391: *Zentestfan*, Liptó vm. stb. — i. h.). Innen szármítható valójában a névtípus „meghonosodása” a magyar nyelvterületen. Más típusú, személynévi eredetű településnevekben a latinos megoldások a 14. század elejéig jelentkeznek, s az 1267: *terra Chepani* (KMHsz. 1: 75), 1295: *Villa Stephani*, 1307: *Villa Chepani* (FNESz. I, 318), 1331: *villa Steffani* (FNESz. I, 637) típusú adatok mögött rejlő magyar név strukturális felépítése számos esetben nehezen is deríthető fel. Egyidejűleg, már a 13. század második felétől azonban bőséggel találunk magyaros *Csépán-*, *Stefán-* típusú településnevekre is adatokat: 1270: *Chepanteluk*, 1289/1374: *Chepanfolua*, 1323: *Chepan* (KMHsz. 1: 74–5), 1276/1278>1318: *Stephand villa prope fluvium Zala* (ÁSz. 728), 1322: *Ernefiastephanpaulia*, 1337: *Deseufiastephanloka* (KMHsz. 1: 93, 82), 1332–7: *Stephandi*, 1338: *Stephanwagasa* (FNESz. I, 637), sőt nem sokkal később az *István* ~ *Estván* hangalakok is előbukkannak: 1344: *Isthfandi* (FNESz. II, 686), 1421: *Isthuandy*, 1427: *Estuanuagasa* (FNESz. I, 637).

Még tovább színezi a képet a személynévi előfordulások ügye. A latin *Stephanus* névformára a 11. századtól kezdődően találunk adatokat (a koraiak természetesen elsősorban István király említései: pl. 1001: *Stephanus rex*, ÁSz. 728), és ez az alak aztán az egész Árpád-kor időszakát uralja. Igen lényeges megfigyelést is kell azonban ennek kapcsán tennünk: a *Stephanus* csaknem kizárólagosan a felsőbb rétegbeli személyek megjelöléseként fordul elő: egyházi méltóságok, mint például püspökök (1166: *Stephano Chunadiensi episcopo*, ÁSz. 728, 1227: *Stephanus Dei gratia episcopus Zagrabiensis*, ÁSz. 729), főesperesek (1283/1375: *Stephanum archydiaconum* de Bekes, ÁSz. 730), vagy világi előkelők, mint például ispánok (1193: *Stephano comite* de Worost, ÁSz. 728), bánok (1278: *Stephanum banum filium Stephani bani* de genere Gutkeled, ÁSz. 730), poroszlók (1230: *Stephano pristaldo comitis palatini* de Kamarin, ÁSz. 729) stb. neveiként. A vulgáris nyelvi *Stephan(d)*, *Chepan* típusú adatok a 12. századtól bukkannak előnk, s ezek óriási hányadát az alsóbb társadalmi rétegebeliek (szolgák, jobbágyok, szabadosok) megnevezéseiként találjuk: 1132/1329: *mansiones servorum ... Stephan* (ÁSz. 727), 1202–1203/1500 k.: *Iobbagonium*

nomina ... *Stephan* (ÁSz. 727), 1210: *libertinos* ... *Stephan* (ÁSz. 727) stb. A felsőbb társadalmi csoportok tagjait is említik azonban olykor ilyen (azaz magyar, vulgáris) megjelöléssel: 1211: *Stephan filius curialis comitis Alexandri* (ÁSz. 727), 1219/1276: nomina ... *udvornicorum* ... *Stephan* (ÁSz. 728), 1294/1519: *mg. Chepan* (ÁSz. 191). Mindebből több dolog is következik. Teljesen egyértelmű egyrészt az, hogy a *Stephanus* latin formának már a 12. század első felétől dokumentálhatóan létezett magyar nyelvű (vagy magyaros) alakja, amely alak persze megjelent már korábban is, csak az oklevelek ebben a korai időszakban a legritkábban emlékeztek meg azokról a rétegekről (a szolgálkról például), amelyek neveiként ezek az alakok előkerülhettek volna. A másik megállapítás e személynév történeténél általánosabb érvényű: az adatok világosan arra mutatnak, hogy az egyes társadalmi rétegek oklevelekbeli szerepeltetése (és megnevezése) között jelentős különbségek vannak: az ugyanis, hogy az oklevelekben a *Stephanus* forma a tipikus használatú, nem a magyar(os) változat (a *Stefán*, *Csépán*) hiányát jelzi, hanem sokkal inkább e névformák társadalmi presztízskülönbségeivel állhat összefüggésben. E presztízsvizonyokban történő esetleges változásról vallhatnak ugyanakkor azok az adatok, amelyek a vulgáris nyelvű formák használatának megjelenését a felsőbb rétegekben is mutatják.³⁷

A latin nyelvűség ügyét firtatva talán nem lenne teljesen érdektelen utánajárni annak sem, hogy vajon általában véve a latinra fordítás módszerében, gyakoriságában mutatkoznak-e különbségek a királyi kancellária és a hiteles helyek által kibocsátott oklevelekben. Ennek feltérképezésére nem vállalkozhatom ugyan, de azt gyanítom, hogy lényegi eltéréseket az oklevelek megszövegezésében nemigen tapasztalnánk. A hazai értelmiségi réteg ugyanis egyházi intézményekben született meg, minek folytán például a királyi kancellária írnokai is ugyanazokban az (egyház keretében működő) iskolákban sajátították el az oklevelezési gyakorlatot, mint a hiteles helyeken tevékenykedő írnokok, s az ott megtanult szabályokat — amelyek ráadásul éppen az egységes nyelvhasználatból következően harmonizáltak az európai gyakorlattal is — alkalmazhatták kancelláriai működésük során is. Ezek az oklevél-kibocsátó szervek továbbá állandó levelezésben is álltak egymással, ami ugyancsak segítette az egységes gyakorlat kialakulását.

A szentnevek patrocíniumként való felhasználása „nyugati kultúrhatásra, a római egyház közreműködésével, Délnyugat-Európa felől terjeszkedve” honoso-

³⁷ A korai évszázadokban a latin nyelvű személynévhasználat magas presztízst mi sem szemléltetheti jobban, mint hogy azoknak a neveknek is megjelennek a latin változataik, amelyek pedig „színmagyar” eredettel bírnak. Az *Árpád* személynévnek csak egy ilyen említése szerepel ugyan Anonymustól az ÁSz.-ban: *suum Arpadium ducem* (74), de a *Farkas*-nak például számos *Farcasius* adata ismeretes az oklevelekből: pl. 1212/1338/1410: *Farkasius et Theyze filii Deus nobiles* (ÁSz. 299, az efféle adatok a személynévtárban három hasábon keresztül sorakoznak: 299–300).

dott meg nálunk a 12. század végétől (BENKŐ 1993: 18). Egy ideje vitán felül áll, hogy a patrocíniumok kiválasztásában (azaz valójában a templomok védőszentjének kijelölésében) az egyház játszotta a döntő szerepet: arra, hogy maga a lakosság választott volna saját templomának (s végső soron településének) védőszentet, nincs bizonyíték (MEZŐ 1996a: 37). Az egyháznak ez a fajta — lényegében a saját szerveződésén belül megvalósuló — névadó szerepe teljes mértékben érthető,³⁸ ha tekintetbe vesszük, hogy befolyása a saját intézményi keretein kívül a középkor társadalmi szerveződésében, a közigazgatásban, az igazságszolgáltatásban, s a hiteles helyek révén az oklevelek kibocsátásában egyaránt számottevő volt (lásd erről KRISTÓ 2003b: 52–102, a KMTL. *egyházi birtok, egyházi társadalom, egyházmegye* szócikkei, MEZŐ 1996a: 30–6 is). „Az egyházi társadalom identitását, öntudatát növelte, hogy tagjainak nagy része a világiakétól eltérő, már a korai időkben írásbeliségre épülő kultúrával rendelkezett, emellett saját nyelvvel (lat., a baziliták gör.) rendelkezve önálló, a világi társadalom számára ismeretlen kommunikációs rendszert épített ki.” — írja az egyházi társadalom bizonyos elkülönültségét megvilágítva KOSZTA LÁSZLÓ (KMTL. 182). És minthogy ez a kommunikációs rendszer a latin nyelvűségre épült, magától értetődik, hogy a patrocíniumokat a latin nyelvű oklevelekben latinul közzétették az oklevelek lejegyzői: minden bizonnyal általános szövegezési szabályszerűséghez is alkalmazkodva ezzel.

Lényeges kérdés lehet ennek kapcsán végül az is, hogy vajon a patrocíniumok latin nyelvűsége mögött állt-e akkoriban magyar névhasználat, vagy sem: azaz az *ecclesia Sancti Johannis*-t emlegette-e a környezete (akár az ott élők, akár csak az ott hivatalban ténykedő egyházi személyek) *Szent Iván-egyház* (vagy *-templom*) formában? A kérdést úgy is megfogalmazhatjuk: voltak-e ezek mögött az okleveles említések mögött ténylegesen funkcionáló intézmény-, illetőleg metonimikusan ezekre épülő építménynevek, vagy pusztán valamilyen, például *nagy, vörös, csonka* stb. *templom*-ként beszéltek róla a helyiek (amelyről nyilván az is tudható volt, hogy Szent Iván tiszteletére szentelték föl)? Egy-

³⁸ Ahhoz lehetne hasonlítani ezt a mesterséges névadást, mint amit — tágabb keretek között ugyan — az igazgatási jellegű térszervezés során figyelhetünk meg a kora középkor időszakában: a várispánságok és vármegyék (mint a világi térszervezés nagy egységei), valamint az egyházmegyék és a főesperességek (mint az egyházi térszervezés nagy egységei) kisebb egységekre osztása minden esetben a hatalmi szervezet munkájaként valósult meg, s ennek eredményeként „az így létrejött térbeli egységek megnevezése a hivatalosság (a szervezést megvalósítók) akaratát fejezi ki. (...) itt a nép nem alkotó, kezdeményező, hanem befogadó, átvevő volt” (KRISTÓ 2003: 11). Meg kell azonban jegyeznünk azt is, hogy az egyház névadó szerepe ebben a vonatkozásban nemigen köthető valamiféle központi akarathoz: például a pápai udvarból származó rendelethez, egyházi előíráshoz (ilyenről ugyanis nincs tudomásunk), hanem inkább a helyi egyházi személyek, előljárók (közöttük is legfeljebb a püspökök) szerepével kell számolnunk (SOLYMOSI LÁSZLÓ szóbeli közlése alapján), s a névválasztást a legkülönbözőbb tényezők befolyásolhatták (ezekhez lásd MEZŐ 1996a: 38–41).

templomos falvak esetében manapság is nagyon gyakori, hogy nincs külön, differenciáló neve a templomépületnek, másutt pedig (ahol több templom is van) a legkülönbözőbb motivációk alapján nevezik meg őket: a legáltalánosabban felekezeti hovatartozásra utalva, azaz *Katolikus templom*, *Református templom*, *Evangelikus templom*-féle nevekkal, amelyek nagy hányada váltakozva szerepel a sima *Templom* megjelöléssel (ez a négy megnevezési forma Veszprém megye Veszprémi járásában például az összes név 70%-át adja), a templomépület valamilyen sajátossága is megjelenhet a névben, mint a méretet kifejező *Nagytemplom*, *Kistemplom*, az épület külsejére utaló *Fehér templom*, *Vörös templom*, *Kerek templom* (latin *Rotunda* megjelöléssel is!), *Rossz templom*, *Rom templom*, *Régi templom*, *Ikertemplom*, a rendekre, funkciókra utaló *Ferences templom* (~ *Ferencesrendi templom*), *Piarista templom*, *Vörösbarátok temploma*, *Angolkisasszonyok temploma*, *Apátsági templom*, *Apáti templom* stb., s ezek közül a motívumok közül az egyik valóban lehet a védőszent megnevezése is: *Margit templom*, *Szent László templom* (~ *László templom*), *Szent István templom*, *Szent Miklós templom* (ez utóbbi névadási forma ritkaságát azonban igen jól mutatja, hogy a vizsgált járás összes templomneve között csak ez a négy szerepel efféle néven, azaz az adatoknak mindössze 0,03%-a).³⁹ Az, hogy a fenti kérdésre pozitív vagy negatív válasz adható-e (vagyis, hogy állt-e a latin *ecclesia Sancti Johannis* megjelölés mögött magyar templomnév), a választott témánk szempontjából éppen nem mindegy, hiszen ha ezek mögött a latin megjelölések mögött nem volt valós templomnév (amit csaknem bizonyosra veszek, tekintve a fentiekben túl azt is, hogy magyar adat a régiségből egyáltalán nincs ilyenekre), akkor hiányzik az alap a feltételezett metonimikus névátvitelhez is (hiszen a névtípus keletkezését úgy képzelik el kutatóink, hogy a templom neve vonódott át metonímia folytán a helység nevévé), s ha ez így van, akkor az talán újfent egy felső (nem „népi”) indukáló tényezőnek a jelenlétére és névtípust elindító szerepére utalhat.

A fentiek fényében arra gyanakszom tehát, hogy az egyház névadó tevékenysége nem rekedt meg a templomok nevének (a védőszenteknek) a meghatározásánál, hanem túllépve ezen a patrocínium helységnévvé alakulásában is meghatározó szerepet játszhatott az egyházi befolyás. Ennek lehetőségét az előbb mondottakon túl a korabeli viszonyok ismerete is támogathatja: abban az időben, amikor egy-egy nagyobb hatalommal rendelkező birtokos is elrendelhetette — mintegy érdekérvényesítő szándékkal — egy-egy falu nevének megváltoztatását,⁴⁰ nehezen képzelhető el, hogy egy olyan nagy befolyással bíró intézmény-

³⁹ Az adatokhoz lásd VeMFN. IV.

⁴⁰ Az oklevelekben ez a birtokosoktól jövő névváltoztatás olykor szövegszerűen is nyomon követhető: a Csanád vármegyében fekvő Palotát például 1247-ben *Kelemenespalotájá*-nak, „modern” névvel *Pongrácpalotájá*-nak nevezték (+1247/+1284/1572: villa *Palatha*, que uno nomine *Ke-*

nek, mint az egyház — amely a középkori társadalom ideológiájának lényegében a megalkotója (KMTL. 182) s számos falunak a birtokosa is egyben —, ne lett volna valamilyen formában hatása a nevek alakulására. Más kérdés, hogy ezeket a hatásokat az írásos anyagban nem vagy csak nagyon ritkán lehet tetten érni. Néha azonban a „felülről” jövő névadásról maguk az oklevelek is tudósítanak: a móríchidai Szent Jakab premontrei prépostság 1407-ben például arra kap engedélyt, hogy egy lakatlan részt benépesítsen, s azt a monostor védőszentjéről *Szentjakabfalvá*-nak nevezze el (MEZŐ 1996a: 42).⁴¹

Úgy gondolom, hogy amennyiben belátjuk az egyházi befolyás lehetőségét nemcsak a patrocíniumok, hanem a patrocíniumi településnevek létrehozásában is, akkor ez logikus magyarázatot szolgáltat a névtípus adatainak latin nyelvi megformálására is: annak mintájára ugyanis, ahogyan a patrocínium megjelölése (az európai modellekhez is igazodva) az oklevél latin nyelvű szövegében latinul történt, eleinte a patrocíniumi településneveket is latinul illesztették be a szövegbe.⁴²

3. A latin nyelvűség mellett a másik „gyanús” körülménynek az mutatkozik, hogy bizonyos patrocíniumok a saját szinonimáikkal váltakozva fordulnak elő, akár egy-egy település adatsorában is. Azt pedig megint csak nagyon nehéz elképzelni (mivel más típusok köréből sem ismerek hasonló példákat), hogy valamely falut a névadó-névhasználó közösség (vagyis az ott élő emberek) hol *Boldogasszony*, hol *Szentmária* névvel említenének, pusztán azért, mert Szűz Máriának efféle megjelölései voltak az egyházi vagy akár a köznapi nyelvhasználatban is. Egy a Szűz Mária tiszteletére szentelt templomról nevet kapott Bács megyei település középkori adatai között például *Szentmária* (1413: *Szent-Mária* [átírva]) és *Boldogasszonyfalva* (1522: *Bodogazzonfalua*), egy Fejér megyei település esetében *Szentmária* (1359/1368/1429: *Zenmaria*) és *Boldogasszonyegy-*

lemenus palotaya, alio nomine moderno *Pangrach palataya* vocatur, Gy. 1: 866, vö. még KRISZTÓ 1976: 11). A névváltoztatás oka az volt, hogy 1247-ben a falu egy részét már a névadó Kelemen fia, Pongrácz birtokolta.

⁴¹ Az ómagyar korban a személyhez köthető, az egyéni érdekek érvényesítését szolgáló (ha úgy tesszük: „tudatos” névadás) egyáltalán nem lehetett ritka (lásd ehhez HOFFMANN 2005: 122–3). Az itt látottak és például a birtokosoktól származó névadás között csak annyi a különbség, hogy itt egy intézmény állt a háttérben, ott pedig egy-egy konkrét személy, akihez a helyi lakosságot közvetlen kapcsolat is fűzte. Ez is minden bizonnyal szerepet játszhatott abban, hogy míg a *Petri*, *Péterfalva* típusú helyneveket az ott élők is „természetes”-nek fogadták el, a *Szentmárton*-féle (vagyis valójában egy bizonyos tekintetben személytelen intézménytől fogant) elnevezések befogadása ilyen értelemben már sokkal több problémát vetett fel.

⁴² Az ilyesféle bizonyítási eljárás hiányosságaival, persze, magam is tisztában vagyok, de úgy gondolom, hogy ha végleges megoldásra egy-egy ilyen felvetés terén nem is jutunk (mert talán a sokszáz év távlatából közvetlen források hiányában nem is juthatunk), erős sejtéseink a többi, azonos irányba mutató tényező nyomán — néhány vonatkozásban legalábbis — viszonylag megnyugtató eredményekké szilárdulhatnak.

háza (1423: *Bodogazzoneghhaza*), egy Körös megyeinél pedig ugyancsak *Szentmária* (1352–56: *Zenthmaria*) és *Boldogasszonyfalva* (1481: *Bodogazzonfalwa*) szinonimákkal találkozunk (az adatokhoz lásd MEZŐ 1996a: 206–9, MEZŐ 1996b: 35–6, mindkét helyen további példák is bőséggel találhatók).⁴³ MEZŐ ANDRÁS szerint az ilyen váltakozások arra az útra mutatnak, „amelyet helyneveink »megállapodott« formáik elnyeréséig bejártak” (1996a: 45). Az e nevekben tapasztalt, történetileg ingadozó névhasználat, „útkeresés” ugyanakkor a természetes úton létrejött településneveinkre nem nagyon jellemző: még leginkább a másodlagosan, két település egyesítésével született (hivatalos használatú) nevek körében találunk hasonló ingadozásokat, s ezek valóban a megfelelő forma megtalálásának folyamatáról árulkodhatnak. Az Abaúj megyei *Szurdokbénye* már korábban is említett számos strukturális variánsa: például *Szurdokibénye* (1299: *Zurdukibene*), *Bényeszurdok* (1300/1321: *Bennyzurduk*), *Bényeszurdoka* (1311: *Benezurduka*), *Bényeiszurdok* (1300/1321: *Benneyzurduk*), *Szurdokbénye* (1326/1375: *Zudukbenye*) közül (az adatokat lásd a KMHsz. 1. megfelelő szócikkeiben) némelyek minden bizonnyal nem is voltak élő nyelvi használatban, inkább az oklevélírók egyéni alkotásainak tűnnek, azaz *Bénye* és *Szurdok* települések összekapcsolódásának nyelvi következményeként a „névkeresés” nehézségét tükrözik (vö. ehhez TÓTH V. 2001b: 145–6).⁴⁴

A patrocíniumból lett településnevek körében a *Szentmária* ~ *Boldogasszony* típusú váltakozás ráadásul nem is áll egyedül: a *Keresztúr* ~ *Szentkereszt* településnevek ugyanilyen ingadozást mutatnak. A Bars megyei (*Garam*)*szentkereszt* előbb *Keresztúr* (1075/+1124/+1217: *Kerestur*, 1380: *Kerezthur*), majd *Szentkereszt* (1603: *Szenh Kereszt*), a Küüllő megyei (*Szász*)*keresztúr* előbb *Szentkereszt* (1270/1279: *Scenkerest*), majd *Keresztúr* (1356: *Kereztur*), a Pozsega megyei *Keresztúr* pedig előbb *Keresztúr* (1412: *Kereztur*), majd *Szentkereszt* (1563: *Zenthkerezh*) néven szerepel az okleveles említésekben (az adatokhoz lásd MEZŐ 1996a: 113–8, ahol további példák is találhatók). Az efféle váltakozásokat látva egyet kell értenünk HOFFMANN ISTVÁNNal akkor, amikor a Szűz Mária többféle megnevezésének egyazon településre alkalmazása kapcsán megjegyzi, hogy „Ez a beszélt nyelvben kevésbé lehetett jellemző, inkább oklevélsajátosságként értékelhetjük.” (1998: 116).

⁴³ MEZŐ a *Szentmária* ~ *Boldogasszony* váltakozását a *Somorja* névformákkal is kiegészíti, hármas heteronímiáról beszélve (1996a: 45, 1996b: 26–37). A *Somorja* (és ezzel együtt a *Samarja* ~ *Szemerja*) névalakokat az itt tárgyalt szempontból magam a *Szentmária* formával azonosnak tekintem, annak deszegmentizáción átesett alakjait látva bennük.

⁴⁴ A névegyesítés eredményeként egyébként napjainkban is tapasztalhatunk ilyesfajta kettőséget: a helyi lakosság az integrációt követően is a két elsődleges nevet használja és nem a hivatalos névformát. A Veszprém megyei *Pénzesgyőr* például 1956-ban alakult Bakonybél *Kerteskö*, Lókút *Pénzeskút* és Szentgál *Kőrísgyőr* nevű lakott helyéből, a helybeliek azonban ma is *Pénzeskút* ~ *Kőrösgyőr* néven említik a megfelelő részeit (vö. VeMFN. IV, 127).

Mindezekhez azonban még azt is hozzá kell fűzni, hogy például a *Szentmária* nevet patrocíniumként szintén a latinban szokásos kettős névhasználattal is alkalmazhatták. A Valkó megyei Boldogasszonyfalva településnek nevet adó Szűz Mária-kápolnát például ilyen alakokkal emlegeti a pápai tizedjegyzék: 1333–4: capelle *Beate Virginis*, de capella *Sancte Virginis*, capelle *Beate Marie*, de capella *Sancte Marie* (MEZŐ 1996b: 32).

4. Nem spontán keletkezésre mutatnak továbbá a patrocíniumi eredetű településnevek kronológiai és névföldrajzi vonatkozásai sem. Amennyiben az ilyen településnevek természetes úton jöttek volna létre, felbukkanásukat a legkorábbi időktől várnánk, hiszen a templomépület igencsak markánsan jellemzett egy vidéket, települést akkor, amikor kevés volt belőlük (például Szent István 10 falut egy közös templom építésére kötelező rendeletét követően), ahogyan van is jó néhány a templomépületre utaló helynevünk a 13. század előtről: +1093/1404: *Kerekyghaz*, 1221/1550: *Vlozyghaz*, +1256: *Feyereghaz*, +1256: *Dubeghaz* stb. (vö. KMHsz. 1: 89). A templomcíméből származó településnevek nagy tömege ehelyett majd csak a 14. századtól jelentkezik, akkor azonban elsöprő lendülettel hódít. Talán nem véletlen, hogy éppen ezt az időszakot, azaz a 14. század elejét jelöli ki a történettudomány mint olyan választóvonalat, amely a hazai egyházi (és világi) igazgatásban az alapvetés lezárulásának tekinthető: „1300 tájára, illetve az erre következő néhány évtizedre a már korábban állandósult egyházmegyei felépítés további belső tagoltsága — kevés kivételtől eltekintve — végleges formához jutott, a főesperességi hálózat az ország egész területét átfogta” (KRISTÓ 2003b: 102). Az egyházi térszervezés üteme és a patrocíniumi településnevek elterjedési területe között egyelőre merészség lenne bármiféle párhuzamot vonni, annyit azonban talán megjegyezhetünk, hogy a patrocíniumi eredetű településnevek egy délnyugat-magyarországi göcbből indultak, s az egyházi igazgatás is nyugat felől kezdett kiépülni, ami különösen a főesperességek vonatkozásában szembetűnő (vö. KRISTÓ i. m. 94–101).

5. A patrocíniumból lett településneveknek az egyháztól kiinduló elterjesztését erősítheti a névtípus nem magyar területeken tapasztalható viselkedése is. Több kutatónk is felfigyelt arra, hogy a horvát–szlavón vidékeken a középkori névanyagban igen nagy bőséggel vannak jelen a templomcíméből alakult magyar helységnevek. A névtípus nyelvföldrajzi viszonyainak ismeretében ez önmagában még nem is olyan meglepő, tekintve, hogy — amint erről az előzőekben már több ízben is szó esett — a patrocíniumi településnevek elterjedése egy délnyugat-magyarországi csomópontból indult ki (vö. MEZŐ 1996a: 229, HOFFMANN 1998: 116, BENKŐ 2003: 117). Az említett délvidéki helynevek magyarnyelvűsége inkább az, ami miatt a nem magyar vidékek patrocíniumi településneveinek ügye a névtípus keletkezési körülményeinek a tisztázásához is segítségül hívha-

tó: e névformák ugyanis nagyon úgy tűnik, hogy „a középkori magyar egyház itteni nagy befolyását” jelzik (BENKŐ 1993: 18). HADROVICS LÁSZLÓ figyelmét például ezzel összefüggésben a Dráva–Száva közének sajátos „kettős helynevei” keltették fel, amelyekben a magyar patrocíniumi névforma igen gyakran szláv helynévi vagy szláv személynévi előtaggal áll: *Obed-Szent-Kereszt*, *Bakva-Szent-Bertalan*, *Podgorja-Szent-Mihály*, *Berivoj-Szent-Iván*, *Vojk-Keresztúr* stb. Az ilyen összetett nevek HADROVICS LÁSZLÓ szerint azt bizonyítják, hogy „a lakosság zöme itt eredetileg horvát volt, az egyházi szervezet azonban magyar irányítás alatt állt” (1970: 238). Mindkét említett vélekedés tartalmazza tehát azt a gondolatot, miszerint e vidékeken a patrocíniumi nevek létrejöttében az egyház szerepet játszhatott. Igen tanulságos azonban, hogy ez a tétel nem vezetett aztán olyan általánosabb következtetésekhez, mint annak a felvetése, hogy e névtípus háttérében végső soron a magyar nyelvterületeken is az egyház mint intézmény állhatott. A magyar névtörténeti szakirodalomban tudomásom szerint egyedül HOFFMANN ISTVÁN fogalmazta meg — éppen a magyar–szláv névpárhuzamok kapcsán — egy fél mondatban a „felülről” történő elterjesztés gyanúját (1998: 116).

A Kárpát-medencei nem magyar vidékeken feltűnő idegen nevek magyar megfelelőiről szólva érdemes kitérnünk BENKŐ LORÁND dilemmájára: „Hogy itt milyen esetekben lehet egykori élő nyelvi magyar névalakokkal számolni, következőképpen magyar nyelvi-etnikai környezet névhasználatát is föltenni, vagy mennyire szabad csak a középkori magyar hivatalos írásbeliség, okleveles gyakorlat magyar névalakítási eljárásaival (...) számolni, az sokszor igen fogas kérdés.” (1998: 115). Ugyanő hívja fel arra is a figyelmet, hogy ezeknek a horvát–szlavón vidékeken nagy mennyiségben felbukkanó középkori magyar formáknak a száma a későbbi századokban lecsökken, s a meglévők is jórészt szláv nyelvi változatukban, s a *szent* nélkül fordulnak elő: *Szentkirály* > *Krajeveci*, *Szentgergely* > *Gregoravác*, *Szentmárton* > *Martinai*, *Szentpéter* > *Petrovina*. Minden bizonnyal ezek magyarázatában sem csupán a magyar lakosság vagy a magyar egyházi szervezet középkori túlsúlyát gyaníthatjuk, hanem bizonyos óvatosság mellett fölvethető esetleg az is, hogy az efféle változások háttérében két jelenség áll egymással szemben: a magyar névalakokat preferáló újabb okleveles írásgyakorlat szokásai és a horvát névalakokat használó élő, beszélt nyelv valósága (vö. ehhez BENKŐ 1996: 96). Mindez egyúttal arra is rámutat, hogy az ilyen jelenségek okainak feltárásakor sohasem szabad egy-egy tényezőt abszolutizálnunk, mögöttük ugyanis sokszor különböző indukáló erők közreműködhetnek egyidejűleg. Az már más kérdés, hogy az oklevelezési gyakorlat eljárásait a középkor folyamán talán nem is mindig lehet (és nem is igen célszerű) különválasztani az egyházi szervezet hivatali működésétől.

6. A patrocíniumi eredetű településnevek típusának keletkezési körülményeit taglalva még inkább megerősödni látszik az a tétel is, amely szerint e névtípus létrejöttében idegen minták közvetítésével is számolni kell. Csak emlékeztetőül: a korábbi, hagyományos véleményről — amely a patrocíniumi nevek használata mögött európai mintákat gyanít (vö. pl. BÁRCZI 1958: 154, MNyT. 387, BENKŐ 1987: 305) — eltérően MEZŐ ANDRÁS úgy véli, hogy „a templomnévnek helységnévvé átvonódásában fölösleges idegen hatást keresni” (1996a: 44). A véleménykülönbség hátterében más-más motívumok húzódnak meg: MEZŐ arra alapozza álláspontját, hogy ez lenne az egyetlen olyan névtípus, amelynek létrejöttében idegen minták hatását kellene föltennünk (1996c: 120), BENKŐ pedig arra, hogy a névtípus európai nyelvföldrajzi helyzete mindenképpen egységes, egybefüggő kultúrkört jelez, s a magyar nyelvterület e szempontból az itáliai, délnémet és délnyugati szláv területekkel a legszorosabban érintkezik (1996: 96, illetve lásd még ehhez ZELLIGER 1991: 542, HOFFMANN 1998: 115 is). De vajon nem lehetséges-e az, hogy a névtípus ország- és nyelvhatárokat átívelő elterjedése ugyancsak az egyház nemzetköziségével áll összefüggésben, amely egyház a középkor folyamán rendkívül intenzív kapcsolatokat tartott fenn az újlatin területekkel (ahol egyébiránt e névtípus gyökerei is rejlenek). Nem gondolom, hogy a szó legszorosabb értelmében vett nyelvi interferenciák (vagyis nyelvi-népi érintkezések: például szlovén–magyar kölcsönhatások) játszottak volna szerepet a patrocíniumi településnevek elterjesztésében, hanem sokkal inkább az a kultúrkör, amire BENKŐ LORÁND is utalt. Ez a névtípus messze nem lett volna ennyire nemzetközi elterjedtségű és jellegzetességeiben sem mutatna ennyire azonos jegyeket, ha a hátterében nem állt volna ott az egységes európai, nemzetközi kultúrát képviselő egyház. És noha valóban nincs több olyan névtípusunk, amelynek kialakulásában idegen mintákkal ilyen meghatározó mértékben kellene számolnunk; e megállapítás érvényességét azonban azzal együtt kell mérlegelnünk, hogy hozzátesszük: efféle „kultúrnév” sincs több a településneveink körében!

7. Nemcsak településtörténeti okok húzódnak meg végezetül amögött sem, hogy feltűnően sok patrocíniumi eredetű településnévnek van párhuzamos használatú variánsa (vö. HOFFMANN 1998: 116). Noha a kettős névhasználat valóban igen jellegzetes e névtípus egyedeinél, lásd például 1439: *Baroch* al. nom. *Zenthbarbaraazon* (Fejér vm., MEZŐ 1996a: 65), 1346/1393: *Teuteus* al. nom. *Zentegyed* (Baranya, i. m. 70), 1416: *Baba* al. nom. *Zenthelsebeth* (Nógrád, i. m. 73), 1441: *Kysfalud* al. nom. *Zenthgywrgh* (Zala, i. m. 83),⁴⁵ magam elsődlege-

⁴⁵ Az *alio nomine*, *aliter* stb. fordulatokkal kapcsolt nevekről azonban MEZŐ megjegyzi, hogy ezek olykor két (vagy három) elkülönült települést jelöltek, „s a névhasználat e módja inkább csak a helységek tulajdonosaik személyében való összetartozását fejezte ki” (1996a: 220). Az előbb említett példák közül is ilyen lehet a *Baba* ~ *Szenterzsébet* és a *Kisfalud* ~ *Szentgyörgy* variáns,

sen mégis inkább az ezt létrehozó folyamatot emelném ki: a kettősséget ugyanis az esetek óriási többségében az okozta, hogy a patrocíniumból lett névforma kiszorította az adott település korábban használatos, más motivációjú elnevezését. Míg ugyanis arra, hogy a patrocíniumi név a másodlagos, több mint másfélszáz példát ismerünk MEZŐ ANDRÁS nyomán (1996a): például *Régen* (1259/1270: *Regun*, MEZŐ 1996a: 196) > *Szenttamás* (1347/1378: *Scethomas*, uo.), *Födémes* (1239/1465: *Fedemus*, MEZŐ 1996a: 186) > *Szentpéter* (1332: *Sanctus Petrus*, uo.), *Lovász* (1409: t. *Loaz*, MEZŐ 1996a: 154) > *Lovászfölde* (1409: *Lowazfelde*, uo.) > *Szentmárton* (1409: *Zenthmarton*, uo.) stb., az ellenkezőjére, ahol tehát az elsődleges patrocíniumi név cserélődött más motivációjú névre, ugyanakkor mindösszesen két példa akad: *Keresztúr* (1290–1301: *Kerezthwr*, MEZŐ 1996a: 115) > *Újvásár* (1381: *Vyuasar*, uo.) — az újonnan megszerzett vásártartási jogra utalva (vö. i. m. 125), illetve *Szentlélek* (1335: *Zenthleluk*, MEZŐ 1996a: 142) > *Oldalfalva* (1632: *Oldalfalva*, uo.) — birtokosra utaló névalakot véve fel (i. m. 143). Nagyon valószínű, hogy amennyiben természetes úton, névmodellek nyomán kialakult névtípussal lenne dolgunk, a két változási irány jóval kiegyensúlyozottabb képet mutatna. A más motivációjú név > patrocíniumi név változás hátterében olykor valóban településtörténeti okok húzódnak meg, amint ezt például a Sopron megyei *Nevegy* esete mutatja: 1274-ben olvashatjuk pusztulása hírét (*vacuum penitus et habitatoribus destitutum*), a határjárása szerint azonban a temploma még állt (*iuxta uiam publicam circa ecclesiam Sancti Nicolai*), megújulván aztán *Szentmiklós* (ma: *Fertőszentmiklós*) néven élt tovább (lásd ehhez MEZŐ 1996a: 43). A legtöbb ilyen változás esetében ugyanakkor MEZŐ szerint arra kell gondolnunk, hogy „az elnevező környezet számára a felépült templom és titulusa valamilyen okból erősebb motiváló tényezővé emelkedett” (i. m. 239). A névtípusnak ez a hallatlan vitalitása (sőt talán nem túlzás úgy fogalmaznunk: „agresszivitása”) véleményem szerint újfent a felülről jövő támogatottságot jelezheti.

Így válik igazán érthetővé az is, hogy miért nincs még egy olyan névtípus a magyarban, amelyre olyan mértékben jellemzőek lennének a nevek lexikális-morfológiai szerkezetét érintő változások, mint éppen a patrocíniumi eredetű településnevekre. Minthogy az említett tanulmányomban e kérdéskörrel részletezően foglalkoztam, e helyütt csupán annyit jegyzek meg, hogy számításaim szerint a templomcíméből lett településneveknek éppen a fele ment át a fennállása

melyek valójában szomszédos településekként állnak vagylagos szerkezetbe foglalva (vö. i. m. 74, illetve 86). Rendkívül feltűnő egyébként, hogy a vagylagos szerkezetek patrocíniumi névformái minden esetben magyarul állnak. Arra, hogy latin(ra fordított) patrocíniumi helységnév szerepeljen a variánsok egyikeként, mindössze egy példát találtam: a Somogy megyei Szenterszébetet 1302-ben „*de sancta Elisabeth alio nomine Sytk*” (MEZŐ 1996a: 73) nevekkkel említi az oklevél, ám valójában ezek sem szinonimák: MEZŐ ANDRÁS szerint ugyanis a két név két szomszéd települést jelölt (i. m. 74).

alatt valamilyen típusú változáson (lásd ezt a következő fejezetben részletesen is), s ez az egyetlen más névtípusra sem jellemző nagy változási érzékenység talán abból fakadhat, hogy a nyelvtudat azáltal igyekezett az ilyen nevek mesterséges jellegén változtatni, hogy más, természetes névadás folytán keletkezett szerkezeti típusokhoz igazította őket. Ez a tendencia tehát éppen nem arra utal, amire HOFFMANN ISTVÁN — a templomcím mikrotoponimákban való előfordulása kapcsán joggal — gondolhatott, hogy tudniillik „a típust a magyar nyelvi rendszer befogadta” (1998: 116). Erre majd csak hosszabb idő múltán került sor.

8. A patrocíniumi eredetű településnevek keletkezési körülményeit illetően a fentiekben kiemelt tényezők mindegyike azt sugallja tehát, hogy a névtípus nem természetes nyelvi fejlődéssel, hanem felülről, egyházi irányítással (sajátos kultúrnévtípusként) született meg. Minthogy azonban az efféle nevek tipológiai szempontból egyáltalán nem voltak idegenek a magyar névrendszertől (hiszen a típus funkcionálisan és formai jegyeit tekintve is szoros rokonságot mutat a korai magyar településnév-rendszer egyik igen fontos csoportjával: a pusztaszelemlényi helynevekkel), így az elterjedésének rendszertani akadályai nem voltak. Ennek folytán aztán idővel ez a névadási mód kilépett az egyház „fennhatósága” alól, és a már meglévő nevek modelljét felhasználva spontán módon is eredményezett új névalakulatokat. Ettől kezdődően tekinthetjük a patrocíniumi nevek típusát olyannak, amely meghonosodott magyar földön is. A magyar névrendszer végső soron tehát valóban befogadta ezt a névalkotási eljárást, s a beilleszkedés olyan jól sikerült, hogy utóbb nemcsak az új településnevek keletkezéséhez szolgáltatott analógiát (azaz nemcsak további *Szentpéter*, *Szentmárton*, *Boldogasszony*-féle településnevek jöttek létre, immáron az egyházi befolyástól akár függetlenül is), hanem analógiaként hozzájárult már létező helynevek átalakulásához is. Ezáltal lett például *(Sió)agárd*-nak *Szentagárd* neve (TMFN. 453), vagy a szláv eredetű Vas megyei *Szebeborc* (1365: *Zebeurch*, 1385: *Sebeborch*, Cs. 2: 795) névből ez teremtett reszementizációs változás nyomán *Szentbör(c)*-ot (1593: *Zent Byborcz*, KISS L. 1996b: 110, itt az „ál-templomcímek”-nek további példái is láthatók).

6. A településnevek változási érzékenysége

1. A településneveknek (és általában a helyneveknek) mint nyelvi részrendszernek a változási érzékenységét csakúgy, mint maguknak az egyes neveknek a konkrét változási folyamatait is részben az adott rendszer belső törvényszerűségei határozzák meg, részben pedig külsődleges (nem nyelvi) körülmények befolyásolják. Az előbbi a továbbiakban részletesen is tárgyalom, az utóbbira itt említek egy-két jellemző, településnevekkel kapcsolatos esetet.

A birtokjogban beállt változásnak mint külsődleges indukáló tényezőnek a szerepe a településnevek módosulásában közismert jelenség. A bihari *Pata* falu

nevének változástörténete ekképpen követte a tulajdonjogban bekövetkezett módosulásokat: amint a falu birtokosa Pata fia, Ádám lett, a településnév is megváltozott, s Ádám alakot vett fel.⁴⁶ A településnevek életének a kulturális-műveltségi szférával való összekapcsolódását többek között az egyház névvált(oz)ást befolyásoló szerepe mutathatja meg: számos példát ismerünk arra, hogy valamely falu elsődleges nevét az ott épített templom védőszentjének a nevével cserélték fel. A Győr vármegyei *Mórichida* (1287: *Moruchyda*, Gy. 2: 609) névadója Pok nb. Móric volt, aki a településen 1251-ben premontrei prépostságot alapított Szent Jakab tiszteletére (*Ecclesia S. Jacobi de Raba*). Az ő leszármazottja, János 1403-ban megengedte, hogy a prépostság az itteni lakatlan földet benépesítse, és a monostor védőszentjéről *Szentjakabfalvá*-nak (1403: *Zenth-iacabfolua*, Cs. 3: 542–3) nevezze el (vö. MEZŐ 1996a: 103–4). Olykor valamely hivatalos szerv — az ún. hivatalos helységnévadás időszakát megelőzően is — rendeleti úton igyekszik szabályozni, netán mesterségesen „korrigálni” egy-egy település nevének változásait: egy 1764. évi kormányzószéki körrendelet például kimondja, hogy „*Szent rontas*, melly előbb a legszentebb *Háromság*-ról neveztetett és *Sz. Gerlicze* melly a *Sz. Lélek*-ről neveztetett (...) mivel ily szentségtörő nevek adattak (...) a régi *Sz. Háromság*, s *Sz. Lélek* neve visszaadatik” (Orbán IV, 50, idézi: BENKŐ 1946: 54). A rendelet eredményeként a *Szentrontás* név idővel elavult: ma már a népi névhasználat sem ismeri, a *Szentlélek* névalak azonban soha nem tudott meggyökeresedni.⁴⁷

2. Az alábbiakban azt az általánosan elterjedt nézetet igyekszem felülvizsgálni, amely szerint a településnevekre mint névfajtára a változékonyság — a nagyobb folyók neveihez hasonlóan — kevésbé jellemző. Meglátásom szerint ugyanis a településnevek efféle szilárdsága korántsem olyan egyértelműen jelenthető ki, mint azt a szakirodalom teszi. Ahhoz, hogy a településnevek változási hajlandóságáról legalább nagy vonalakban képet alkothassunk, két olyan terület (Abaúj és Baranya megye) településnév-történetét követtem végig, amelyek a magyar nyelvterület különböző vidékein fekszenek (ez a területi összevetésekhez is támpontot adhat egyúttal), ám amelyek településszerkezete igen hasonlóan rajzolható meg, mivel mindkettőre a sűrű, aprófalvas településhálózat a jellemző. Abaúj és Baranya vármegye településtörténete között egy külsődleges körülmény (a török uralom hatása) folytán azonban — amint erről a néveltűnés tárgyalásakor

⁴⁶ Ezt és több hasonló jellegű módosulást is érintettem a névcseré jelenségének tárgyalásakor (lásd a IV./1. fejezetben).

⁴⁷ A *Szentgerlice* nevet egyébként téves reszemanizációs azonosítás miatt véli gúnynévnek a rendelet, ugyanis a *gerlice* lexémát a ’vadgalamb’ jelentésű szóval azonosítja (aminek az alapja minden bizonnyal az lehet, hogy a szent lélek ábrázolása vadgalamb formájában általános volt), holott a *Szentgerice* településnév valójában a *Szent Grácia* patrocíniumból származik.

már szóltam — lényeges különbségek is mutatkoznak. A két terület településneveinek változási érzékenységet azon elnevezések körében mértem, amelyek a keletkezésüktől kezdve folyamatosan léteznek, azaz eljutottak egészen napjainkig. A kihalt településnevekre — minthogy ezek az elnevezések többnyire mindössze egy-két adattal képviseltetik magukat, s így felhasználásuk esetleg nem feltétlenül helytálló információkhoz vezetett volna — nem voltam tekintettel, noha közülük egynémelyek a fennállásuk rövidebb-hosszabb ideje alatt természetesen meg is változhattak.

A vizsgálati eredmények alapján úgy tűnik, hogy a településnevek csekély változási hajlandóságáról szóló megállapítások nemigen felelnek meg a valóságnak: Abaúj megye 216 elsődleges településnévének több mint a fele átesett valamilyen változáson a története során, Baranya megyében ez az arányszám kisebb: 423 településnévből 44%-nyi változott meg a fennállása alatt. Ez a különbség talán azzal is összefügghet, hogy Baranya településeinek több mint a fele elpusztult a középkor időszakában, s minthogy a helyükön létesült falvak elnevezései rövidebb ideje léteznek, a változási lehetőségeiket a szűkebb időintervallum szükségszerűen behatárolja.

3. A változási hajlam szempontjából a településneveknek két rétegét lehet elkülöníteni: áttetsző lexikális-morfológiai szerkezetű neveknek a névhasználok csupán a közszói azonosíthatósággal rendelkező neveket érzékelik (*Lak, Németi, Újfal*), a jövevényelemek (*Garadna, Szalánc*) mellett így számukra például bizonyos pusztaszemélynévvel alakilag azonos helységnevek (*Ináncs, Töttös*) is — a személynév viselőjének halála után néhány generáció múltával — a lexikálisan nem áttetsző nevek közé sorolódnak át.⁴⁸ Abaúj megyében a változási skála legstabilabb elemeinek azok a nevek mutatkoznak, amelyeknek a lexikális szerkezete nem világos: a kezdetektől máig változás nélkül létező nevek 73%-a ilyen ezen a vidéken (*Buzita, Csenyéte, Fancsal, Jászó, Kassa, Onga, Szeszta* stb.). Ehhez persze figyelembe kell venni azt is, hogy Abaúj megye településneveinek jó része lexikálisan nem áttetsző szerkezetű, így a fenti eredmény akkor mutathat reális megmaradási arányt, ha a megváltozó nevek körében más eredményre jutunk. A mozgékonyabb elemek között is a nem áttetsző nevek vannak ugyan túlsúlyban (ami az eleve nagyobb arányuk miatt, úgy gondolom, érthető is), ám az itt tapasztalható 55%-os arány az áttetsző nevek 45%-ával szemben már csöppet sem olyan nyomasztó fölény, mint amelyet a változatlanul tovább élő nevek-nél láthattunk. A lexikális szempontból világos struktúrájú településnevek Abaúj megyében tehát nagyobb eséllyel estek át a történetük során valamilyen alaki

⁴⁸ Mindebben persze nyilvánvalóan az is szerepet játszik, hogy a személynévállományra magára is bizonyos értelemben állandó cserélődés jellemző, sőt az ómagyar kor időszakában maga a személynévrendszer is gyökeres strukturális változáson esett át.

módosuláson (*Erdőd > Erdőfalva, Homorogd > Felsőhomród, Papi > Pap, Pusztaiújfalu > Pusztafalu*), mint maradtak változatlanul (*Forró, Halmaj*).⁴⁹

Ahhoz, hogy az itt látottakra esetleg úgy tekinthessünk, mint általában a településnevekre jellemző változási hajlandóságra, célszerű más területek településnév-változási érzékenységet is szemügyre vennünk. Baranya megyében a tendenciák hasonlóak ugyan, ám úgy tűnik, a lexikálisan áttetsző nevek mind a megmaradás, mind a változás tekintetében jelentősebb arányban képviseltetik magukat, mint az előző területen, és a változást elszenvedő neveknek a nagyobb hányada (közel 60%-a) kerül ki közülük. Ez utóbbi összhangban van azzal, amit fentebb is láthattunk, hogy tudniillik a lexikálisan áttetsző nevek könnyebben kimozdulnak az eredeti állapotukból, az abaújinál magasabb arányszám pedig részben talán azzal magyarázható, hogy e vidéken az áttetsző neveknek egy meglehetősen nagy elemszámú csoportját teszik ki a szentnévből alakult településnevek (számos *Keresztúr, Mindszent, Szentmárton, Boldogasszonyfalva, Szentmihály, Szentlászló* stb. van a megyében, szemben Abaúj megye névkincsével),⁵⁰ s az efféle nevek a változási érzékenység tekintetében különleges jellemzőkkel bírnak. Mint azt az előző fejezetben kiemeltük, nincs még egy olyan településnév-típus, amely annyira csekély ellenállást tanúsítana a változásokkal szemben, mint a patrocíniumi eredetű településnevek csoportja. Ennek hátterében részben az áttetsző lexikális struktúrájuk állhat (amire mint befolyásoló tényezőre itt nagy hangsúlyt fektettünk), részben pedig a névtípus keletkezési körülményeinek lehet benne szerepe: vagyis annak, hogy ez a településnév-csoport nem a hagyományos névmodellek nyomán keletkezett, hanem egyfajta felülről jövő hatás eredményeképpen, ami aztán utóbb a nyelvtudat erőteljesebb beavatkozását vonhatta maga után az egyes nevek szerkezetébe.

4. A változási érzékenység tekintetében nemcsak az egyes területek településnevei, illetőleg nemcsak az egyes lexikális struktúrák között figyelhetünk meg eltéréseket, hanem fellelhetők ilyenek az egyes névtípusok között is. És ha már az előzőekben a patrocíniumi településnevek ügye előkerült, ejtsünk néhány szót mindenekelőtt e településnév-típus változási érzékenységéről!

A településnevek változásra való hajlandósága eleve több dolgot is magában foglalhat: ha a fogalmat tágabb értelemben használjuk, akkor a meghatározásakor az adott névben bekövetkező mindennemű változásra egyformán tekintettel

⁴⁹ Az itt tapasztaltak tehát messze nem igazolják azt a hagyományos állásfoglalást, amely szerint a nem áttetsző, elhomályosult nevek jóval változékonyabbak, mint a transzparens névformák. A szerkezeti természetű átalakulások jóval gyakrabban érintenek áttetsző névstruktúrákat, a homályos névszerkezetek pedig talán a hangalaki módosulásoknak vannak erőteljesebben kitéve.

⁵⁰ E névtípus nagy megterheltsége ezen a területen minden bizonnyal összefügg a patrocíniumi nevek keletkezésének nyelvföldrajzi jellemzőivel (lásd ehhez az előző fejezetben mondottakat, illetve vö. még MEZŐ 1996c: 120).

vagyunk: vagyis egyenlő súllyal mérlegeljük például a névcseré jelenségét (*Igalja* > *Szentandrás*), a jelzővel való kiegészülést (*Szentbenedek* > *Garamszentbenedek*) vagy a tisztán nyelvi indíttatású szerkezeti változásokat (*Boldogasszonyfalva* > *Boldogfalva*, *Szentimresárosd* > *Szentimresárosdja*). Ha a változási érzékenységet így tekintjük, akkor a patrocíniumi településnevek efféle hajlamát nagyjából átlagosnak kell minősítenünk, mivel az ilyen motivációjú neveknek pontosan a fele esett át a története során valamilyen típusú módosuláson.

Az ugyanakkor, hogy maga a változás milyen természetű, egyáltalán nem lényegtelen: a változást elszenvedő patrocíniumi nevek 36%-a névcserén ment keresztül (ami e névtípus esetében szinte kizárólagosan annyit jelent, hogy más motivációjú név helyébe lépett a patrocíniumi névforma), 30%-uk kapott valamilyen jelzőt idővel (ritkábban faluosztódás folytán differenciáló szerepű jelzőt, vagy egyszerűen, főleg a jobb azonosíthatóság szándékával megkülönböztető jelzőt), 34%-ukra pedig az jellemző — és ezen a ponton láthatjuk leginkább a nyelvérzék beavatkozását a szentnévi településnevek nyelvi életébe —, hogy a név hangtestét szerkezeti változás módosította.

Úgy gondolom, sokkal célszerűbben járunk el, ha a fenti definíciót szűkebbre vesszük: amennyiben ugyanis csak a tisztán nyelvi indíttatású változásokat vonjuk be a hatókörébe, egy-egy névtípus változási hajlandóságáról is sokkal pontosabb képet kaphatunk, hiszen a névcseré, a jelzővel való kiegészülés elsősorban nem nyelvi okokkal, hanem a valóság viszonyaival (pontosabban az azokban bekövetkezett változásokkal) magyarázható, ezzel szemben viszont ahhoz, hogy a névbe bekerül például egy birtokos személyjel, vagy kiesik belőle egy névelem stb. (vagyis a szerkezeti változásokhoz), a valóságnak, a világnak (a külső körülményeknek) nincsen köze, ezeket tehát tisztán nyelvi tényezők befolyásolják. És akkor, amikor nyelvi oldalról kívánunk egy-egy névtípust jellemezni, mindenképpen indokolt ilyen megszorítást, szűkítést alkalmaznunk. Számszerűsítve mindez tehát azt jelenti, hogy a patrocíniumi eredetű településnevek változási érzékenységeinek mértékét szűkebb értelemben 17%-ban jelölhetjük meg.⁵¹

Önmagában ez a szám azonban még semmit sem bizonyít: értékelhető csak akkor lesz, ha összevetjük más névtípusok változási érzékenységeivel. Az összevetésre a törzsnévből alakult településnevek csoportját választottam ki.⁵² Döntésemet elsősorban az motiválta, hogy nyelvi megformáltságát tekintve a törzsnévből való az egyetlen olyan névtípus, amelynek tagjai hasonló strukturális meg-

⁵¹ A változási érzékenység meghatározásakor természetesen nem csupán a változásokon átesett nevekkel, hanem valamennyi patrocíniumi helynévvel számolnunk kell.

⁵² Az egyszerűség kedvéért törzsi eredetű településnévként csak azokat az adatokat vettem figyelembe, amelyek a FNEsz.-ben szerepelnek: ez a mintegy száz településnév, úgy gondolom, jól reprezentálhatja a névtípus egészét is, főleg azért, mert ezek között főképpen olyan nevek vannak, amelyek keletkezésüktől egészen napjainkig településnévként funkcionálnak.

oldásokkal alakulhatnak helynévvé, mint a patrocíniumból keletkezett nevek: mindkét névcsoport esetében ugyanis a lehetséges névalkotási szabályok köre leszűkül, mivel sem a templomcíméből, sem a törzsnévből nem (vagy csak nagyon elvétve) alakulhat képzővel helynév, mindkét lexématípus csupán metonimikus névadással (egyrészes nevet alkotva) és ritkán szintagmatikus szerkesztéssel (kétrészes nevet alkotva) válhat településnévvé. Ráadásul a szentnevet és a törzsnevet mint lexikális kategóriát szinte kizárólag településnevek alkotására használta fel a névadás: más névfajták elemeiben csak igen szórványosan (és többnyire másodlagosan, vagyis például törzsnévi vagy szentnévi eredetű településnévből alakult névszerkezetekben) találjuk meg őket.

Nézzünk tehát néhány adatot a törzsnévi eredetű településnevek változásairól s ezzel összefüggésben a névtípus változási érzékenységről!⁵³ Elsőként is: a törzsnévből lett helységnevek körében alig egy-kettő olyan akad, amelyik az eredeti formájában érkezett el máig. Ennek az oka azonban jórészt a hivatalos helységnévadás eljárásában keresendő: a számos *Nyék*, *Megyer*, *Keszi* stb. homonímiáját kiküszöbölendő hivatalosan (részben már a mindennapos névhasználatban is meglévő) megkülönböztető jelzőket kaptak: *Kürt* > *Csallóközkürt* (1910-től), *Hejőkürt* (1904-től), *Gyarmat* > *Temesgyarmat* (1913-tól), *Kaposgyarmat* (1865-től), *Rábagyarmat* (1864-től), *Keszi* > *Sajókeszi* (1799-től), *Sárkeszi* (1903-tól), *Mezőkeszi* (1913-tól) stb. A törzsnévi eredetű településnevek körében a jelzővel való összekapcsolás a változáson átment nevek 87%-át érinti. Közöttük persze vannak olyanok is, amelyek régtől adatolhatók: pl. *Fajkürt* (1290), *Kisjenő* (1360), *Borosjenő* (1284), *Alkér* (1214/1550), *Hajmáskér* (1220 k./1323/1403), *Nemeskér* (1430), *Kőkeszi* (1243), *Ipolykeszi* (1399), *Egyházaskesző* (1397), az ilyen módon létrejött névalakulatok jó része azonban a hivatalos névadás időszakától (azaz a 18. század második felétől) bukkan fel.

A FNEsz. adatai alapján e csoportban névcserére nem találtam példát, ami esetleg azzal is magyarázható, hogy a törzsi eredetű helynevek keletkezési ideje jóval korábbra tehető, mint a templomcíméből alakultaké, így e névtípusnak eleve kisebb is volt az „esélye” arra, hogy más motivációjú név helyébe lépjen, ám fordított irányú változásra sem akadtam az áttekintett száz név esetében. Egy-két jelzőcsere (*Kisjenő* > *Somlójenő*, *Kőkeszi* > *Dacsókeszi*, *Erdőszádkeszi* > *Lippakeszi*), a jelzőben bekövetkezett egyéb változás (pl. reszemantizációs átalakítása a személynévi jelzőnek a *Samulkeszi* > *Somoskeszi* névben) és — ismét csak a hivatal működésével összefüggésben — néhány névintegrációs jelenség (*Nyékvárkony*, *Nyékkládháza*, *Bábonymegyer*, *Bedegkér*) képviseli itt csupán a változási lehetőségek körét: ezek azonban együttesen is alig haladják meg a 10%-os arányt, s közöttük valódi, nyelvi természetű változást valójában még el-

⁵³ A törzsi eredetű településnevek nyelvi kérdéseire bővebben lásd RÁCZ ANITA e témakörben írt tanulmányát (2006).

vétve sem nagyon találunk. A törzsi eredetű településnevek szorosabban vett változási érzékenységet ilyen értelemben tehát minimálisnak tekinthetjük. A két névtípus között e vonatkozásban nagy különbség mutatkozik: a patrocíniumi eredetű településnevek körében látott 17%-os változási hajlandóság a törzsi eredetűeknél mutatkozó legfeljebb 1%-nak a fényében kiugróan magasnak bizonyul.

5. Az a korábban említett felfogás, amely a településnevek nagyfokú állandóságát hangoztatja, talán azért van olyan széles körben elterjedve a régebbi szakirodalomban, mert a változás fogalmát sajátosan értelmezték a kutatók: jórészt csupán a névcseré jelenségét értették rajta. Ezt az értelmezést mutatják implicit módon például KNEZSA ISTVÁN szavai is, aki a településnevek változásáról ekképpen nyilatkozott: „Előfordul ugyan, hogy egy helység más okból is új névhez jut, mint például tulajdonosának megváltozása következtében, ezek az esetek azonban szerfelett ritkák” (1943–1944: 114). Az, hogy a településnevek változási lehetőségei — ezen általános vélekedéssel ellentétben — mennyire sokfélék lehetnek, a dolgozatomból, reményeim szerint, világosan kitűnik.

5.1. A településnevek változási lehetőségeinek a kronológiai kötöttségeit szemlélve ugyanakkor e változási folyamatok közül csupán azokat célszerű figyelembe venni, amelyek a helynévrendszeren belülről fakadnak, vagyis lényegében az alaki szerkezet módosulásának eseteit.

Az alaki szerkezet változásaival összefüggésben is fontos azonban különbséget tenni a nyelvi és a nyelven kívüli indíttatású változások között: a szerkezeti módosulások jó része a tisztán nyelvi természetű változások körébe tartozik ugyan, ám a településneveknek a megkülönböztető jelzővel való kiegészülése vagy a névosztódás jelensége zömmel külsődleges (például településtörténeti) folyamatok nyelvi lenyomataként következik be. Azt, hogy ezek a változások nem azonos módon ítéltetők meg, jól mutatja, hogy kronológiai vonatkozásaikban is lényeges eltéréseket láthatunk. Amíg a jelzővel való kiegészülés Abaúj vármegyében például a kora középkor időszakától egészen az újkorig általános névátalakulási folyamatnak számít: 1270/1272: *Wyl* (Gy. 1: 155) > 1285: *Detrehwyle* (Gy. 1: 155), 1265/1283: *Zaka* (Gy. 1: 140) > 1416: *Eghazaszaka* (Cs. 1: 217), +1264/1324: *Borsua* (Gy. 1: 71) > 1602: *Kys Boswa* (ComAbTorn. 49), 1602: *Nagy Bosva* (ComAbTorn. 62), 1316: *Radoan* (Gy. 1: 133) > 1828: *Új Radvány* (ComAbTorn. 72) stb., addig a valóban nyelvi indíttatású szerkezeti változások a 16. század végéig jórészt lezajlanak, mint például a kiegészülés földrajzi köznévi utótaggal: 1286: *Apati* (Gy. 1: 158) > 1329/1330/1407: *Apatifaulde* (Gy. 1: 158), a redukció: 1245: *Bolugd* (Gy. 1: 64) > 1427: *Balok* (Cs. 1: 203), a bővülés: 1256: *Horwath* (Gy. 1: 92) > 1273/1350: *Horuati* (Gy. 1: 92), a névelem > névrész csere: 1221/1550: *Erded* (Gy. 1: 77) > 1272>1344: *Erdeufalua* (Gy. 1: 77) stb., azt követően már csupán elvétve bukkanunk efféle

módosulásokra: 1297: *Kysfolud* (Gy. 1: 113) > 1602: *Kys Falu* (ComAbTorn. 92), 1298/1300: *Regach* (Gy. 1: 134–5) > 1602: *Regeczke* (ComAbTorn. 74), és — mint látható — zömükben ezek is a 17. század legelejéről dokumentálhatók.

Az olyan vidékeken mindamellet, ahol a különféle történelmi események ezeket a folyamatokat megzavarták, valamelyest más lehet az elénk táruló kép. Baranya megye településnevei a 16. századig terjedő időintervallumban nagy vonalakban ugyanazokat a változási jellemzőket mutatják, mint amit az abaúji nevek körében láthattunk.⁵⁴ A 16. század után azonban megtört ez a „szabályos”-nak induló névtörténeti szisztéma, s a szerkezeti változások uralják ezt a korszakot is, ám immáron igen nagy arányban a *-falva* > *-fa* utótag cseréjére korlátozódva: *Bácsfalva* > *Bácsfa*, *Hellősfalva* > *Helesfa*, *Hernádfalva* > *Hernádfa*, *Ibafalva* > *Ibafa*, *Márkfalva* > *Márfa* stb.⁵⁵ Más természetű szerkezeti elmozdulás alig-alig bukkan elő: *Szarkánd* > *Szarkány*, *Monyorós* > *Monyorósd*. Minthogy a török uralom nemigen kedvezett a falvak gyarapodásának, a hódoltság elmúltával a faluosztódással mint településtörténeti folyamattal sem kell különösebben számolnunk: ez magyarázza a névdifferenciálódás csekély mértékű jelentkezését Baranya megyében a 16. század utáni időszakban.

A nyelvi természetű változások a 16. századig a településnevek életében zömükben tehát bekövetkeztek, ezt követően a változások igen jelentős arányban a megkülönböztető jelzővel való kiegészülésre szorítkoznak. Ennek az állításnak ugyanakkor ellentmondani látszik a mai településneveink népi használatának nagyfokú variabilitása: a magyar nyelvterület helységneveinek több mint a fele olyan, amelynek a helyi népi névhasználatja valamilyen módon eltér a hivatalos névtől (pl. Baranya megye településnevei 57%-ban, Veszprém megye egykori Veszprémi járásának településnevei 55%-ban mutatnak ilyen változatosságot). Ne feledjük azonban, hogy ezek a mai nyelvi variációk igen nagy arányban a sztenderd névnek vagy csupán hangtani variánsai (Veszprém megyéből ilyenek pl. *Vászoly* ~ *Vászó*, *Szápár* ~ *Cáfár*, *Bakonybél* ~ *Bakonbír*; Baranyából: *Bakóca* ~ *Bakolca*, *Szentlászló* ~ *Szellászló*, *Szentdénes* ~ *Szengyenizs*), vagy az egyébként is legtöbbször másodlagosan, a hivatalos névadás alkalmával kapott jelző elhagyásában térnek el attól (Veszprém m.: *Bakonyszentkirály* ~ *Szentkiráj*, *Várpalota* ~ *Palota*, *Veszprémfajsz* ~ *Fajsz*; Baranya m.: *Drávafok* ~ *Fok*, *Magyarlukafa* ~ *Lukafa*, *Siklósnagyfalu* ~ *Nagyfalu*). A valós szerkezeti változatok közöttük meglehetősen ritkák, s ezeknek is legtöbbször középkori előzmé-

⁵⁴ Az, hogy a szerkezeti változás valamivel nagyobb arányt képvisel, valójában egyetlen dolognak: az itt igen gyakori patrocíniumi nevek nagy változási hajlandóságának a következménye.

⁵⁵ Ezen megint csak nem nagyon kell csodálkoznunk, hiszen — mint láthattuk — a *-falva* > *-fa* változás a 17. század második felétől kezdődően indul meg (KÁZMÉR 1970: 74–5), és középkori elterjedési területét tekintve jól kirajzolódik elsősorban egy nyugat-magyarországi (dunántúli, kislalföldi) góc (lásd ehhez az V./4. fejezetben írottakat, illetve vö. még BENKŐ 1965: 75, KÁZMÉR 1970: 69).

nyeiik vannak: *Beremend* ~ *Beremen* (vö. 1281: *Beremen*, Gy. 1: 283), *Ipacsfa* ~ *Ipacsfalú* (vö. 1554: *Ipacsfalú*, KÁZMÉR 1970: 259), *Pusztakisfalú* ~ *Pusztafalu* (vö. 1773: *Pusztá Falú*, LexLoc. 27), valamennyi Baranya megyéből.

7. A településnév-változások okai és kronológiai viszonyai

1. A helynevek, közte a településnevek változását inspiráló tényezők igen sokfélék lehetnek. A névtörténeti szakirodalom — mint a bevezetésben láthattuk — az indítékokat elsősorban a külső körülményekben véli megtalálni, és például a birtokosok cserélődése, az etnikai összetételben történő elmozdulások stb. mellett a tisztán nyelvi motivációk ritkábban kerülnek a szakmunkákban elő. Arról, hogy például a szociális elterjedtség, a „kiforratlanság”, az etimológiai azonosíthatóság, a poliszémia és a homonímia kiküszöbölésének szándéka vagy éppen az analógia mint nyelvi indukáló tényezők milyen módon játszanak szerepet a településnevek módosulásában, röviden már szóltunk, utalva arra is, hogy ezek a változást előidéző okok rendre nem elszigetelten jelentkeznek, hanem az elmozdulások hátterében igen gyakran egyidejűleg többféle motívum szerepét tételezhetjük fel. A változások mozgatórugóit alaposan mérlegelve — és persze a tipológiai leírás során tapasztaltak fényében — úgy látom, hogy közöttük legintenzívebb hatóerőként a *n é v m o d e l l e k h e z v a l ó i g a z o d á s t* jelölhetjük meg.

A helynevek keletkezését — amint azt az újabb hazai szakirodalom HOFFMANN ISTVÁN nyomán lényegében egybehangzóan vallja — alapvetően a névmodellek határozzák meg, azaz névadáskor az új névalakulat mindig a meglévő névtípusok valamelyikéhez igazodva születik meg. A pusztá személynévi településnevek például azért népesíthették be a Kárpát-medencét a honfoglalást követő néhány évszázadban, mert a magyarságnak a vándorlások korából magával hozott névadási modellje ezt lehetővé tette (lásd ehhez TÓTH V. 2001a: 20–3). A névadást, a névkeletkezést ezek szerint tehát alapvetően a *m o d e l l k ö v e t é s* „szabályozza”. A névmodellekben az idők során természetesen elmozdulások is bekövetkezhetnek: a korábban domináns névkeletkezési mód háttérbe szorul, s helyét egy másik veszi át. Ez az elmozdulás azonban nemcsak az újonnan születő nevek struktúráját befolyásolja (a modellkövetés, a modellhatás révén), hanem a már meglévők szerkezeti felépítésére is szükségszerűen hatással lehet, és bizonyos értelemben az analógia révén azok módosulását eredményezheti.

Amennyiben tehát a településnevek (s általában a helynevek) nyelvi megformáltságában fellépő szerkezeti változások okait kutatjuk, lényegében azt kell kiderítenünk, hogy milyen tényezőknek lehetnek alárendelve maguk a névmodellek, azaz mi befolyásolja a bennük végbemenő elmozdulásokat. A választ e kérdésre — úgy vélem — az általános nyelvfejlődési tendenciák adhatják meg. Az általános nyelvfejlődési tendenciák alapján ugyanis a beszélőközösség — a közszavak szerkesztési szabályainak a befolyá-

solásához hasonlóan — bizonyos időhatárok között adott névtípusokat, névstruktúrákat részesít előnyben. A szó- és névalkotást a korai ómagyar kor időszakában jórészt a képzés, sőt azt megelőzően a formánsnélküliség uralta. A formánsnélküliség jól tükröződik a legkorábbi adatokkal dokumentálható időszak pusztá személynévi, törzsnévi, foglalkozásnévi, népnévi stb. településneveiben. A helynévképzés dominanciájának időszakában aztán nemcsak a szó- és névalkotási, hanem a változási szabályok is ehhez igazodtak: vagyis eredeti képző nélküli névalakulatok ez idő tájt másodlagosan gyakorta bővültek képzővel, amint azt a népnévi *Német* > *Németi* (Abaúj vm.), a foglalkozásnévi *Kovács* > *Kovácsi* (Bars vm.) vagy a személynévi *Peter* > *Peterd* (Baranya vm.) stb. eredetű településnevek példái mutatják.

A képzés prioritása idővel megszűnt, s helyébe az összetétellel való szó- és névalkotás lépett. Amint a nyelvfejlődési folyamatok az összetételnek mint keletkezési módnak kedveztek, a változási szabályokban is módosulás állt be: a nevek földrajzi köznévi névrésszel való másodlagos kiegészülése (és részben a jelzővel való kiegészülése) mögött ez a nyelvi indíték állhat. Olyannyira intenzív volt ez a változási szabály, hogy számos korábbi képzett helynév formánsa földrajzi köznévvvel cserélődött fel: a középkori *Kerekegyház* falu (Bács vm.) a 14. század első felében még *Kereki* volt, *Peterhely*-nek (Békés vm.) az ómagyar korban még *Peterd*, *Halásztelek*-nek (Fejér vm.) pedig *Halászi* névelőzmény felelt meg. A névterjedelem ilyen okokból fakadó növekedését azonban pár évszázad múltán némelyest ellensúlyozta egy azt keresztező tendencia: egy általános rövidülési folyamat, amely például a *-falva* (és más földrajzi köznévi) utótagú településnevekből — mintegy speciális tapadásos folyamatként — az utótagot eltüntette (a változás megindulása a 14–15. századra tehető): *Szentjakabfalva* > *Szentjakab*, *Remetefalva* > *Remete* (a *-falva* utótag efféle változásának nagy számú példáit összefoglalóan lásd KÁZMÉR 1970: 286–94), vagy pedig bizonyos vidékeken a 17. század elejétől kezdődően — sajátos névrészcsere-jelenségként — tendenciaszerűen *-fa* formává módosította: *Asszonyfalva* > *Asszonyfa* (i. m. 252–67). Ennek kapcsán talán annak a lehetőségét is fölvetethetjük, hogy a rövidülési folyamat, a rövid formák használata bizonyára főként a szóbeliséget jellemezte, a bonyolultabb alakulatok pedig az írásbeliség szintjén lehettek dominánssabbak, lévén ezeknek más, szélesebb körben ható használatuk. Fontos ugyanakkor azt is hangsúlyozni, hogy természetesen minden korban találkozunk olyan változási folyamatokkal is, amelyek az éppen „divatos” tendencia ellenében hatnak: ez a többvonalúság a nyelvi változások általános sajátossága.

A nyelvi változások (közte a településnév-változások) indítékait természetesen nem mindig tudjuk feltárni, s ebben legfőképpen maguknak a nyelvi változásoknak a természete a „ludas”. A gyakran rendkívül régen lezajlott folyamatoknak az okait jórészt „elmosta az idő”, s csupán az eredményét viszi tovább a nyelv. Minthogy azonban az újabb változások gyakran a szemünk előtt történ-

nek, „körülményeik a mai szinkroniában is észlelhetők, és ezért oksági viszonyaikban jobban megközelíthetők számunkra” (BENKŐ 1988: 120), analógiájuk pedig ennek folytán talán segítségül hívható a régi változások indítékainak a felderítéséhez is.

2. A nevek változását befolyásoló névmodelleket alapjaiban határozzák meg tehát az általános nyelvfejlődési tendenciák. Ezek k r o n o l ó g i a i ö s z - s z e f ü g g é s e i t a fentiekben igen nagy vonalakban már érintettük, az alábbiakban ezért inkább a településnév-változásokra általában érvényes időbeli viszonyokra térek ki röviden, és inkább csak az ennek feltárását előmozdító elvi lehetőségeket felvillantva.

A tipológiai leírás során és az összegző fejezetek némelyikében is hangsúlyt kapott az a megfigyelés, miszerint a településneveket érintő nyelvi természetű változások — a nyelven kívüli indíttatásúak szélesebb kronológiai lehetőségeivel ellentétben — a 15–16. századig jórészt lezajlottak. Önként adódik tehát a megválaszolandó kérdés: milyen magyarázatot adhatunk arra, hogy a 16. század időszaka a településnevek változási hajlandóságát, illetve változási lehetőségeinek körét tekintve is lényeges mérföldkönek látszik?

Úgy gondolom, ennek a háttérben bizonyos s z t e n d e r d i z á c i ó s m e c h a n i z m u s o k húzódnak meg, amelyek kapcsán több irányból is érdemes lehet további kutatásokat folytatni. 1. Összhangban állhat a névalakulás folyamata egyrészt a birtokosi réteg törekvéseivel: a birtokrendszer, a birtokszerkezet kialakulásával, az ország területének a birtokos családok közötti „felosztásával”, s ennek időbeli viszonyaival. 2. A középkor korai időszakában fontos tényező volt továbbá az egyház, amelynek befolyásoló szerepét tetten érhetjük például a patrocíniumi eredetű településnevek elterjesztésében. Tanulságos lehet felderíteni, hogy e nagy befolyással bíró réteg, szélesebb értelemben pedig a középkori magyarországi értelmiségiek csoportja főleg a jog és az írásbeliség révén vajon milyen módon tudott beavatkozni más tekintetben is a településnevek életébe. Másfelől pedig az is vizsgálandó, hogy az írásbeliség, különösképpen pedig a magyar nyelvű írásosság terjedése hogyan hatott a településnevek állandósulásának folyamatára. 3. E két, lényegében külsődleges tényező mellett arra is célszerű figyelemmel lenni, hogy a nevek változékonysága, illetőleg állandósága miként függ össze a nyelv általános sztenderdizációs folyamatával. 4. És végezetül: milyen szerepet játszhattak mindezek a folyamatok (és bizonyára még mások is) abban, hogy a településnevek természetes változékonysága idővel nagy mértékben lecsökkent, a nevek alakja nyelvileg egyre határozottabban rögzült, megmerevítve ezáltal bizonyos mértékig magát a rendszert is. A tendenciák természetes menetébe a hivatal a továbbiakban is beavatkozhatott ugyan, ám az így létrejött hivatalos nevek a népi névhasználatnál bonyolult kölcsönhatásban vannak.

A fenti kérdések megválaszolása a középmagyar kor időszakát hozza előtérbe, a magyar nyelvtörténetnek azt a korszakát, amelyet helynévtörténeti szempontból sajnos, meglehetősen hiányosan ismerünk. Ahhoz, hogy a fenti kérdésekre választ kaphassunk, a magyar névkutatásnak elsősorban ezeket a hiányokat kell eltüntetnie.

Irodalom

- A. = *Anjoukori okmánytár I–VI*. Szerk. NAGY IMRE. Bp., 1878–1891. VII. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp., 1920.
- E. ABAFFY ERZSÉBET (2003), Hangtörténet [Az ómagyar kor]. In: *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 301–51.
- ÁDÁM IMRE (1918), *Fa = falva, falu*. *Nyr.* 47: 241–2.
- AOklt. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustranta I–*. Szerk. KRISTÓ GYULA. Bp.–Szeged, 1990–.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Bp., 2004.
- Balassa = *A Balassa-család levéltára. 1193–1526*. Fekete Nagy Antal kézirata alapján szerk. BORSA IVÁN. Az Országos Levéltár Kiadványai 2. Forráskiadványok 18. Bp., 1990.
- BALÁZS GÉZA (1997), Helynévrövidülések — antropológiai nézőpontból. In: *Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Szerk. KISS GÁBOR–ZAICZ GÁBOR. Bp. 29–35.
- BALOGH LÁSZLÓ (1970), A földrajzi nevek struktúrája. *NyK.* 72: 95–124.
- BÁRCZI GÉZA (1958), *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1967), Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Bp. 95–180.
- D. BARTHA KATALIN (1958), *A magyar szóképzés története*. Bp.
- BEKE ÖDÖN (1961), *A Madéfalva-féle helynevekhez*. *Nyr.* 85: 96–7.
- BENKŐ LORÁND (1946), *Szentgerice, Szentháromság*. *MNy.* 42: 53–6.
- BENKŐ LORÁND (1947a), *A Nyárádmente földrajzinevei*. *MNyTK.* 74. sz. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1947b), *Vécke*. *MNy.* 43: 134–5.
- BENKŐ LORÁND (1947c), *Pilis, piliske*. *MNy.* 43: 205–7.
- BENKŐ LORÁND (1949), *Gerezd*. *MNy.* 45: 317–8.
- BENKŐ LORÁND (1950), *-ka, -ke képzős helységneveink kérdéséhez*. *MNy.* 46: 143–5.
- BENKŐ LORÁND (1957), *Magyar nyelvjárástörténet*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1965), A földrajzi nevek nyelvtörténeti tanulságai. *SzTFTK.* 1: 69–76.
- BENKŐ LORÁND (1967a), Nyelvjáráskutatás és településtörténet. *Nyr.* 91: 455–64.
- BENKŐ LORÁND (1967b), A nyelvföldrajz történeti tanulságai. *I. OK.* 24: 29–48.
- BENKŐ LORÁND (1967c), A magyar tulajdonnevek története. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Bp. 374–88.
- BENKŐ LORÁND (1987), Rolle der Schutzheiligen in der mittelalterlichen ungarischen Namengebung: Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó. I. Hrsg. von K. Benda, T. von Bogyai, H. Glassl, Zsolt K. Lengyel. München. 303–15.

- BENKŐ LORÁND (1988), *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1991), Maros- és Udvarhelyszék település- és népiségtörténetéhez. *Századok* 123: 343–58.
- BENKŐ LORÁND (1992), *Kézd.* In: *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. Szerk. KOZOCSA SÁNDOR–LACZKÓ KRISZTINA. Bp. 42–5. Újraközlése: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp., 1998. 148–50.
- BENKŐ LORÁND (1993), Az Árpád-ház szentjeinek szerepe a középkori magyar helynévadásban. *MNy.* 89: 10–9.
- BENKŐ LORÁND (1996), Opponensi vélemény Mező Andrásnak „Magyarország patrociniumi helynevei” című akadémiai doktori értekezéséről. *NÉ.* 18: 93–8.
- BENKŐ LORÁND (1997), A honfoglaló magyarság nyelvi viszonyai és ami ezekből következik. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 163–76.
- BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (2002), *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély kora Árpád-kori történetéről*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (2003), *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (2004), Az ómagyar kori -j, -aj/-ej helységnévképző. *MNy.* 100: 406–19.
- BÉNYEI ÁGNES (2002), Az -i helynévképző az ómagyar kori helyneveinkben. In: *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTÉK JÁNOS. Debrecen–Jyväskylä. 23–9.
- BÉNYEI ÁGNES (2007a), A -j képző szerepe a helynevekben. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. Nyelv, nemzet, identitás III.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 67–77.
- BÉNYEI ÁGNES (2007b), Helynévképzők a fiktív nevek körében. *NÉ.* 29: 57–63.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY (1998), *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen.
- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei I–II.* Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
- BOLLA ILONA (1980), A középkori magyarországi hidak történetéhez. In: *Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára*. Bp. 33–43.
- BÖLCSKEI ANDREA (1997), A spontán névkorrelációs rendszer alakulása a XVIII–XIX. századi helységneveink körében. *NÉ.* 19: 16–26.
- BÖLCSKEI ANDREA (1999), Névkorrelációk az ómagyar kori nevek körében. *NÉ.* 21: 75–81.
- BÖLCSKEI ANDREA (2005a), A szentnévi alaptagú helységnevek korrelációs rendszerének alakulása. *NÉ.* 27: 152–62.
- BÖLCSKEI ANDREA (2005b), The Correlational System of Hungarian Historical Place-Names. In: *Settlement Names in the Uralian Languages. Onomastica Uralica 3.* Edited by SÁNDOR MATICSÁK. Debrecen–Helsinki. 155–82.

- BÖLCSKEI ANDREA (2006), A spontán keletkezésű településnév-korrelációk diakrón szempontú elemzéséhez. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 47–66.
- BUNYITAI VINCE (1883–1884), *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig I–III.* Nagyvárad.
- ComAbTorn. = NEHRING, KARL, *Comitatus Abaujvariensis et Tornensis.* Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 7. München, 1977.
- ComBars. = NEHRING, KARL, *Comitatus Barsiensis.* Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 4. München, 1975.
- ComBih. = HELLER, GEORG, *Comitatus Bihariensis.* Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 20. München, 1986.
- ComGem. = NEHRING, KARL, *Comitatus Gemeriensis.* Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 12. München, 1981.
- ComMarmUg. = GEORG HELLER, *Comitatus Marmarosiensis. Comitatus Ugocsiensis.* Serie A. Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 18. München, 1985.
- CZAPÁRI BEÁTA–VÁRNAI ZSUZSA (1997), Burgenland magyar helyneveinek történeti változásai. *MNyTK.* 209: 335–8.
- CZF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára 1–6.* Pest, 1862–1874.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Bp., 1890–1913.*
- N. CSÁSZI ILDIKÓ (1997), Nyitra környéke helynévanyagának változásai. *MNyTK.* 209: 338–41.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (2004), Karcfalva helynevei I. *MNyj.* 42: 180–203.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (2008), Csíki mikrotoponímiai rendszerek népetimológiai változásai. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. Megjelenés alatt.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE (1991), Népi helynév-etimológiák. *Nyr.* 115: 125–7.
- EKF. = *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelmérésű színes térképszelvényen. 1782–85.* In: Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2004.
- ERDÉLYI ERZSÉBET (1999), Népetimológiai magyarázatok a nagykörösi földrajzi neveken. *NÉ.* 21: 155–9.
- EtSzt. = *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete.* Főszerk. ZAICZ GÁBOR. Bp., 2006.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.
- FÉNYES ELEK (1851), *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik I–IV.* Pest.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* Negyedik, javított és bővített kiadás. Bp., 1988.
- I. GALLASY MAGDOLNA (1992), A névelők. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika.* Bp. 716–71.

- GREGOR FERENC (1976), Népetimológia és szófejtés. In: *Az etimológia elmélete és módszere*. Szerk. BENKŐ LORÁND–K. SAL ÉVA. Bp. 97–101.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1960), A magyar törzsi helynevek. In: *Névtudományi vizsgálatok*. Szerk. MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ. Bp. 27–34.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1961), A tatárjárás pusztításának nyomai helyneveinkben. In: *Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának tizedik évfordulójára*. Túrkeve. 35–8.
- GYÖRKE JÓZSEF (1940), A -gy névszóképző. *MNy.* 36: 34–41.
- H. = *Hazai okmánytár I–VII*. Kiad. IPOLYI ARNOLD–NAGY IVÁN–VÉGHELYI DEZSŐ. Győr–Bp., 1865–1891.
- HA. 1. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Debrecen, 1997.
- HADROVICS LÁSZLÓ (1970), A magyar–délszláv együttélés onomasztikai kérdéseiből. In: *Névtudományi előadások*. Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF. *NyudÉrt.* 70. sz. Bp., 235–9.
- HADROVICS LÁSZLÓ (1971), A földrajzi nevek tudományos feldolgozása. *Nyr.* 95: 457–63.
- HADROVICS LÁSZLÓ (1992), *Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat*. Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY (2003), *Általános és magyar névtan*. Bp.
- HOFFMANN ISTVÁN (1975), Tapolcafő földrajzi nevei. *Stúdium* (A KLTE Tudományos Diákköreinek Kiadványai) 6: 5–40.
- HOFFMANN ISTVÁN (1980), A helynevek jelentéstani vizsgálatához. *MNyj.* 23: 11–22.
- HOFFMANN ISTVÁN (1984–1985), A helynévrendszer változásai egy határresszé vált településen. *MNyj.* 26–27: 103–14.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (1998), Gondolatok a történeti helynévkutatásról. *MNyj.* 35: 109–17.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999a), A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *MNyj.* 37: 207–16.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999b), Névrendszertani megjegyzések a patrocíniumi helységnevek történetéhez. *NÉ.* 21: 66–70.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003), *Magyar helynévkutatás. 1958–2003*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi háttéréről. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN (2005), Régi helyneveink névadóinak kérdéséhez. *NÉ.* 27: 117–24.
- HOFFMANN ISTVÁN (2006a), Címszóválasztás nyelvtörténeti szótárakban. In: *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Szerk. MÁRTONFI ATTILA–PAPP KORNÉLIA–SLÍZ MARIANN. Bp. 445–52.

- HOFFMANN ISTVÁN (2006b), *Mortis birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben*. *MNyj.* 44: 29–67.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007), *A tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései*. Akadémiai doktori értekezés. Debrecen. Kézirat.
- HOFFMANN ISTVÁN–KIS TAMÁS (1996), *Bihar vármegye I.* A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 65. sz. Debrecen.
- HOLLER LÁSZLÓ (2008), Egy 13. századi monostor — *Idegysyt Beate Elizabeth* — lokalizálása. Nyelvészeti vizsgálatok a séd és kút szavak körében. *MNy.* 104. Megjelenés alatt.
- HORGER ANTAL (1934), Az egyszerejtés. *MNy.* 30: 69–72.
- HORGER ANTAL (1942), *Jácint*. In: *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára*. Bp. 158–60.
- IMRE SAMU (1971), *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Bp.
- INCZEFI GÉZA (1960), *Szeged környékének földrajzi nevei*. *NytudÉrt.* 22. sz. Bp.
- INCZEFI GÉZA (1965), A földrajzi nevek differenciálódásáról. *MNy.* 61: 75–80.
- INCZEFI GÉZA (1970a), A névkövvletté válás folyamata határneveinkben. *NytudÉrt.* 70: 56–60.
- INCZEFI GÉZA (1970b), A határnevek és köznevek viszonyának néhány kérdése. *SzTFTK* 1970: 101–13.
- INCZEFI GÉZA (1970c), *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján*. Bp.
- INCZEFI GÉZA (1972a), Az elliptikus földrajzi nevekről. *MNy.* 68: 310–5.
- INCZEFI GÉZA (1972b), A földrajzi nevek elíziójáról. *SzTFTK* 1972: 77–91.
- JAKAB LÁSZLÓ (1957), *Telek*. *MNyj.* 4: 81–6.
- JAKAB LÁSZLÓ (2002), *A Jókai-kódex mint nyelvi emlék*. Debrecen.
- JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL (1994), *A Guarj-kódex ábécérendes adattára*. Debrecen.
- JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL (1997), *Az Apor-kódex ábécérendes adattára*. Debrecen.
- JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL (2001), *A Festetics-kódex ábécérendes adattára*. Debrecen.
- JAKÓ ZSIGMOND (1940), *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Település- és népiségtörténeti értekezések 5. Bp.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1988), *A magyar tájnévadás*. Nyelvtudományi Értekezések 126. sz. Bp.
- JUHÁSZ DEZSŐ (2000), *Opponensi vélemény Tóth Valéria Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye helynevei) című doktori (PhD) dolgozatáról*. *NÉ.* 22: 129–34.
- KÁLMÁN BÉLA (1966), *Nyelvjárásaink*. Bp.
- KÁLMÁN BÉLA (1967), A népetimológia helységneveinkben. *Nyr.* 91: 1–11.
- KÁLMÁN BÉLA (1975), Puszta helynevek családnévként. *MNy.* 71: 453–6.
- KÁLMÁN BÉLA (1989), *A nevek világa*. Negyedik, átdolgozott kiadás. Debrecen.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD (1980), A földrajzi nevek rendszerezésének kérdéséhez. *MNyj.* 23: 23–44.

- KÁROLY SÁNDOR (1970), *Általános és magyar jelentéstan*. Bp.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1970), *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Bp.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1993), *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Bp.
- KENYHERCZ RÓBERT (2007), Hangváltozás, adaptáció, analógia. *MNyj.* 45: 51–61.
- KENYHERCZ RÓBERT (2008), Helynévkutatás és hangtörténet avagy a helynevek forrásértéke. In: *A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. Megjelenés alatt.
- KISS GÁBOR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (2006a), Korai uradalmak Vas vármegye délnyugati részén (1187–1213). Topográfiai rekonstrukció. In: *„Hadak útján...” XV. Tatabányai Tudományos Füzetek 8. Tatabánya.* 175–86.
- KISS GÁBOR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (2006b), Egy mikrotáj történeti helynévanyaga. Vasvár keleti határa az Árpád-korban. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 129–57.
- KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC (2003), *Magyar nyelvtörténet*. Bp.
- KISS LAJOS (1992/1999), Cuius regio, eius nomen? *Magyar Tudomány* 1992: 129–35. Újraközlése: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálódások a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, 1999. 55–62.
- KISS LAJOS (1994), A Felvidék víznevei. *MNy.* 90: 1–19.
- KISS LAJOS (1995), *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. NytudÉrt. 139. sz. Bp.
- KISS LAJOS (1996a), A Kárpát-medence régi helynevei. *Nyr.* 120: 440–50.
- KISS LAJOS (1996b), Opponensi vélemény Mező András: Magyarország patrociniumi helységnevei (11–15. század) című doktori értekezéséről. *NÉ.* 18: 98–111.
- KISS LAJOS (1997a), Erdély vízneveinek rétegződése. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp., 199–210.
- KISS LAJOS (1997b), Korai magyar helynévtípusok. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp., 177–85.
- KIS TAMÁS (1988), *Kocsmá- és csárdaneveink névtani vizsgálata*. Debrecen. Kézirat.
- KIVINIEMI, EERO–PITKÄNEN, RITVA LIISA–ZILLIACUS, KURT (1974), *Nimistöntutkimuksen terminologia. Terminologin inom namnforskningen*. Helsinki.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KMTL. = *Korai magyar történeti lexikon. 9–14. század*. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp., 1994.
- KNIEZSA ISTVÁN (1928), A *falu* tövégi *u*-járól. *MNy.* 24: 115–6.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943–1944), Keletmagyarország helynevei. In: *Magyarok és románok I–II.* Szerk. DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ. Bp. I, 111–313.
- KNIEZSA ISTVÁN (1949), Az *-i* helynévképző a magyarban. *MNy.* 45: 100–7.
- KNIEZSA ISTVÁN (1970), Pécs város neve. *Nyr.* 86: 326–9.
- KOCÁN BÉLA (2008), *Ugocsa megye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen. Megjelenés alatt.
- KOROMPAY KLÁRA (1991), A névszójelezés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 259–83.

- KOVALOVSKY MIKLÓS (1967), Újabb népetimológiáinkról. In: *A magyar nyelv története és rendszere*. Szerk. IMRE SAMU–SZATHMÁRI ISTVÁN. NyudÉrt. 58. sz. Bp. 244–9.
- KOVÁTS DÁNIEL (1997), Változatok és változások Sárospatak helynévkincsében. *MNyTK*. 209: 301–5.
- KOVÁTS DÁNIEL (2000), *Az abaúji Hegyköz helynevei*. Sátoraljaújhely.
- KRISTÓ GYULA (1976), *Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Historica. Tomus LV. Szeged.
- KRISTÓ GYULA (1985), A Kárpát-medencei névanyag kontinuitásának kérdéséhez. *MNyTK*. 170: 15–22.
- KRISTÓ GYULA (1997), A Kárpát-medence X. századi helyneveiről. *MNy*. 93: 129–35.
- KRISTÓ GYULA (2000), Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- KRISTÓ GYULA (2003a), *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Bp.
- KRISTÓ GYULA (2003b), *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. Szeged.
- KRISTÓ, GYULA (2005), Settlement Name Giving in the Age of the Árpáds. In: *Settlement Names in the Uralian Languages*. *Onomastica Uralica* 3. Edited by SÁNDOR MATICSÁK. Debrecen–Helsinki. 117–33.
- KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ GYULA (1973, 1974), *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I–II*. Acta Historica Szegediensis. Tomus XLIV., XLVIII., Szeged.
- KUBÍNYI LÁSZLÓ (1957), Megjegyzések a határozott névelő keletkezéséhez. *Nyr*. 81: 473–9.
- KUMOROVITZ: VeszprReg. = KUMOROVITZ L. BERNÁT, Veszprémi regeszták (1301–1387). Bp., 1953.
- LADÓ JÁNOS (1971), *Magyar utónévkönyv*. Bp.
- LexLoc. = *Lexicon Locorum Regni Hungariae Populosorum anno 1773 Officiose Confectum*. Budapestini, 1920.
- LIPSZKY, Rep. = *Repertorium Locorum Objectorumque in XII Tabulis Mappae Regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et Confiniorum Militarum Magni Item Principatus Transylvaniae Occurrentium Quas Aeri Incisas Vulgavit Johannes Lipszky de Szedlicsna*. Budae, 1808.
- LŐRINCZI RÉKA (1992), Összetett szavak és szoros szókapcsolatok. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 853–910.
- B. LŐRINCZY ÉVA (1962), *Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban*. NyudÉrt. 33. sz. Bp.
- MargLeg. = *Szent Margit élete (1510)*. Régi Magyar Kódexek 10. sz. Bp., 1990.
- MÉKsz. = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. Második, átdolgozott kiadás. Bp., 2003.
- MÉSZÖLY GEDEON (1942), *Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti beszéd alapján*. Acta Universitatis Szegediensis. Szeged.

- MÉSZÖLY GEDEON (1956), *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (1971), A földrajzi nevek változásáról. Az -egyház alaptagú településnevek. Előadásként elhangzott a Névtudományi szakosztály ülésén 1971. november 2-án. Vö. MIKESY SÁNDOR: *MNy*. 67: 511.
- MEZŐ ANDRÁS (1981), Földrajzinév-kutatásunk helyzete és feladatai. *MNyTK*. 160: 85–99.
- MEZŐ ANDRÁS (1982), *A magyar hivatalos helységnévadás*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (1989), A típusváltás. Egy fejezet helységneveink élettanából. *MNyTK*. 183: 143–6.
- MEZŐ ANDRÁS (1992), Szentkirályszabadja és társai. *MNyj*. 30: 25–35.
- MEZŐ ANDRÁS (1996a), *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (1996b), Boldogasszony és más asszonyok. *MNyj*. 33: 25–41.
- MEZŐ ANDRÁS (1996c), Válasz Benkő Loránd, Kiss Lajos és Kristó Gyula opponensi véleményére. *NÉ*. 18: 118–26.
- MEZŐ ANDRÁS (1999), *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz*. Nyíregyháza.
- MEZŐ ANDRÁS (2003), *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER (1972), *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára*. Nyíregyháza.
- MIKESY SÁNDOR (1947), *Aradvány*. *MNy*. 43: 145.
- MIZSER LAJOS (2007), Máramarosi és Munkács környéki helységnév-magyarázatok. *MNyj*. 45: 97–110.
- MKF. = *A második katonai felmérés. A Magyar Királyság és a Temesi bánság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–69*. In: Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2005.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*. Szerk. DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU. Bp., 1968–1977.
- MMNyR. = *A mai magyar nyelv rendszere I–II*. Szerk. TOMPA JÓZSEF. Bp., 1961.
- MNyT. = BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Bp., 1967.
- A. MOLNÁR FERENC (2008), A *Herpály* helynév eredetéhez. In: *Rálátás. Zsákai helytörténeti–honismereti, kulturális tájékoztató* 8. Szerk. DANKÓ IMRE. Zsáka. 51–5.
- MOÓR ELEMÉR (1936), *Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen*. Szege.
- MSzFgrE. = *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár I–III*. Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Bp., 1967–1978.
- MUSZANOV, A. G. (2008), Гидронимия Средней Язвы. In: *Onomastica Uralica* 7. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. Megjelenés alatt.
- NÁDAI PÁL (1906), *A magyar népetimológia*. Nyelvészeti Füzetek 27. sz. Bp.
- NY. NAGY ISTVÁN (2000), *Pesty Frigyes kéziratos helynévtára. Történelmi Veszprém vármegye*. Pápa.
- NÉMETH PÉTER (1997), *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza.

- NYIRKOS ISTVÁN (1987), *Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban*. Debrecen.
- PAIS DEZSŐ (1911), Kálóczfa. *MNy.* 7: 168–9.
- PAIS DEZSŐ (1913), Gógán ~ gógány. *MNy.* 9: 177–8.
- PAIS DEZSŐ (1914), „Sok” mint falunév-képző. *MNy.* 10: 155–9.
- PAIS DEZSŐ (1915), A szóeleji *a* elhagyása. *MNy.* 11: 271–3.
- PAIS DEZSŐ (1931a), *Fal*. *MNy.* 27: 242–6.
- PAIS DEZSŐ (1931b), *-foluuan*: -falván. *NyK.* 48: 479.
- PAPP ISTVÁN (1963), Rövid véghangzóink sorsa és a nyelvi szerep. *MNy.* 59: 393–408.
- PÁSZTOR ÉVA (2008), Határésszé vált települések névbokrosodásának elméleti kérdései. In: *A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. Megjelenés alatt.
- PENAVIN OLGA (1970), Észak-Bácska földrajzi neveiről. *NytudÉrt.* 70: 93–9.
- PESTI JÁNOS (1969), Földrajzi neveink *alsó-, felső-* (~ *al-, fel-*) helyzetviszonyító elemei. *Nyr.* 93: 229–31.
- PESTI JÁNOS (1970), Adalékok a *Mocsolád* földrajzi név eredetéhez. *Nyr.* 94: 219–25.
- PÓCZOS RITA (2001), *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen.
- PÓCZOS RITA (2004), Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához. Összeállította Ördög Ferenc. (Ismeretetés.) *MNyj.* 42: 125–7.
- PUSZTAI FERENC (2006), A népetimológia határai és indítékai. In: *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*. Szerk. GALGÓCZI LÁSZLÓ–VASS LÁSZLÓ. Szeged. 324–7.
- RÁCZ ANITA (1997), Az ómagyar kori településnevek differenciálódásáról. *MNyj.* 34: 125–46.
- RÁCZ ANITA (2000), A szerkezeti változás szerepe Bihar megye ómagyar kori településneveinek kialakulásában. *MNyj.* 38: 337–45.
- RÁCZ ANITA (2005), *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. Debrecen.
- RÁCZ ANITA (2006), Törzsnévi eredetű helyneveink kérdései. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–29.
- RÁCZ ANITA (2007), *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen.
- RegArp. = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I–II/1. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Bp., 1923–1943. II/2–3. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN. Bp., 1961.
- REUTER CAMILLO (1966), *Véménd*. *Nyr.* 90: 411–3.
- RMNyA. = *A romániai magyar nyelvjárások atlasza I–*. Szerk. JUHÁSZ DEZSŐ. Gyűjtötte MURÁDIN LÁSZLÓ. Bp., 1995–.
- RÓNAI BÉLA (1982), A népetimológia földrajzi neveinkben. *NÉ.* 7: 9–18.
- SHERWOOD, PETER (1980), Hozzászólás Fabó Kinga „A névtan helye a társadalomtudományok között” című cikkéhez. *NÉ.* 3: 56.

- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Bp. SMFN. = *Somogy megye földrajzi nevei*. Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1974.
- SZABÓ G. FERENC (1998), *A vásározás emlékei középkori helységneveinkben*. Nyíregyháza.
- SZABÓ ISTVÁN (1937), *Ugocsa megye. Magyarság és nemzetiség*. Tanulmányok a magyar népiségtörténet keretéből I/1. Bp.
- SZABÓ ISTVÁN (1966), *A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század*. Bp.
- SZABÓ T. ATTILA (1940), *Aradó kútja*. MNy. 36: 138–9.
- SZABÓ T. ATTILA (1941), *Cintos*. MNy. 37: 33.
- SZABÓ T. ATTILA (1947), *Zergya. Ziver*. MNy. 43: 221–3.
- SZABÓ T. ATTILA (1962), *Az Amadéfalva > Madéfalva-féle névalakulás kora*. MNy. 58: 206–8.
- SZABÓ T. ATTILA (1963), *Acintus ~ Acintos; Cintus ~ Cintos*. MNy. 59: 213–6.
- SZATHMÁRI ISTVÁN (1989), *A helynevek megrövidítéséről*. MNy. 85: 225–6.
- SZEGFÜ MÁRIA (1992), *A névszóképzés*. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 268–320.
- SzékOkI. = *Székely oklevéltár I–VII*. Szerk. SZABÓ KÁROLY, később SZÁDECZKY LAJOS. Kolozsvár, 1872–1898. [VIII.] Közzéteszi BARABÁS SAMU. Bp., 1934.
- SZENDREY ISTVÁN szerk. (1984), *Debrecen története I. 1693-ig*. Debrecen.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2007), *A Kesztlőrcről Fehérvárra menő hadút*. NÉ. 29: 23–47.
- SZILÁGYI ÁDÁM (1914), *A névelő elvonása*. Nyr. 43: 367.
- SZIRMAY, ANTONIUS (1805), *Notitia politica, historica, topographica incliti comitatus Ugochiensis*. Pestini.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. Mutató. Bp., 1984.
- TÍMÁR GYÖRGY (1997), *Profán és templomtitulusos helynevek találkozása Baranyában (13–16. sz.)*. MNyTK. 209: 249–53.
- TMFN. = *Tolna megye földrajzi nevei*. Szerk. ÖRDÖG FERENC–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1981.
- TÓTH VALÉRIA (1996), *Birtokos jelzős szerkezetű mikrotoponimák a korai ómagyar korban*. MNyj. 33: 59–70.
- TÓTH VALÉRIA (1997), *Vizsgálódások a korai ómagyar kor képzett helyneveinek körében*. MNyj. 34: 147–70.
- TÓTH VALÉRIA (1999), *A helynevek jelentéstani vizsgálatához*. NÉ. 21: 55–61.
- TÓTH VALÉRIA (2001a), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2001b), *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2001c), *A helynevek lexikális szerkezetéről*. FUD. 8: 643–655.

- TÓTH VALÉRIA (2004), Archaizmusok és neologizmusok a magyar helynevekben. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 183–207.
- TÓTH VALÉRIA (2006a), A *-hida* utótagú településnevekről. In: *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére.* Szerk. MÁRTONFI ATTILA–PAPP KORNÉLIA–SLÍZ MARIANN. Bp. 282–7.
- TÓTH VALÉRIA (2006b), A templomcíméből alakult településnevek változásáról. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 31–46.
- TÓTH VALÉRIA (2007a), A településnevek változási érzékenységről. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 57–65.
- TÓTH VALÉRIA (2007b), Egy szó eleji hangváltozási típusról. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 317–27.
- TÓTH VALÉRIA (2008a), Többnevűség, névcseré a településnevek körében. In: *A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. Megjelenés alatt.
- TÓTH VALÉRIA (2008b), A *-falva* > *-fa* változás településneveinkben. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 105–19.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–.* Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–.
- VARGA MÁRIA (1999), Népetimológia Veszprém megye helységneveiben. *NÉ.* 21: 150–5.
- VMFN. = *Vas megye földrajzi nevei.* Szerk. BALOGH LAJOS–VÉGH JÓZSEF. Szombathely, 1982.
- VeMFN. IV. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás.* Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC–VARGA MÁRIA. Bp., 2000.
- WERTNER MÓR (1905), Bádonfa és Bágyon. *MNy.* 1: 327.
- Z. = *A zichi és vászonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII.* Szerk. NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHÉLY DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL. Pest, majd Bp., 1871–1931.
- ZELLIGER ERZSÉBET (1991), A szóösszetétel. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 523–52.
- ZMFN. = *Zala megye földrajzi nevei.* Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Zalaegerszeg, 1964.
- ZOLNAI GYULA (1906), Történettudomány és nyelvtörténet. *Nyr.* 35: 193–206.
- Zs. = *Zsigmondkori oklevéltár I–IV.* Összeállította MÁLYUSZ ELEMÉR. Bp., 1951–1994.

Tárgymutató

A tárgymutatóban a dőlt számok azt jelzik, hogy az adott oldalakon a témakör részletesen kifejtve szerepel, a félkövér szám pedig a definíciót tartalmazó oldalra utal.

- adaptáció 165, 168
- adatok fennmaradásának esetlegessége 101, 134
- agglutináció 212
- alaki változás 16–17, 19–24, 55–179, 238
- alakredukció 212
- alakváltozatok 57, 71, 100, 101, 105, 112–113, 118, 119, 130, 138, 167, 208, 213, 217, 239–240
- álfalvak 39–40
- alio nomine*-féle szerkezetek 56–57, 60, 230–231
- alj(a)* 186
- alkalmi értelmező 74
- alkalmi, ideiglenes változások 74, 83, 101, 105, 114, 115, 118, 119, 124, 125, 134, 137, 140, 143, 165
- álpatrociniumi településnevek 118, 232
- analógia 14, 30–31, 44, 51, 74, 85, 101–102, 105, 107, 117, 118, 121, 122, 127, 129, 144, 149, 154, 159, 167, 197, 199, 204, 211, 212, 216, 232, 240, 242
- antropológiai (etnográfiai) nyelvészet 96
- anyatelepülés 33, 34, 85, 107, 144
- archaizmus 12, 87, 158, 159, 192, 196
- aszó* 151, 156, 162–163
- asszociációs folyamatok 166, 168, 171, 172, 179
- behelyettesítés 97, 106
- beleértelmezés 168
- belső differenciálódás 32
- betűejtés 164
- birtokosi befolyás a névadásban, névváltozásban 178, 194, 225–226, 230, 233, 242
- birtokos jelzős szerkezet | formális ~ 129, 145, 213 | jelöletlen ~ 69–70, 76–79, 88, 91, 104–108, 127, 128, 130, 195, 196 | jelölt ~ 69–70, 76–78, 86, 88, 91, 104–108, 126, 127, 128, 140, 144–145, 193, 195, 213
- birtokosrekonstrukció 169
- birtokos személyjel | ~ a településnevekben 81, 88, 97, 105, 108, 140 | ~ kapcsolódása 192–193, 196–198, 213, 214 | ~ elhagyása a névből 100, 104–109 | ~-l el történő bővülés 111, 126–131, 236
- bővítés 65, 66
- bővülés 17, 21, 73, 94, 96, 101, 102, 103, **110**, 110–131, 132, 137, 147, 183, 184, 236, 238–239, 241 | kétszeres ~ 130
- cs helynévképző 102, 118, 122
- cska/-cske képzőbokor 138
- deetimologizáció 10, 96, 109, 148, 150, 202–203
- denotatív jelentés 47, 67, 85, 110, 148, 152, 173
- deszemantizáció 10, 12, 17, 22, 56, 96, 108–109, 147, 148–165, **149–150**, 170, 171, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 195, 198, 227 | ~ az írásbeliségben 163–164
- d helynévképző 83, 89, 93, 101, 102, 103, 104, 111, 135–136, 139, 183, 211 | ~ kapcsolódási szabályai 122–124, 137 | ~-vel történő bővülés 119, 121–124 | -d > -ka/-ke képzőcsere 136–137 | -d > -s képzőcsere 137 | -d > -cs képzőcsere 137

- diakrón névpár 61
 differenciáló jelző 32, 38, 236
 egyház(a) 73–79, 90, 91, 111–112, 116, 133, 142, 145, 186, 187–188
 egyházi befolyás a névadásban, névváltozásban 116, 224–226, 228–232, 233, 235, 242
 egyházi társadalom, szervezet 224, 226, 228, 229
 egyszerűítés 211
 elemcsere 141
 elhagyás 96
 elhomályosodás 150
 elhomályosulás 10, 151, 159, 163, 174
 elhomályosult nevek 12, 152, 156, 170, 235
 elízió 80, 96, 110
 ellipszis 64, 71, **79**, 95, 97, 98, 131, 147
 | ~ (utótagé) 16, 21, 79–81, 81–87, 94, 241 | ~ (előtagé) 16, 21, 79–81, 239
 elliptikus név 80, 92
 előzmény–következmény viszony 170–171
 elsődleges (primér) nevek 143, 144, 188
 elsődleges (primér) településnév-formánsok 185
 elvonás ragos alakból 215
 elvont név 155
 emberi látókör, térszemlélet 31–32, 48
 érdekérvényesítő törekvések 45, 177–178, 194, 225–226, 231, 242
 eredetmagyarázatok 169–170
 értelem nélkülivé válás 150, 151
 etimológiai áttetszőség 85, 109, 139, 150, 158, 161, 168–169, 171, 178, 199, 202, 234–235, 240
 etimológiai jelentés elhomályosulása 85, 97, 110, 133, 148, 171
 európai modellek az oklevelezési gyakorlatban 226
 exonima 60
falu ~ *falva* 72, 73–75, 78, 82, 86, 87, 90, 91, 94, 105, 106, 107, 142, 146, 163, 181, 185, 187, 189, 190–192, 196, 198, 241
falu változásviszonyai | *-falu* > *-falva* 111, 127–129 | *-falva* > *-fa* 107, 143, 146, 163, 175, 181, 200, 206–219, 239, 241 | *-falva* > *-fala* 107, 211, 218 | *-falva* > *-falu* 97, 105–107, 216 | *-falva* > *-fóva* ~ *-fāva* változás 218
 faluegyesülés 40–41, 44, 227
 faluosztódás 34, 36, 38–40, 41, 129, 143, 236, 239
 falupusztásodás 28, 51, 73, 75–76, 86, 90, 112, 142, 164, 187, 190, 209, 231
 félrefordítások 172
 fiktív név 44
 fiktív névadás 121
 foglalkozásnevet tartalmazó településnevek 69, 119, 121, 184, 195, 221, 241
 fokozatos tulajdonnevesülés 11, 104
 folk etimologies 174
 folklorisztikus forrásanyag 169
 formánsnélküliség 241
fő 74, 116–117, 182–183, 186, 187
föld(e) 72, 75–76, 78, 146, 185, 189, 190, 197, 211
 földrajzi köznevek 88, 90, 93, 94–95, 105, 128, 177, 182–183, 185–198, 199–211, 219 | ~ jelentésváltozása 185–187, 189, 212–213 | ~ kapcsolódási szabályai 144–146, 197–198, 212–213 | ~ produktivitása 142–143 | ~ jelzői szerepben 77 | ~ strukturális jellemzői 78–80, 189
-gy helynévképző 176, 183, 211 | *-gy* > *-d* képzőcsere 135–136, 138, 139
 hangszerkezeti modellek 204–206
 hangtani indíttatású változások 146, 163, 219
 hangtani variánsok 218, 239
 hangváltozások 55, 102, 133, 136, 138, 139, 151, 152, 153, 156–161, 163, 164, 174–175, 176, 177, 178, 179, 197, 198, 200, 202, 204–206, 209, 211–212, 214–217, 218, 219, 235
 használati gyakoriság, szociális elterjedtség 11, 161, 240
 határrésznévvé válás 10, 41–42, 48, 51–52

ház(a) 72, 73–74, 78, 82, 105, 142, 163,
 185, 190, 191, 196, 197–198, 211
 | *-háza* > *-falva* névrészcsere 142–143,
 191–192
hely 90, 186
helynevek | ~ hierarchiája 48–50, 52 | ~
 jelentése 47 | ~ jogi szerepe 40 | ~
 képzettartalma 82, 85, 151, 171, 173,
 202 | ~ fonológiai és morfofonológiai
 felépítése 43–44, 204–206 | ~
 határozóragos alakja 214, 215 | jelö-
 letlenség a ~-ben 145–146
helynévformáns 89, 92, 120, 129, 182
helynévi utótag | ~ elmaradása 83–84 | ~
 önállósodása 81
helynévképzés 92, 95, 102, 115, 237, 241
helynévképzők 43, 88, 90, 92, 93, 94, 97,
 115, 132, 182, 183–185, 209–211, 219
 | ~ kapcsolódási szabályai 120–121,
 122–124 | ~ kronológiai jellemzői
 135–136 | ~ produktivitása 136, 139,
 184 | ~ elhagyása a névből 100, 101–
 104, 109 | ~-vel történő bővülés 110–
 111, 118–126, 138, 241
helynévrendszertani szabályok 70, 71–72,
 80, 85, 141, 232
helynévtípus 7, 8, 14, 15, 24, 35, 36, 68,
 79, 86, 99, 106, 108, 114, 116, 121,
 122, 125, 128, 141, 178, 181, 182,
 186, 194, 195, 198, 211, 219–222,
 225, 226, 228–232, 235–238, 240–241
heteronímia 227
hida 116, 130–131, 162–163, 181, 185,
 186–187, 192–198
hivatalos használatú névvariáns 208, 217,
 227, 233, 239, 242
hivatalos helységnévadás és -változtatás
 15, 40, 134, 175, 187, 210–211, 233,
 237, 239, 242
homályosulás 151, 174
homonímia 13, 31–32, 33, 35, 38, 42, 68,
 70, 74, 237, 240
-i helynévképző 81, 87, 88, 89, 91–92, 93,
 94, 101, 102, 111, 113, 126, 159, 183,
 184–185, 197, 210, 211 | ~ kapcsoló-

dási szabályai 121, 124, 204 | ~-vel
 történő bővülés 118–121, 122 | *-i* >
-d(i) képzőcsere 137
indukciós névadás 88–89, 172
információtartalom 85, 96, 98, 99, 109,
 110, 148, 150
intervokalikus helyzetű v kiesése 215–216
intra metas falvak 34
írásbeli rövidítés 208
írásbeli, szóbeli kultúra kettőssége 107,
 217, 221, 229–230, 241–242
írnoki etimológia 177
írnoki, oklevélírói beavatkozás 102–103,
 113, 115, 130, 134, 138, 161–162,
 163–164, 175, 177, 214, 227
irreális motiváció 168
-j/-aj/-ej helynévképző 97, 102, 126, 132,
 137, 138, 183, 184 | ~-vel történő
 bővülés 124–125
jelentésátértékelődés 16, 19, 48, 49–52,
 49–50, 53
jelentésátvitel 167
jelentésbevitel 167
jelentésbővülés 16, 19, 41, 48, 48–49
jelentéshasadás 94
jelentésszűkülés 16, 19, 48, 52–53, 52
jelentéstapadás 82
jelentésváltozás 16, 19, 47–53, 212
jelöléstágulás 48
jó 157, 162–163
-ka/-ke helynévképző 93, 111, 138, 184 | ~
 kapcsolódási szabályai 126 | ~-vel
 történő bővülés 125–126
képzőcsere 132, 134–140, 184
képzőszerű elem 111
képzőváltakozás 132, 154, 184
kétnyelvűség 61, 172–173
kéttagúságra törekvés 70, 92
kettős helynevek 229–230
kiegészülés 64, 95, 131 | ~ földrajzi
 köznévi utótaggal 16, 21, 64–66, 70,
 70–79, 80–81, 82, 88, 90, 111–112,
 116–117, 147, 187, 189, 238, 241 | ~
 jelzői előtaggal 16, 21, 33, 57, 64–70,
 66, 73, 84, 89, 143, 236, 237, 238,

239, 241 | ~ strukturális jellemzői 76–78 | képzéses ~ 77, 79 | utólagos ~ 111
 kiforratlanság 11, 240
 kijelölő jelzős szerkezet 67
 kirjurinetymologia 177
 koartikulációs változások 156–157, 160, 164, 215–216
 kocsmanévképző 121
 kognitív pszichológia 172
 komplex változás 16, 18–19, 27–45, 67
 konnotáció 148
 kontextuális változások 152–155
 kopás 80
 kronológia 58–59, 61–62, 71, 75, 87, 91, 100, 101–105, 107–108, 111, 112, 113, 118–119, 121, 124, 125–126, 141, 142, 143, 144, 146, 153, 155, 182, 185, 190–192, 197, 200–203, 206, 207, 208, 210, 216–217, 228, 237–240, 241, 242–243 | ~i érték 15, 106
 kultúrnév 230, 232
kút 75
 külső differenciálódás 32
lak(a) 72, 73, 77, 78, 105, 116, 163, 185, 190, 191, 196, 197–198, 211
 ’lakott hely, település’ jelentésű földrajzi köznevek 72–73, 111–112, 142–143, 185–198, 209, 211
 latinizálás a középkori oklevelekben 38, 194, 220–226, 228, 231
 latin terminológia ’település’ jelentésű földrajzi köznevei 185, 189–190
 lekopás 80
 lexéma | ~ elavulása 151, 152, 156, 161, 162, 164, 176, 199 | ~ elhagyása a névből 98–100, 109 | ~-val történő bővülés 110–111, 114–118
 lexikális (morfológiai) azonosíthatóság 166, 168–169, 174, 178–179, 199–200, 234–235 | ~ megszűnése 148–152, 155, 156–157, 160, 163, 164–165, 171, 173, 198
 lexikális szerkezet megújulása 171, 174, 175, 176, 177, 178–179

locus 189
 lokalizálhatóság 30
 másodlagos (szekundér) nevek 143, 144, 188, 237
 másodlagos (szekundér) településnév-formánsok 186, 192
 másodlagos szemantikai motiváció 174
 megértelmesítés 85, 107, 170, 173, 174
 megkülönböztető jelző 32, 38, 84, 236, 237, 239
 megkülönböztető jelzős szerkezet 67
 mesterséges névadás 224, 226, 233
 metonímia 16, 109, 117, 119, 131, 182–183, 186, 187, 193–194, 196, 224–225, 237
 minőségjelzős szerkezet 68, 129, 145
 modellhatás 74, 79, 83, 85, 102, 109, 110, 112–113, 115, 118, 121, 123, 125–126, 129, 140, 142–143, 190, 194–195, 197, 206, 232, 240
monostor(a) 73, 111, 186, 191
 morfémaátvétel 125
 morfofonológiai és fonológiai tényezők befolyásoló szerepe 121, 122–124, 125, 204–206
 morfológiai szabályok a helynevekben 144–146
 morfológiai szerkezet változása 17, 21, 96–146
 motiváció elhomályosulása 109–110, 157
 motiválatlanság 166, 173, 175
 motívumvesztés 150
 naiv népetimológiás magyarázatok 169–170
 neologizmus 87, 159, 192, 196
nép(e) 116, 185
 népetimológia 10, 132, 133, 151, 165, 199, 232, 233 | ~ a helynevekben 168–178 | ~ a közszavakban 166–168
 népi eredetmagyarázatok 170, 217–218, 219
 népi (spontán, természetes) névadás és névhasználat 220, 228, 232, 233, 237, 239, 242
 népnévet tartalmazó településnevek 68, 69, 106, 119, 121, 122, 127, 128, 145, 184, 221, 241

névalkotási szabályok 8, 237, 241
névállomány-kicserélődés 61
névátvétel 154, 172
névcseré 16, 20, 55, 59–63, 140, 231, 233, 236, 237, 238
névdiffrenciálódás 9, 16, 18, 31–40, 32–33, 65, 67, 84, 129–130, 237, 240
névelem > névrész csere 17, 21, 64, 87, 87–93, 94–95, 238, 241
névelemcsere 17, 21, 96, 131 | ~ lexémák szintjén 132–134 | ~ toldalék morfémák szintjén 132, 134–140
névelemelhagyás 96, 98
névelő | ~ használata helynevek előtt 203–204 | ~-nek felfogott névkezdet elmaradása 152, 153, 181, 198–206
néveltűnés 16, 18, 27–31, 28, 233
névfolytonosság 27–28
névföldrajz 111 | ~-i különbségek 75–76, 86–87, 107, 125–126, 146, 158, 162, 185, 188, 189, 190, 192, 206, 207–208, 211, 212, 228, 233–235, 238–239
névhasználati szabályok 50
névhasználó közösség 154, 165–166, 173, 182, 196, 219, 226
névintegrálódás 16, 18–19, 40–45, 227, 237
névkeletkezés 16, 149
névkompetencia 45, 57, 108, 146, 147, 161, 183, 213–214, 219
névkontinuitás 27–28
névkorrelációk 9, 32, 34–38, 85, 107, 130, 220
névközületek 11
névmodellek 14, 42–43, 44, 56, 74, 76, 78–79, 83, 85, 90, 92, 98, 101, 104, 109, 113, 118, 120, 123, 128, 142–143, 147, 171, 173, 178, 182, 187, 190, 192, 194, 197, 206, 215, 231, 232, 235, 240–242 | ~ produktivitása 151
névosztódás 16, 18, 31–40, 32, 41, 67, 103, 107–108, 129–130, 143–144, 147, 175, 238
névösszevonás 96
névösszevonódás 16, 18–19, 40–45, 40, 49, 69
névpárok 71
névrekonstrukció 29–31
névrészelhagyás 79, 85
névrész > névelem csere 17, 21, 64, 92, 92–95, 210
névrészcsere 17, 21, 96, 131, 132, 140, 140–146, 191–192, 219, 237, 241 | ~ az előtagban 141–143 | ~ az utótagban 141, 142–143, 190, 209 | ~ helynév > földrajzi köznév között 144
névszociológia 57, 107, 137–138, 154, 170, 179, 216–217, 239–240
névtorzítás 177–178
névtudat 12, 57
névváltás 60
névváltozatok stilisztikai különbsége 107, 217
név végi rövidítés 97
normatörekvés 215–216
nyelvérzék megtévedése 153, 199, 203, 214, 218
nyelvöldrajz 58–59, 125–126, 136, 210
nyelvi gazdaságosság 109
nyelvi interferenciák 230
nyelvjárási jelenségek 213, 214–216
nyugati nyelvjárástípus 207–208, 214–215, 216
oklevél-kibocsátó szervek 223
oklevelezési gyakorlat eljárásai, szabályszerűségei 223–224, 229
összetételi tag elmaradása 97
összetételi tag felcserélése szinonimával 131, 141
összetétellel való névalkotás 92, 95, 241
összevonás 207, 211
összevont nevek 96
párhuzamos használatú nevek 60, 80, 81, 87, 88, 89, 101, 117, 132, 135, 144, 188, 230–231
párhuzamos névkeletkezés és névváltozás 71, 79, 80, 82, 83, 93, 101, 102, 105, 112, 117, 119, 130, 137
paronímia 111

patrocíniumi településnevek 68–69, 83,
84, 144, 157, 181, 237 | ~ keletkezési
körülményei 114, 116, 162, 182, 219–
232, 235, 242 | ~ nyelv földrajzi
jellemzői 36, 228–229, 235 | ~ válto-
zásai 35–39, 43, 99, 100, 108, 111,
114–118, 123, 129–130, 133–134,
140, 141, 151, 160–161, 162, 175–
176, 182, 220, 230–232, 233, 235–
236, 238, 239
patrocíniumok 221–222, 223–224, 226,
228
perifériális lexémák 74–75, 161
Pesty Frigyes országos helynévgyűjtése
169, 217–218
polinimák 57
polinímia 57
poliszémia 13, 48, 184, 240
possessio 51, 185, 189, 190
praedium 51, 189
puszta 72
ráértéses rövidítés 80
ragnak felfogott elem elvonása 152, 153–
155
ragos alak megmerevedése 152, 153–154
ragszilárdulás 154
redukció 17, 21, **96**, 96–110, 112, 113,
114, 128, 131, 137, 147, 155, 197,
216, 238–239 | kétszeres ~ 100
rendszerasszociációs nevek 172
rendszereszerű változások 10, 56, 63–64,
147, 166, 206, 232, 238
reszemantizáció 10, 17, 22, 56, 108–109,
140, 147, 148, 155, 159, 165–178, 237
részleges változás 16–17, 21–24, 56, **63**,
63–179
rövidítés 80, 96–97, 109, 207
rövidségre törekvés 85, 107, 242
rövidülés 80, 96, 211
-s helynévképző 83, 89, 94, 102, 111, 118,
123, 125, 136, 183, 184 | ~-vel történő
bővülés 126
-ság/-ség helynévképző 118
-sd képzőbokor 136
skrivaretymologi 177

sok(a) 72, 73, 116, 162–163, 185
'speciális jeggyel rendelkező település'
jelentésű földrajzi köznevek 73, 185,
187, 192
strukturális (funkcionális, szemantikai) át-
értékelődés 44, 66, 71, 85, 115, 133,
141–142, 152, 164, 217–218, 219
szabályokba foglalható (megjósolható)
változások 16–17, 21, 56, 63–146, 147
szabálytalan (nem megjósolható) válto-
zások 17, 21–22, 56, 147–179
szállás(a) 72, 185
székely 204–205
szemantikai azonosíthatóság 147, 151,
166, 178–179, 202 | ~ megszűnése
148, 149–150, 152, 155, 157, 160,
163, 164–165, 171, 173
szemantikai szerkezet megújulása 174,
178–179
személynevek 221, 234 | ~ használata az
egyed társadalmi rétegekben 222–223
| ~ társadalmi presztízviszonyai 222–
223
személynevet tartalmazó településnevek
70, 83, 91, 101, 106, 115, 117, 119–
120, 121, 122, 123, 128, 129, 140,
143–144, 145, 150, 151, 156, 158,
159, 160, 161, 175, 176, 177, 184,
189, 195, 196, 198, 199, 222, 232,
234, 237, 240, 241
szerkezeti változások 9, 209–211, 219,
220, 235, 236, 238–239, 240–241
szinkrón névpár 61, 111
szinkrón variációk 56, 59, 62–63, 71, 87,
94, 100–101, 102, 111, 132, 134, 135,
188, 195, 208, 226–228, 239, 240
szinonimák **56**, 59–63, 144, 195, 226–
228, 231 | ~ összevonódása 69 | valódi
~ 60
szinonímia 22–23
szinonimitás **57**, 59–63, 68, 69
szintagmatikus szerkesztés 38, 65, 67, 79,
237
szintaktikai szerkezet változása 16–17, 21,
64–95

szóferdítés 168
 szóhasadás 167, 213, 217–218
 szóhatár-eltolódás 176, 181
 szóhatártévesztés 153, 200–202
 sztenderdizáció 218–219 | ~-s mecha-
 nizmusok 242
 tabusítás 168
 tájnevek 111, 118
 tapadás 241 | ~ szóhatáron 153, 202–203
telek ~ telke 72, 75–78, 82, 87, 88, 90, 91,
 94, 105, 112, 128, 142, 145, 146, 158,
 185, 187–189, 190, 191, 211
 településnevek forrásértéke 29–31
 településnév-formánsok 72–73, 111–112,
 116–117, 124, 125, 130–131, 142–
 143, 162–163, 181, **182**, 182–198,
 208, 213
 településrekonstrukció 47
 településrésznévvé válás 41–42, 50
 településszerkezet 188, 189, 190, 210,
 219, 233, 242
 teljes változás 16, 20, 59–63
 templomnevek 224–225
terra 185, 189, 190
 térszervezés a középkorban 224, 228
 testvérfalvak 34, 107, 108
 téves elvonás 155
 típusváltás 7
 toldalékmorféma | ~ elhagyása a névből
 98, 100–109 | ~-val történő bővülés
 110, 114, 118–131 | ~-nak vélt névvég
 elhagyása 108, 155
 többesjel-szilárdulás 131
 többesszámjellel történő bővülés 131
 többnevűség **56**, 56–59, 59–63
 történeti helynév-tipológia 7, 15, 25
 történeti változástipológia 7–8, 15–25,
 110, 140, 147, 181, 182, 184, 207, 208
 törzsnevet tartalmazó településnevek 68,
 121–122, 150, 151, 236–238, 241
 tővéghangzó 113

transzparencia a helynevekben 147–148,
 149, 156, 165–166, 169, 171, 175,
 176, 178, 235
 transzszemantizáció 17, 22, 56, 147, 148,
 178–179
 tudálékos névmagyarázatok 170, 177
 tudatos névadói tevékenység 11, 13, 226
 túlképzés 111
ülés(e) 185
 változási érzékenységi 24–25, 33, 181,
 182, 195, 198, 220, 232–240, 242
 változási irány meghatározása 58, 61–63,
 70–72, 83, 93, 94, 100, 101–104, 107–
 108, 111, 112, 116, 117, 118, 137, 231
 változási lehetőségek 22–24, 80, 147, 196,
 200, 211, 234, 237, 242
 változási szabályok 8, 15, 41, 137, 241
 változásmodellek 44
 változások mentális (nyelvtudati) háttere
 153, 155, 170, 171, 172, 202
 változások okai 11–14, 59, 74–76, 79, 85–
 86, 91–92, 106–107, 118, 133, 139,
 141, 142, 151, 152, 153, 157, 162,
 164–165, 168, 179, 182, 192, 200,
 203–206, 207, 219, 220, 221, 224,
 229, 230, 232–233, 240–242
vár(a) 72, 74, 90, 111–112, 128, 186
város 185
vásár(a) 186
 vásártartásra utaló településnevek 186
 végződés csere 132
villa 51, 190
 visszakölcsönzés 154, 165
 Volksetymologie 174
 zárt szótagi / kiesése 214–216
 zésülés 152, 153, 198–206
 вторичная семантическая мотивиро-
 ванность 174
 народная этимология 174

Helynévmutató

Aba ld. Zaba
 Abaliget 201
 Abaujvár(a) ld. Újvár
 Ábelfölde 189
 Ábeltelke 185
 Abolgány ld. Gógánfa
 Abolmány ld. Bolmány
 Aborgáta ld. Borgáta
 Ábrahám ld. Szentábrahám
 Ábrahámtelek ld. Szentábrahámtelek
 Ábrány(falva) 78
 Acintos ld. Cintos
 Ácsi(puszt) 30–31
 Ádám 58, 233
 Adorjánmártír ld. Mártély
 Agár(d) 111 122 123 232
 Akadács(falva) 86
 Aka(j) 124–125
 Alag 201
 Alap 37, 130, 140
 Albárca ld. Bárca
 Alcsab ld. Csab
 Álcsi ld. Ácsi
 Alexander ld. Lexander
 Alfalu, -falva 129
 Alkér ld. Kér
 Almás(monostora) 78
 Almásszentgyörgy ld. Szentgyörgy
 Almástelek 189
 Almernye ld. Mernye
 Álmos(d) 123
 Alnémet(i) ld. Német(i)
 Alsóbesenyő ld. Beznye
 Alsóbeznye ld. Beznye
 Alsódicháza ld. Dicháza

Alsódobsza ld. Dobsza
 Alsódörgicse ld. Dörgicse
 Al(só)idecs 132
 Alsófalva 50
 Alsok 177
 Alsókaraszló 144
 Alsópáhok ld. Páh(ok)
 Alsópálfa 210
 Alsósokoró ld. Alsok
 Alsószentbenedek ld. Szentbenedek
 Alsószerterzsébet ld. Szerterzsébet
 Alsótakácsi ld. Takácsi
 Alszeg 50
 Alszer 50
 Altokszállása ld. Átokháza
 Alvég 50
 Amadéfalva ld. Madéfalva
 Amberus 177
 András ld. Szentandrás
 Andrásfa 218, 219
 Andrásfalva 215
 Andrásné ld. Szentandrásháza
 Andrásné 193, 196, 197
 Andrásnévágás(a) 97
 Anócos 203
 Ányás(telek) 76
 Apátfalva, -falva 104, 195
 Apátfalva ld. Apáti
 Apáthida 194, 195
 Apáti 16, 18, 20, 57, 67, 89, 91, 140, 197
 Apáti(földe) 238
 Aradvány ld. Radvány
 Aranyos 103

Árkikunfalva 105–106
 Árok(szállás) 64, 72
 Áronszentmiklós(a) ld. Szentmiklós
 Árpá(d) 122, 123
 Árpádfölde 145–146
 Árpatelek ld. Árpádfölde
 Aszágy ld. Szágy
 Aszód 201
 Asszonyfa 209, 211, 241
 Asszonyfalva 209, 241, ld. még Boldogasszonyfalva
 Asszonylaka 78
 Asszonynépe 110
 Asszonyvására 110
 Aszuágy ld. Sziágy
 Aszupatak ld. Szupatak
 Áta ld. Háta
 Atagyarmata ld. Gyarmat
 Átokháza 141
 Avasalja ld. Vasalja
 Baba 230
 Bábafalva ld. Bábakút
 Bábakút 41
 Bábonymegyer ld. Megyer
 Backamadaras ld. Madaras
 Bácsfa 217, 239
 Bácsfalva, -falva 97, 106, 217, 239
 Bajmak(falva) 86
 Bakóca 239
 Bakonybél 239
 Bakonyszentkirály ld. Szentkirály
 Bakta 65, 66

Bakvaszentbertalan ld.
 Szentbertalan
 Bála 70
 Balázsfölde 143–144
 Baliget ld. Abaliget
 Bálinti 91
 Bálinttelke 91
 Bálint(ülése) 78
 Balog(d) 102, 238
 Balogjánosi 143–144
 Bánfa 216, 218
 Bánfalu 106
 Bánháza ld. Ivánkabánháza
 Bánhida 195
 Bánk 16, 49, 50
 Bánpatak(a) 197
 Bánréve 196
 Baracskaszentgyörgy 44
 Barancsfölde ld. Balázsfölde
 Báránykút 41
 Barát(i) 70, 77, 89, 102
 Barátinyárág ld. Nyárág
 Barát(i)sokoró ld. Sokoró
 Barátpüspöki ld. Püspöki
 Bárca 32, 33
 Bardoc(falva) 86
 Barlahida 195, 197
 Baróc 230
 Bátaminszente ld. Mindszent
 Batárfalva, -telek 145
 Batida ld. Bodhida
 Batiz(háza) 62, 98
 Becefa 218, 219
 Becsefölde 189
 Becsej 97
 Bedegkér ld. Kér
 Bêlā Ćrkva ld. Fehéregyház
 Bélád 102
 Belsőszentiván ld. Szentiván
 Bencenc 62
 Benkeháza, -falva 142–143, 192

Bénye ld. Szurdokbénye
 Bénye(i)szurdok(a) ld.
 Szurdokbénye
 Berek(böszörmény) ld. Böszörmény
 Berekeresztúr 44
 Berekszó 156
 Beremen(d) 240
 Berivojszentiván ld. Szentiván
 Besenyő 151, 152, 153, 165, 200
 Besenyőd 122
 Besenyőtelek, -földe 72, 145
 Besnyő ld. Besenyő
 Beznye 175
 Bilak 156
 Bille ld. Mindszentbille
 Bócs 84, 129
 Bocsár(d) 39, 103, 119, 121, 123
 Bócsghida 69
 Bocsság ld. Ság
 Bodhida 162, 195, 198
 Bodorfa 217
 Bódvakő 147, 166, 177
 Bogátfölde ld. Bogátszázd
 Bogátszázd 144
 Boldoganyafalva ld. Boldog(asszony)falva
 Boldogasszonyegyháza 226–227
 Boldogasszonyfa 217
 (Boldog)Asszonyfalva 110
 Boldogasszony(falva) 22–24, 49, 82, 83, 140, 141, 144, 145, 191, 217, 226–227, 232, 235
 Boldog(asszony)falva 17, 23, 24, 57, 97, 99, 134, 236
 Boldogasszonyháza 23–24, 141, 145, 191

Boldogasszonykátá(ja) ld.
 Káta
 Boldogasszonykeszi ld.
 Keszi
 Boldogasszonymernyeje ld. Mernye
 Boldogasszonypáha ld.
 Páh
 Boldog(falva) 82, 85
 Boldogkő ld. Bódvakő
 Bolmány 199, 201
 Bol(y)ok ~ Bal(y)ak 30
 Bonchida 162, 187, 194, 198
 Boncida ld. Bonchida
 Borgáta 199, 201
 Borhíd, -hida 196, 197
 Borosjenő ld. Jenő
 Borsódszentlőrinc ld.
 Szentlőrinc
 Botalja(szentpéter) 178
 Bothalma 178
 Bot(monostora) 73
 Botusóc(szentgyörgy) 83
 Bózsva 238
 Böszörmény 84
 Bruck-Újfalu ld. Királyhida
 Buda 68
 Budafalva 213
 Budakalász ld. Káliz
 Bulcsú(földe) 18
 Búlkeszi ld. Keszi
 Bunyaszentmihály ld.
 Szentmihálybunya
 Buzita 234
 Büdösfő 208, 211
 Büdöskút 41
 Bükkös 69, 95
 Büssü ld. Besenyő
 Cékely ld. Székely
 Cigány(miklós)falva 99
 Cimbaháza ld. Csimbaháza
 Cinegető ld. Színégető
 Cintos 153, 200, 201

- Csab 37, 129–130
 Csabagáta 193
 Csákány 30
 Csallóközkürt ld. Kürt
 Csámpaszentmiklós 43
 Csarnatóújfalva ld. Sósújfalva
 Császárfalva, -falva 105
 Csát 77
 Csatófalva, -háza 145
 Cseh(i) 57, 89–90, 119, 127
 Csehtelek ld. Csehi
 Csente(j) 102
 Csenyéte 234
 Csépán(falva) 86, 222
 Csépántelek(e) 106, 189, 222
 Csépestelek 106
 Cserenyé(n) 109, 154–155
 Cserkút 41
 Cserne(j) 111, 124
 Csesztreg 174
 Csibak(falva) 86
 Csik(i)szentgyörgy ld. Szentgyörgy
 Csikván(d) 123
 C(s)imbaháza 63
 Csóka(falva) 86
 Csoma(falva) 76
 Csór 60
 Csót(monostora) 73
 Csőszbakta ld. Bakta
 Csősz(i) 29, 89, 91, 102
 Csősztelek ld. Csősz, Csesztreg
 Dacsókeszi ld. Keszi
 Dálegyház(a) 111
 Damánhida 195
 Damás(d) 122, 123, 124
 Dámberke 150
 Darázs 69
 Daróc 56
 Debrecen 16, 19, 49
 Debregy ~ Debred ld. Deb-rőd
 Debren(d) 124
 Debrőd 58, 135
 Dédes(d) 123
 Demberke ld. Dámberke
 Demefölde 185
 Demén(d) 123
 Demeter ld. Szentdemeter
 Denkőcszentandrás ld. Szentandrás
 Dercsika ld. Györgysoka
 Derzs(bócsa) ld. Bócs
 Derzshida 162, 197, 198
 Derzsida ld. Derzshida
 Derzspalotá(ja) ld. Palota
 Deseda ld. Deushida
 Detrevilye ld. Vily
 Deushida 162, 187, 194, 198
 Dezsőfiaistvánlaka 222
 Dicháza ld. Didic(háza)
 Dicsőszentmárton ld. Szentmárton
 Didic(háza) 63
 Diógy ~ Diós(d) 134, 139, 158
 Diós(telek) 82, 83
 Diószeg 41
 Disznó 16, 20, 57, 140
 Disznód 158
 Disznópataka 193
 Dobegyház 228
 Doborján 154
 Dobornya ld. Doborján
 Dobsza 13
 Dorog(egyháza) 111
 Döbrés 19, 51–52, 161
 Dörgicse 50
 Drávafook ld. Fok
 Dunafalva 81
 Dunaj ld. Dunaújváros
 Dunaúj(város) 98, 108
 Ebecke 203
 Ebhát ld. Zebhát
 Écs(i) 118–119
 Egerd 89–90
 Egerszalók ld. Szalók
 Egervár ld. Eger
 Egyedfalva, -monostora 145
 Egyházaskesző ld. Keszi
 Egyházassoka 162
 Egyházasszáka ld. Száka
 Egyházasszalánc ld. Szalánc
 Egyházasugra ld. Ugra
 Egyházfalva, -fa 217
 Ellés(monostora) 73
 Émén ld. Vémén(d)
 Endré(d) 100, 101–102, 115, 122, 123
 Enyed ~ Enyeg 140
 Eperjes(ke) 125
 Erdej ~ Erdéd ld. Erdőfalva
 Erdély(ség) 111
 Erdőfalva 62–63, 235, 238
 Erdőske ~ Erdőscke 138
 Erdőszádkeszi ld. Keszi
 Erdő(telek) 71
 Erge ld. Zerge
 Ér(i) 119–120
 Ernyefiaistvánpályija ld. Pályi
 Érpály(i) 163–164
 Erzsébetfalva ld. Senterzsébetasszonyfalva
 Erzsébetforra, -kuta 17, 21, 133
 Eszebocsárd ld. Bocsárd
 Eszentelek ld. Sentelek
 Fábiánsebestyén ld. Szentfábiánsebestyénzállása
 Fajkürt ld. Kürt
 Fajsz 239
 Falva ld. Dunafalva
 Fancsal 234
 Fancsika 49, 50
 Farkasfalva 208
 Farkasföld(e) 100, 104
 Farkashida 195

Farkaskorhija ld. Korh
 [Fegel] 31
 Fehéregyház 132, 133, 228
 Fehértemplom ld. Fehér-
 egyház
 Feketefa 218
 Felbárca ld. Bárca
 Felcsab ld. Csab
 Felnémet ld Német(i)
 Felsőbesenyő ld. Beznye
 Felsőcsongova ld. Nagy-
 csongova
 Felsődobsza ld. Dobsza
 Felsődörgicse ld. Dörgicse
 Felsőfalu 50
 Felsőhomród ld. Homo-
 rogd
 Fel(ső)idecs 132
 Fel(ső)ináncs ld. Ináncs
 Felsőkaraszló 144
 Felsőpáhok ld. Páh(ok)
 Felsőszentbenedek ld.
 Szentbenedek
 Felsőszenterzsébet ld.
 Szenterzsébet
 Felszeg 50
 Felszer 50
 Felvég 50
 Felvelnek 20
 Fenékfalva 78
 Fenes 176
 Fényes ld. Fenes
 Fertőszentmiklós ld. Szent-
 miklós
 Fiacsafölde, -falva 142, 190
 Fiackaháza ld. Fiacsafölde
 File 37
 Flóriaháza 78
 Fok 239
 Fonác 175
 Fonóháza ld. Fonác
 Fony 69, 70
 Forró(falva) 82, 235
 Födemes 231
 Franceusfölde 78

Fügej ~ Fügé(s) 132
 Füss 129
 Füzéralja 105, 143
 Fűzes 95
 Fűzesgyarmat ld. Gyarmat
 Fűzi 120
 Fűzkút 41
 Gagyberet 41
 Garadna 234
 Garamszentbenedek ld.
 Szentbenedek
 Garamszentkereszt ld.
 Szentkereszt
 Gergelyfalva 140
 Gergelyidája ld. Gergely-
 falva
 Gibárdsár ld. Sár
 Gesztóc ld. Gesztógy
 Gesztógy ~ Gesztőd 135
 Gidrafa 210
 Gilvánfa 208
 Gógánfa 199
 Gömörpéterfala 218
 Gregoravác ld. Szentger-
 gely
 Gutorfölde 196
 Gyak(háza) 78
 Gyarmat 69, 70, 237
 Gyiogy ~ Gyiós(d) ld.
 Diogy ~ Diós(d)
 Gyogy ~ Gyós(d) ld.
 Diogy ~ Diós(d)
 Gyöngyösfő 187
 Gyöngyöspüspöki ld. Püs-
 pöki
 Györgyfalva ~ -faluja 213
 Györgyi 91
 György(telke, -földe, -egy-
 háza) 77, 78, 79, 91
 Györgysoka 162
 Győröd 102
 Győr(vár) 16, 52–53
 Gyulafalva, -háza, -telke
 132, 145, 190
 Gyulakuta 193

Hadház ld. Hatház
 Hagymádfalva ld. Hal-
 mágyfalva
 Hajmáskér ld. Kér
 Haláp 49
 Halász(i) 17, 21, 87, 92,
 241
 Halász(telek[e]) 57, 87,
 91, 92, 241
 Halmágyfalva 176
 Halmaj 183, 235
 Hanyiszentgyörgy ld.
 Szentgyörgy
 Harang(mező) 100
 Haraszt(i) 111, 184
 Harsámba 154
 Harsány 154
 Hásika ld. Egyházassoka
 Hátá(pusztá) 205
 Hatház 178
 Hatvan 70
 Héder(vára) 83, 104
 Hegy 61
 Hejőkürt ld. Kürt
 Hellősfalva ~ Helesfa 239
 Hencháza 195
 Henchida 41, 162, 195,
 198
 Hencida ld. Henchida
 Herbártfölde, -falva 191,
 221
 Hernádfalva, -fa 239
 Hernádfő 187
 Hernádszurdok 43
 Herosztelek 206
 Herpály ld. Érpályi
 Heves(új)vár 99
 Hévszamos ld. Melegsza-
 mos
 Hidas(telek) 76
 Hidegséd ~ Hidegség 133
 Hidegkút 41, 133
 Hobica 204
 Hochfeld ld. Hófeld
 Hodos(d) 17, 21

Hód ld. Hódvásárhely
Hódvásárhely 42
Hóföld 172
Holeska 205
Homorogd 235
Homorog(egyház) 76
Horhi(puszt) 72
Hortobágy(falva) 13
Horvát(i) 57, 119, 120, 238
Hostovce ld. Gesztőgy
Hosszika ld. Egyházassoka
Hosszúfal, -falva 128
Hotkó(szentmihály) 84
Igalja 236
Igantószentgyörgy ld. Szentgyörgy
Igric(i) 119, 152
Iklad 102
Imár 203
Imola ld. Zimola
Imrefalva ld. Szentimrefalva
Ibafalva, -fa 239
Ináncs 62, 234
Ipacsfal, -fa 240
Ipolykeszi ld. Keszi
István(di) 222
Istvánvágása 222
Iváncsod ld. Váncsod
Ivánkabánháza 98, 99, 109
Ivánkafalu, -falva 105
Ivánka(háza) 76
Ivánkattelke 189
Iván(yi) 119
Iver ld. Ziver
Izsáka ld. Zsáka
Izsép ld. Zsip
Izsó(földe) 76
Jaba(puszt) 66, 72
Jánosfalva, -fa 217
Jánoshida 195
Jánosi ~ Jánosd(i) 64, 92, 93, 137, 184, 210

Jánostelke ld. Jánosi
Jászó 234
Jékelfalva 213
Jenő(telek) 72, 237
Jód(ipuszt) 72–73
Jog ld. Szentjog
Jósvafő 116
Jugovec 60
Kács 56
Kadosa(falva) 82
Káka(szeg) 82
Kakat 18
Kál 108, 140
Kalász ld. Káliz
Káliz 176
Kálnarosztoka 42, 43
Kálóczfa 207
Káloz(puszt) 73
Kámond 124
Kanizsa 73
Kankóvár(a) 128
Kápolnásnyék ld. Nyék
Kápolnástakácsi ld. Takácsi
Kaposfő 116
Kaposgyarmat ld. Gyarmat
Káptalanfa 217
Kapuj 97
Karács(falva) 83
Karácsony(ifalva) 30
Karakó 52–53
Karánsebes 42
Karaszta(falva) 82
Karatna(szentmiklós) 84
Karcfalva 214
Kassa 234
Káta 35, 37, 108
Kávás(d) 83, 93–94
Kávásstelek ld. Kávásd
Kávásvár(a) 128
Kécs 73
Kecsed 102
Kehida ld. Ketedhida
Kékegy ~ Kékes(d) 134–135

Kékkút ld. Kőkút
Kelemenespaltája ld. Palota
Kelenyé(n) 154–155
Kenézrekesze 100
Kengyel(d) 56, 57
Kengyelszeg ld. Kengyel(d)
Kér 237
Kércs 122
Kérd 122
Kerecsen(d) 122, 123, 124, 183
Kerekegyház 17, 21, 89, 186–187, 228, 241
Kereki 17, 21, 89, 120, 184, 241
Kereszt ld. Keresztúr
Keresztúr 35, 38, 44, 68, 69, 100, 227, 229, 231, 235
Keresztúr(telek) 76–77
Kerteskö ld. Pénzesgyőr
Keseháza 175, 176
Keszi 33, 143–144, 237
Kesztel ld. Keszthely
Keszthely 177
Kesztölc 51
Ketedhida 194, 198
Kincsej ~ Kincsi ~ Kincses 132, 137, 183, 184–185
Kinizs 13
Királyfalva, -fa 217
Királyhida 187, 195, 197
Királykút(a) 197
Királynép(e) 105, 197
Kisapáti ld. Apáti
Kisaranyos(d) 103
Kisasszonyfa ld. Asszonyfa
Kisbátor(d) 103
Kisbózsza ld. Bózsza
Kisderzhida ld. Derzhida
Kisfalva(d) 103–104, 123, 230, 239

Kisfile ld. File
 Kisháza ld. Keseháza
 Kisjánosi ld. Balogjánosi
 Kisjenő ld. Jenő
 Kiskaraszló ld. Felsőka-
 raszló
 Kiskeszi ld. Keszi
 Kiskinizs ld. Kinizs
 Kisszelepcsény 163
 Kisszentkereszt ld. Szent-
 kereszt
 Kistelek(d) 81, 103
 Kisúj(szállás) 97
 Kiszelfalu ld. Kisszelep-
 csény
 Kodács ld. Akadács(falva)
 Komád(i) 119
 Komár(om) 111
 Komló(d) 111, 122
 Komlódtótfalu 42
 Komlós(ka) 93, 111
 Komlóstelek ld. Komlóska
 Konrádfölde, -falva 190
 Korh 70
 Korpád 84
 Kosgyán(falva) 82
 Kosztolány 109
 Kosztormánszentdienes ld.
 Szentdienes
 Kotoriba 154
 Kovács(i) 17, 21, 93, 197,
 241
 Kovácselke ld. Kovácsi
 Kovárszeg 81
 Kozma ld. Szentkozma-
 damjánszállása
 Kozmadamján ld. Szent-
 kozmadamján
 Kozmadombja ld. Szent-
 kozmadamján
 Kozma(falva) 66, 70–71
 Kozmaháza, -falva 105,
 127, 192
 Köbli ~ Köblény 154
 Köbölkút 41

Ködimálás ld. Málás
 Köhídigyarmat ld. Gyarmat
 Kökényér 20
 Kökényes(d) 122, 123
 Kökeszi ld. Keszi
 Kökút 179
 Kölked 36, 68
 Kömlő(d) 97
 Körmöc(bánya) 16, 21
 Körösfő 116
 Körösgyőr ld. Pénzesgyőr
 Körű(d) 123
 Köves(d) 123
 Kövesd ~ Kövecses 137
 Közép ~ Közepes 126
 Középbárca ld. Bárca
 Középfalu, -falva 129
 Középsusd ld. Susd
 Krajevci ld. Szentkirály
 Krisztor(falva) 83
 Kulcsárfalu 106
 Kunszent(márton) 97
 Kútfő 41
 Kutkafalva ld. Bábakút
 Külsőszentiván ld. Szent-
 iván
 Kürt 36, 69, 237
 Lak 61, 234
 Laka ld. Péterlaka
 Lakcsát ld. Csát
 Laksárújfalu 42, 77
 Lakszakállas 77
 Lancsuk ld. Lánycsók
 Lánycsók 175
 Lapsa 52–53
 László ld. Szentlászló
 Lászlófalva 83
 Leánysok 60
 Lemesszentgyörgy ld.
 Szentgyörgy
 Lendorph ld. Leánysok
 Lengyelfalva 213
 Lexander 199, 200, 202
 Libánpatak(a) 130
 Lipótföld 106

Lippakeszi ld. Keszi
 Lomb 49
 Lovász(földe) 61, 221, 231
 Lovászpataona ld. Pataona
 Lovásztelek 72
 Lozsád 124
 Lukafa 239
 Macs 49
 Macskás 37
 Madaras 81
 Madéfalva 154, 181, 198,
 200, 201, 202, 204
 Magasfalva 106
 Magdolna ld. Szentmária-
 magdolna
 Magyar-Bruck ld. Király-
 hida
 Magyarfalva, -falva 127
 Magyarkeresztúr ld. Ke-
 resztúr
 Magyarlukafa ld. Lukafa
 Majspályija ld. Pályi
 Mák(egyháza) 73, 187
 Makó(falva) 20, 86
 Malacka ld. Maliszka
 Málás 18, 144
 Maliszka 174
 Malomba 153
 Malonyá(n) 108, 154–155
 Mány 38, 130
 Marcellháza 105
 Margita ld. Szentmargita
 Mária(magdolnaegy)háza
 99
 Márkfalva ~ Márfa 239
 Márkháza 56–57
 Márkis 30
 Mártély 96, 115, 160
 Martinai ld. Szentmárton
 Martoni 115
 Martonos(falva) 86
 Martonszentivána ld.
 Szentiván
 Máté ld. Mátészalka
 Mátészalká(ja) 42, 43–44

Matyukakeszi ld. Keszi
 Mátyustornya 144
 Megyehid 196
 Megyerics 122
 Megyered 122
 Megyer(i) 65, 69, 113, 237
 Méhész(ke) 126
 Méhtelek ld. Mélytelek
 Melegszaos 131, 133
 Mélytelek 179
 Mencshely 177
 Mencsel ld. Mencshely
 Mernye 144
 Mesterfalva 49
 Mészalja 57, 105
 Mézmívelő ld. Méznevelő
 Méznevelő 132
 Mező(falva) 78
 Mezőkeszű ld. Keszi
 Mezőnyék ld. Nyék
 Mezőpankóta ld. Pankóta
 Mező(szent)petri 118
 Mihályfa 211
 Miklavecz ld. Mikófa
 Miklóstelke ld. Szentmiklóstelke
 Mikófa 210
 Mikó(falva) 72, 187
 Mikola(falu) 57, 106
 Miksefalva ld. Misefa
 Mindszent 38, 42, 44, 235
 Mindszentbille 42, 43
 Mindszentfalva 144
 Mindszentkál(ja) ld. Kál
 Mindszentmálása ld. Málás
 Misefa 175, 218
 Miskolc 150
 Miszla ld. Mislóka
 Mislóka 126
 Mocsoláj ~ Mocsolágy ~ Mocsolád 132, 138
 Mocsolýá(s) 111
 Mocsolýás(pusztá) 75
 Mogyoród ~ Mogyorós 137

Mogyorós(ka) 111, 125, 184
 Mohostanya ld. Mohostó
 Mohostelek ld. Mohostó
 Mohostó 88
 Monajkedd(e) 104
 Monostor 49
 Monostoroskanizsa ld. Kanizsa
 Monostorossáp ld. Sáp
 Monyorós(d) 239
 Morcida ld. Móríchida
 Móríchida 151, 194, 195, 233
 Munkács ~ Munkád 132, 137
 Muraközpályi ld. Pályi
 Nádas(d) 102, 109, 111, 132, 136–137
 Nádasfalva ld. Nádéfalva
 Nádas(ka) 125, 132, 136–137
 Nádéfalva 175
 Nagypáti ld. Apáti
 Nagybózsza ld. Bózsza
 Nagyderzhida ld. Derzhida
 Nagycsongova 144
 Nagyendré(d) ld. Endré(d)
 Nagyfalva(d) 99, 104, 239
 Nagyfalva 213
 Nagyfile ld. File
 Nagygyörgyfalva ld. Sándoregyháza
 Nagyjécsa 205
 Nagykaraszló ld. Alsókaraszló
 Nagykeszi ld. Keszi
 Nagykinizs ld. Kinizs
 Nagyod 102
 Nagyóvár ld. Óvár
 Nagyszentkereszt ld. Szentkereszt
 Nagyvalkház ld. Valkház
 Namény 70

Naszály 132
 Nemeskér ld. Kér
 Németbükkös ld. Bükkös
 Németegyház ld. Németi
 Németfalva 106, 127, 141, 145, 147
 Német(i) 57, 61, 90, 91, 119, 147, 159, 165, 197, 200, 234, 241
 Németiszentmihály ld. Szentmihály
 Nemti ld. Németi
 Néved ld. Nyüveg
 Noszán ld. Naszály
 Noszkadkeresztúr ld. Keresztúr
 Nosztre ~ Nosztraj 124
 Novaj 97
 Nyakas(péter)háza 96
 Nyárágy ~ Nyárad 17, 21, 69–70, 132, 135, 136, 183
 Nyáras 95
 Nyárszó 156
 Nyégerfalva, -fa 217
 Nyék 32, 33, 237
 Nyékládháza 237
 Nyékvárkony 237
 Nyíregy(háza) 97
 Nyíresfalva 213
 Nyíri 93–94, 120
 Nyír(i)telek ld. Nyíri
 Nyír(ség) 111
 Nyüveg ~ Nyüved 135
 Ócsár(d) 123
 Obedszentkereszt ld. Szentkereszt
 Óhid 196
 Ohobica ld. Hobica
 Oláhszentkirály ld. Szentkirály
 Oláhszentmiklós ld. Szentmiklós
 Oláhújfalva ld. Sósújfalva
 Olaszegyház 228

Olaszka 52–53
 Oldalfalu 231
 Oleska ld. Holeska
 Olvár ld. Óvár
 Omboly ld. Zomboly
 Onga 234
 Oroszfalu 90, 91, 106
 Orosztelek 127
 Orosz(i) 90, 91, 118, 119, 183
 Oroszka ld. Ruszka
 Orosztelek ld. Herosztelek
 Oszkó 52–53
 Óvár(a) 16, 21, 128, 129, 174–175
 Ozold ld. Zold
 Öcse ld. Nagyjécsa
 Ördögkeresztúr ld. Keresztúr
 Öregyház 187
 Órhalom 56–57
 Örrevistye 156
 Örse(j) 124
 Örvénd ~ Örvényes 137
 Örvényes(ligete) 100
 Örvistye ld. Örrevistye
 Őzd 30
 Pac 49
 Pácsony 52–53
 Padár(földe) 72
 Páh(ok) 107–108, 131, 140
 Pálfa 216–217
 Pálháza 91
 Páli 57, 90
 Pál(i)telek ld. Páli
 Pallag 49
 Palota 104–105, 225–226, 239
 Pály(i) 39, 118, 119, 159, 210, 222
 Pankota 81
 Panyittardja ld. Tard
 Papbeznye ld. Beznye
 Pap(i) 119, 235

Papolt 28
 Párfisháza 20
 Parlagi 28–29
 Pata ld. Ádám
 Patafá(ja) 108, 218
 Patak ld. Szárazpatak
 Patona 69, 70
 Pázmán(d) 123, 124
 Pelbárhida 195
 Pentélé(ny) 154, 155
 Pénzesgyőr 19, 227
 Pénzeskút ld. Pénzesgyőr
 Péterbocsárd ld. Bocsárd
 Peter(d) 89–90, 91, 115, 123, 241
 Péterfalu, -falva 107, 226
 Peterhely ld. Peterd
 Péterhida 195, 196
 Péteri 159, 165, 197, 226
 Péterlaka 16, 21, 81
 Péter(mester)falva 99
 Peternye(falva) 86
 Péterréve 197
 Péterszeg ld. Szentpéter-szege
 Petri ld. Péteri
 Petrovina ld. Szentpéter
 Pilis(ke) 155
 Pilisszentkereszt ld. Szentkereszt
 Pinkafő 115, 183, 187
 Piski ld. Püspöki
 Pitefalu, -falva ld. Kisszelepcsény
 Podgorjaszentmihály ld. Szentmihály
 Pókatornya ld. Mátyustornya
 Poklosi 90, 91, 128
 Poklosnádásd 103
 Poklostelek(e) ld. Poklosi
 Pokola(falva) 82
 Polán(d) 124
 Póly(i) ld. Pály(i)
 Pongrácpalotája ld. Palota

Porcsalma 156
 Poronsápja ld. Sáp
 Pósa(laka) 80
 Pósa(tövis) 117
 Postaszentdemeter 43
 Potala ld. Botalja
 (Pozsony)Boldogfa 23
 Pötréte 196
 Pudmeric ld. Hidrafa
 [Pulos] 31
 Pusztá(kis)falu 240
 Pusztakürt ld. Kürt
 Pusztamálás ld. Málás
 Pusztá(új)falu 99, 235
 Püspökhatvana ld. Hatvan
 Püspök(i) 66–67, 70, 111, 120, 151
 Rábagyarmat ld. Gyarmat
 Rába(j) 102
 Ráckanizsa 171
 Radvány 153, 203, 238
 Ráksony 28
 Raposka ld. Repesoka
 Rás(földe) 165
 Raskrižje ld. Ráckanizsa
 Ravaszmező 134
 Recsk 30
 Réde 130
 Regéc(ke) 125, 239
 Régen 231
 Rekesze ld. Kenézrekesze
 Remete(falva) 16, 21, 241
 Repesoka 162
 Rikácsiártánd 103
 Rókamező ld. Ravaszmező
 Rossawig ld. Rás(földe)
 Rózsavég ld. Rásfölde
 Ruszka 204
 Sadell ld. Szádelő
 Ság(i) 61, 69, 113
 Sahtelke 62
 Sahtostelek 62
 Sajat ld. Siád
 Sajókeresztúr ld. Keresztúr
 Sajókeszi ld. Keszi

Salamon 16, 18
 Sálendrefölde 189–190
 Sálhida 41, 175, 187, 193, 194
 Salló(d) 123
 Sályi 120
 Sámfalva 208
 Samulkeszi ld. Keszi
 Sándoregyháza 187
 Sáp 63, 69, 70
 Sár 69
 Sárhida ld. Sálhida
 Sárkeszi ld. Keszi
 Sarlód 102
 Sár(monostora) 72
 Sáró ~ Saroj 124–125
 Sáró(falu) 64
 Sárosbócsihida ld. Bócsihida
 Sárosd 129, 236
 Sarud(egyház) 76
 Sávoldkeszi ld. Keszi
 Sebes 178
 Sekély ld. Székely
 Selyemcsuk ld. Semjánso-
 ka
 Semján(soka) 72, 162
 Sevnichánya ld. Újbánya
 Siád 132
 Siklósnagyfalu ld. Nagy-
 falu
 Simaháza 152
 Simonkerek(e) 108
 Simontelke 189, 190
 Sióagárd ld. Szentagárd
 Sitk 231
 Sokoró 88–89, 177
 Solyomtelek(e) 128, 189
 Somlójenő ld. Jenő
 Somogy(i) 119
 Somorja ld. Szentmária
 Somos(d) 122, 123
 Somoskeszi ld. Keszi
 Sopronkőhíd, -hida 195, 197

Sós(új)falu 99, 144
 Starý Hrádko ld. Óvár
 Stefán- ld. István-
 [Suat] 31
 Surány 60
 Susd 80
 Sükesdfalva 175
 Süketfalva ld. Sükesdfalva
 Szabadi 37, 140
 Szabópálfölde 20
 Szádelő, -eleje 161–162
 Szágy 201
 Száka 238
 Szala 28
 Szalafő 116, 183
 Szaláncja 17, 21, 105
 Szalánc(ka) 73, 125, 234
 Szalárd 124
 Száldobágy(telke) 78, 139
 Szalka ld. Mátészalka
 Szalkszentmárton ld.
 Szentmárton
 Szalók 68
 Szalóktelke 158
 Szamárd 90, 91, 99
 Szamárvár ld. Szamárd
 Szamosborhíd ld. Borhíd
 Szamos(falva) 13–14, 74, 117, 183
 Szamosszentmiklós ld.
 Szentmiklós
 Szántószentpéter 61
 Szápár 239
 Szarakad 52–53
 Szárazpatak(a) 100, 130
 Szárberény ld. Vörösberény
 Szarkán(d) 239
 Szárszó 151, 156, 163
 Szászfa 178, 218
 Szász(falu, -falva) 77, 79, 127
 Szászkeresztúr ld. Kereszt-
 úr
 Szászszentmiklós ld. Szent-
 miklós

Szásztelek 189
 Szata 49
 Szávaszentdemeter ld.
 Szentdemeter
 Százfa ld. Szászfa
 Szebeborc ld. Szentbiborc
 Szedeje ld. Szádelő
 Szederkén(d) 123
 Szedernyék(k) 155
 Székely 159, 171
 Székelyhíd, -hida 130–
 131, 196, 197
 Szekeres 62
 Szekeres(egyház) 76
 Széki ld. Kovárszeg
 Szelepcsény 108
 Szembék ld. Szentbenedek
 Szemekháza 85
 Szemer(i)ja ld. Szentmária
 Szemince ld. Szentvince
 Szemlek ~ Szemlak ld.
 Szemekháza
 Szent ld. Szentmiklós
 Szentábrahám(telke) 99, 115
 Szent(ad)albert(falva) 82
 Szentadorján 161, 220
 Szentadorján(mártír) ld.
 Mártély
 Szentagárd 232
 Szentandrás(falva) 62, 65, 66, 68–69, 115, 236
 Szentandrásaháza 117
 Szentandráskölked ld. Köl-
 ked
 Szentandráspáh(a) ld. Páh
 Szentandrás(úr) 114
 Szentanna 68
 Szentanna(asszony)falu 99
 Szentbékakál ld. Szentbe-
 nedekakál
 Szentbenedek 35, 160, 236
 Szentbenedekakálja ld. Kál
 Szentberekalapja ld. Alap

Szentbertalan 68, 229
 Szentbiborc 232
 Szentborbálaasszony 230
 Szentdamján ld. Szentkoz-
 madamján
 Szentdemeter 38, 68, 115,
 220
 Szentdemeterposta ld. Pos-
 taszentdemeter
 Szentdienes ~ Szentdénes
 68, 158, 161, 171, 220,
 239
 Szentegyed 134, 230
 Szentegyes ld. Szentdie-
 nes
 Szentelek 176, 204
 Szentendré ld. Endré
 Szentergyán ld. Szentador-
 ján
 Szenterzsébet 38, 60, 220,
 230, 231
 Szenterzsébet(asszony)fal-
 va 117, 213
 Szentes 93
 Szentesháza ld. Szenteske
 Szenteske 92, 94
 Szentfábiánsebestyén(szál-
 lása) 100
 Szentgál 68, 161
 Szentgergely 229
 Szentger(l)ice ld. Szentgrá-
 cia
 Szentgrácia 151, 233
 Szentgyenes ld. Szentdie-
 nes
 Szentgyörgy 44, 61, 67,
 68, 83, 91, 220, 230
 Szentgyörgyszuha ld.
 Suha
 Szentgyörgy(úr) 114
 Szentgyörgy(vára) 72
 Szentgyörgyvölgy(e) 108
 Szentháromság ld. Szent-
 trinitás
 Szentilien ld. Szentegyed

Szentilona(asszony) 114–
 115
 Szentimrefalva 99
 Szentimresárosd(ja) ld. Sá-
 rosd
 Szentistván 62, 222
 Szentistváncsab(ja) ld.
 Csab
 Szentiván(háza, -falva)
 36–37, 38, 72, 74, 82,
 134, 221, 229
 Szentivánkeszi ld. Keszi
 Szentiván(korpád) ld. Kor-
 pád
 Szentiván(osföldre) 77
 Szentivánszerkje ld. Szerk
 Szentjakab(falva, -telke)
 82, 233, 241
 Szentjánosfalva 141
 Szentjánoshegy(e) 108,
 141
 Szentjános(telke, -szere)
 17, 21, 51, 76, 105,
 134
 Szentjánosugra ld. Ugra
 Szentjog 110, 133
 Szentkatalin(asszony) 115
 Szentkereszt 37, 38, 68,
 227, 229
 Szentkeresztmacskája ld.
 Macskás
 Szentkirály(d) 69, 115,
 123, 229, 239
 Szentkirályszabadi, -sza-
 badja ld. Szabadi
 Szentkozma ld. Szentkoz-
 madamján
 Szentkozmadamján 100,
 175–176
 Szentkozmadombja ld.
 Szentkozmadamján
 Szentlászló(falva) 49, 50,
 83, 100, 220, 235, 239
 Szentlászló(monostora) 111
 Szentlélek 231, 233

Szentlélekuzsá(ja) ld. Uzsa
 Szentlőrinc 81
 Szentlőrincátája ld. Káta
 Szentmagdolna ld. Szent-
 máriamagdolna
 Szentmargita 100
 Szentmargita(asszony)fal-
 va 117
 Szentmária 17, 22, 23,
 140, 156–157, 160–
 161, 226–227
 Szentmáriamagdolna 100
 Szentmárton(falva) 61, 78,
 100, 160, 221, 226,
 229, 231, 232, 235
 Szentmártonfile ld. File
 Szentmártonfüss(e) ld.
 Füss
 Szentmártonkátája(ja) ld.
 Káta
 Szentmártonmacskája ld.
 Macskás
 Szentmártonmány(á)(ja)
 ld. Mány
 Szentmártonrédé(je) ld.
 Réde
 Szentmihály 38, 84, 229,
 235
 Szentmihálybunya 43
 Szentmihály(egyháza) 111
 Szentmihályfalva, -telke
 191
 Szentmihály(laka) 72, 74
 Szentmihály(úr) 114
 Szentmihály 37, 69, 84,
 100, 129, 221, 231
 Szentmihályalap(ja) ld.
 Alap
 Szentmihály(falva) 145,
 187
 Szentmihálymacskája ld.
 Macskás
 Szentmihálymány(á)(ja) ld.
 Mány
 Szentmihálytelke 99

Szentmiklósvára ld. Szent-
miklósfalva
Szentorontás ld. Szenttrini-
tás
Szentpál(telke) 49, 78, 160
Szentpéter 156–157, 177,
229, 231, 232
Szentpéteralap(ja) ld. Alap
Szentpéter(egyháza) 187
Szentpéterfalva 144
Szentpéter(ke) 125–126
Szentpéter(szege) 78, 99,
104–105
Szentpéter(úr) 114
Szentrontás ld. Szenttrini-
tás
Szentsimon(úr) 114
Szenttamás(i) 115, 231
Szenttamáskürt ld. Kürt
Szenttrinitás 132, 133,
150, 171, 177, 233
Szentvidkálja ld. Kál
Szentvince 147, 151
Szepes(i) 49, 62, 120
Szeredaszentanna ld.
Szentanna
Szerk 70
Szeszta 234
Sziágy 199
Sziget 41
Szihalombuda ld. Buda
Szikszó 151, 156, 163
Szil(as) 102
Szilas(egyház) 30
Szilba 154
Szilipcse ld. Szelepcsény
Színégető 159
Szinye(falva) 71
Szitány(falva) 82
Szivágy ld. Sziágy
Szólát(monostora) 111
Szolnok 52
Szőlősmegyer ld. Megyer
Szuha 20, 68
Szuhafő 116, 183, 187

Szupatak 199
Szurdok ld. Szurdokbénye
Szurdok(i)bénye 16, 19,
41, 43–44, 120, 227
Szurdokpüspöki ld. Püspö-
ki
Takács(i) 102, 113, 119
Talabor(falva) 13
Tamásda ld. Tamáshida
Tamáshida 162, 195, 196,
198
Tamási ld. Szenttamás(i)
Tapolcafő 116, 182–183,
186
Tapolcamellékeszent-
györgy ld. Szentgyörgy
Tard 70
Tarján(i) 113
Tárnokbála ld. Bála
Tárnok(telke) 78
Teked(egyháza) 76
Teke(háza) 82
Telek ld. Kistelek
Telekbarát ld. Barát
Telek(i)bánya 64, 91, 120
Telki ld. Telekbánya
Temesgyarmat ld. Gyarmat
Tenger(falva), -laka 72,
145
Tepla(fő) 73–74, 116–117
Teszér 84
Tímárfony ld. Fony
Tiszapüspöki ld. Püspöki
Tóalmás ld. Tótalmás
Tófalva ld. Tótfalu
Tokaj 98
Tolvajföldre 23
Topaháza, -falva 145, 192
Torna(i)telek(e) 120
Tótalmás 179
Tótfalu, -falva, -telek 127,
128, 142, 145, 179
Tótfalu(d) 104, 106
Tót(i) 61, 100
Tótvázsony ld. Vázsony

Töké(s) 126
Tökés ld. Tökésújfalva
Tökésújfalva 41, 42–43
Török 121
Töttös 230, 234
Túr(i)terebes 120
Turul ~ Turony 132
Tuzsa 56
Udvarnokdarázs ld. Darázs
Udvarnok(teszér) ld.
Teszér
Ugra 142, 143
Ugraürög 42–43, 44
Újbánya 143
Újfalva 42, 43, 61, 106,
141, 143, 145, 154,
209, 219, 220, 234
Újfaluba 154
Újfalva 145
Újlak 49, 145, 209, 219
Újlak(csa) 111
Újlak(falva) 74
Újradvány ld. Radvány
Újtökésfalva ld. Tökésújfalva
Újvár 129
Újvásár 231
Urbánus ld. Amberus
Úrhida 186–187, 194, 195
Úrkút(a) 41, 193
Úrtelek 28
Úzd(i)szentpéter 120
Uzsa 108
Ürgés ld. Zürgés
Ürög(d) 123
Vadászó 121
Vaffaülése 20
Vaja(l) 111
Váldhíd 172
Valkász ld. Valkház
Valkház 177
Valpó(t) 155
Váncsod 204
Várad 29, 41, 102
Váralj(a) 17, 21, 57, 105,
143

Váráskécs ld. Kécs
 Várba 154
 Vármező 17, 22, 179
 Vármos 62
 Várpalota ld. Palota
 Várville 87
 Várvíztelke ld. Várville
 Vasalja 199
 Vásárhely ld. Hódvásárhely
 Vásárosmernye ld. Mernye
 Vásárosnamény ld. Namény
 Vasasszonyfa 217
 Vászoly 239
 Vászolytelek(e) 105, 109, 128
 Vázsony 69
 Vejszető 176
 Velcsenéháza 56
 Velez(d) 123
 Vémén(d) 206
 Vércsorog 17, 22, 171, 175

Vérmező ld. Vármező
 Vérteskeresztúr ld. Keresztúr
 Veszprémfajsz ld. Fajsz
 Vésztő ld. Vejszető
 Vid 52
 Vidaegyház 187
 Vily 238
 Vircsolog ld. Vércsorog
 Vitány 49
 Vízszamos 13
 Vojtkkeresztúr ld. Keresztúr
 Vörösberény 132, 141
 Waldhütte ld. Váldhíd
 Weißkirchen ld. Fehéregyház
 Zágorkhida 195, 197
 Zala ld. Szala
 Zaba 203, 205
 Záltal 202
 Zámboz 202
 Zanda 202
 Zánócs ld. Anócs

Zebecke ld. Ebecke
 Zebhát 202, 205
 Zerge ~ Zergya 202
 Zerge 202
 Zimár ld. Imár
 Zimola 202, 203, 205
 Ziver 202
 Zók ld. Zold
 Zold 204
 Zomboly 153, 181, 198, 203
 Zordományos 202
 Zörk ~ Zörke 202
 Zörzökút 202
 Zürgés 202, 205
 Zsábokrék 165–166, 170
 Zsáka 204
 Zsakély ld. Székely
 Zsámbokrét(e) ld. Zsábokrék
 Zsebes ld. Sebes
 Zselizszentgál ld. Szentgál
 Zsíp 204
 Zsup(cs) 102

Summary

1. Research objects and aims

The recognition of similarities between certain toponyms (primarily settlement names) with respect to their semantic contents, morphological structures or etymologies, and the recognition that they can be grouped into name types accordingly, led many researchers of historical toponyms in the middle of last century to try to set up a typological system for Hungarian settlement names. However, the method that ISTVÁN KNIEZSA developed at the beginning of 20th century and that its main critic, a renowned historian, GYULA KRISTÓ, later called historical toponym typology became outdated and, primarily due to its chronological rigidity, essentially untenable. The reform and rethinking of this typology, however, is a burning issue not only for Hungarian toponym research or historical linguistics, but also for other scientific disciplines making use of toponyms. Namely, representatives of partner branches, primarily history and historical geography have based some strong conclusions on the results of name typology—mainly from the perspective of settlement history and population history.

The typology of historical toponyms, however, should not only be reanalysed with respect to linguistic, chronological characteristics of individual name types, but it is also necessary to add another aspect: a system of toponym alternation types. In other words, a typological system of names has to take into account the fact that toponyms—like other linguistic signs—often go through different changes due to external (non-linguistic) and internal (name systematic) motivation, and that these alternations may affect the form as well as the meaning of the name. Our knowledge of toponyms would therefore stay incomplete, if we did not pay enough attention to following the changes. The modification of names is unquestionably an important factor for the analysis of their history; however, the analysis of alternations in Hungarian toponym research lags far behind etymological analysis.

Although the issue of toponym alternation has appeared in numerous pieces of the Hungarian literature, and certain authors even had the intent to create a typology, up to this point nobody undertook the systematisation of all alternation possibilities and the description of individual processes. That the above issue should not be neglected can be supported not only with the unequivocal standpoint of previous literature, but also with the standpoint that the entire historical toponym typology would profit enormously from it. Namely, the lin-

guistically motivated name structure change, like the majority of linguistic changes, unconditionally has some kind of a time frame, which naturally cannot be set within definite dates. If we adopt this hypothesis as our starting point, the analyses of alternations can help us estimate a more reliable chronological value for toponym types (a much-debated and unstable part of historical toponym typology).

The date frame for the alternation typology I developed, based in many respects on previous literature, offers itself almost voluntarily. The period of official Hungarian place name giving (when settlement name giving and changing happened under the supervision of different level units of public administration) was analysed in detail thanks to ANDRÁS MEZŐ (1982) and the survey of “natural” settlement names changes seems to be realised from the earliest documents until the second half of the 18th century. In this almost eight-century-long period the early old Hungarian age (895–1526) has the most layered alternation repertoire, therefore, I am focusing on name changes from this period in my study.

2. Analyses conducted, the methods of analyses

The five main chapters of my study can be organised into three larger units. The first is theoretically motivated: it outlines a possible typological system for toponym change and, within that, settlement name alternation: this model serves as the basis for further elaboration. Naturally, I took into account the statements from previous literature; however, I complemented them with new aspects and change types based on my own observations. The theoretical framework itself has become clear during the actual confrontation with the name system. The second big unit contains three sub-units: in these, based on empirical name corpus, I elaborate individual concrete alternation types in more detail, separately discussing complex modifications concerning names, as well as changes of form and meaning. In the last larger unit, I present case studies which prove the suitability of the typology detailed through empirical examinations and which attempt to answer questions emerging in connection to the alternations of Hungarian settlement names.

When creating the theoretical framework to alternation typology, my primary aim was to develop a model for the research of language and name history, with which the alternations of Hungarian toponyms can be described in a homogeneous system, according to identical points of view. I also aimed at taking a stand on terminological issues that appeared in connection to change types and I also aimed at occasionally offering different, new solutions.

When presenting the alternation processes—taking into account statements from the literature—my starting point was analyses conducted on a historical name corpus, so I could further specify or complement previous knowledge concerning individual processes. The processed name corpus cannot of course

extend to all settlement names created in the period of natural name giving, but I aimed at characterising individual change processes with the help of a rich name corpus representing individual name types from various regions. In my analysis, I refrained from categorical opinions and rather left open those questions which could not be decided on the basis of our knowledge so far, suggesting several possibilities and leaving it open for further research.

In case studies—since problems themselves are not identical either—I applied two kinds of methods. Those sub-chapters which deal with theoretical issues (such as the susceptibility of names to change, the issue of settlement name formants, the chronology, or the reasons behind alternations), primarily summarise results brought to the surface by typological description. Studies presenting individual concrete changes (such as the change *-falva* > *-fa* that went on in a well-defined Hungarian-speaking language territory in the 16–17th centuries) or individual name types (patrocinny settlement names), aim at emphasising that even problems discussed in high-quality monographs should not be considered closed in all respects; as analyses from a new perspective may bring new conclusions to the fore.

3. Topics, results

3.1. The typology of settlement names

The main tenet of the model described in the chapter is that toponyms, similarly to appellatives, can be defined as a connection between two components, a name form and a meaning. We can seize the regularity of the name form change primarily in the modifications of lexical-morphological structure (and in the functional-semantic structure related to it) and the regularity of the alternation in meaning in the modification of denotative meaning. The typological system of rules regarding the change of settlement names should be therefore linked to the alternations of form and meaning.

I consider complex changes to be those processes through which a modification of both form and denotation of settlement names takes place. During the alternation of meaning the name form stays untouched, only the meaning of the toponym changes. Morphological alternations are tendencies where the meaning stays unchanged and the name form results in partial or complete, regular or irregular modifications.

When mapping the rules of change one has to take into account that different name types do not take part in change processes to the same extent: change of certain settlement names and settlement name types is determined by their susceptibility to change. The susceptibility to change is not a term reserved for toponyms, it characterises all partial systems of language: what we understand under this term is how stable and resistant a language sign is, or exactly the opposite, how easy it can be modified. The issue of susceptibility to change, in

my opinion, has a broader significance as it can be an essential legacy of the entire historical toponym typology.

3.2. Complex changes

In this chapter I go through the modifications affecting the life of settlement names both in their denotative meanings and in their semantic and morphological structures: the processes of name disappearance, name split, name integration. In the background of all of these alternation types, we can mainly find language-external factors, factors related to the history of settlements. The most extreme effect of a settlement destroyed or depopulated is the loss of its name; the especially frequent division of villages in the Middle Ages led to a name split (*Apáti* > *Kisapáti*, *Nagyapáti*); the occasional merging of villages resulted in name integration (*Szurdok* + *Bénye* > *Szurdokbénye*).

3.3. Changes in meaning

With time, there may be changes in the denotative meaning of settlement names, and these alternations are best described within the hierarchical relations among names. In people's minds toponyms are in a subordinate-superordinate and a partial-total relationship with each other, an approach stemming from mankind's peculiar view of space: a given place can only be determined, defined with regards to other places. And the choice of a given name for a denotation of a given place (i.e. which level and which element of the hierarchy will be used) depends on the speech situation.

Since it is practical to interpret the processes of change in meaning of settlement names within denotata which belong to the same notion category, there are three alternation processes that match this definitive condition: extension, narrowing and revaluation of meaning. During extension of meaning the settlement name develops a new meaning on a level above its original level but the denotatum does not change notion classes: it remains a settlement. This is what happened to the settlement name of *Debrecen*, when in the medieval centuries it merged with numerous small settlements surrounding it. During revaluation of meaning a once independent settlement is merged into another settlement for some reason (depopulation, landowner's interest, merging) and its name falls on a lower level in the hierarchy (remains as a partial name of a village or a border): going through an alternation such as *Bánk* 'settlement' > *Bánk* 'part of Debrecen'. I use the term narrowing of meaning—as a term opposite of extension of meaning—to describe changes where a settlement name gets an additional meaning to an already existing one, leading to a denotative relation narrower than its original meaning. In the western part of Hungary, in the surroundings of Vasvár, in the 10–11th centuries, there was a unified block of properties called *Győr(vár)*; in the region, however, cores of the individual properties soon developed: *Oszkó*, *Olaszka*, *Karakó*, *Szarakad*, *Pácsony*, *Lapsa*

and *Győr(vár)* in narrow sense. The settlement name remained, however, its denotative meaning narrowed and actually fell to the level of properties which separated from it, leading to a rather substantial loss of its original significance.

3.4. Morphological changes

What is the same for various different morphological changes of settlement names is that these modifications change the morphological structure of toponyms while retaining the denotative meaning.

I refer to the modification which puts an existing toponym into a new semantic class, i.e. mediates a completely different content compared to its original one as name change. The judgement of the alternation is independent of whether the new name causes the old name and its name giving motivation to fade or whether the old form lives together with the new form—as a synonym or an alternative. A change of this type is usually induced by external factors: a characteristic of the denotatum suitable for name giving changes, or rather one of the characteristics becomes more emphasised, on the basis of which the name giving community authorises a name of a different approach for the place: *Disznó* > *Apáti*.

We may consider the alternation type where only the linguistic form of the primary settlement name changes, where the alternation is visible only in its components, a partial alternation. These may obey certain rules and may be categorised into types (i.e. they are predictable alternations), or they may be irregular and following no tendencies (i.e. unpredictable). The regular ones—behind which, opposite those already seen, there are mainly linguistic (intralinguistic) factors—may change the morphological structure of a settlement name both in a positive and in a negative way, in other words, the length of the name may increase or decrease. Both directions may modify the syntactic structure of the names, i.e. may also influence their semantic and lexical-morphological structure: *Körmöc* > *Körmöcbánya*, *Remetefalva* > *Remete*, *Kereki* > *Kerekegyház*. The alternation may also modify the morphological structure of settlement names, in other words, it may result in alternations that do not essentially affect the functional structure but do affect the lexical-morphological structure of settlement names: *Hodosd* > *Hodos*, *Halász* > *Halászi*, *Szaláncalja* > *Váralja*.

The irregular, i.e. not predictable structural alternations also result in the modification of the lexical and semantic structure of toponyms. The desemantisation causes the semantic and lexical characteristic of the primary name to fade: *Szentmária* > *Somorja*. Resemantisation replaces the functional-semantic and lexical-morphological structure of the earlier version with one that is structurally transparent and so that the new form may to a certain extent resemble the phonetic form of the original: *Vircsolog* > *Vércsorog*. Transemantisation, however, modifies the transparent name structure in such a way that it retains the

semantic transparency of the alternated name form and so that the new form is similar phonetically to the primary: *Vármező* > *Vérmező*.

3.5. Case studies of settlement name changes

Studies published with regard to changes of settlement names illustrate how the alternation typology elaborated in previous chapters can be used when processing individual issues. Namely, in my opinion, certain phenomena or certain characteristics of phenomena—even if they can be well understood from a descriptive point of view—cannot be comprehended if we leave aside alternation processes themselves.

I have connected the issues that have appeared in this chapter to four larger groups of questions.

First, I discuss the issue of so-called settlement name formants, namely, we characterise some of them as functional language elements exactly because of the alternations of toponyms they are part of. I attempt to discuss the settlement name formants in general, however, I consider it important to present on an example of a concrete lexeme (in this instance the formant *hida*) that it is practical to analyse elements like this independently, bringing their individual problems to the surface.

Naturally, there are types of settlement name change which cannot be categorised into any of the alternation typologies elaborated above, even after a detailed analysis. This difficulty is well illustrated by the fact that different experts have different opinions about the given alternation processes. On this basis, I have paid special attention to the modifications of the *Amadéfalva* > *Madéfalva*, *Ombo* > *Zombo* type and the *-falva* > *-fa* alternation.

Among the Hungarian settlement name types there are only two that have received a monographic analysis. MIKLÓS KÁZMÉR (1970) devoted an independent study to settlement names ending in *-falva* (1970), ANDRÁS MEZŐ (1996a) devoted an independent work to settlement names derived from patrociny. The analysis of alternations offered an opportunity to add further thoughts to these studies. Besides the *-falva* > *-fa* alternation, in one of the summarising chapters I deal with the issue of patrociny toponyms. What is more, due to its great susceptibility to change, this name type has served as especially good grounds for demonstrating the system of settlement name alternations. In this unit, I aimed to prove that the proneness to change of toponyms derived from patrocinyes mainly lies in the etymological conditions of this name type.

After case studies analysing concrete name types, I close my work with two shorter theoretical argumentations. Partially, I discuss the presentation of susceptibility to change of settlement names, contrasting it to statements from previous literature on the topic. Furthermore, I feel necessary to briefly summarise the possible reasons behind alternation typology processes regarding settlement

names—in the light of the alternation typology experience—as well as to determine the chronological relations between the changes as much as possible.

4. Questions related to settlement name changes that remain open

The linguistic changes regarding Hungarian settlement names—as opposed to the broader chronological possibilities of extralinguistic factors—were largely complete by the 15–16th century. Consequently, we have to ask the following question—why does the 16th century seem to be a cornerstone for the susceptibility to change of settlement names, i.e. for the possibilities of change? In my opinion, in the background there are standardisation mechanisms, which offer further research possibilities in several directions. The name forming process could have been harmonised with the attempts of the landowners: the land system, the land structure development, the split of the country between landowners, and with the time relations of all of these. In the early Middle Ages another important factor was the church, whose influence can be seen in the spread of settlement names derived from patrocines. It would be worthwhile to research in what way did that this influential layer, in broader terms, intellectuals, affect the settlement names through law and written records. On the other hand, it remains to be researched how written records, especially Hungarian written records affected the process of stabilisation of settlement names. These two, essentially external factors should also be taken into account when considering how the alterability and stability of names relates to the general standardisation process. And finally: what role did all these processes play in bringing about the fact that the settlement names' natural susceptibility to change decreased over time, their forms fossilised in an ever more determined way, to a certain extent making the system itself quite rigid? The administration could of course influence the natural tendency, but official names and names of ethnic use are in a complex relationship. The answer to the above questions brings into the limelight the Middle Hungarian age (1536–1772) about which we know very little from a toponym historical point of view. To be able to answer the above questions, Hungarian onomastics needs to fill in these lacunae.

A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei

1. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1997. 156 lap + 33 térkép.
2. BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY: *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 1998. 129 lap + 6 térkép.
3. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1999. 123 lap + 16 térkép.
4. TÓTH VALÉRIA: *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2001. 304 lap.
5. PÓCZOS RITA: *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 2001. 190 lap.
6. TÓTH VALÉRIA: *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye).* Debrecen, 2001. 245 lap.
7. HOFFMANN ISTVÁN: *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen, 2003. 281 lap.
8. *Helynévtörténeti tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2004. 207 lap.
9. RÁCZ ANITA: *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen, 2005. 235 lap.
10. *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005. 449 lap.
11. *Helynévtörténeti tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2006. 224 lap.
12. RÁCZ ANITA: *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2007. 372 lap.
13. *Helynévtörténeti tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2008. 224 lap.